

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

2

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

UDC

94(497.4) "18/19"

UDK

ISSN 0353-0329

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek,
dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz,
dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Perić Jezernik

Prevodi/Translations: Studio S.U.R. in Translat d.o.o.

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Igor Zemljič

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary
History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20,
fax (386) 01 200 31 60, e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Barbara Bogataj Kokalj

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary
History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus,
Historical Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory

Številka vpisa v razvid medijev: 720

*Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no
responsibility for statements made by authors*

Vsebina

Razprave - Articles

- Goranka Kreačič**, Mož od Soče: portret dr. Slavka Fornazariča, borca za narodnostne pravice primorskih Slovencev 8
UDK: 929Fornazarič S
- Jernej Kosi**, »However, the language here is changing gradually, and in the presence of so many local dialects the Croatian and its kindred Slovenian world cannot be separated very precisely« – Drawing the Slovenian-Croatian National Border in the Territory of the Present-day Prekmurje Region 33
UDC: 811.11-163.6:341.222 (497.4+497.5)"1815/1918"
- Dragana Gnjatović**, Filling the Gap in Historical Statistics: Macroeconomic Indicators of the Debt Burden of the Kingdom of Yugoslavia During Great Depression 51
UDK: 330.59(497.1)"1929/1939"
- Dunja Dobaja**, Gluhonemnica v Ljubljani v prizadevanjih za razširitev zavoda v obdobju med obema vojnama 74
UDK: 616.28-008.15:930.85(497.4Ljubljana)"1918/1945"
- Bojan Godeša**, Okupacija kot prelomnica v organiziranju slovenskih političnih subjektov – o »zgodovinski« vlogi Narodnega sveta za Slovenijo 91
UDK: 341.324:323.1(497.4)"1941"
- Dušan Nečak**, Jugoslavija kot »poseben primer/Sonderfall« v zahodnonemški zunanji politiki 111
UDK: 327.8(430:497.1)"1951/1992"
- Polona Balantič**, Zahodnonemške priprave na smrt predsednika Josipa Broza Tita 124
UDK: 327.8(430):929Broz J."1980"

David Petelin, Raziskovanje vsakdanjega življenja: socialistični vsakdanjik in zgodovino pisje 148
UDK: 930.316.7(497.4)"1945/1991"

Damijan Guštin, Politična stranka v vojaški strukturi: Organizacija KPJ / ZKJ v Jugoslovanski armadi in Jugoslovanski ljudski armadi 1945–1990 170
UDK: 355.3:329.15(497.1)"1945/1990"

Marko Zajc, Jezikovni tarzanizem (Slovenski jezik kot nacionalistični problem v začetku osemdesetih let) 191
UDK: 323.111:811.163.6.15(497.4)"198"

Zapisi - Notes

Generala Blaž in Janez Žemva (Franc Rozman) 206
UDK: 929Žemva

Razmišljanja in razpravljanja - Reflections and Discussions

Koalicijsko povezovanje na Slovenskem 1941–1991 (Drago Zajc) 216
UDK: 341.241.2(497.4) 1941/1991"

In memoriam

Prof. dr. Omer Hadžiselimović (1946–2016) (Peter Vodopivec) 231

Ocene in poročila - Reviews and Reports

Vlasta Stavbar, Politik Vekoslav Kukovec. Politično delovanje do leta 1918. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, 350 strani (Filip Čuček)..... 235

Vinzenz Olip, Ebriach 39, vulgo Jereb. Überleben zwischen Gestapo und Partisanen. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Mohorjeva, 2016, 258 strani (s fotografijami in dokumenti) (Avguštin Malle)..... 237

Anders Rydell, The Book Thieves, The Nazi Looting of Europe's Libraries and the Race to Return a Literary Inheritance. New York, Viking Penguin, 2017, 368 strani, ilustr. (Izidor Janžekovič) 242

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejše zgodovine (19. in 20. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th and 20th century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled *Contributions to the History of the Workers' Movement*.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Razprave - Articles

Goranka Kreačič*

Mož od Soče: portret dr. Slavka Fornazariča, borca za narodnostne pravice primorskih Slovencev

IZVLEČEK

V pričujočem prispevku je avtorica poskušala z biografsko pripovedjo omogočiti vpogled v osebnost in delovanje dr. Slavka Fornazariča (Bilje 21. junij 1888 – Ankaran 19. november 1969), narodnozavednega primorskega Slovenca, odvetnika in begunca iz Julijske krajine. Z zbiranjem in analizo ustnih virov, skopih podatkov iz literature in časopisja, vpogledom v arhivske vire in predvsem v dokumente in dnevnik iz osebne Fornazaričeve zapuščine je avtorica predstavila življenje in delo tega pozabljenega borca za narodnostne pravice primorskih Slovencev. Fornazariča namreč ne omenja noben slovenski leksikon ali enciklopedija. Avtorica upa, da bo s pričujočim člankom ta primanjkljaj odpravljen.

Ključne besede: dr. Slavko Fornazarič, sokolstvo v Sloveniji, politično društvo Edinost, društvo primorskih Slovencev Jadran v Mariboru, Pisarna za zasedeno slovensko ozemlje, britanska uprava za posebne operacije – SOE

ABSTRACT

THE SOČA RIVER MAN: POTRAIT OF DR. SLAVKO FORNAZARIČ, FIGHTER FOR THE NATIONAL RIGHTS OF SLOVENIANS IN THE PRIMORSKA REGION

In the following article, the author attempted to provide a biographical insight into the personality and activities of Dr Slavko Fornazarič (1888–1969), a nationally-conscious Slovenian from the Primorska region, lawyer and refugee from Venezia Giulia. The author presented the life and work of this forgotten fighter for the national rights of the Primorska region Slovenians by collecting and analysing oral sources as well as scarce information from literature and newspapers, archival sources, and especially from the documents and journal, which are a part of Fornazarič's personal heritage. As it turns out, Fornazarič is

* Predmetna učiteljica, svétnica, višja knjižničarka, OŠ Preserje, Preserje 60, SI–1352 Preserje, goranka.kreac-ic@guest.arnes.si

currently not mentioned in any Slovenian lexicons or encyclopaedias. The author hopes to change this with the present article.

Keywords: Dr Slavko Fornazarič, the Slovenian Sokol movement, the Edinost political society, Jadran – the society of Slovenians from the Primorska region in Maribor, the Office for the Occupied Slovenian Territory, British Special Operations Executive (SOE)

Uvod

Pričujoči prispevek obravnava življenje dr. Slavka Fornazariča in njegovo delovanje v nekaterih širših političnih dogodkih 20. stoletja.

Slavko Fornazarič (krščen kot Alojzij) se je rodil 21. junija 1888 v stari kmečki družini »Pri Mlekarju« v Biljah pri Novi Gorici.¹ Sprva je študiral medicino, vendar je študij opustil. Za pravo ga je navdušil nekaj let starejši prijatelj, rojak in študent praške univerze, Drago Marušič, zato se je prepisal na pravno fakulteto na Karlovi univerzi v Pragi.

Slavko Fornazarič je po vrnitvi s študija postal dejaven član telovadnega društva Sokol in akademskega društva Adria v Gorici ter član političnega društva Edinost. Kmalu, že leta 1916, je prišel v Ljubljano, kjer je naslednjih šest let opravljal obvezno odvetniško prakso pri različnih odvetnikih.

---

1 Fornazariči so star slovenski kmečki rod, ki je živel v Renčah že na začetku 17. stoletja. Takrat so bili zapisani kot Furnasar. – Marjan Vogrin, »Izgubljena in najdena najstarejša matična knjiga župnije Renče,« *Arhivi* 26, št. 2 (2003): 313.

V tem času je aktivno sodeloval v vseh emigrantskih organizacijah, ki so se po vojni ustanovljale v Ljubljani in na Primorskem. Pomembna je njegova vloga pri Narodnem svetu za neosvobojeno domovino.² Znotraj Narodnega sveta je delovala tudi Pisarna za zasedeno ozemlje, kjer je deloval sprva kot tajnik in nato kot vodja. Ko je ta nehala delovati, je delal v narodnoobrambni organizaciji Jugoslovanska matica, ki je bila ustanovljena aprila 1920.

Leta 1922 je zapustil Ljubljano in se vrnil v Gorico, kjer je še eno leto opravljal pripravniško prakso pri dr. Karolu Podgorniku. Ko je po sedmih letih pripravništva opravil odvetniški izpit na tržaškem sodišču, je takoj, leta 1923, odprl samostojno odvetniško pisarno v Ajdovščini. Od tam je redno hodil v Trst in Gorico in ostal še naprej dejaven sokol ter aktiven član političnega društva Edinost. Kot znan borec za narodnostne pravice Slovencev v Julijski krajini je bil preganjan od fašističnih oblasti ter zaprt in pregnan v Jugoslavijo.

V Mariboru je Slavko Fornazarič odprl svojo odvetniško pisarno leta 1931. Tudi tam je bil aktiven v sokolskem društvu primorskih Slovencev Jadran. Pogosto je bil *pro bono* odvetnik za revne, najbolj pa se je zavzemal za vrnitev premoženja vojnim oškodovancem z zasedenega ozemlja, ki ga je Italija zasedla ob koncu prve svetovne vojne in nato priključila novembra 1920. Od leta 1938 je bil tudi uradni pravni zastopnik za vse vojne oškodovance z mariborskega območja.

Ob napadu na Jugoslavijo aprila 1941 je moral spet bežati. Nemci so ga kot znanega narodnega delavca pregnali iz Maribora in vrnil se je v Ljubljano. Vendar tudi tu ni našel miru. Ko so Italijani začeli preganjati in zapirati zavedne Primorce v Ljubljani, se je za nekaj časa umaknil na varno. Med vojno je imel nekaj časa odprto odvetniško pisarno v Starem trgu pri Ložu in v Cerknici. Leta 1941 je kratek čas ilegalno deloval v Splitu, leta 1943 pa je odšel v Trst, kjer je pol leta sodeloval pri ustanavljanju OF. Ker mu je grozila aretacija, se je umaknil v Gorico. Po drugi svetovni vojni, od leta 1945 do 1947, je bil tudi referent za vojne oškodovance iz druge svetovne vojne pri gospodarski komisiji PNOO v Trstu.³

Posebno poglavje in eno od najpomembnejših obdobj njegovega življenja, ki še ni povsem raziskano, je delovanje v protinacistični obveščevalni skupini Anteja Anića, majorja jugoslovanske kraljeve vojske v Mariboru, in sodelovanje z britansko upravo za posebne operacije – SOE. Po vojni je Fornazariča UDV vztrajno zasliševala, a ga ni zlomila.

O Fornazariču nismo zasledili nobenega zapisa v biografskih leksikonih ali v enciklopedijah; skope informacije so v knjigi Jerce Vodušek-Starič *Slovenski špijoni in SOE*. Nekaj gradiva hrani Arhiv RS v povezavi s Pisarno za zasedeno ozemlje, kjer je Fornazarič delal od samega začetka. Tudi Pokrajinski muzej Koper hrani mapo, v kateri so predvsem pravni spisi, povezani s športnim društvom Partizan v Koprui dr.⁴ Kljub temu nam je s pregledovanjem časnikov in časopisov med dvema vojnama uspelo sestaviti zadovoljiv portret dotlej javnosti neznanega in pozabljenega borca za narodnostne pravice primorskih Slovencev. Največ podatkov smo vendarle odkrili

2 V vabilu, ki ga je podpisal tajnik dr. Fornazarič 12. 1. 1921, piše, da je to namenjeno seji Narodnega sveta za neosvobojeno domovino, ki bo v prostorih Pisarne za zasedeno ozemlje na Prazakovi 3/I. – SI_AS/0059.

3 Fornazarič je po vojni sicer živel v Gorici in nato v Koprui. Od tam se je vozil v Trst.

4 PMK, Osebni arhiv dr. Slavka Fornazariča. Mapa ima samo ta naslov in nima signature.

v skromni pisni zapuščini, ki jo še hranijo njegovi vnuki v Kopru in Ljubljani. Tako smo lahko natančno sledili njegovim selitvam po Julijski krajini in pozneje emigraciji v Jugoslaviji. Omenjeni dokumenti izvirajo iz časa med drugo svetovno vojno in po njej, a ker je v njih veliko življenjepisnih podatkov, nam je z njimi uspelo dopolniti podatke, ki so sicer manjkali v virih. Vsi starejši dokumenti so izginili v letu 1931, ko so Slavka Italijani izgnali v Jugoslavijo, izginili pa so tudi tisti do leta 1941, ko so ga Nemci izgnali iz Maribora.

Največji vpogled v Fornazaričevo delovanje med drugo svetovno vojno in tri leta po njej predstavlja njegov dnevnik iz let 1941–1949. Prav v teh nepovezanih skopih in na prvi pogled popolnoma nezanimivih beležkah, kot so imenik oseb z naslovi in telefonskimi številkami ter datumi srečanj, se je skrivala prava zakladnica informacij. S pomočjo Fornazaričevih dnevniških zapisov, ki za posamezen dan niso daljši od ene vrstice, nam je uspelo rekonstruirati zanesljiv vpogled v njegovo medvojno in povojno delovanje. Kratki dnevniški zapisi so razjasnili, s katerimi osebami se je srečeval, s katerimi je delal in sodeloval ter s katerimi se je družil in bil v sorodstvenih razmerjih. Vse to je bilo mogoče izvedeti v nekaj drobnih knjižicah z miniaturno pisavo. In skoraj vse te osebe, brez izjeme, so bile zanimive. Našli smo tudi skoraj vse njegove predvojne znance, čeprav se je z njimi srečeval med vojno ali po njej: Milka Brezigarja, pravnik in politika, Antona Batagelja, vodjo protiobveščevalne službe jugoslovanske kraljeve vojske, Jožeta Golca, novinarja in vodjo obveščevalne skupine Aniča-Vauhnik in Trstu, Viljema Krejčija, odvetnika in sokola, Vilka Baltiča, odvetnika, ljubljanskega velikega župana, omenjeni so tudi lokalni tržaški aktivisti OF in mnogi drugi.

Slavko Fornazarič je bil predvsem borec za narodnostne pravice primorskih Slovencev meščansko liberalne provenience; med vojno je dejavno podpiral OF. Vse njegovo delovanje, tudi tisto neznano in še neraziskano, je vodil en sam namen – osvoboditi slovensko Primorje in ga priključiti matični domovini.

In ne nazadnje, avtorica je dolžna pojasniti, zakaj je izbrala glavni naslov »Mož od Soče«. Navdih je našla v Fornazaričevi osebni zapuščini, v voščilnici ob njegovi 80-letnici leta 1968, ki mu jo je poslal primorski rojak in dolgoletni prijatelj dr. Ivo Juvančič:⁵

Šel si skozi monarhije, Kraljevine ...

Pil ob raznih vrelih znanja: na severu v zlati Pragi, na jugu v Beogradu in Rimu. (Hvala),⁶ da si ostal naš v jedru ... Mož od Soče.⁷ To naj Ti je v čast!

Ivo Juvančič, 20. 6. 1968

5 Dr. Ivo Juvančič (1889–1985), duhovnik, kulturni delavec in raziskovalec zgodovine primorskih Slovencev. Leta 1946 je sodeloval kot izvedenec za goriško vprašanje v sklopu jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci. Kmalu po vojni je izstopil iz duhovniškega stanu in nato delal na Znanstvenem inštitutu vlade LRS ter kot arhivar Muzeja narodne osvoboditve do 1957. Od takrat do upokojitve leta 1972 je delal na Inštitutu za narodna vprašanja kot znanstveni sodelavec na »zahodnem« oddelku. – Martin Jevnikar, ur., *Primorski slovenski biografski leksikon*, 7. snopič (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1981), 605.

6 Ta beseda je sicer nečitljiva, a je mogoče, da piše hvala.

7 Juvančič verjetno aludira na »Klic od Soče!«, edini »leposlovni« članek dr. Fornazariča v sicer političnem časopisu *Slovenski narod*, 4. 9. 1919. To je hvalnica in žalostinka obenem, ki opisuje avtorjeve občutke ob nastanku nove države.

Kronološki pregled življenja in dela dr. Slavka Fornazariča

Goriški sokol

Prvi viri ga omenjajo že kot študenta. Narodnozavedni Slovenci v takrat avstrijskem Primorju so se združevali v različna društva in organizacije, kjer so gojili svojo narodno pripadnost z različnimi aktivnostmi. Že od konca 19. stoletja je bila družbena dejavnost na Goriškem izredno razvejana. V začetku 20. stoletja se je množici društev pridružilo še Akademsko ferijalno društvo »Adrija«, ustanovljeno leta 1902. Leta 1910 je predsednik društva postal 22-letni »jurist« Slavko Fornazarič.⁸

Tudi sokolska društva so bila izredno razvejana, zato se je pojavila potreba po preglednejšem delovanju in združitvi v novo krovno organizacijo. Tako se je sprva leta 1909 ustanovila Primorska sokolska župa s sedežem v Gorici, ki je vključevala tudi tržaška društva. Februarja 1910 se je ločila na dve samostojni organizaciji, na Tržaško in Goriško sokolsko župo. Goriški časnik *Soča*, glasilo Narodno napredne stranke, je seveda podpiral sokolsko gibanje in je redno objavljaj njihove dogodke. Tako lahko izvemo, da se je prav kmalu po ustanovitvi samostojne Goriške sokolske župe sestalo tudi sokolsko društvo iz Bilj, kjer je bil ustanovljen nov upravni odbor. Tajnik je postal Slavko Fornazarič, ki je bil istočasno izvoljen tudi za delegata v novoustanovljeni župni odbor.⁹

Takrat se je Slavko seznanil in spoprijateljil z mnogimi sokoli, s katerimi je potem sodeloval tudi v emigraciji v Ljubljani. Med prvimi omenjamo dr. Draga Marušiča, ki je do svoje smrti ostal družinski prijatelj Fornazaričevih. Bil je starosta samostojne goriške sokolske župe,¹⁰ ko se je krovni organizaciji pridružil Fornazarič kot delegat biljanskega sokolskega društva. Nekaj mesecev pozneje je bil izvoljen še za nadzornika župnega odbora.¹¹ Omenimo še podstarosto Primorske sokolske župe iz leta 1909, dr. Gustava Gregorina, sodnika iz Trsta,¹² ki je bil kasneje predsednik odseka Narodnega sveta za neosvobojeno domovino v Ljubljani (tajnik odseka je bil Slavko Fornazarič). Med sokolskimi podstarostami omenimo še dr. Dinka Puca,¹³ ki je deset let pozneje sodeloval s Fornazaričem v Pisarni za zasedeno ozemlje v Ljubljani in bil tudi njegov mentor v času pripravnštva.¹⁴

8 *Edinost*, 19. 9. 1910, 2.

9 *Soča*, 17. 9. 1910, 4.

10 Martin, Jevnikar, ur., *Primorski slovenski biografski leksikon*, 10. snopič (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1984), 378.

11 *Slovenski Sokol: glasilo slovenske sokolske zveze*, 25. 1. 1912, 8.

12 *Soča*, 23. 11. 1909.

13 Dr. Dinko Puc (Putz), slovenski pravnik in politik, (1879–1945). Primorski begunec v Ljubljani. Vidni predstavnik liberalnega bloka, ki se je zavzemal tudi za stike z OF. Gestapo ga je aretiraj skupaj z inž. Mačkovškom in Ivanom Pucljem. Poslali so jih v Dachau, kjer so vsi trije umrli.

14 *Soča*, 14. 1. 1909.

Anton Fornazarič, »Mlekarjev Tone«, sin Antona in Lucije, roj. Čuk, s soprogo Frančiško, roj. Dominko, iz Bilj. Imela sta sedem otrok; najstarejšo Gizelo, por. Mozetič, je ubila granata v Gorici l. 1915. Drugi je bil Slavko (Alojzij), tretja Francka, por. Nemeč, Jože in Helena sta umrla pri petnajstih oz. štirih letih; šesta je bila Marija, por. z Rudijem Bratužem, gostilničarjem iz Gorice, najmlajša pa Felicita (Felička), por. Kogoj.

Vir: Iz družinskega albuma Beltram.

Leta 1912 je sodeloval na enem od vse sokolskih zletov v matični domovini sokolstva na Češkem, v Pragi leta 1912. Kot poročla časnik *Soča*, je Fornazarič takrat sestavil »jako lepo poročilo« in ga objavil v *Sokolskem praporju*, glasilu Goriške sokolske župe, ki je izhajalo od leta 1911 do 1913.¹⁵

Leto pozneje je Goriška sokolska župa izdala njegov prevod češke brošure *S poti! Klerikalci in sokolstvo*, ki jo je v izvirniku (češko *Vari!*) izdal *Vestnik Sokolski* v Pragi, slovenski prevod pa je izšel s pomočjo Goriške sokolske župe.¹⁶ Tudi v tej brošuri se v uvodu omenja velik uspeh vseslovanskega zleta v Pragi 1912.

¹⁵ *Soča*, 10. 10. 1912, 3.

¹⁶ Slavko Fornazarič, prev., *S poti! Klerikalci in sokolstvo* (Gorica: Goriška sokolska župa, 1913).

Iz Gorice v Ljubljano 1916–1922

Po smrti prve soproge, ki je umrla za špansko gripo, se je Fornazarič poročil z Marijo Pertot iz Rojana (Trst), eno od osmih hčera nadučitelja Josipa (Jožefa) Pertota, narodnega delavca in sokola.¹⁷

Še pred italijansko okupacijo Primorske se je zatekel v Ljubljano. Bil je v prvem valu pribežnikov, saj ni želel, da ga vpokličejo v italijansko vojsko. Pripravljal je zaključne rigorozne za doktorat, ki ga je zagovarjal leta 1916. Še preden je monarhija odšla na smetišče zgodovine, so se primorski begunci v Ljubljani, med njimi tudi Slavko, že dejavno priključili pripravam za ustanovitev nove države.

Kljub vsemu je ostal tudi dejaven sokol. Junija 1919 je bil med slovenskimi delegati na občnem zboru Zveze sokolov Srbov, Hrvatov in Slovencev v Novem Sadu. Na drugi svečani seji tega srečanja, 30. 6. 1919, je bil Fornazarič izbran v starešinstvo Sokolske zveze SHS, v odbor kulturno-prosvetnega oddelka.¹⁸ Ob svečanem sprejemu sokolske ustave je prebral tudi resolucijo, ki so jo pripravili primorski sokoli oz. sokoli z »zasedenega jugoslovanskega ozemlja«.

Pariška mirovna konferenca, ki se je začela že v januarju, je bila zaključena dva dni prej, torej 28. junija. Izidi niso bili ugodni za Hrvate, še manj za Slovence, ki so ostali brez skoraj ene tretjine etničnega ozemlja; primorski sokoli so z resolucijo želeli opozoriti na nepravilne izide pogajanj. Zato je Fornazarič menil, da se resolucija ne pošlje na mirovno konferenco, kot je bilo sprva mišljeno, saj ne bi dosegla nobenega učinka. Velike sile (Velika Britanija, Francija in ZDA) so odločale in odločile v prid Italije. Predlagal pa je, da se resolucija kljub temu pošlje vsem »slovanskim bratom«, zvezi francoskih »gimnastov« ter češki sokolski zvezi. Fornazarič je prebral resolucijo v slovenščini (*govori slovenački*).

Resolucija je bila enoglasno sprejeta s tem, da se je seznam naslovnikov nekoliko spremenil. Poslali so jo namreč tudi sokolom v Ameriko.

Delovanje v Pisarni za zasedeno slovensko ozemlje

Ljubljansko obdobje Fornazaričevega begunskega delovanja, in verjetno eno od najpomembnejših, zaznamuje predvsem ustanovitev Narodnega sveta in njegovega oddelka – Pisarne za zasedeno slovensko ozemlje. Narodni svet se je ustanovil še med poslednjimi izdihljaji monarhije avgusta 1918. Sestavljali so ga pripadniki različnih strank in političnega društva Edinost iz Trsta.

Pisarna za zasedeno slovensko ozemlje je bila ustanovljena skupaj s Komisijo za mirovno konferenco v začetku novembra 1918 kot organ Narodnega sveta za Slove-

---

¹⁷ Josip Pertot (1858–1938), narodni delavec, učitelj in ustanovitelj pevskega društva Lipa v Bazovici in Rojanu, predsednik Sokola, odbornik tržaškega političnega društva Edinost itd. – Martin Jevnikar, ur., *Primorski slovenski biografski leksikon*, 20. snopič (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1994), 764, 765.

¹⁸ *Sokolski glasnik*, št. 8, 9, 10 (1919), 290.

nijo.¹⁹ Kmalu, 24. novembra, pa je imel Fornazarič, odvetniški kandidat iz Gorice,²⁰ otvoritveni govor na manifestaciji v Ljubljani za takojšnje »ujedinenje« s Srbijo. Shod se je začel s Slavkovim ognjevitim govorom, ki je požel bučen aplavz. Sledil je govor dr. Dinka Puca, ki je bil izvoljen za predsednika shoda in je izrekel marsikatero grenko misel na račun izdaje antantnih sil, ki so popustile Italiji. Fornazarič je potem pojasnjeval še pravne posledice stanja, v katerem so se znašli, in možnosti izhoda.

Tisti dan je bila sprejeta tudi odločitev glede begunskega urada. Navzoči predstavniki prebivalcev z okupiranih ozemelj Goriške, Trsta, Istre, Notranjske so ta dan poleg potrditve Pisarne za zasedeno ozemlje izdali tudi resolucijo s tremi točkami. Zapisali so, da vsi Slovenci vztrajajo po načelu samoodločbe narodov, kar je bila ena od 14 točk Wilsonovega programa na mirovni konferenci; vztrajajo tudi pri združitvi vseh Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ker pa Narodna vlada v Ljubljani in Narodno vijeće v Zagrebu nista bila mednarodno priznana, so nujno prošnjo naslovili na srbsko kraljevo vlado, naj nemudoma ukrene vse, kar je potrebno za združitev.²¹ Izid zgodbe je znan. Na Goriškem, Tržaškem in v Istri ni prišlo do referendumu oz. plebiscita; ni obveljal Wilsonov načrt, pač pa interesi zmagovitih sil, ki so odločili v prid Italije, h kateri je bila priključena tretjina slovenskega etničnega ozemlja. Pisarna za zasedeno ozemlje je imela vse pogoje, da nadaljuje svoje poslanstvo in delo, zaradi katerega se je ustanovila. Predsedništvo Pisarne, ki je zbirala predvsem gradivo za Pariško mirovno konferenco ter gradivo o postopanju italijanskih oblasti na zasedenem ozemlju, je prevzel dr. Gustav Gregorin, tajništvo pa Slavko Fornazarič. Pisarna se je na začetku svojega delovanja še opirala na Narodni svet,²² ki je izdal razglas, naj se na okupiranem ozemlju začnejo ustanavljati krajevni narodni odbori (ki pa jih italijanska oblast ni priznavala).

Kmalu naj bi se ustanovil še Odbor za zasedeno ozemlje, ker Pisarna ni več mogla urejati toliko nakopičenega gradiva. Ukvarjal naj bi se izključno s problemi z zasedenega ozemlja.²³ Vendar ta odbor ni deloval dolgo, zato se je izoblikovala ideja o novi in večji organizaciji, katere ustanovitev je predlagal Fornazarič, takrat že predsednik Pisarne za zasedeno ozemlje in podpredsednik Odbora za zasedeno ozemlje. Fornazariču je uspelo sestaviti pripravljalni odbor za ustanovitev nove organizacije z imenom Narodni svet za neodrešeno domovino. Veliko zborovanje je potekalo od 31. januarja do 2. februarja 1920, na katerem se je zbral cvet v Ljubljani živeče primorske inteligence. Za predsednika je bil izvoljen prof. dr. Leonid Pitamic, za podpredsednike dr. Dinko Puc, dr. Anton Breclj in dr. Josip Kovač ter za tajnika dr.

19 Pisarna je bila v bistvu podrejena Komisiji za mirovno konferenco. – SI_AS/0059.

20 »Sijajna manifestacija za takojšnje 'ujedinenje' s Srbijo,« *Slovenski narod*, 25. 11. 1918, 2.

21 Ibid.

22 Dr. Fornazarič, dr. Jež in dr. Dinko Puc so delali v odseku NS v Ljubljani, in sicer v Odseku za propagando v okupiranih krajih in za sprotno zbiranje gradiva za naše delegate. – Peter Ribnikar, ur., *Sejni zapiski Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. 1. del* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998), 175.

23 Dušan Nečak, »Pisarna za zasedeno ozemlje,« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 20, št. 2 (1972): 101–06.

Družina Pertot iz Rojana. Rojanski nadučitelj in sokolski načelnik Josip (Jože) Pertot in Ana, roj. Štrukelj, iz Trebč (Trebicino) s sedmimi od osmih hčera: najstarejša Ilka (Otilija), por. Stegu, ki je po prvi svetovni vojni edina ostala v Italiji, Marija (Mimi), por. Fornazarič, Stanislava (Stana), por. Gulič, Nada, por. Mrkušič, Ana, por. Schäffer, Milka (Emilija), ki ni bila poročena, Zorka, por. Kisić, in najmlajša Vera, por. Grgič.

Vir: Iz družinskega albuma Beltram.

Slavko Fornazarič.²⁴ Toda Narodni svet za neodrešeno domovino, od katerega so vsi veliko pričakovali, ni deloval dolgo. Najprej je odstopil predsednik dr. Pitamic, nato so odpovedali Hrvati, ki niso hoteli stopiti v Narodni svet (tako je Narodni svet izgubil vsejugoslovansko veljavo). Znotraj Narodnega sveta sta uspešno delovali samo še Pisarna in begunski odsek (poseben odsek, ki je deloval znotraj Pisarne).

Narodni svet za neosvobojeno domovino je 9. oktobra 1920 izdal obvestilo »rojakom iz neosvobojene domovine«, ki sta ga podpisala predsednik dr. Gustav Gregorin in tajnik dr. S. Fornazarič.²⁵ Izšlo je v *Novi pravdi*, glasilu narodno-socialistične stranke, v katerem podpisnika svetujeta rojakom, kako naj glasujejo na bližajočih se volitvah v konstituantu. Pravita, da naj bi stranko, ki ne bi priznavala pravice naroda do popolnega zedinjenja, zavrnila kot protinarodno in protidržavno. Če pa se volivci ne morejo odločiti, koga naj volijo zaradi političnih prepričanj, svetujeta, naj dajo prednost tisti stranki, katere program namenja največ koristi rojakom v neosvobojeni (okupirani) domovini.

24 Ibid., 103.

25 »Rojakom iz neosvobojene domovine,« *Nova pravda*, 16. 10. 1920, 2.

S podpisom rapalske pogodbe 12. novembra 1920 je bilo zasedeno območje priključeno Italiji. Delovanje Narodnega sveta za neosvobojeno domovino je počasi usahnilo, kar pomeni, da je bil Gregorinov in Fornazaričev oktobrski razglas glede volitev eno od njegovih zadnjih dejanj.²⁶

Decembra 1920 se je znova ustanovila t. i. »druga« Pisarna za zasedeno ozemlje, ki pa je svoje delo prilagodila novemu položaju. Svoje delovanje so razširili še na Koroško in začeli tesneje sodelovati z Jugoslovansko matico. Fornazarič je postal njen predsednik. Kot je izjavil ob neki priložnosti, se je Pisarna v prvem obdobju ukvarjala predvsem z delom za pariško mirovno konferenco. Ko pa ta ni prinesla zelenih rezultatov, naj bi se v drugem obdobju delovanja Pisarne začele ustanavljati predvsem tajne službe na zasedenem ozemlju.²⁷ Tako se je že januarja 1919, na pobudo Pisarne, ustanovil Tajni oz. Glavni odbor v Gorici, ki je imel enako nalogo kot Pisarna, torej priključitev zasedenega ozemlja Kraljevini SHS. V Trstu naj bi deloval Centralni odbor, ki je tesno sodeloval z goriškim.²⁸ Goriški odbor je ustanavljal glasbena in pevska društva v Gorici in okolici, ki so ob kulturno-prosvetnem delu predstavljala verjetno tudi kuliso za ilegalno delovanje.

Glavna naloga druge Pisarne je bila organizacija tajnih zvez med zasedenim ozemljem in jugoslovansko Slovenijo, saj je bil takrat prehod čez mejo onemogočen. Pisarna je ustanovila nekaj ilegalnih poti, ki so omogočale zvezo zamejcev z matično domovino; glavna pot je potekala po trasi iz Ljubljane do Bohinjske Bistrice čez Podmelec skozi Sv. Lucijo in Kanal do Gorice. Prav pri takih nalogah je bilo delo Pisarne za zasedeno ozemlje najbolj uspešno.²⁹ S pomočjo svoje mreže zaupnikov je zbirala vojaške podatke in jih sporočala naprej v poveljstvo Dravske divizije Vojske Kraljevine Jugoslavije v Ljubljani. Mnogo Fornazaričevih znanstev izvira prav iz tega časa, ko je nabiral prve izkušnje v obveščevalnem delu.

Dr. Vilko Baltič je 27. marca 1922 kot zastopnik pokrajinskega namestnika pisal Fornazariču, vodji Pisarne za zasedeno ozemlje. Obvestil ga je, da se po nalogu Ministrstva za socialno politiko iz Beograda nemudoma izvrši likvidacija Pisarne ter da se vsi njeni posli, skupaj z arhivom, predajo Pokrajinskemu odboru Jugoslovanske matice v Ljubljani. Uslužbenci, ki so bili do tega datuma zaposleni v Pisarni, bodo odslej na razpolago temu odboru.³⁰ Tako je Fornazarič kratek čas deloval kot tajnik Pokrajinskega odbora Jugoslovanske matice v Ljubljani. Kmalu nato ga je Narodni svet napotil na Goriško, da nadaljuje svoje delo na terenu.³¹

26 Spopadi v prvi svetovni vojni so se dejansko končali že 11. 11. 1918, formalno pa je bila vojna končana z versajsko mirovno pogodbo 28. 6. 1919. Vmes pa je potekala pariška mirovna konferenca, ki je z delovanjem začela v januarju 1919.

27 Nečak, »Pisarna za zasedeno ozemlje,« 105.

28 Ibid.

29 Ibid.

30 SI_AS/0059, f. 1.

31 Iz nekega zapisa v osebni zapuščini Slavka Fornazariča.

Fornazarič je zelo redko objavljaj, napisal pa je veliko priložnostnih obvestil, je avtor ali soavtor mnogih pomembnih resolucij, spomenic,³² referatov³³ in propagandnih brošur, da ne omenjamo vseh njegovih govorov v javnosti.

Leta 1920 je Pisarna za zasedeno ozemlje v Ljubljani izdala še brošuro *Naša Alzacija-Lorena*.³⁴ To so torej edini objavljeni zapisi izpod peresa Slavka Fornazariča (poleg preвода sokolske brošure iz leta 1913).

Ponovno v Julijski krajini: 1922–1931

Zadnje leto pripravniškega staža je opravil v Gorici, v pisarni dr. Karla Podgornika, odvetnika in politika, sokolskega starešine, predsednika akademske Adrije, dejavnega člana Edinosti, Fornazaričevega starejšega soborca za narodnostne pravice primorskih Slovencev.³⁵

Fornazarič je bil ves čas svojega delovanja v Ljubljani odvetniški pripravnik. Moral je namreč počakati sedem let, da je minilo pripravniško obdobje. Leta 1923 je opravil odvetniški izpit pri tržaškem prizivnem sodišču.³⁶ Svojo prvo pisarno je odprl v Ajdovščini.³⁷ Redno je vzdrževal stike s tržaškimi in goriškimi društvi, še posebej aktivno pa je deloval v političnem društvu Edinost, katerega predsednik je bil dr. Josip Wilfan.³⁸

Zaradi spoznanja, da se bo pariška mirovna konferenca iztekla neugodno iztekla za Slovence in Hrvate, se je avgusta 1919 več organizacij in strank združilo v enotno *politično društvo Edinost*.³⁹ Združeni so bili istrsko in tržaško društvo *Edinost*, goriška liberalna, agrarna ter klerikalna stranka idr. Kmalu so se odnosi med krščanskosocialnim in narodnoliberalnim polom začeli slabšati, kar je bilo pričakovati zaradi različnih svetovnonazorskih pogledov. Pojavile so se zahteve po ozemeljski delitvi na tri samostojna območja: Istro, Goriško in Trst. To razdelitev so poskušali

---

32 Spomenica s 7. 8. 1919, ki jo je Fornazarič kot vodja Pisarne za zasedeno ozemlje poslal predsedstvu deželne vlade za Slovenijo. – Dušan Nečak, »Prispevek k vprašanju primorskih beguncev v letih 1918–1920,« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 21, št. 2 (1973): 120.

33 V Hrvaškem državnem arhivu hranijo 22 strani dolg referat S. Fornazariča, katerega glavna tema je zaščita manjšin in njihovega šolstva na zasedenem ozemlju. – HR-HDA-781-2-5-1-4-16, Referat dr. Slavka Fornazariča 21. 3. 1921 v Ljubljani, »Vprašanje zaščite manjšin naših ljudskih in drugih šol ter naših kulturnih organizacij na ozemlju, danes anektiranem od Kraljevine Italije«. Isti referat se nahaja tudi v: SI_AS/0059, f. 2, Kopije rokopisov za brošure in časopisne članke 1918/1919.

34 Slavko Fornazarič in Dinko Puc, *Naša Alzacija-Lorena* (Ljubljana: Pisarna za zasedeno ozemlje, 1920). Kooperativni online bibliografski sistem COBISS sicer navaja Slavka Fornazariča in Dinka Puca kot avtorja in prav tako Pisarno za zasedeno ozemlje kot izdajatelja *Naše Alzacije-Lorene*, vendar tega iz podatkov v brošuri ni mogoče ugotoviti.

35 Dr. Karol Podgornik, slovenski pravnik in politik v Gorici, (1878–1962). Bil je član izvršnega odbora Narodno napredne stranke v Gorici, dolgoletni predsednik društva Narodna prosveta, osrednje prosvetne organizacije liberalcev na Goriškem. Leta 1921 je bil kot član Jugoslovanske narodne stranke izvoljen v italijanski parlament. Osvobodilni fronti se je pridružil leta 1942.

36 *Edinost*, 15. 8. 1923, 2.

37 *Mali list: tednik za novice in pouk*, 14. 9. 1923, 1.

38 Pozneje se je preimenoval v Vilfan.

39 »Politično društvo Edinost,« *Slovenska kronika XX. stoletja, 1900–1941* (Ljubljana: Nova revija, 1995), 235, 236.

rešiti z ustanovitvijo Narodnega sveta, ki bi navzven predstavljal slovensko in hrvaško skupnost, a je bilo za to že prepozno.⁴⁰

Društveno glasilo z enakim imenom je redno poročalo o sestankih, občnih zborih in drugih aktivnostih v zvezi z delovanjem društva. Zelo obsežno je poročalo o poteku dogodkov v društvu, nad katerim so se zgrinjali temni oblaki razkola. Slavko Fornazarič je bil v tem času zelo dejaven in je poskušal umirjati strasti. Zavedal se je, da bi ločitev na samostojne enote pomenila slabitev. Poskušal je prepričevati predvsem svoje goriške kolege, zato se je udeležil enega od zadnjih občnih zborov še združenega goriškega političnega društva. Nadaljnji razvoj dogodkov kaže, da je bil neuspešen. Na društvenem občnem zboru v Trstu, 30. decembra 1923, je poročal o neuspešni goriški misiji in povedal, da ga je bilo ob tem, kar je tam slišal, kot Slovence sram.⁴¹ V nagovoru občinstvu je še predlagal, naj bi poleg društvenega glasila *Edinost* izhajal še bolj poljuden in poceni časopis, ki bi zavračal napade in osebne žalitve v enaki »maniri« (na enak način), »odbijati bomo morali klin s klinom«.⁴² *Edinost* pa naj bi ostalo vodilno in reprezentativno glasilo društva.

Samo dober mesec pozneje, februarja 1924, je prišlo do razcepitve in ustanovitve treh političnih združenj in dveh nazorskih taborov: narodnoliberalnega političnega društva *Edinost* v Trstu, z odseki za goriško, tržaško in istrsko pokrajino, krščansko-socialnega političnega društva *Edinost* v Gorici in krščanskosocialnega političnega društva *Edinost* za Hrvate in Slovence v Istri.⁴³

Odslej je Fornazarič sodeloval z narodnoliberalno *Edinostjo* v Trstu. Vsa društva *Edinosti* pa je italijanska oblast leta 1928 ukinila.⁴⁴ Takrat je bil še vedno v Julijski krajini, njegova pisarna v Ajdovščini pa je bila središče sestankov liberalnih Slovencev. Njegovo delovanje doma in v Trstu tako ni moglo uiti budnim očem fašističnih oblasti, ki so ga sprva zaprle in nato leta 1930 izgnale. Po tem dogodku se je z družino preselil v Maribor.

Med Štajerci – iz Ajdovščine v Maribor: 1931–1941

Ko je Fornazarič prišel v Maribor, je sprva odprl pisarno v Sodni ulici 14, nato pa v Marijini ulici. Iz tega obdobja imamo celo nekaj pričevanj s področja njegovega odvetniškega dela. Bil je zelo aktiven pri vprašanju povrnitve vojne škode iz prve svetovne vojne. Vojni oškodovanci so imeli namreč tudi svoja društva, zborovanja in so se redno sestajali. Na teh zborovanjih se je razpravljalo o neurejenem vprašanju vrnitve vojne škode oškodovancem z italijanskih bojišč in s Koroške. Dvajset let po

---

40 Ibid.

41 *Edinost*, 1. 1. 1924, 2.

42 Ibid.

43 Lavo Čermelj je že leta 1969 zapisal, da nimamo od voditeljev društva *Edinost* nobenih zapisanih spominov pa tudi nobenega večjega prikaza njihovega delovanja. – Lavo Čermelj, *Spomini na moja tržaška leta* (Ljubljana: Slovenska matica, 1969), 43.

44 »Politično društvo *Edinost*,« *Slovenska kronika*, 235, 236.

koncu prve svetovne vojne, leta 1938, so se udeleženci zborovanja v Mariboru oglašali z enakimi vprašanji. Glavni referent takratnega zborovanja je bil Slavko Fornazarič iz mariborskega odbora; odslej je pravno zastopal vse vojne oškodovance.⁴⁵ Udeleženci zborovanja, kjer je sodeloval tudi ljubljanski odbor, so v Beograd poslali spomenico predsedniku vlade Milanu Stojadinoviću. To je bila le ena poteza v vrsti vlog, ki sta jo mariborski in ljubljanski odbor poslala skupščinskemu odboru za prošnje in pritožbe.⁴⁶

Po prihodu v Maribor se je takoj vključil v sokolsko zvezo in v društva primorskih Slovencev v Mariboru. Leta 1936 je bila na občnem zboru Mariborske sokolske župe izvoljena nova uprava in Fornazarič je postal član častnega razsodišča. »Zaslužni starosta«⁴⁷ mariborskih sokolov pa je bil od 1937 do 1941, ko so ga Nemci izgnali in se je zatekel v Ljubljano.

Fornazarič je bil aktiven tudi v drugih društvih, npr. v društvu oz. pevskem zboru primorskih Slovencev Jadran,⁴⁸ ki je v Mariboru začel delovati že leta 1919. Drugega septembra 1934 je Maribor gostil emigrantski tretji redni kongres *Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine*,⁴⁹ ki je sovpadal s 15-letnico društva Jadran. Otvoritveni večer kongresa s slavnostnim programom so pripravili v veliki dvorani Union. Vse prisotne je nagovoril predsednik društva Slavko Fornazarič. Po prireditvi so se zbrali predstavniki vseh emigrantskih društev skupaj z delegati, ki so prišli na kongres in »razglabljali nekatera notranja emigrantska vprašanja«.⁵⁰ Na kongresu so sodelovali tudi dr. Miloš Vauhnik, dr. Vinko Rapotec, francoski častni konzul v Mariboru, ter stric Stanka Rapotca.⁵¹ Vse te osebe so nekaj let pozneje sodelovale s kraljevo jugoslovansko vojaško in britansko obveščevalno službo, v upanju, da prispevajo svoj delež v obrambi proti prodirajočemu nacizmu, ki je trkal na vrata severne meje po anšlusu.

Fornazarič in obveščevalni center majorja Aniča v Mariboru

Posebno poglavje v Fornazaričevem mariborskem obdobju je sodelovanje z majorjema kraljeve vojske Antejem Aničem⁵² in Mirkom Tomičem. Fornazarič je že imel izkušnje s tajnim delom iz časa svojega predsednikovanja v drugi *Pisarni za*

---

45 *Mariborski Večernik »Jutra«*, 13. 3. 1938, 4.

46 *Ibid.*

47 »Mariboru Sokolski dom!«, *Mariborski Večernik »Jutra«*, 10. 2. 1938, 2.

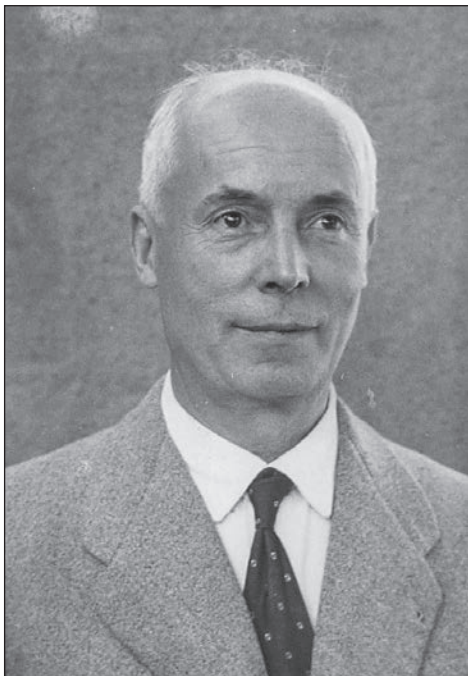
48 Društvo je štel 350 članov. – *Mariborski Večernik »Jutra«*, 9. 3. 1936, 3.

49 Andrej Vovko, »Delovanje Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine v letih 1933–1940«, *Zgodovinski časopis* 33, št. 1 (1979): 86.

50 »Zbor naših emigrantov«, *Slovenec*, 3. 9. 1934, 2.

51 Domnevamo, da je bil to stric Stanislava Rapotca (1911–1997), saj je bil slednji premlad in še ni mogel imeti doktorata.

52 Major Ante Anič je bil ena od osrednjih oseb obveščevalne dejavnosti v zahodnem delu Jugoslavije pred in med drugo svetovno vojno. Bil je poveljnik obmejne policije v Mariboru; delal je za jugoslovansko obveščevalno službo in po prihodu SIS in SOE leta 1939 tudi za Britance, bil je dvojni agent. Leta 1941 se je umaknil v Ljubljano in nato v Trst, kjer je deloval do konca vojne. Nato je emigriral v Argentino.

Dr. Slavko Fornazarič pred začetkom druge svetovne vojne v Mariboru.
Vir: Iz družinskega albuma Beltram.

zasedeno ozemlje v 20. letih v Ljubljani. Ni čudno, da je v negotovih časih, ko je bilo očitno, da se vojni ne bo mogoče izogniti, sprejel odločitev, da bo svoje življenje še enkrat posvetil borbi proti prihajajoči nevarnosti.

Večino podatkov o njegovem tajnem delu pred vojno v Mariboru ter med vojno v Ljubljani in na Primorskem smo črpali iz knjige Jerce Vodušek Starič *Slovenski špijoni in SOE*.⁵³ Za osnovne informacije je to zadostovalo, saj bi dodaten vpogled bistveno razširil obravnavano temo. Do ostalih zaključkov pa smo prišli na podlagi branja in analize nekaterih časopisnih in zasebnih virov, tako nam je uspelo sestaviti zadovoljivo splošno sliko tudi tega področja Fornazaričevega delovanja. Omenjena majorja sta vodila obveščevalno službo Center jugoslovanske vojaške službe in bila glavna sodelavca britanske tajne obveščevalne službe Secret Intelligence Service – SIS ter njenega oddelka uprave za posebne operacije Special Operations Executive – SOE. Za obe britanski službi je bil Maribor zanimiv zato, ker se je tam dogajalo več protinacističnih dejavnosti, saj je bilo mesto pred drugo svetovno vojno praktično nemško in je doživljalo zelo aktivno nacistično dejavnost.

Primorski pribežniki, ki so ušli fašizaciji svojih domačih krajev ter delovali v različnih društvih, so se takoj vključili tudi v protinacistično gibanje. V tem gibanju je bila dejavna domača štajerska inteligenca; med njimi je bilo veliko odvetnikov. Fornazarič je v Mariboru srečal starega znanca in sodelavca majorja Aniča, s katerim sta bila tudi prijatelja.⁵⁴

⁵³ Jerca Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE 1938–1942* (Ljubljana: samozaložba, 2002).

⁵⁴ *Ibid.*, 184.

Politična pripadnost te obsežne skupine je bila večinoma liberalna.⁵⁵ Vsi so pripadali zlasti meščanskim strankam liberalne smeri, kot sta Samostojna demokratska stranka – SDS ter na Štajerskem močno zastopana liberalna Pucljeva Slovenska kmečka stranka – SKS. Vsi so potem leta 1933 postali člani ustanovljene Jugoslovanske nacionalne stranke – JNS, ki jo je vodil dr. Milko Brezigar. V vmesnem obdobju med letoma 1931 in 1933 so bili mnogi od njih člani Jugoslovanske radikalno-kmečke demokracije – JRKD, ki je bila predhodnica JNS.⁵⁶

Mariborska Domovina omenja,⁵⁷ da so se do konca februarja 1932 v mariborski kavarni Jadran sestali somišljeniki in ustanovili mestno organizacijo JRKD. Bila je predhodnica v organizaciji stranke, saj je bilo mišljeno, da se sprva ustanovijo okrajni mestni odbori, ki bodo določili odbornike za mestni odbor. Takrat so se izvedle tudi volitve začasnega odbora mestne organizacije, med odborniki pa zasledimo kar nekaj oseb, ki se pozneje omenjajo kot obveščevalni agenti. Naštejmo le tiste odbornike novoustanovljene JRKD, ki jih omenja tudi Voduškova, torej tiste, ki so sodelovali v ilegalnem protinacističnem boju v Mariboru. To so dr. Slavko Fornazarič, dr. (Miloš) Vauhnik, odvetnik g. (Adolf) Ogrizek⁵⁸ ter dr. (Janko) Kovačec,⁵⁹ ravnatelj banke. Prisotne je nagovoril tudi župan dr. (Franjo) Lipold.⁶⁰ Političnemu profilu Slavka Fornazariča je torej lahko slediti. Domnevamo, da je bil v več strankah, vse pa so bile liberalno-meščanske. Verjetno je bil sprva na Goriškem tudi v *Narodno napredni stranki*, ki jo je tam vodil njegov odvetniški mentor dr. Karel Podgornik. Nato je bil med ustanovitelji Jugoslovanske radikalno-kmečke demokracije v Mariboru, kasneje verjetno v JNS. Med vojno je sodeloval z OF. Bil je trden demokrat meščansko-liberalne proveniencie, domoljub, protifašist in protinacist, a je po vojni komaj ušel usodi, ki so jo doživeli njegovi sodelavci. Te je Oddelek za zaščito naroda (OZNA) oz. Uprava državne varnosti (UDV)⁶¹ zasliševal, obsodil na smrtne oz. dolge zaporne kazni ali izgubo državljanskih pravic itd. Velika večina jih je emigrirala. Fornazarič je sodeloval z najvidnejšimi predstavniki obveščevalcev za britansko SOE, z Antejem Aničem, Stanislavom Stankom Rapotcem,⁶² dr. Milkom Brezigarjem in, kot bo pokazal njegov dnevnik od 1941 do 1949, tudi z mnogimi drugimi.

Ali je Fornazarič deloval samo v mreži majorja Aniča? Verjetno ne, saj so v vseh štirih obveščevalnih skupinah,⁶³ ki so prepredale severozahodni del Jugoslavije, sodelovali tudi Fornazaričevi prijatelji, sodelavci in verjetno nekateri sorodniki. Dejstvo je, kar omenja tudi Vodušek, da so te organizacije temeljile predvsem na prijateljstvu,

55 Nekateri so pripadali tudi »opoziciji«, denimo Jože (Jojo) Golec, o katerem bomo še pisali.

56 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 161–63.

57 *Domovina*, 3. 3. 1932, 3.

58 Osebna imena v oklepaju pomenijo, da so osebe v časopisnem viru *Domovina* zapisane brez njih, torej samo z nazivom in priimkom, njihovo identiteto pa smo razvozlati s pomočjo knjige Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*. Denimo, Adolf Ogrizek je bil železničar, eden od glavnih akterjev v Orjuni, pozneje Brezigarjev sodelavec v Mariboru. Družil se je tudi z dr. M. Vauhnikom. – Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 161, 177.

59 Janko Kovačec, član Rotary kluba. – *Ibid.*, 211.

60 Dr. Franjo Lipold, vodilni v naprednem taboru v Mariboru, pozneje je vodil tudi okrajni odbor JNS. – *Ibid.*, 162.

61 UDV je bila ustanovljena leta 1946 iz OZNE kot njen civilni del.

62 Nekaj bitvenih informacij o Rapotcu je mogoče izvedeti v: *Ibid.*, 103.

63 *Ibid.*, 88.

sorodstvenih zvezah, zaupanju in skupnem cilju, boju proti fašizmu in nacizmu. Tako je delovala tudi tajna mreža zaupnikov v času delovanja druge Pisarne za zasedeno ozemlje. Od štirih skupin, ki so delovale na severozahodnem delu Jugoslavije, omenimo le Slovensko domoljubno organizacijo. Ta je delovala v Italiji pod vodstvom Ivana Rudolfa, njeni pristaši pa so bili primorski begunci. Med njimi so bili dr. Drago Marušič, dr. Lavo Čermelj, Rado Bordon, dr. Boris Furlan idr. Ta skupina naj bi bila povezana s Kramerjevim krogom⁶⁴ oz. z dr. Milkom Brezigarjem.⁶⁵ Kot vemo, ustni in pisni viri potrjujejo predvsem Fornazaričevo tesno prijateljstvo in sodelovanje z Milkom Brezigarjem⁶⁶ in Dragom Marušičem.⁶⁷ Vsi so bili povezani, večkrat so delovali istočasno v različnih skupinah. Fornazarič je v svojem dnevniku redno beležil mnoge prehode v Trst,⁶⁸ od koder so nazadnje delovali tudi major Anić, novinar Jože Golec in mnogi drugi.

Po vojni je stvar postala drugačna. Vsi tisti, ki so sodelovali z britansko obveščevalno službo, so postali »špijoni«, »tuji plačanci« in sovražniki naroda. Tisti, ki so preživeli vojno, so za to sodelovanje drago plačali. Vrstili so se sodni procesi, preganjanja in zasliševanja OZNE in nato UDV (dr. Milko Brezigar, Lavo Čermelj,⁶⁹ Rado Bordon idr.). Nekaterim je uspelo emigrirati (dr. Milko Brezigar, Ante Anić, dr. Miloš Vauhnik). Veliko pa je bilo obsojenih na družbeno koristno delo – DKD, kar je bila v FLRJ v bistvu oblika prisilnega dela.⁷⁰ Le redki so ušli trpki usodi, med njimi je bil tudi dr. Slavko Fornazarič. UDV ga je sicer zasliševala, predvsem o njegovi zvezi z majorjem Anićem ter Stankom Rapotcem, a ga ni mogla zlomiti.⁷¹ Ostrejšemu in daljšemu preiskovalnemu postopku se je izognil samo zato, ker je bil njegov zet Julij Beltram takrat zelo vpliven partijski funkcionar na Primorskem.⁷² Ob tem velja omeniti, da je bila tudi Fornazaričeva hči Živa Beltram pomembna politična osebnost tistega časa.

Verjetno bi s ponovnim pregledom dostopnih virov še veliko bolje izpopolnili sliko o Fornazaričevem delovanju v protifašističnih in protinacističnih obveščevalnih krogih pred in v času druge svetovne vojne. Toda za začetek zadošča ta splošna slika Fornazaričevega delovanja.

64 Albert Kramer (1882–1943), slovenski pravnik in politik. Od 1909 je bil član Narodno napredne stranke, junija 1918 pa soustanovitelj JDS. Najvidnejši slovenski liberalni politik. V tridesetih letih je bil voditelj slovenskega dela JNS.

65 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 89.

66 Dr. Milko Brezigar, pravnik in politik (1886–1858). Še en primorski Slovenec, ki se je po prvi svetovni vojni naselil v Ljubljani. Leta 1919 je bil član gospodarske delegacije Kraljevine SHS na pariški mirovni konferenci.

67 Pisni vir je dnevnik dr. Slavka Fornazariča, ki omenja dr. Brezigarja.

68 Dnevnik dr. Slavka Fornazariča. V zasebni dokumentaciji družin Beltram in Justin.

69 Lavo Čermelj (1889–1980), tržaški Slovenec, fizik in publicist. Bil je podpredsednik PNOO za Slovensko primorje, član študijske komisije SNOS in tajnik komisije za zahodno slovensko mejo itd. – *Primorski slovenski biografski leksikon*, 3. snopič (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1976), 225.

70 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 409.

71 Slavko Fornazarič je po vojni živel v Gorici in Kopru, ta zasliševanja so bila verjetno v enem od teh krajev.

72 *Ibid.*, 383.

Fornazaričevi dnevniki/adresarji 1941–1949: zaklad informacij

Posebno poglavje so dnevniki dr. Slavka Fornazariča. Našli smo samo nekaj majhnih notesov oz. letnih koledarčkov v obliki notesa od leta 1941 do 1949.⁷³ To ni obširno pisanje, temveč le skopo beleženje dnevnih opravkov, opisanih z mikroskopsko pisavo. Poleg družinskih zadev je zelo natančno beležil tudi dnevne izdatke ter imena oseb, s katerimi se je sestajal. Mnogo jih je omenjenih z imenom in priimkom ali le z imenom ali priimkom. Pri mnogih, če ne pri večini, so bili tudi naslovi tisti, ki so nam pomagali, da smo ugotovili ime ali priimek. Veliko teh oseb se je pojavljalo tudi pri Voduškovih, tako da je bila identifikacija še lažja.

Na prvi pogled ni mogoče v dnevniku ugotoviti nobene zanimivosti. Tudi osebe, ki jih omenja, so javnosti bolj ali manj neznane in vse skupaj se zdi nezanimivo. A le na prvi pogled. Sčasoma se po potrpežljivem iskanju podatkov o omenjenih osebah odkrije bogastvo, ki so ga skrivali ti drobni in neugledni letni koledarčki. Na koncu, pa tudi vmes, so zapisani naslovi in telefonske številke oseb, ki nam pričajo o Fornazaričevi široki in razvejani mreži znanstev od Maribora in Ljubljane prek Zagreba in Splita do Trsta in Gorice med letoma 1941 in 1949. Omenili bomo nekaj zanimivosti iz dnevnika ter nekaj oseb iz imenika, ki potrjujejo Slavkove stike s pripadniki predvojnih meščansko-liberalnih strank, tajnimi agenti britanske obveščevalne službe, člani OF, partizani, domoljubi, sokoli idr.

V Fornazaričevem dnevniku beremo, da je že 15. aprila 1941 odšel v Split, da bi plačal sorodnikom stroške za bivanje treh hčerk, ki so se umaknile k njim, v takrat še relativno miren Split. V tistih dneh samo s priimkom omenja nekega Lajovica in Brezigarja.

Navidezno nepovezani podatki dobijo jasnejšo sliko, ko izvemo, da so bili takrat v Splitu tudi Ante Anić, Milko Brezigar⁷⁴ in Stanislav Rapotec.⁷⁵ Tako je bil Fornazarič uradno res v Splitu in je poskrbel za bivanje hčerk pri tetah, v resnici pa je delal tudi nekaj, česar seveda v dnevniku ne omenja. Iskal je stike z domačimi somišljeniki, kjer so pomembno vlogo odigrale sorodstvene povezave. Skupaj z Brezigarjem⁷⁶ naj bi v mestu pripravljala celo različne subverzivne akcije. Toda omenjena dvojica ni delovala sama. Anić, po rodu Hrvat iz Dalmacije, je imel svojo mrežo tudi v Splitu. V Fornazaričevih dnevnikih in imenikih smo odkrili vsaj dve osebi, s katerima je sodeloval v tej splitski navezi. Prvi je bil odvetnik Ivo Machiedo, ki je imel naslov tudi v Ljubljani, drugi pa je bil slovenski skladatelj Maks Unger,⁷⁷ ki je ravno takrat služboval

73 Osem knjižic od 1941 do 1948 je hranil Dragovan Justin iz Kopra, eno iz leta 1949 pa Bojan Beltram.

74 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 256.

75 *Ibid.*, 107. Rapotec je bil v Splitu vse do aprila 1941, ko je tja prišel tudi Fornazarič, kar ni bilo naključje.

76 Brezigar je imel v Splitu tudi tajni britanski radijski oddajnik in sprejemnik. V dokumentih britanskih tajnih služb je bila Brezigarjeva (Brankova) skupina »Brancova skupina« označena kot organizacija slovenskih iredentistov, ki je vključevala nekaj čeških beguncev in Hrvatov. Nameravali so začeti tudi gverilo, a so Britanci ocenili, da ne bi prineslo dobrih rezultatov. – Gorazd Bajc, *Zapletena razmerja. Ivan Marija Čok v mreži primorske usode* (Koper: Društvo TIGR Primorske, 2000), 83.

77 Maks Unger (1888–1962), slovenski dirigent, zborovodja in skladatelj. – *Maks Unger – Wikipedija, prosta enciklopedija*, pridobljeno 21. 3. 2016, https://sl.wikipedia.org/wiki/Maks_Unger.

v Splitski filharmoniji. Znano je namreč, da je tudi Unger sodeloval v odporniškem gibanju, dokler se ni leta 1943 pridružil partizanom.

Tržaška Fornazaričeva naveza je bila po pričakovanju zelo močna, saj je tam v organiziranju mreže OF preživel več kot pol leta. Vendar se ni srečeval samo z aktivisti OF. V imeniku je poleg priimka Golec zapisan samo naslov, in sicer Via Michelangelo Buonarroti 46, zato ni bilo težko odkriti, da je bil to Jože (Jojo) Golec, vodja Aničevega-Vauhnikovega obveščevalnega centra v Trstu, ki ga je Fornazarič poznal še iz Maribora.⁷⁸ Na drugem mestu je v oklepaju, poleg nekega Saunig Kamila iz Tyrševe 37 v Ljubljani, zapisan g. Šibenik. Kdo je bil Kamilo Saunig, ne vemo, iz drugih virov pa smo izvedeli, da sta bila zakonca Šibenik Golčeva stanodajalca v Trstu. Družina Šibenik je to plačala z življenjem, saj so ju Nemci skupaj z njuno hčerko usmrtili leta 1945 v tržaškem taborišču Rižarna, kjer je končal tudi Jože Golec.⁷⁹

Nato sledi priimek dr. Krejči na Lončarski stezi 2 v Ljubljani. Vodušek omenja dr. Viljema Krejčija, odvetnika, rotarijanca in člana Angleškega kluba.⁸⁰ Angleško društvo ali klub v Ljubljani je bilo sedež probritanske propagande. UDV je v poročilih omenjala, da so bili vsi, brez izjeme, pristaši in zagovorniki angleškega vpliva na Balkanu. Prav tako so vsi posredno ali neposredno obveščevalno delovali v angleško korist.⁸¹

Fornazarič večkrat omenja Franca Gorkiča, s katerim se je srečeval še vsa leta po vojni. Tudi Gorkič je bil primorski begunec;⁸² sprva je pribežal v Maribor, nato pa v Ljubljano. Bil je dejaven član Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine tako kot Fornazarič.⁸³

Zelo uspešno je bilo mogoče rekonstruirati zgodbo z Antonom (Tonetom) Batageljem, s katerim se je Fornazarič sestal 11. 9. 1945.⁸⁴ Zdi se, da sta se s Fornazaričem poznala že veliko prej. Ko je nehala delovati Pisarna za zasedeno ozemlje, ki je s svojo mrežo z vojaškimi informacijami oskrbovala poveljstvo Dravske divizije v Ljubljani,⁸⁵ je to delo prevzel obmejni komisariat na Jesenicah,⁸⁶ kjer je delal Batagelj. Z majorjem

78 Jože (Jojo) Golec (1901–1945), časnikar, dopisnik mariborskega *Slovenca* in Aničeva desna roka. Iz Maribora je zbežal v Ljubljano, od koder ga je uredništvo poslalo za dopisnika v Trst. Tam je vodil Aničevo-Vauhnikovo britansko obveščevalno postojanko. – Martin Jevnikar, ur., *Primorski slovenski biografski leksikon*, 19. snopič (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1993), 592.

79 »Jutri v tržaški Rižarni komemoracija za Joža Golca in druge žrtve,« *Demokracija*, 12. 4. 2015, pridobljeno 18. 3. 2016, URL: <http://demokracija.si/slovenija/jutri-v-trzaski-rizarni-komemoracija-na-jozeta-golca-in-druge-zrtve>.

80 Vodušek pravi, da so bili na Rotary in Angleški klub pozorni že okupatorji, pozneje pa UDV, saj so simpatizirali z Britanci in delali za Intelligence Service. – Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 145, 156.

81 Ibid., 145.

82 Franc Gorkič (1888–1977), narodnoobrambni delavec, novinar, begunec z Goriške. Do prve svetovne vojne je delal pri goriškem deželnem odboru. S Fornazaričem sta bila sovrstnika in sošolca in sta že prej sodelovala v Zvezi zadrug vojnih oškodovancev Goriško-Gradiščanske. – *Primorski slovenski biografski leksikon*, 5. snopič (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1978), 454, 455.

83 Andrej Vovko, »Delovanje Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine v letih 1933–1940,« *Zgodovinski časopis* 33, št. 1 (1979): 72, 93.

84 Anton Batagelj, Primorec, ki je imel obveščevalno mrežo v Julijski krajini vse do leta 1941. – Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 54, 109. V PSBL geslo »Tone Batagelj, pravnik in pesnik,« *Primorski slovenski biografski leksikon*, 2. snopič, (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1975), 45.

85 Nečak, »Pisarna za zasedeno ozemlje,« 105.

86 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 150.

Anićem sta se spoznala in spoprijateljila že leta 1924, ko sta oba kot obveščevalca delala na obmejnem komisariatu na Rakeku.⁸⁷ Batagelj je šel nato v Beograd, kjer je bil vodja UJKE – Urada jugoslovanske protiobveščevalne službe.⁸⁸ Morda je prav Batagelj priporočil Fornazariča majorju Aniću več kot desetletje pozneje, ko sta se slednja znašla v Mariboru. Batagelj naj bi pripadal t. i. Čokovi obveščevalni skupini.⁸⁹ Tudi datum Fornazaričevega srečanja z Batageljem bi se ujemal z informacijami, ki smo jih izvedeli o slednjem. Vojno je preživel v številnih nemških koncentracijskih taboriščih,⁹⁰ se aprila 1945 vrnil ter odšel v Beograd, kjer je prodal hišo in se nato vrnil v Slovenijo, kjer se je sprva nastanil v Izoli.⁹¹ Stara znanca sta se spet in verjetno tudi zadnjič srečala 11. septembra 1945, saj je šel Batagelj potem v pokoj in se preselil v Opatijo, nato v Matulje, kjer se je ukvarjal z leposlovjem. Tudi on je prišel v roke UDV, ki ga je zasliševala še leta 1951.⁹²

Pisali smo že o Fornazaričevi povezavi z Milkom Brezigarjem. Zanimiv je tudi njun zadnji datum srečanja, 26. 11. 1945. Fornazarič je zapisal njegov naslov v Ljubljani, Zvezda 3/III. Milko Brezigar je bil sicer, verjetno vse od prihoda iz Splita, v globoki ilegali. Skrival se je v »bunkerju« pri svoji sestri na Kongresnem trgu 3,⁹³ kar ustreza naslovu Zvezda, ki ga imamo v Fornazaričevem dnevniku.⁹⁴ Domnevamo, da je Brezigar kmalu zatem emigriral.

V imeniku najdemo še mnogo oseb, tudi dr. Viljema/Vilka Baltiča in njegovega sina, inž. Franja Baltiča. Dr. Vilko Baltič ni bil rojen na Primorskem, tja je prišel v okrajno glavarstvo kot vladni tajnik in pozneje glavar.⁹⁵ Bil je liberallec (JDS) in tudi predsednik pete Deželne vlade.⁹⁶ Njegovo znanstvo z dr. Fornazaričem se je začelo vsaj takrat, če ne še v Gorici. Pred drugo svetovno vojno ga srečamo kot sodelavca tržaškega odvetnika dr. Ivana Marije Čoka, ko sta uresničevala utopični projekt naseljevanja slovenskih primorskih beguncev v Makedonijo.

V dnevniku in imeniku je še mnogo drugih oseb, omenjenih samo s priimkom ali z imenom in priimkom. Vsi niso bili liberalci iz meščanskih strank, prav tako niso vsi delovali za britanske obveščevalne službe, vmes se prepletajo tudi imena oseb, ki so organizirale OF na Goriškem in v Trstu. Doslej nismo omenili Fornazaričeve vloge

87 Ibid., 179.

88 *BATAGELJ Tone*, pridobljeno 2. 4. 2016, <http://www.primorci.si/osebe/batagelj-tone/942/>.

89 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 89. Skupina je poimenovana po vodji Ivanu Mariji Čoku.

90 Ibid., 322.

91 Ibid., 389.

92 Ibid.

93 Ibid., 361.

94 Kot zanimivost omenimo, da sta bila Fornazarič in Brezigar znanca in prijatelja še iz časa delovanja Pisarne za sosedno ozemlje. Ko je bil Fornazarič tajnik Pisarne, je bil Brezigar tajnik Narodnega sveta. Še več: oba sta takrat stanovala skupaj na Elizabetni c. 5/II. – SI_AS/0059, f. 1. Elizabetna cesta, poimenovana po cesarici Elizabeti Sissi, je potekala med Streliško in Poljansko cesto. Po vojni je bila preimenovana v Zrinjsko (tudi ta Fornazaričev naslov je zapisan v dokumentih Pisarne), danes je to Ulica Janeza Pavla II.

95 Volčič Ravber, »Vilko Ba(1)tič (1878–1959). Pravnik in politik,« *Klasje: časopis prebivalcev občine Ivančna Gorica*, št. 1, 19. januar–februar 2013, 20. V naslovu je ponagajal tiskarski skrat, ki je namesto Baltič zapisal Batič.

96 Bojan Balkovec, *Prva slovenska vlada 1918–1921* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992), 49. Ko je 23. 12. 1918 odstopila Narodna vlada v Ljubljani, se je 20. 1. 1919 ustanovila Deželna vlada. V dveh letih, do februarja 1921, se je zvrstilo kar pet Deželnih vlad. S sprejetjem Vidovdanske ustave 28. 6. 1921 je Deželna vlada nehala delovati.

pri organizaciji OF na Primorskem in v Ljubljani. Tudi tu je imel namreč vidno vlogo in je odločno stal na načelih narodnozavednega Slovenca, ki mu je bila na prvem mestu borba proti italijanskemu in nemškemu okupatorju. Njegove dejavnosti po drugi svetovni vojni, kjer je neutrudno nadaljeval svoje delo pri izgradnji nove države, niso omajala niti zasliševanja UDV.⁹⁷

Zaupniki in somišljeniki OF so bili leta 1941 organizirani v Trstu pri Sv. Jakobu, v Barkovljah, Sv. Ivanu, Škednju in drugje.⁹⁸ To so bili kraji, ki jih je Fornazarič dobro poznal. Zlasti v Barkovljah je imel nekaj zvez, ki jih omenja v dnevniku. Teh oseb nam ni uspelo odkriti, smo pa našli naslov Pepija Mezgeca, lokalnega aktivista, ki je po podatkih iz Fornazaričevega dnevnika imel mesnico pri Sv. Jakobu, sicer pa je vodil skupino OF v Škednju.⁹⁹

Dr. Josip Ferfolja, zadnji predsednik Okrožnega odbora OF v Trstu, je leta 1952 napisal izjavo, v kateri je potrdil Fornazaričevo delovanje v Trstu v petih točkah. Omenja, da je Fornazarič tam deloval od oktobra 1943 do aprila 1944, ko je bil aretiran in izpuščen zaradi pomanjkanja dokazov. Takrat je zapustil Trst in nadaljeval isto delo na Goriškem. Ferfolja piše, kaj je bila Fornazaričeva glavna naloga: ves čas naj bi nadzoroval gestapovsko in domobransko tajno policijo in tako preprečil marsikatero aretacijo aktivistov OF.¹⁰⁰

V imeniku je tudi mnogo žensk, med njimi tudi zdravnica dr. Vlasta Čermelj z Dvořakove 6/II v Ljubljani, hči dr. Lava Čermelja. Naslednja je Bogomila Fajon, znana partizanska bolničarka in voditeljica sanitetne šole pri sanitetnem odseku Vrhovnega štaba NOV in POJ na Visu.¹⁰¹ Zato nista bila telefonska številka in ime dr. Pavle Jerina, znane partizanske zdravnice, vodje partizanske bolnišnice Pavla v Trnovskem gozdu, s katero je Fornazarič sodeloval v OF, nobeno presenečenje. Ker je Jerina začela sodelovati z OF leta 1941, ko je po navodilu Zdravniškega matičnega odbora zbirala zdravila in sanitetni material,¹⁰² je mogoče tudi, da sta začela sodelovati pri partizanskem Rdečem križu.

Po letu 1945 nastopijo nova imena. Skoraj nikogar več ni iz vojnih časov. Slavko se je največ družil z Antonom Martelancem,¹⁰³ s katerim je šel večkrat v Trst. Martelanc je bil star znanec iz primorskih sokolskih časov in društva Adrija. Poleg njega je večkrat omenjen tudi Josip Štrukelj, s katerim sta po vojni kot goriška aktivista OF hodila po različnih krajih in sestankih. A vsi pripadajo »stari gardi«, vsi izhajajo iz meščansko liberalne provenience.¹⁰⁴

97 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, str. 383.

98 Milan Pahor, »Prispevek k zgodovini OF leta 1941 v Trstu,« *Zgodovinski časopis* 35, št. 4 (1981): 347.

99 Ibid.

100 Dr. Josip Ferfolja, Izjava in potrdilo z dne 19. maja 1952. V osebni zapuščini dr. Slavka Fornazariča. Kako naj bi Fornazarič nadziral delo tajnih nemških in domobranskih služb, ni jasno, vendar je tako zapisal Ferfolja.

101 Cita Bole, »Iz spominov na minulo svetovno vojno. Prispevek k zgodovini NOB,« *Zdravstveni obzornik*, št. 4 (1975): 277.

102 Zora Konjajev, »Ob visokem življenjskem jubileju prim. dr. Pavle Jerina-Lah,« *Zdravniški vestnik*, št. 3 (2005): 177.

103 Anton Martelanc, podjetnik in javni delavec (1863–1951), rojen v Barkovljah, živel v Trstu, kjer sta z bratom imela gradbeno podjetje. Deloval je na prosvetnem in gospodarskem področju. – Jevnikar, ur., *Primorski slovenski biografski leksikon*, 10. snopič, 363.

104 Josip Štrukelj (1891–1977), avstro-ogrski mornariški častnik, po vojni gospodarstvenik, med drugo vojno aktiv-

Fornazarič se je večkrat sestal tudi z Lambertom Mermoljo, ki je 1947 deloval v odboru Demokratične fronte goriških, beneških in kanalskih Slovencev,¹⁰⁵ kateremu je predsedoval pa mu je dr. Karol Podgornik,¹⁰⁶ star Fornazaričev prijatelj in odvetniški mentor, od 1942 tudi član OF. Mermolja je po Podgornikovem odhodu¹⁰⁷ postal tudi predsednik Demokratične fronte.¹⁰⁸

V dnevniku je mogoče zaslediti tudi zanimivo sorodstveno vez, in sicer člane znane goriško-biljenske glasbene družine Bratuž, Pepija in Damjano, brata in nečakinjo skladatelja Lojzeta Bratuža.¹⁰⁹ Damjana je hči Pepijevega in Lojzetovega bratranca Rudija Bratuža, goriškega kavarnarja, in Marije, roj. Fornazarič, Slavkove sestre!¹¹⁰

Večina omenjenih primorskih Slovencev je bila aktivna v organizaciji primorskih emigrantov v Ljubljani, mnogi so bili v vodstvu Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, nekateri so bili »nacionalisti«, kakor so takrat sebe imenovali narodno napredno misleči liberalci, nekateri sokoli, mnogi so bili potem v OF, nekateri vse naštetu, saj so prepletene mreže sodelavcev zavezniških obveščevalnih služb in liberalno usmerjenih borcev za narodnostne pravice primorskih Slovencev praktično neločljive.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- HR-HDA, Hrvaški državni arhiv:
  - HR-HDA-781-2-5-1-4-16.
- PMK, Pokrajinski muzej Koper (Museo regionale di Capodistria):
  - Osebni arhiv dr. Slavka Fornazariča.

- ist OF, po vojni pa predsednik Okrožnega odbora OF za Goriško itd. – Jevnikar, ur., *Primorski slovenski biografski leksikon. 15. snopič* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1989), 599, 600
- 105 Po vrnitvi Gorice in dela Goriške v skladu z določili mirovne pogodbe v Italijo je ta t. i. ljudsko frontna organizacija ustanovljena namesto Slovansko italijanske antifašistične unije.
- 106 O Lambertu Mermolji več v Jevnikar, ur., *Primorski slovenski biografski leksikon, 10. snopič*, 410.
- 107 Dr. Podgornik je moral leta 1947 zaradi napadov italijanskih nacionalistov oditi iz Gorice, nato se je naselil v Solkanu.
- 108 Demokratična fronta goriških, beneških in kanalskih Slovencev, ustanovljena 1947 v Gorici, je bila politična organizacija Slovencev v Italiji. Izhajali so iz narodnoosvobodilne borbe; v programu so se zavezali, da se bodo bojevali proti vsem, ki bi skušali razbiti enotnost Slovencev.
- 109 V resnici je Damjana t. i. »mrzla nečakinja«, saj sta bila Lojze in Pepi Bratuž bratranca Rudija Bratuža. Lojze Bratuž, slovenski zborovodja, skladatelj (1902–1937). Treba je omeniti, da je umrl v hudih mukah, potem ko so ga fašisti prisilili piti strojno olje. Jožko Bratuž (Pepi) je bil slovenski kulturni delavec in vzgojitelj (1896–1944). Tudi on je bil glasbeno nadarjen; znan je bil kot dober solist. Dr. Damjana Bratuž je znana pianistka in univerzitetna profesorica, ki živi v Kanadi. Njena sestra je Bogdana Bratuž, por. Petjé, gledališka igralka. – Jevnikar, ur. *Primorski slovenski biografski leksikon, 3. snopič*, 122–24.
- 110 Fornazarič v nekem potrdilu iz svoje zapuščine omenja, da je imel v stanovanju R. Bratuža redne sestanke z znanimi aktivisti OF, kot so dr. Bergant, dr. Čermelj, dr. Ferfolja, dr. Tončič idr. Bratuževi spomini iz časa internacije so izšli (tudi ob pomoči hčerke Damjane) leta 1998. – Rudolf Bratuž, *Memoria dell'Internato Bratuž Rudolf (Bertossi Rodolfo): Campo di concentramento di Urbisaglia Bonserviziall' Abbadia di Fiastra-Villa Banduni*, ur. Roberto Cruciani (Urbisaglia: samozaložba, 1998.)

- SI_AS, Arhiv Republike Slovenije:
– SI_AS/0059, Pisarna za zasedeno slovensko ozemlje v Ljubljani, 1918–1922.

Časopisni viri:

- *Domovina*, 3. 3. 1932.
- *Edinost*, 19. 9. 1910, 15. 8. 1923, 1. 1. 1924.
- *Mali list: tednik za novice in pouk*, 14. 9. 1923.
- *Mariborski večernik Jutra*, 9. 3. 1936, 10. 2. 1938, 13. 3. 1938.
- *Naprej: glasilo socialistične stranke Jugoslavije*, 5. 4. 1922.
- *Nova pravda*, 16. 10. 1920.
- *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 27. 6. 1916.
- *Slovenec*, 3. 9. 1934.
- *Slovenski narod*, 25. 11. 1918.
- *Slovenski Sokol: glasilo slovenske sokolske zveze*, 25. 1. 1912.
- *Soča*, 14. 1. 1909, 17. 9. 1910, 10. 10. 1912.
- *Sokolski glasnik*, 1919, št. 8, 9, 10.

Elektronski viri:

- *BATAGELJ Tone*. Pridobljeno 2. 4. 2016. <http://www.primorci.si/osebe/batagelj-tone/942/>.
- *Demokracija*, 12. 4. 2015. »Jutri v tržaški Rižarni komemoracija za Jožeta Golca in druge žrtve.« Pridobljeno 18. 3. 2016. <http://demokracija.si/slovenija/jutri-v-trzaski-rizarni-komemoracija-na-jozeta-golca-in-druge-zrtve>.
- *Maks Unger - Wikipedija, prosta enciklopedija*. Pridobljeno 21. 3. 2016. https://sl.wikipedia.org/wiki/Maks_Unger.

Literatura:

- Bajc, Gorazd. *Zapletena razmerja. Ivan Marija Čok v mreži primorske usode*. Koper: Društvo TIGR Primorske, 2000.
- Balkovec, Bojan. *Prva slovenska vlada 1918–1921*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.
- Bole, Cita. »Iz spominov na minulo svetovno vojno. Prispevek k zgodovini NOB.« *Zdravstveni obzornik* 9, št. 4 (1975): 275–77.
- Bratuž, Rudolf. *Memoria dell'Internato Bratuz Rudolf (Bertossi Rodolfo): Campo di concentramento di Urbisaglia Bonservizi all'Abbadia di Fiastra-Villa Banduni*, ur. Roberto Cruciani. Urbisaglia: samozaložba, 1998.
- Čermelj, Lavo. *Spomini na moja tržaška leta*. Ljubljana: Slovenska matica, 1969.
- Fornazarič, Slavko in Dinko Puc. *Naša Alzacija-Lorena*. Ljubljana: Pisarna za zasedeno ozemlje, 1920.
- Fornazarič, Slavko, prev. *S poti! Klerikalci in Sokolstvo*. Gorica: Goriška sokolska župa, 1913.
- Fornazarič, Slavko. »Klic od Soče.« *Slovenski narod*, 4. 9. 1919.
- Jevnikar, Martin, ur. *Primorski slovenski biografski leksikon. 7. snopič*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1981.
- Jevnikar, Martin, ur. *Primorski slovenski biografski leksikon. 9. snopič*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1983.
- Jevnikar, Martin, ur. *Primorski slovenski biografski leksikon. 10. snopič*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1984.

- Jevnikar, Martin, ur. *Primorski slovenski biografski leksikon. 15. snopič*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1989.
- Jevnikar, Martin, ur. *Primorski slovenski biografski leksikon. 19. snopič*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1993.
- Jevnikar, Martin, ur. *Primorski slovenski biografski leksikon. 20. snopič*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1994.
- Konjajev, Zora. »Ob visokem življenjskem jubileju prim. dr. Pavle Jerina-Lah.« *Zdravniški vestnik* 74, št. 3 (2005): 177.
- Nečak, Dušan. »Pisarna za zasedeno ozemlje.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 20, št. 2 (1972): 101–06.
- Nečak, Dušan. »Prispevek k vprašanju primorskih beguncev v letih 1918–1930.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 21, št. 2 (1973): 120–28.
- Pahor, Milan, »Prispevek k zgodovini OF leta 1941 v Trstu.« *Zgodovinski časopis* 35, št. 4 (1981): 343–53.
- *Primorski slovenski biografski leksikon. 2. snopič*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1975.
- *Primorski slovenski biografski leksikon. 3. snopič*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1976.
- *Primorski slovenski biografski leksikon. 5. snopič*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1978.
- Ravber, Volči. »Vilko Ba(1)tič (1878–1959). Pravniki in politik.« *Klasje: časopis prebivalcev občine Ivančna Gorica* 19, januar–februar 2013.
- Ribnikar, Peter, ur. *Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. I. del*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Vodušek Starič, Jerca. *Slovenski špijoni in SOE 1938–1942*. Ljubljana: samozaložba, 2002.
- Vogrin, Marjan. »Izgubljena in najdena najstarejša matična knjiga župnije Renče.« *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 26, št. 2 (2003): 311–14.
- Vovko, Andrej. »Delovanje Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine v letih 1933–1940.« *Zgodovinski časopis* 33, št. 1 (1979): 67–102.

Ustni viri:

.....

- Dragovan Justin, Koper.

Zasebni viri:

.....

- Dokumenti iz zapuščine dr. Slavka Fornazariča. Zasebna last Beltram.
- Slavko Fornazarič: Dnevniki, 1941–1947. Zasebna last Dragovana Justina.

Goranka Kreačič

THE SOČA RIVER MAN: POTRAIT OF DR. SLAVKO FORNAZARIČ, FIGHTER FOR THE NATIONAL RIGHTS OF SLOVENIANS IN THE PRIMORSKA REGION

SUMMARY

Slavko Fornazarič, born as Alojzij Fornazarič on 21 June 1888 in Bilje, is an unknown name among the general public as he is not mentioned in any encyclopaedias. Initially he studied medicine at the Charles University in Prague, which he soon abandoned after his compatriot and friend Drago Marušič persuaded him to study law instead. He remained a loyal supporter of the Sokol movement all his life. In 1910, after the establishment of the independent Gorizia regional association of the Sokol societies, he was elected as a secretary of the Bilje Sokol society and a representative in the newly-formed regional association committee in Gorizia.

In September 1915 he arrived to Ljubljana with the first wave of refugees. In June 1916 he passed the last doctoral examination in Prague and became a Doctor of Law.

Throughout this period he was an active member of the Sokol movement. In June 1919 he was one of the Slovenian representatives at the general meeting of the Sokol association of Serbs, Croats and Slovenians in Novi Sad, where he was elected as a member of the committee for culture and education of the administration board of this association.

The period that Fornazarič spent as a refugee in Ljubljana was especially marked by the establishment of the National Council and its department – Office for the Occupied Slovenian Territory – in the beginning of November 1918, along with the Commission for the Peace Conference as a body of the National Council for Slovenia. Dr Gustav Gregorin assumed the presidency of the Office, which collected the materials for the Paris Peace Conference and the materials attesting to the actions of the Italian authorities in the occupied territory, while Dr Slavko Fornazarič took over the secretariat. Since the quantity of the collected materials soon exceeded the Office's capability to successfully manage it, the Committee for the Occupied Territory was established as well. However, as it only functioned for a short period of time, an idea to create a new bigger organisation was presented by Dr Slavko Fornazarič, president of the Office for the Occupied Territory and vice-president of the Committee for the Occupied Territory at that time. The proposed larger umbrella organisation was then never implemented and the Office ceased its operations. In the beginning of his career, Fornazarič also worked at the Jugoslovanska matica organisation in Trieste, where he passed the attorney at law examination at the Trieste Court of Appeal in 1923. Immediately after the examination he opened a law practice in Ajdovščina, where he remained until 1931.

We should also mention Fornazarič's activities in the political society Edinost in Trieste. He was an active member of this society from 1919 until its dissolution in 1928. However, his frequent travels to Trieste and meetings of nationally-conscious Slovenians in his office in Ajdovščina did not remain hidden from the fascist authorities. After a short period of incarceration he was exiled to Yugoslavia. Slavko Fornazarič then found his new home in Maribor, the capital of the Štajerska region.

In Maribor he continued to be an active member of the societies of emigrants from the Primorska region and the president of the Jadran choral society of the Slovenians from the Primorska region. He was one of the founders of the municipal committee of the Yugoslav Radical Peasant Democracy (JRKD), which was established in February 1932 as a sort of a party organisation predecessor. In 1934 he hosted the third regular congress of the Union of Yugoslav Emigrants from Venezia Giulia. In 1936 a new administration was elected at the general meeting of the Maribor regional association of the Sokol societies, and Slavko Fornazarič became a member of the honorary tribunal. From 1937 until 1941 he was a deserving senior member of the Maribor Sokol society.

He also cooperated with the anti-Nazi intelligence group led by A. Anić, a Major in the Yugoslav Royal Army in Maribor, and with the British Special Operations Executive (SOE), a fact which was discovered only in the beginning of the 21st century.

During the war he cooperated with the Liberation Front. In 1943 he took part in the formation of the Liberation Front in the Trieste and Gorizia regions, but he never joined the Communist Party. He was a resolute democrat of bourgeois-liberal origins, a zealous patriot, anti-fascist and anti-Nazi. However, after the war he barely escaped the fate that befell most of his associates. All of Fornazarič's activities, including those that have not yet been discovered and researched, followed a single motive – to liberate the Slovenian Primorska region and annex it to the homeland.

1.01

UDC: 811.11-163.6:341.222 (497.4+497.5)“1815/1918”

Jernej Kosi*

»However, the language here is changing gradually, and in the presence of so many local dialects the Croatian and its kindred Slovenian world cannot be separated very precisely« – Drawing the Slovenian-Croatian National Border in the Territory of the Present-day Prekmurje Region¹

IZVLEČEK

»KER SE PA JEZIK TU PO MALEM SPREMENUJE, IN JE TOLIKO KRAJNIH NAREČIJ, SE HERVAŠKI IN SORODNI SLOVENSKI SVET NE MORETA PRAV NA TANJKO S POTEZO LOČITI« – ZAČRTOVANJE SLOVENSKO-HRVAŠKE NACIONALNE MEJE NA PODROČJU DANAŠNJEGA PREKMURJA

V članku obravnavam proces nastajanja zamisli o meji med »slovenskim« in »hrvaškim« nacionalnim ozemljem na področju zahodne Ogrske. Zamisel je bila sprva artikulirana kot jezikovna premisa v delih slavnega jezikoslovca Jerneja Kopitarja, ki je ozemlje današnjega Prekmurja razumel kot prostor, kjer se govori slovenski jezik. Od srede 19. stoletja naprej je Kopitarjevo klasifikacijo apropriiralo slovensko nacionalno gibanje, ki je predpostavljalo,

* Researcher, PhD, Department of History, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana, jernej.kosi@ff.uni-lj.si

1 The article is a result of the research project, co-financed by the Slovenian Research Agency in the framework of »Slovene History« (P6-0235) research core funding, and the project »History of Administrative Borders and Boundaries: Slovenian-Croatian Border 1800 – 1991 (J6-4132). I would hereby like to thank Rok Stergar and Marko Zajc for their invaluable advice and assistance.

da so govorniki slovenskega jezika na Ogrskem tudi pripadniki zamišljene slovenske skupnosti. V tem kontekstu je bila slovenska jezikovna – nacionalna meja sredi 19. stoletja prvič upodobljena na zemljevidu (Peter Kozler). V vsega nekaj desetletjih se je predstava o nacionalni ločnici v današnjem Prekmurju, ki da v odnosu do Hrvatov poteka po reki Muri, dodobra utrdila med slovenskimi nacionalnimi aktivisti na področju cislajtanskih dežel. Ob razpadu Avstro-Ogrske in po podpisu trianonske mirovne pogodbe pa je tudi dejansko začela razmejevati slovenski nacionalni prostor od sosednjega hrvaškega.

Ključne besede: nacionalna meja, slovensko nacionalno ozemlje, Prekmurje, slovensko nacionalno gibanje, Hrvati in Slovenci

ABSTRACT

The article analyses the process involved in the formation of the idea to separate the »Slovenian« and »Croatian« national territory in the west of the Kingdom of Hungary. The concept was initially articulated as a linguistic premise in the works written by the famous linguist Jernej Kopitar, who understood the territory of the today's Prekmurje region as an area where Slovenian language was spoken. As of the middle of the 19th century, Kopitar's classification had been appropriated by the Slovenian national movement, which presupposed that the speakers of the Slovenian language in the Kingdom of Hungary were also members of the envisioned Slovenian community. In this context the Slovenian linguistic – national border was, in the middle of the 19th century, depicted on a map for the first time (Peter Kozler). In just a few decades, the idea of the national demarcation line in the today's Prekmurje, supposedly separating Slovenians from Croats at the river Mura, had strengthened considerably among the Slovenian national activists in the Cisleithanian lands. After the dissolution of Austro-Hungary and the signing of the Treaty of Trianon, this line in fact became a border between the Slovenian and the neighbouring Croatian national space.

Keywords: national border, Slovenian national territory, Prekmurje, Slovenian national movement, Croats and Slovenians

The territorial pretensions of the individual national movements and later political elites in the newly-established national states have been – approximately since 1830, but especially as of 1848 – the most frequent reason for the changes and rearrangements of the European national and internal administrative borders. Numerous European national movements that managed to assert their social and political power notably after the middle of the 19th century proclaimed their demands for the adaptation of the political and administrative borders to the national boundaries as their primary long-term programme goal. The social, cultural, and especially political strategies of the European national movements within the »non-national« state entities or the state policies of the nationalist elites in the newly-established states were therefore, in

the 19th and 20th century, largely focused precisely on the attainment of this primary programme goal.² This was also more or less characteristic for the Slovenian national movement, as the demand that »all Slovenians as well as their closest brothers should unite in a single nation, in order to create a united, single Slovenian Assembly« was clearly expressed already in 1848, in the first Slovenian national political programme.³

It is absolutely certain that the social and political achievements of the European national movements and individual nationalist elites in the 19th and 20th century were by no means negligible. The specific unification, separatist, irredentist, or centralist national political programmes in fact contributed importantly to the dissolution of the existing empires and unification of what had previously been separated political-territorial units in the newly-formed national states. Furthermore, the new national(ist) elites in the newly-created national states were, in this period, quite successful in their efforts to abolish the »intra-state« social and regional differences as soon as possible, and effectively ensure that the class oppositions could be overcome. In this context the national movements attempted to fulfil their desire to gradually replace these sorts of differences and oppositions with the cultural unification of what had been very heterogeneous populations under the wing of national cultures. The circumstances were often such that the new national institutional frameworks had been created first, while the population was in fact nationalised subsequently (which, in turn, meant that modern national identity categories were adopted by the wider strata of the population).⁴

The history of the creation and formation of the European national states in the 19th and 20th centuries confirms that numerous European national movements were quite successful in the realisation of their political programmes. In this regard we should obviously not overlook that precisely these attempts to implement the individual nationalist policies can be deemed as largely responsible for the

2 For a comparative historical outline of the European national movements and nationalism in the 19th century see Oliver Zimmer, *Nationalism in Europe, 1890–1940* (London: Palgrave, 2003). The following work focuses on the national(ist) cultural practices and symbolic representations: Joep Leersen, *National Thought in Europe: A Cultural History* (Amsterdam: AUP, 2006). In this article the term nationalism and all the derived words are used in accordance with Gellner's definition of the expression. Therefore, nationalism is understood especially as »a political principle, which holds that the political and the national unit should be congruent«. – Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford: Blackwell, 1983), 1.

3 In the text of the flier *What do Slovenians Want? (Kaj Slovenci terjamo?)*, published by Matija Majar (1809–1892) in the second half of March 1848, after he had received news of the beginning of the revolution in Vienna. – The text of the flier is quoted in Janko Prunk, *Slovenski narodni programi: narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945* (Ljubljana: Društvo 2000, 1986), 152–59. For the reproduction of the flier see Andreas Moritsch and Vincenc Rajšp, eds., *Matija Majar-Ziljski* (Klagenfurt: Hermagoras, 1995), 105, 106.

4 For a comparative description of these sort of efforts and activities in the name of the nation and for the nation see Miroslav Hroch, *Das Europa der Nationen: Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), 109–234. Comparatively on the formation of the European mass nations: Hagen Schulze, *States, Nations, and Nationalism: From the Middle Ages to the Present* (Oxford: Blackwell Publishing, 1996). On nationalist policies and national culture: Leersen, *National Thought*, 105–219. On the nationalisation of the masses and nationalism as a mass phenomenon: Zimmer, *Nationalism*, 27–49. On state institutions as a means of promoting the nationally-defined identity categories: Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996). A classic study of the state's role in the »top to bottom« construction of a nation: Eugen Weber, *Peasants Into Frenchmen* (Stanford: Stanford University Press, 1976).

unprecedented horrors that the European peoples have experienced in the past two hundred years. In the first half of the 20th century it turned out that the nationalist state policies and their intentional encouragement of the unexpected expansion of xenophobia and hatred between the nations contributed very significantly to the outbreak of two unprecedented military conflicts. In the nationalist imagery, such sacrifices as well as casualties of military conflicts, which the European national states had been involved in in the earlier as well as subsequent periods, were most often seen as expected and sensible. As such they were also worth remembering, at least judging from the frequency of commemorative gatherings and incidence of memorials that the national elites in the 19th and 20th century dedicated to the preservation of the memory of their respective nations' heroic acts throughout the European continent. Within the national context of remembrance, sacrificing oneself for one's nation and in its name has been understood as a contribution to the realisation of the thousand-year national aspirations and endeavours, and at the same time also as a contribution to overcoming the at least equally ancient national traumas.⁵

In the 19th and 20th century, national traumas and aspirations would very frequently focus on the issue of constituting national territories. Consequently, it is not surprising that so much attention in the context of commemorative practices and national imagery is dedicated to the idea that the military and civilian lives should be sacrificed on the altar of their respective homelands, precisely in the name of fighting for the preservation of the national territories or with the intention of establishing the supposedly more natural national borders of the individual national communities. As it was, in the minds of zealous nationalists of the 19th and 20th centuries, national territories would often be understood as incomplete, i.e. as something that had yet to be finalised – most often on the account of the neighbouring political entities. This would supposedly once and for all make up for all the national injustices that had supposedly taken place in the past.⁶

It seems that all the tragedy and absurdity of the millions of deaths, caused by the world wars as well as by all the other European conflicts between nations in the 19th and 20th century, can be considered in the context of the fact that not even the armies of the victorious states have ever secured the true national borders. It is obvious that national borders are, in their essence, neither natural nor objectively identifiable: not a single unbiased, indisputable, and irrefutable criterion exists that could definitely and objectively draw the line between two national communities on the map. Not even geographical obstacles or characteristics that in themselves stand out as the

5 On commemorative practices: Zimmer, *Nationalism*, 28–49; and literature listed therein. A classic work about this topic: George L. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars* (New York: Oxford University Press, 1990).

6 Such conceptions could also be mobilised for propaganda purposes, which is amply proven by an allegoric example of a German postcard from the time of World War I (*Gegen welsche Tücke und Raubgier!*), which defined the goals of the armed conflicts as follows: »Wir wollen, daß deutsch bleibt, was deutsch ist, und deutsch wird, was deutsch war!« (»We want what is German to remain German, and what was German once to become German again!«). – *Historische Bildpostkarten - 14.8 Bildpostkarten/Gegen welsche Tücke und Raubgier!*. accessed December 12, 2015, <http://www.bildpostkarten.uni-osnabrueck.de/displayimage.php?album=102&pos=87>.

most obvious, apparent, and therefore believable criteria meet such requirements. Even if it seems, at the first glance, that geographical features can easily adopt the role of national demarcation lines as well, numerous examples of successful national movements that did not consider such barriers as insurmountable for the expansion of their nationally-determined visions speak in favour of the opposite. For this reason, it was already Ernest Renan (1823–1892) in his work *What is a Nation?* (*Qu'est-ce qu'une nation?*, 1882) that proposed as well as convincingly argued in favour of the standpoint that national borders did not depend on the geographical features.⁷

It would be even harder to argue in favour of the thesis involving the existence of certain objectively specifiable cultural »markers«, i.e. specific cultural characteristics, by means of which we could separate a certain population from another according to a definite national criterion. After all, the idea of hermetic and different mutually-exclusive national cultures and national cultural patterns can be immediately refuted, simply with a short and superficial excursion into the frontier-zone space on either side of any so-called national border. Precisely in such contemporary interstate or international regions we can easily note that the cultural and social phenomena are by no means conditioned solely with the adherence to a certain administrative-political unit or what we could, in the absence of a better expression, refer to as the »institutionally-supported national cultural framework«. Quite the opposite: to a very significant extent, cultural patterns have never depended merely on the collection of the presupposed national determinants, as they have most often appeared either within wider supranational or narrower regional spaces, conditioned by very heterogeneous social and cultural forces. As Eric J. Wolf explained with a witty yet very extensively substantiated metaphor: nations, societies, or cultures simply do not possess any »qualities of internally homogeneous and externally distinctive bounded objects«, which is why they do not spin off each other like billiard balls.⁸

After all, national borders are hardly eternal, and they have especially not been with us always and forever. All of this is also true of the present-day Slovenian borders. It is certainly true that the national borders, envisioned in the past, could correspond to the older pre-existing administrative borders with a very long history. The southern border – today the border between Slovenia and Croatia – is an example of such an adaptation. The concept of the demarcation line between the »Slovenian« and »Croatian« nation that was formed in the 19th century largely corresponded to what had been a far older border of the medieval German state.⁹ Naturally, this by no means implies that the existing borders simply predestined the subsequent formation of national communities and consequently the creation of national borders. Quite the opposite: national borders, even Slovenian, could be drawn completely anew, *ex nihilo*, so to speak; which is what the history of nationalisms and nationalistic political

7 Ernest Renan, »What is a Nation?«, in: *Becoming National: A Reader*, eds. Geoff Eley and Ronald Grigor Suny (Oxford: Oxford University Press, 1996), 41–55.

8 Eric J. Wolf, *Europe and the People Without History* (Berkeley and Los Angeles: University of California, 2010), 6.

9 Bogo Grafenauer, »Etnična struktura in zgodovinski pomen jugoslovanskih narodov v srednjem veku«, *Zgodovinski časopis* 21 (1967): 23.

endeavours in the 19th and 20th centuries actually addresses.¹⁰ Generally we could therefore conclude that the creation of national borders depends, from the historical perspective, on a combination of numerous factors – and chance is one of them, as well. At the same time the European history of the last two centuries also amply confirms the following: the border between two national communities or national states can only be established when the majority agrees with the line, drawn on the maps; or at least when this is agreed by the majority of those that possess the decision-making power or simply the political power in a given moment.

It seems that the history of establishing the Slovenian-Croatian border in the territory of the present-day Prekmurje region also underlines the importance of innovations, coincidences, and agreements for the definition and implementation of national borders. As it happened, in the 19th century, when this border was being defined, it was impossible to resort to the pre-existing administrative or political divisions and ascribe a new national significance to them. At the same time the Slovenian territory was impossible to clearly separate from the Croatian land, not even according to the linguistic criterion. Namely, the dialects, characteristic of this region – i.e. the today's Slovenian Prekmurje region dialects and the today's Croatian Kajkavian dialects from the Medjimurje region – have always been a part of the natural linguistic continuum.¹¹ This means that both groups of dialects would even be difficult to separate today, if they were not already divided precisely by the strict territorial-political, administrative and/or national border. Naturally, in the 19th century such a border did not yet exist in the territory of what is today Prekmurje. Furthermore, it is difficult to imagine that a Slovenian-Croatian national border, envisioned in the 19th century, could also in fact assert itself as the administrative or territorial delimitation without the radical transformation of the European interstate relations at the end of World War I – namely, the transformation that stemmed from the introduction of a new principle, according to which the European interstate and international relations would be settled from then on: the nations' right to self-determination. Only in this context and on the basis of the revolutionary movement in Hungary could Slovenian diplomats as a part of the Yugoslav delegation at the peace negotiations in Paris even have the opportunity to argue for the standpoint that certain parts in the west of the Kingdom of Hungary should be treated as parts of the Slovenian national territory and therefore annexed to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.¹²

10 See for instance Jason D. Hansen, *Mapping the Germans: Statistical Science, Cartography, and the Visualization of the German Nation, 1848–1914* (New York: Oxford University Press, 2015).

11 Mijo Lončarić and Anita Celinčič, »Susret slovenskih prekmurskih i hrvatskih međimurskih govora,« *Slavistična revija* 55 (2007): 41–46. – See also Matej Šekli, »Zemljepisnojezikoslovna členitev kajkavščine ter slovensko-kajkavska jezikovna meja,« *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies* 9 (2013): 3–53. Šekli claims that present-day »distinctive marginal Kajkavian local dialects« are, in the genetic-linguistic sense, »in fact part of the diasystem of the Slovene language«. However, continues Šekli, such a linguistic delineation obviously does not presuppose Slovene national adherence of local population at the territory of Croatia.

12 On the self-determination of nations as a principle of the territorial-political organisation, argued for and promoted by the American President Wilson: Uroš Lipušček, *Ave Wilson: ZDA in prekrajanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920* (Ljubljana: Založba Sophia, 2003). On the legal aspects of the concept of self-determination: Daniel Thürer and Thomas Burri, »Self-Determination,« *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, accessed October 20,

To summarise: until as late as the dissolution of the Austro-Hungarian Empire at the end of World War I, the ideas of the Slovenian national activists about the national delimitations in the territory of the present-day Prekmurje region had nothing whatsoever to do with reality. The envisioned national border existed merely in the minds of a handful of Slovenians who lived and campaigned in the »Cisleithanian« territory, i.e. west of Prekmurje. The territory of what is today the Prekmurje region was, together with the territory of Medjimurje further to the south, a part of the Kingdom of Hungary for several centuries, since the Middle Ages until as late as the end of World War I.¹³

The state border, established in such a manner on the river Mura, therefore very obviously separated the present-day Prekmurje from the other regions that the 19th-century Slovenian national activists considered to be Slovenian. Moreover, Slovenian national activists in »Cisleithania« started using the name »Prekmurje« for the supposedly Slovenian regions on the opposite bank of Mura relatively late, not until the second half of the 19th century. The name became fully recognised at the end of World War I, in the context of the efforts to annex this territory to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes at the 1919 Paris Peace Conference. In the materials, prepared for these purposes by Matija Slavič (1877–1958) and Fran Kovačič (1867–1939), the name Prekmurje was used consistently, and therefore it also officially asserted itself as the name for this distinct geographical and historical territory.¹⁴ Otherwise the territory of the present-day Prekmurje »found itself in the same territorial unit: a diocese, although divided into two deanships – the Murska Sobota and Dolnja Lendava Deanship – separated by what had until then been the former Zagreb–Győr Diocese border, identical to the county border« as late as in 1777, after the establishment of the Diocese of Szombathely.¹⁵ Therefore the territory that is today the Prekmurje region had not existed as a unit in any sense until as late as the Maria Theresa's rearrangement of dioceses. Moreover, its southern part was especially strongly connected with Medjimurje across the river Mura (nowadays Croatia), as these regions had (until then) shared a common diocese and (until the very end) also administrative, i.e. county, framework. Before the merging within the borders of the same diocese (1777), the territory of the present day Prekmurje could be most easily defined descriptively, »as the frontier-zone space of the Kingdom of

2015, <http://opil.louplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e873?rskey=YVjdhp&result=1&prd=EPIL> A clear and in-depth insight into the activities of the Slovenian political elite during and after World War I: Walter Lukan, *Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«? Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni* (Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2014).

- 13 On the formation of the state border that had, since the Middle Ages, initially separated the territory of the present-day Prekmurje (until 1919 a part of the Kingdom of Hungary) from the rest of the present-day Slovene territory (in the late imperial period a part of the various Cisleithanian crown lands): Peter Štih, »Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji,« *Zgodovinski časopis* 50, No. 4 (1996): 535–44.
- 14 Metka Fujs, »Prekmurje – podoba prostora,« *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja* 3, No. 6 (2004): 49–61.
- 15 Boris Golec, *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem: po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji* (Ljubljana: Založba ZRC, 2012), 105.

Hungary in the vicinity of the Holy Roman Empire, inhabited by the people who called themselves Sloveni and their language Slovenian«.¹⁶

Ever since the Middle Ages and until the dissolution of Austro-Hungary, the state, administrative, and for the large part of this period also the customs frontier followed the flow of the river Mura between Radgona in the north and the territory east of Ljutomer in the south, separating the today's Slovenian part of the former Austrian crown land of Styria from the territory of the today's Prekmurje. The significance of this border and the strictness of the frontier-zone regime have changed through the centuries – naturally, depending on the broader political circumstances on the one hand and the territorial changes in the immediate surroundings on the other hand.¹⁷ However, the border on the river Mura has certainly been never completely airtight for the frontier-zone population, even though these people lived in two different territorial-administrative units. The cross-border contacts strengthened significantly in the 19th century, when customs restrictions and controls on the Austrian-Hungarian border initially relaxed, only to be completely abolished for a while in 1850 and 1851.¹⁸ Consequently the contacts in this period were particularly lively and diverse, actively participated in by the communities that inhabited both banks of the river and its immediate vicinity.¹⁹

However, even though the border by no means represented an insurmountable obstacle in the lives of the Habsburg subjects and simultaneously citizens of two different political entities on the left or the right bank of the river Mura in the 19th century, from the political or administrative viewpoint this border was nevertheless understood as a fact – a very tangible fact, at that, which asserted itself as virtually unchangeable in the 19th century due to what had by that time become a very long history of the extremely complicated relations between the Hungarian nobility and the Habsburg rulers. The river Mura represented the border, separating two administrative entities that may have shared a common ruler for a very long time, while they remained separate in the political and administrative sense.

How, then, was the concept that the today's Prekmurje should count as a specific Slovenian territory established in light of such circumstances – in the context of the borders that apparently had no parallels with the actually existing administrative-

16 Ibid., 105, 106.

17 On the Ottoman conquests and invasions of the north in particular, as in the 16th and 17th century the Ottomans got very close to the territory of the today's Prekmurje and sporadically enforced their authority in this region: Bogo Grafenauer, »O turški oblasti in o nastanku drobne zemljiške posesti v Prekmurju,« in: *Prekmurški Slovenci v zgodovini: zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja*, ed. Bogo Grafenauer (Murska Sobota: Pomurska založba, 1961), 79–90.

18 On the customs regime and rules: Boštjan Hepe et al., *Zgodovina carine na slovenskem od antike do slovenske osamosvojitve* (Ljubljana: Carinska uprava RS, 2011), 36–40.

19 The fundamental work explaining the history of cross-border relations and contacts between the population on both sides of the border: Marko Zajc, *Kje se slovensko neha in hrvaško začne: slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2006), 287–320; and literature listed therein. On the contacts between the inhabitants of the today's Prekmurje and today's Slovenian Štajerska (Styria) regions: Fran Mohorič, »Prekmurje in Medjimurje,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 16 (1920): 29.

territorial delimitations in the long 19th century? When and why was the today's region of Prekmurje registered as Slovenian territory?

In the long 19th century, the idea of a distinct Slovenian territory – understood as the land inhabited by the members of the Slovenian nation – formed on the basis of the belief that all those subjects of the Austrian emperor who spoke Slovenian were also members of the Slovenian nation – in short, Slovenians. This sort of equalisation between the Slovenian language and Slovenian nation was, in turn, based on the completely new implications of the expressions »Slovenian language« or »Slovenians«, as they had first been invented and disseminated by certain members of the intellectual circle that would gather regularly at the house of Sigismund Zois (1747–1819) in Ljubljana. These concepts were based on the so-called Carantian Theory, initially formed by Anton Tomaž Linhart (1756–1795), as well as on the tradition of the Protestant literary endeavours in the Slovenian language, rediscovered and reinterpreted precisely at this time. Since the end of the first or the beginning of the second decade of the 19th century, what had in fact been a small circle of Inner Austrian intellectuals thus no longer used the expressions »Slovenian« and »Slovenian language« merely to denote the Slavic population and their language or to specifically refer to the Slavic people and their language in Styria or Carinthia, but rather, increasingly often, to define the Slavs and their language in the territory of Inner Austria, in the Kajkavian regions around Zagreb, and in certain western parts of Hungary.

These intellectual processes and mental transformations can be illustrated appropriately with the example of Valentin Vodnik's (1758–1819) literary opus. In Vodnik's essays, poems, and correspondence, precisely at this time the Carniolan provincial identification or identification as Carniolans started to be replaced by the ideas of a sort of a Slovenian community in the present-day meaning of the word. The latter is very tellingly illustrated by the corrections of Vodnik's *Poem for my Fellow Countrymen* (*Péjma na moje rojáke*), preserved as a part of his heritage. The poem was written towards the end of the 18th century within the exceedingly Carniolan context and way of thinking. However, in one of his first corrections of 1816, Vodnik already entitled it *A Wakeup Call for my Fellow Countrymen* (*Dramílo mojih rojakov*) and changed the first line of the first stanza – from »Carniolan! Your land is healthy« (»Krajnz! tvoja dežela je zdrava«) to »Slovenian, your land is healthy« (»Slovenz, tvoja zemla je zdrava«).²⁰ However, this was not the first time that Carniolans transformed into Slovenians in this poem by Vodnik. The line »Slovenz, tvoja zemla je zdrava« or »Slovene! dein Land ift gefegnet« had already appeared three years earlier in the reader, compiled in Graz by Vodnik's former student and correspondent at the time, Janez Nepomuk Primic (1785–1823).²¹

The idea of this sort of a definition of the terms »Slovenian language« and »Slovenian«, different in terms of contents, was based on the original classification

20 Facsimile in Alfonz Gspan and Lino Legiša, *Zgodovina slovenskega slovstva I* (Ljubljana: Slovenska matica, 1956), 417. Valentin Vodnik, *Zbrano delo*, ed. Janko Kos (Ljubljana: DZS, 1988), 392, 393.

21 Janez Nepomuk Primic, *Némshko-Slovénske branja = Deutsch-Slovenisches Lesebuch*, (Graz, 1813), 61.

of the Slavic peoples, constructed by Jernej Kopitar (1780–1844) on the basis of the previous historiographical findings of Anton Tomaž Linhart (1756–1795). Kopitar presented his classification for the first time in his renowned work entitled *Grammar of the Slavic Language in Carniola, Carinthia, and Styria* (*Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*, 1808). The originality of the scheme that Kopitar would further upgrade and substantiate in the years and decades to come stemmed from the fact – to put it briefly – that by agreeing with certain Linhart's claims, Kopitar rejected the thesis of the famous Czech philologist Josef Dobrovski (1753–1829), who claimed that the so-called *Windisch* language in Carniola, Styria, and Carinthia should be considered Croatian, which he counted as one of the five major Slavic dialects (besides Russian, Polish, Illyrian, and Czech).²² Even though Kopitar agreed with the claim that the (Kajkavian) Croatian and the Inner Austrian Slovenian language were parts of the same Slavic dialect, he also – unlike Dobrovski – believed that on the basis of the historical primacy of Carantania this language should be defined as Carantanian language, language of Carantanian Slavs, or, in German, as *Windisch* – i.e. Slovenian language. As it was, Carantanians were allegedly the oldest or longest-living Slavic people in this territory, and therefore they, as such, had the right to name the language after themselves rather than after Croats.²³

Consequently, immediately after the publication of his *Grammar*, Kopitar and his correspondents in fact started using the expression »Carantanian« and shortly afterwards the term »Slovenian language«.²⁴ In March 1811 Kopitar, in a letter to his patron Baron Žiga Zois (1747–1819), clearly defined the geographical dimensions of the envisioned separate Slavic language for the first time: »Therefore: 1. Slovenian in Carniola, Styria, and Carinthia; 2. so-called Croatian around Zagreb and so on; and 3. Slovenian (*stari slovénski jesik*) in the Hungarian counties near Lake Balaton; are three *eusdem speciei* variations«,²⁵ i.e., of the same kind. In the beginning of the 19th century, Kopitar thus defined in the modern sense, for the first time, who Slovenians were at all: those subjects of the Austrian Emperor that spoke Slovenian within the geographical borders specified for this language by Kopitar. In the following decades it turned out, of course, that all the speakers of the language constructed in such a manner did not also become the members of the modern Slovenian national community. This was especially true of the Kajkavian area around Zagreb, the part of the Civil Croatia that Matija Majar referred to in 1848 as »Banatsko«. Nevertheless, the following holds true: in the middle of the 19th century, the equation between the geographical scope of Kopitar's Slovenian language on the one hand and the territorial dimensions

22 Janko Kos, ed., *Izbrano delo / Jernej Kopitar, Matija Čop* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1973) 35, 36.

23 More detailed account on the formation of Kopitar's classification in Jernej Kosi, *Kako je nastal slovenski narod* (Ljubljana: Sophia, 2013), 150–70; and literature listed therein. On the emergence of Slovene national movement see also Joachim Höslér, *Von Krain zu Slowenien: die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution. 1768 bis 1848* (München: R. Oldenbourg, 2006).

24 France Kidrič, *Dobrovský in slovenski preporod njegove dobe* (Ljubljana: Znanstveno društvo, 1930) 156.

25 France Kidrič, *Zoisova korespondenca (1809–1810)* (Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1941), 144. See also Luka Vidmar, *A Slavic Republic of Letters. The Correspondence between Jernej Kopitar and Baron Žiga Zois* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2016).

of the Slovenian nation on the other hand asserted itself as the central ideological supposition of the nascent Slovenian national movement.

Even the earliest recorded statements about the integration of the present-day Prekmurje region into the wider Slovenian space were, precisely for this reason, made in the field of linguistic research. As France Kidrič established, this occurred for the first time in the writings of Jernej Kopitar, who »on 3 August 1809 in his letters to Zois and Zupan, but in the spring of 1810 also publicly, emphasised the adherence of the inhabitants of Prekmurje to the Slovenian nation.«²⁶ On the basis of Jernej Kopitar's works, Janez Nepomuk Primic (1785–1823), a professor at the Department of Slovenian Language at the lyceum in Graz, counted certain parts of the western Hungary to *Slovenien* in his 1814 work *The New German-Slovenian Reader (Novi Nemšhko-Slovenski Bukvar)*.²⁷

Outside the field of linguistic research and discussions, the present-day territory of Prekmurje was registered as a Slovenian territory in the 1840s, on the pages of Bleiweis's *Kmetijske in rokodelske novice* publication. In 1846, in the *Novice* newspaper, the Styrian priest Oroslav Caf (1814–1874) thus called upon the collectors of Slovenian words, urging them to send him their materials so that he could perfect his dictionary. On this occasion Caf wrote: »Slovenians! Do not forget or neglect the fact that your own authentic words are spoken in *six countries* among a variety of neighbours: in Hungary, Styria, Croatia, Carniola, Italy, and Carinthia; and that you are speaking the *hallowed words*, in which your great compatriot *Kopitar* chose to find the ancient Slavic language.«²⁸ In 1847 the author of the article entitled *Slovenian Dictionary for Education and Amusement (Slovenski besédnik za poduk in kratek čas)* in the *Novice* newspaper listed the dioceses where Slovenians allegedly lived, and wrote the following: »In Hungary – in the Vas and Zala Counties – 52,000 Slovenians live in 160 villages, in 18 Catholic and 4 Protestant parishes.«²⁹

In the pre-March decades, Kopitar's construction of the separate Slovenian language, which also included the today's Prekmurje region in terms of territory, asserted itself among certain intellectuals who spoke and/or wrote in Slovenian; as did the conviction, based thereon, that the inhabitants of certain parts of western Hungary should count among Slovenians or among the speakers of Slovenian. With the onset of the revolutionary turmoil in 1848, very favourable political and social circumstances emerged as well, allowing for the politicisation of this kind of ideas and the public articulation of the nationally-defined political demands and expectations, thus paving the way for the formation of the Slovenian national movement.

The beginnings of the Slovenian national movement are related to the journalistic contributions and political endeavours of the Klagenfurt vicar Matija Majar (1809–

26 Kidrič, *Dobrovský*, 154.

27 Janez Nepomuk Primic, *Novi němshko-slovenshki bukvar, al A. B. C. otrokon léhko sastoplen = Neues Slovenisch-Deutsches der Fassungskraft der Kinder angemessenes A. B. C.: welches auserlesene, leichte und belehrende Aufgaben, Erzählungen und Unterhaltungen enthält* (Graz, 1814), 122.

28 »Proglas zastran noviga slovenskiga slovnika in slovnice,« *Kmetijske in rokodelske novice*, March 11, 1846, 40.

29 *Kmetijske in rokodelske novice*, April 21, 1847, 63. See also Nataša Stergar, »Narodnostno vprašanje v predmarčnih letnikih Bleiweisovih Novic,« *Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 25, No. 3 (1977): 184–89.

1892). His writings should be understood as a sort of a foundation for the Slovenian nationalist ideology, as he is focusing precisely on the demand that all Slovenians, who had until then lived in the various Habsburg provinces, should come together in a single territorial and administrative unit and elect their political representatives themselves. In March or April 1848, Majar illustrated the latter even more clearly in the flier *What do Slovenians Demand? (Kaj Slovenci terjamo?)*, which begins with the plea that »all Slovenians should unite in a single nation like brothers, and all of us should have a single Slovenian Provincial Assembly. There are 116,000 of us in Carinthia, 378,000 in Styria, 438,000 in Carniola, 217,000 in the Gorizia and Trieste regions, 22,000 in Banatsko, 60,000 in Hungary, and 230,000 in Istria. Thus we are divided between seven sides, all of us separated and paupers everywhere. Wherever we may raise our voices, there are not enough of us; whatever we may say can be easily ignored; but if we are united, there are almost a million and a half of us... Our word will have weight and will be heard everywhere; and all of us will benefit from this. We simply must have a single Assembly for the whole of Slovenia, joined by the estates and deputies from all the Slovenian lands with all the rights that they currently possess.«³⁰ Such nationally-defined political aspirations had not appeared before, in either the currently known pre-March or older sources. Even if Majar most probably based the formulation of his ideas extensively on the reports on the developments in the wider area of the German Confederation, his way of thinking and outlook on the social, territorial, and political organisation of the Habsburg lands was nevertheless completely original, nationally-influenced, and chronologically new. His assertion that the 60,000 Slovenians who lived »in Hungary« should be a part of this special Slovenian territorial-administrative unit as well is especially important for the research at hand.

Judging from the available sources, the incorporation of the present-day territory of Prekmurje or the local population into the concept of the Slovenian territory, Slovenian language, and Slovenian nation should be observed in the context of the formation of the Slovenian national thought, its expansion, as well as the subsequent emergence and assertion of the Slovenian national movement as of 1848. This means that, chronologically speaking, the idea of the Slovenian adherence or the Slovenian character of the today's territory of Prekmurje formed in the first half of the 19th century, very gradually and step by step: i.e., from the idea of the linguistic adherence of this area; through the cultivation of the Slovenian national thought; to the political development of this way of thinking in 1848, when Slovenians »in Hungary« were for the first time understood as a part of the single Slovenian national political body, which should, as such, be embodied in a separate political-territorial entity: Slovenia. However, in this regard the following should be underlined as well: in the pre-March period, the idea of the Slovenian adherence of the territory of what is today Prekmurje remained at the theoretical level throughout that time. Namely, the borders of the Slovenian territory in the modern national sense of the expression had never been

30 Cited in Prunk, *Slovenski narodni*.

clearly defined in the western parts of Hungary until the middle of the 19th century. Only after the outbreak of the March Revolution was the extent of the territory where Slovenians allegedly lived specified more precisely.

The first geographer to focus on the Slovenian geography and thus also the specification of the Slovenian border soon after the March events was, as it is very well known, Peter Kozler (1824–1879). His intention was to draw up »a map of the Slovenian land«, which would, as he himself stated later, »show as precisely as possible how far and wide the Slovenian language is spoken«. ³¹ To a degree, Kozler was able to base his efforts on certain pre-March ethnographic depictions and maps, but he also acquired extensive new information either by himself or with the assistance of friends and acquaintances. As a curiosity it is worth mentioning that he had not intended to include the today's territory of Prekmurje in the map, as he had been unable to gather enough reliable information. ³² He only acquired this information subsequently, and used it immediately for his article *Slovenians in Hungary (Slovenci na Ogrskim)*, published in the *Slovenija* newspaper in 1849. The article was intended to contribute »to a greater recognisability of Slovenians living in Hungary, kindred to the Slovenians living in Styria and Illyria.« ³³ In his article, Kozler defined the supposed scope of the Slovenian national settlement in Hungary and concluded that »the whole Hungarian – Slovenian territory includes around 170 towns and villages, located in 21 Catholic and 5 Protestant parishes«. ³⁴ Kozler went on to list and describe these parishes, in the administrative-political sense belonging to the Zala or Vas Counties, and name them with their Slovenian names.

Furthermore, in 1849 everything was ready for the printing of the famous Kozler's map. Ultimately this did not occur that year, as the copperplate engraver whom Kozler had entrusted with the printing fled from Vienna and the copperplate vanished mysteriously. However, when the plate was finally located in 1851, Kozler organised the printing again, as well as prepared, as an annex to the map, »*A Short Slovenian Geography and Overview of Political and Legal Division of the Illyrian Kingdom and Styrian Duchy with an Appendix of Slovenian and German Registry of Towns, Hamlets, Places etc.*« (*Kratek slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve ilirskega kraljestva in štajerskega vojvodstva s pridanim slovenskim in nemškim imenikom mest, trgov, krajev i.t.d.*). Next year the *Novice* newspaper published an advert for the pre-ordering of the map, which allegedly »shows the borders of the Slovenian nation, its language, and its domain«. However, the map had been confiscated and subject to many complications; and albeit dated 1853, it was not released until as late as 1861, i.e. eight years later. ³⁵

31 Peter Kozler, *Kratek slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve ilirskega kraljestva in štajerskega vojvodstva s pridanim slovenskim in nemškim imenikom mest, trgov, krajev i.t.d.*, reproduced reprint (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1975), unpaginated introduction.

32 Valter Bohinec, *Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1975). – On Kozler see also Ivan Kordiš, »Peter Kozler and His Map of the Slovenian Land and Its Provinces (1849–1871)«, *Imago Mundi*, 68, No. 2 (2016): 212–31.

33 *Slovenija*, July 10, 1849, 220.

34 *Ibid.*

35 Bohinec, *Peter Kozler*, 11, 12.

As it has already been pointed out, the map was also accompanied by the *Short Slovenian Geography* (*Kratek slovenski zemljopis*), where Kozler argued, in writing, »how far the Slovenian word reaches«. In the booklet that accompanied the map (*Short Slovenian Geography*), he defined the Slovenian-Croatian border in the territory of the today's Prekmurje as follows: »A dialect more similar to Slovenian rather than the Croatian language is spoken in the Croatian Littoral and by the Styrian border, in the Zagreb and Varaždin Counties nearly as far as Zagreb. However, the language here is changing gradually, and in the presence of so many local dialects the Croatian and its kindred Slovenian world cannot be separated very precisely. We can thus, for example, draw the border between these nations from the river Sava further towards Sotla, and the Styrian provincial borders as far as the rivers Drava and Mura. From Mura and further to the north, the Slovenian language borders on Hungarian – i.e. from Dolnja Lendava through Hodož towards Szentgotthárd on the Rába river, and from there the national border runs towards the borders of the province of Styria and the border stream of Kučénica.«³⁶

This implies that at this time the initial Kopitar's idea of the scope of the Slovenian language in the south and east already digressed from the definition of the Slovenian-Croatian national borders. It is therefore obvious that in certain areas the idea of the linguistic border was not as relevant for the definition of the national territories as the old administrative borders. Moreover, in the case of Prekmurje, Kozler even had to resort to an analogy with the situation in Styria and promote the flow of the river Mura from the Styrian border as a sort of a dividing line between the nations, because, according to Kozler, »the language here is changing gradually, and in the presence of so many local dialects the Croatian and its kindred Slovenian world cannot be separated very precisely«.

Apparently the territorial proximity and linguistic familiarity or permeability of the frontier-zone »Slovenian« and »Croatian« dialects had to be even far more obvious in the period before the introduction of the standard national languages in the administrative apparatus and in schools than it is today, and the originators of the national or ethnographic borders in the middle of the 19th century were clearly very confused by this fact. It seems that the question where the Slovenian language ended and Croatian began was not easy to solve, taking into account the dialects of the local population. We can also note this dilemma in the renowned *Ethnography of the Austrian Monarchy* (*Ethnographie der österreichischen Monarchie*, 1855–57), in which Czoernig – still following Kopitar's theory on the Slovenian adherence of the speakers of the Kajkavian dialect in the territory of Croatia – described the Slovenian-Croatian linguistic border as follows: »Die slovenisch-slovenokroatische Sprachgränze wird durch die Landesgränze zwischen Krain, Süd-Steiermark und Ungern einerseits, Kroatien andererseits bis Kott an der Mur gebildet. Doch zeigen manche Strecken, z.B. jene um Möttling in Krain, dann jene von Krapina bis gegen Varasdin, einen gegenseitigen sprachlichen Einfluss, so dass in ersterer kroatische

36 Kozler, *Kratek slovenski zemljopis*, XX–XXI.

und in letzterer häufiger als sonst slovenische Spracheigenheiten und Worte zu hören sind.«³⁷

However, judging from certain subsequent ethnographic descriptions from this period we can definitely conclude that the consciousness of the Slovenian adherence of the today's Prekmurje region nevertheless spread and strengthened considerably among the intellectuals and national-aware Slovenian Habsburg subjects from Cisleithania in the second half of the 19th century.³⁸ Furthermore, it seems that such a viewpoint was also unconditionally received among the readers of the Slovenian literature and supporters of the Slovenian national movement at the beginning of the 20th century. For this reason, it is also not surprising that the question of the adherence of Prekmurje also surfaced at the end of World War I, when the new borders between the newly-formed states were being defined and drawn after the defeat and dissolution of Austro-Hungary. At the Paris Peace Conference, the Yugoslav delegation thus insisted on the standpoint that Prekmurje should be included in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes as a part of the Slovenian national territory. Eventually this in fact happened, despite the opposition from a certain percentage of the local inhabitants. In the favourable political circumstances, the Army of the Kingdom of SHS first occupied Prekmurje on 12 August 1919, and with the Treaty of Trianon a new state border with Hungary was determined on 4 June 1920. Thus Prekmurje in fact became a part of the Kingdom of SHS. Even though different proposals, opinions, and standpoints would occasionally be voiced in the post-war time, in this period the demarcation along the river Mura – i.e. the delimitation as proposed by Peter Kozler in the middle of the 19th century – was conclusively implemented as the dividing line that separated the »Slovenian« from the »Croatian« in this area.³⁹

After the dissolution of Austro-Hungary and with the signing of the Treaty of Trianon, the administrative and subsequently also the state border that separated the Kingdom of Hungary into the Slovenian and Croatian part was finally implemented in the territory of the present-day Prekmurje, at the southern border with what is today the Croatian province of Međimurje. The dividing line between the two national communities, which had not formed as an idea until as late as the mid-19th century, thus became the political reality a few decades later.

37 Carl Czörnig, *Ethnographie der österreichischen Monarchie* (Vienna, 1855), 55.

38 See for example Božidar Raič, »Črtice o Prekmurcih in o njihovem govoru,« *Narodni koledar in letopis matice slovenske za leto 1868* 1 (1868): 54. – The first part of Raič's texts was published already in 1863 in the *Naprej* newspaper. Viljem Urbas, *Die Slovenen: ethnographische Skizze* (Trst, 1870), 3. Josip Šuman, *Die Slovenen* (Vienna, Teschen: K. Prochaska, 1881), 1. Anton Trstenjak, »Ogrski Slovenci,« *Ljubljanski zvon* 21 (1901): 173.

39 On the diplomatic efforts for the acquisition of Prekmurje at the Paris Peace Conference see Matija Slavič, *Naše Prekmurje: zbrane razprave in članki* (Murska Sobota: Pomurska založba, 1999). On the social and political condition in Prekmurje in the inter-war period: Miroslav Kokolj, *Prekmurški Slovenci od narodne osvoboditve do nacistične okupacije: 1919–1941* (Murska Sobota: Pomurska založba, 1984). – It should by all means be underlined that Prekmurje remained a contentious territory in the inter-war period. Judging from the article and map, published in the *Slovenski gospodar* newspaper – in which the readers were informed that »Prekmurje is not the same as Medmurje« and that Medmurje was now inhabited by Croats and Prekmurje by Slovenians – some terminological and territorial confusion was still present as late as in 1926. – »Prekmurje – Slovenska Krajina,« *Slovenski gospodar*, September 1, 1926, accessed December 20, 2015, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-FW15RFZE>.

Sources and Literature

Literature:

- Brubaker, Rogers. *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Bohinec, Valter. *Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1975.
- Fujs, Metka. »Prekmurje – podoba prostora.« *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja* 3, No. 6 (2004): 49–61.
- Gellner, Ernst. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell Publishing, 1983.
- Golec, Boris. *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem: po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.
- Grafenauer, Bogo. »O turški oblasti in o nastanku drobne zemljiške posesti v Prekmurju.« In: *Prekmurski Slovenci v zgodovini: zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja*, ed. Bogo Grafenauer, 79–90. Murska Sobota: Pomurska založba, 1961.
- Grafenauer, Bogo. »Etnična struktura in zgodovinski pomen jugoslovanskih narodov v srednjem veku.« *Zgodovinski časopis* 21 (1967): 7–48.
- Gspan, Alfonz and Lino Legiša. *Zgodovina slovenskega slovstva I. Do začetkov romantike*. Ljubljana: Slovenska matica, 1956.
- Hansen, Jason D. *Mapping the Germans: Statistical Science, Cartography, and the Visualization of the German Nation, 1848–1914*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2015.
- Höslér, Joachim. *Von Krain zu Slowenien: die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution. 1768 bis 1848*. München: R. Oldenbourg, 2006.
- Hepe, Boštjan, Katarina Janjič, Stanislav Mikuž and Ivan Živko. *Zgodovina carine na Slovenskem od antike do slovenske osamosvojitve*. Ljubljana: Carinska uprava RS, 2011.
- Hroch, Miroslav. *Das Europa der Nationen: Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.
- Kidrič, France. *Dobrovský in slovenski prepород njegove dobe*. Ljubljana: Znanstveno društvo, 1930.
- Kidrič, France. *Zoisova korespondenca (1809–1810)*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1941.
- Kordiš, Ivan. »Peter Kozler and His Map of the Slovenian Land and Its Provinces (1849–1871).« *Imago Mundi*, 68, No. 2 (2016): 212–31.
- Kokolj, Miroslav. *Prekmurski Slovenci od narodne osvoboditve do nacistične okupacije: 1919–1941*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1984.
- Kosi, Jernej. *Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia, 2013.
- Leersen, Joep. *National Thought in Europe: A Cultural History*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Lipušček, Uroš. *Ave Wilson: ZDA in prekranje Slovenije v Versaillesu 1919–1920*. Ljubljana: Založba Sophia, 2003.
- Lončar, Dragotin. »Anton Globočnik in slovenski narodni program 1848. leta.« *Carniola: Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* 3, No. 3 (1912): 208, 209.
- Lončarič, Mijo and Anita Celinič. »Susret slovenskih prekmurskih i hrvatskih međimurskih govora.« *Slavistična revija* 55 (2007): 41–46.
- Lukan, Walter. *Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«? Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2014.
- Mohorič, Fran. »Prekmurje in Medjimurje.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 16 (1920): 28–40.
- Moritsch, Andreas and Vincenc Rajšp, eds. *Matija Majar-Ziljski*. Klagenfurt: Hermagoras, 1995.

- Mosse, George L. *Fallen soldiers: reshaping the memory of the world wars*. Oxford: Oxford University Press, 1990.
- Prunk, Janko. *Slovenski narodni programi: narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945*. Ljubljana: Društvo 2000, 1986.
- Schulze, Hagen. *States, Nations, and Nationalism: From the Middle Ages to the Present*. Oxford: Blackwell Publishing, 1996.
- Stergar, Nataša. »Narodnostno vprašanje v predmarčnih letnikih Bleiweisovih Novic.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 25, No. 3 (1977): 184–89.
- Slavič, Matija. *Naše Prekmurje: zbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1999.
- Šekli, Matej. »Zemljepisnojezikoslovna členitev kajkavščine ter slovensko-kajkavska jezikovna meja.« *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies* 9 (2013): 3–53.
- Štih, Peter. »Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji.« *Zgodovinski časopis* 50, No. 4 (1996): 535–44.
- Thüerer, Daniel and Thomas Burri. »Self-Determination.« *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Accessed October 20, 2015. <http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law/epil/9780199231690/law-9780199231690-e873?rsk=y=YVjdhp&result=1&prd=EPIL>.
- Vidmar, Luka. *A Slavic Republic of Letters. The Correspondence between Jernej Kopitar and Baron Žiga Zois*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2016.
- Weber, Eugen. *Peasants into Frenchmen*. Stanford: Stanford University Press, 1976.
- Wolf, Eric J. *Europe and the People Without History*. 2nd edition. Berkeley and Los Angeles: University of California, 2010.
- Zajc, Marko. *Kje se slovensko neha in hrvaško začne: slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Zimmer, Oliver. *Nationalism in Europe, 1890–1940*. London: Palgrave, 2003.

Newspaper Sources:

.....

- *Kmetijske in rokodelske Novice*, March 11, 1846. »Proglas zastran noviga slovenskiga slovnika in slovnice.«
- *Kmetijske in rokodelske Novice*, April 21, 1847. »Slovenski besédnik za poduk in kratek čas.«
- *Slovenija*, July 10, 1849. »Slovenci na Ogrskim.«
- *Slovenski gospodar*, September 1, 1926. »Prekmurje – Slovenska Krajina.« Accessed December 20, 2015. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-FW15RFZE>.

Other Sources:

.....

- Czörnig, Carl. *Ethnographie der österreichischen Monarchie*. Wien, 1855.
- *Historische Bildpostkarten - 14.8 Bildpostkarten/Gegen welsche Tücke und Raubgier!*. Accessed December 16, 2015. <http://www.bildpostkarten.uni-osnabrueck.de/displayimage.php?album=102&pos=87>.
- Kos, Janko, ed. *Izbrano delo / Jernej Kopitar, Matija Čop*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1973.
- Kozler, Peter. *Kratek slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve ilirskega kraljestva in štajerskega vojvodstva s pridanim slovenskim in nemškimi imenikom mest, tergov, krajev i.t.d.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1975.
- Primic, Janez Nepomuk. *Némshko-Slovénshki branja = Deutsch-Slovenisches Lesebuch*. Graz, 1813.
- Primic, Janez Nepomuk. *Novi némshko-slovénshki bukvar, al A. B. C. otrokon léhko sastoplen = Neues Slovenisch-Deutsches der Fassungskraft der Kinder angemessenes A. B. C. : welches auserlesene, leichte und behelrende Aufgaben, Erzählungen und Unterhaltungen enthält*. Graz, 1814.

- Raič, Božidar. »Črtice o Prekmurcih in o njihovem govoru.« In: *Narodni koledar in letopis matice slovenske za leto 1868*, 53–76. Ljubljana: Matica Slovenska, 1867.
- Renan, Ernest. »What is a Nation?.« In: *Becoming National: A Reader*, ed. Geoff Eley and Ronald Grigor Suny, 41–55. New York and Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Šuman, Josip. *Die Slovenen*. Dunaj, Teschen: K. Prochaska, 1881.
- Trstenjak, Anton. »Ogrski Slovenci.« *Ljubljanski zvon* 21 (1901): 173–78, 240–43, 313–16.
- Urbas, Viljem. *Die Slovenen: ethnographische Skizze*. Trieste, 1870.
- Vodnik, Valentin. *Zbrano delo*, ed. Janko Kos. Ljubljana: DZS, 1988.

Jernej Kosi

**»KER SE PA JEZIK TU PO MALEM SPREMENUJE,
IN JE TOLIKO KRAJNIH NAREČIJ, SE HERVAŠKI IN
SORODNI SLOVENSKI SVET NE MORETA PRAV
NA TANJKO S POTEZO LOČITI« –
ZAČRTOVANJE SLOVENSKO-HRVAŠKE NACIONALNE
MEJE NA PODROČJU DANAŠNJEGA PREKMURJA**

POVZETEK

V članku obravnavam proces nastajanja zamisli o meji med »slovenskim« in »hrvaškim« nacionalnim ozemljem na področju zahodne Ogrske. Zamisel je bila sprva artikulirana kot jezikovna premisa v delih slavnega jezikoslovca Jerneja Kopitarja, ki je ozemlje današnjega Prekmurja razumel kot prostor, kjer se govori slovenski jezik. Od srede 19. stoletja naprej je Kopitarjevo klasifikacijo apropiiralo slovensko nacionalno gibanje, ki je predpostavljalo, da so govorniki slovenskega jezika na Ogrskem tudi pripadniki zamišljene slovenske skupnosti. V tem kontekstu je bila slovenska jezikovna – nacionalna meja sredi 19. stoletja prvič upodobljena na zemljevidu (Peter Kozler). V vsega nekaj desetletjih se je predstava o nacionalni ločnici v današnjem Prekmurju, ki da v odnosu do Hrvatov poteka po reki Muri, dodobra utrdila med slovenskimi nacionalnimi aktivisti na področju cislajtanskih dežel. Ob razpadu Avstro-Ogrske in po podpisu trianonske mirovne pogodbe pa je tudi dejansko začela razmejevati slovenski nacionalni prostor od sosednjega hrvaškega.

Dragana Gnjatović*

Filling the Gap in Historical Statistics: Macroeconomic Indicators of the Debt Burden of the Kingdom of Yugoslavia During the Great Depression**

IZVLEČEK

ZAPOLNITEV VRZELI V ZGODOVINSKI STATISTIKI – MAKROEKONOMSKI KAZALCI KREDITNEGA DOLGA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE V ČASU VELIKE SVETOVNE GOSPODARSKE KRIZE

Prispevek obravnava specifične vzroke za nezmožnost odplačevanja državnega dolga Kraljevine Jugoslavije leta 1932. Prvi del prispevka vsebuje časovne vrste za javni dolg s podkategorijama notranjega in zunanjega javnega dolga za obdobje od leta 1929 do 1939, ki temeljijo na podatkih iz statističnih letopisov Kraljevine Jugoslavije in Društva narodov. V drugem delu prispevka je izmerjena vzdržnost javnega dolga Kraljevine Jugoslavije na podlagi zadevnih makroekonomskih kazalnikov: razmerja med javnim dolgom in BDP ter razmerja med dolžniškimi obveznostmi in javnimi prihodki. Tretji del prispevka vsebuje razčlenitev podatkov o javnem dolgu v skladu z metodologijo, uporabljeno v statističnem letopisu Kraljevine Jugoslavije. Ta razčlenitev je pokazala, da kopičenje javnega dolga v glavnem ni bilo povezano z veliko gospodarsko krizo, vzrok zanj pa so bile predvsem politične, gospodarske in finančne posledice prve svetovne vojne.

Ključne besede: javni dolg, prva svetovna vojna, velika gospodarska kriza, nezmožnost odplačevanja državnega dolga, Kraljevina Jugoslavija

* Full Professor, University of Kragujevac, Faculty for Hotel Management and Tourism, Vojvodanska bb, 36210-Vrnjačka Banja, dragana.gnjatovic@kg.ac.rs

** Paper presented at the 11th SEEMHN Conference, 28 October 2016, National Bank of Romania, Bucharest, Romania, “Gaps and Economic Crisis in South-East Europe: Present and Past”.

ABSTRACT

The following paper focuses on the specific causes of the sovereign debt default of the Kingdom of Yugoslavia in 1932. In the first part of the paper, the time series of the public debt with the subcategories of domestic and foreign public debt for the period from 1929 to 1939 were constructed on the basis of data from the Statistical Yearbooks of the Kingdom of Yugoslavia and the League of Nations. In the second part of the paper, the sustainability of the Kingdom of Yugoslavia's public debt has been measured with help of relevant macroeconomic indicators: public debt-to-GDP ratio and debt service-to-public revenue ratio. In the third part of the paper, the decomposition of public debt data has been carried out in accordance with the methodology used in the Statistical Yearbook of the Kingdom of Yugoslavia. This decomposition has shown that public debt accumulation had to do little if anything with the Great Depression, and was to a large extent caused by the political, economic and financial consequences of the Great War.

Keywords: public debt, Great War, Great Depression, sovereign debt default, Kingdom of Yugoslavia

---

Introduction

Sovereign debt defaults are not rare historical economic phenomena. In particular, they remain widespread in the periods of global political and economic crises.¹ Among the European countries during the Great Depression (1929–1933), the following states were forced to temporarily suspend regular repayments of foreign debts: Hungary (1931), Austria (1932), Bulgaria (1932), Greece (1932), Germany (1932), Yugoslavia (1932) and Romania (1933).²

In the less developed agrarian countries in Europe, which also included the Kingdom of Yugoslavia, the shortage of foreign currency was the outcome of a drastic decline in the value of agricultural product exports and remittances from emigrants. Furthermore, these countries were obliged to transition to the clearing method of payments in trade with their major trading partners.³

The value of foreign trade of the Kingdom of Yugoslavia was hit hard by the crisis. From 1929 to 1932, the foreign exchange inflow on current account of the balance of payments decreased from 11.6 billion dinars to 3.9 billion dinars. Revenues from the

---

1 Kim Oosterlinck, "Sovereign Debt Defaults: Insights from History," *Oxford Review of Economic Policy* 29 (4) (2013): 691–714.

2 Federico Sturzenegger and Jeromin Zettelmeyer, *Debt Defaults and Lessons from a Decade of Crises* (MIT Press, 2007), 7. George Chouliarakis and Sophia Lazaretou, "Déjà vu? The Greek Crisis Experience, the 2010s versus the 1930s. Lessons from History," *Bank of Greece Working Paper*, No. 176 (2014): 23.

3 Barry Eichengreen and Richard Portes, "Debt and Default in the 1930s, Causes and Consequences," *European Economic Review* 30 (1986): 599–640.

exports of goods dropped from 7.9 billion to 3.0 billion dinars, exports of services from 2.1 billion dinars to 612 million dinars, and the remittances of emigrants from 888 million dinars to 206 million dinars.⁴ In addition, the central government budget for the fiscal year of 1931/32 was left without a regular foreign exchange inflow equivalent to 406 million dinars based on the reparations from Germany.⁵ Bilateral clearing agreements had to be concluded with Austria, Czechoslovakia, Belgium and Luxembourg, Italy, France, Switzerland and Germany. They facilitated foreign trade of the country, but further contributed to the shortages of foreign exchange. However, the decline in foreign exchange earnings was only one of the reasons why the Kingdom of Yugoslavia faced the crisis of public debt and was forced to ask the creditors for debt restructuring. Another reason was the continued growth of both foreign and domestic public debt, mainly due to the successive increases in liabilities of the state that have been imposed by the Great War and its territorial, political and financial consequences.

Data Sources

The time series of public debt with the subcategories of domestic and foreign public debt for the period from 1929 to 1939 were constructed on the basis of data from the *Statistical Yearbooks* of the Kingdom of Yugoslavia and the League of Nations.

For 1929, 1930, 1931, and 1932, the public debt was calculated by summing up disaggregated data on debt stock generated from each government domestic and foreign loan, published in the *Statistical Yearbook of the Kingdom of Yugoslavia*.⁶ Given that for 1929, 1930, and 1931 the debt after each foreign loan was expressed in a currency of that particular loan, for aggregate data on the size of external debt for each of these years it was necessary to convert all of the individual data to dinars. For each respective year, the conversion was calculated using the average exchange rates of the French franc, Pound sterling, US dollar and the German mark at the Belgrade Stock Exchange.⁷ For the year 1932, the data on the public debt for individual loans was presented in the *Statistical Yearbook of the Kingdom of Yugoslavia* both in the currency of the loan and in dinars.⁸

---

4 Dragana Gnjatović, "Foreign Exchange Policy in the Kingdom of Yugoslavia during and after Great Depression," *The Experience of Exchange Rate Regimes in South eastern Europe in a Historical and Comparative Perspective*, OENB Workshops No. 13 (2008): 330–48.

5 Privilegovana narodna banka Kraljevine Jugoslavije, *Godišnji izveštaj 1932* (Belgrade, 1933), XVII.

6 In 1932, the Kingdom of Yugoslavia started publishing the *Statistical Yearbook* in Serbian and French, whereas the first volume contained the data for 1929. That is the reason why the time series for public debt start from 1929. – Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1929* (Belgrade, 1932), 498, 499. Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930* (Belgrade, 1933), 468, 469. Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1931* (Belgrade, 1934), 466, 467, 480, 481.

7 *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to the World War Two* (Athens, Sofia, Bucharest and Vienna: Bank of Greece, Bulgarian National Bank, National Bank of Romania and Oesterreichische Nationalbank, 2014), 350.

8 Opšta državna statistika, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1932* (Belgrade, 1934), 480.

For the period between 1933 and 1939, the data on the public debt of the Kingdom of Yugoslavia could be found in the *Statistical Yearbook of the League of Nations*.⁹ In fact, starting from 1933, the General Government Statistics of the Kingdom of Yugoslavia ceased to publish the disaggregated data on government debt in its *Statistical Yearbook*. Since then, the Yugoslav royal government provided the statistical service of the League of Nations with aggregated data on public debt, with the subcategories of domestic and foreign debt, for all years from 1933 to 1939. Since this information was expressed in dinars, the data could be downloaded directly from the *Statistical Yearbook of the League of Nations* in order to construct the time series of the public debt for the observed period.

The data on the nominal national income 1929–1939, calculated on the principle of material production, is from the study of Stevan Stajić: *National Income in Constant and Current Prices 1923–1939* (in Serbian).¹⁰ This study has been accepted internationally as a relevant source of statistical data on the national accounts of the Kingdom of Yugoslavia.¹¹

The data on public revenue and debt service (principal and interest) is from the statistical publication *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to the World War Two*.¹²

The data on foreign debt service for the individual loans in the period from 1923 to 1928 was taken from the *Annual Reports* of the Privileged National Bank of the Kingdom of SCS.¹³

Measuring the Sustainability of Public Debt of the Kingdom of Yugoslavia

---

The generally accepted indicator of solvency of the state public finances is the state's public debt-to-GDP ratio. In the today's international economic and financial organisations no consensus exists regarding the benchmark for the sustainability of this relationship. During the preparation for the introduction of a single currency, in 1992 the European Union proclaimed that the public debt of a Member State must not exceed 60 % of its GDP if it wants to maintain macroeconomic stability, but the practice has brought this standard into question.¹⁴ In a 2002 study by the

9 League of Nations, *Statistical Year-Book of the League of Nations 1936/37* (Geneva, 1937), 285. League of Nations (1941): *Statistical Year-Book of the League of Nations 1940/41* (Geneva), 288.

10 Stevan Stajić, *Nacionalni dohodak Jugoslavije 1923–1939 u stalnim i tekućim cenama* (Belgrade: Ekonomski institut, 1959).

11 *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics*, 335.

12 *Ibid.*, 351.

13 Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1923* (Belgrade, 1924), XIV. Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1924* (Belgrade, 1925), XIV. Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1925* (Belgrade, 1926), XIII. Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1926* (Belgrade, 1927), XV. Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1927* (Belgrade, 1928), XV. Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1928* (Belgrade, 1929), XVII.

14 Most countries of the Euro Zone are not capable of meeting this criterion. – Dragana Gnjatović, "Fiscal Integration in the European Union," *Bankarstvo*, 42 (5) (2013): 14–29.

International Monetary Fund, however, it was concluded that the external debt-to-GDP ratio higher than 40 % is a sign of a high probability of debt crisis, but “at the same time, it bears emphasizing that a debt ratio above 40 percent of GDP by no means necessarily implies a crisis.”¹⁵ Therefore, the limit for public debt sustainability is not viewed as a statically-defined benchmark. Rather, the public debt-to-national income dynamics is analysed on the basis of the theory of E. Domar, according to which the public debt of a given country could be considered sustainable as long as its national income recorded growth.¹⁶ The growth of national income contributes to the growth of fiscal revenues from which the state can regularly service its financial obligations, even when they are increasing due to the growth of public debt. However, any long-term growth of public debt, swifter than that of the national income, brings the debtor country into an unsustainable position.

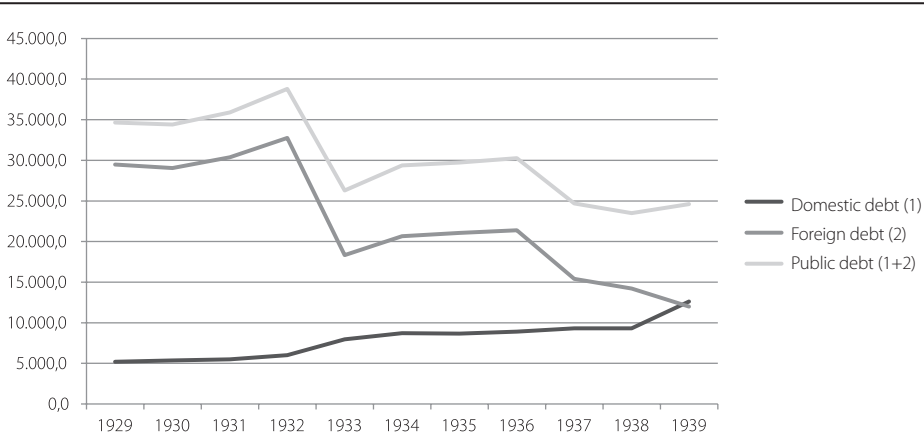
Table 1: The public debt of the Kingdom of Yugoslavia 1929-1939, millions of dinars
 Source: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1929* (Belgrade, 1932), 498, 499. Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930* (Belgrade, 1933), 468, 469. Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1931* (Belgrade, 1934), 466, 467. League of Nations, *Statistical Year-Book of the League of Nations 1936/37* (Geneva, 1937), 285. League of Nations (1941): *Statistical Year-Book of the League of Nations 1940/41* (Geneva), 288.

Year	Domestic debt (1)	Foreign debt (2)	Public debt (1+2)
1929	5.193,9	29.466,9	34.660,8
1930	5.351,6	29.055,8	34.407,4
1931	5.500,6	30.384,0	35.884,6
1932	6.020,3	32.763,2	38.783,5
1933	7.972,0	18.326,0	26.298,0
1934	8.731,0	20.643,0	29.374,0
1935	8.662,0	21.049,0	29.711,0
1936	8.900,0	21.378,5	30.278,5
1937	9.300,0	15.400,0	24.359,0
1938	9.300,0	14.200,0	23.500,0
1939	12.620,0	12.000,0	24.620,0

15 International Monetary Fund, *Assessing Sustainability* (Washington D.C., 2002), 25.

16 Evsey D. Domar, “The ‘Burden of the Debt’ and the National Income,” *American Economic Review* 34 (4), (1944): 798–827.

Chart 1: The public debt of the Kingdom of Yugoslavia 1929–1939, millions of dinars

During the Great Depression, from 1929 to 1932, the decrease of the national income was itself a generator of the public debt crisis. Moreover, at the same time when the country faced a decreasing national income, decline in foreign exchange earnings on the current account, and a drop in budget revenues, the public debt of the Kingdom of Yugoslavia increased from 34.7 billion dinars to 38.8 billion dinars and thus the debt burden became untenable. The public debt accumulation in this period was the outcome of growth in both domestic and foreign public debt, resulting in their relatively stable share in the total public debt of 15 % and 85 % respectively. After 1932, however, the total public debt has, on several occasions, decreased due to the reduction of the foreign public debt. Conversely, the domestic public debt kept growing constantly: in 1939 the total public debt amounted to 24.6 billion dinars, of which the domestic debt accounted for as much as 12.6 billion dinars or 51.2 % and the foreign debt accounted for 12 billion dinars or 48.8 % (Table 1).

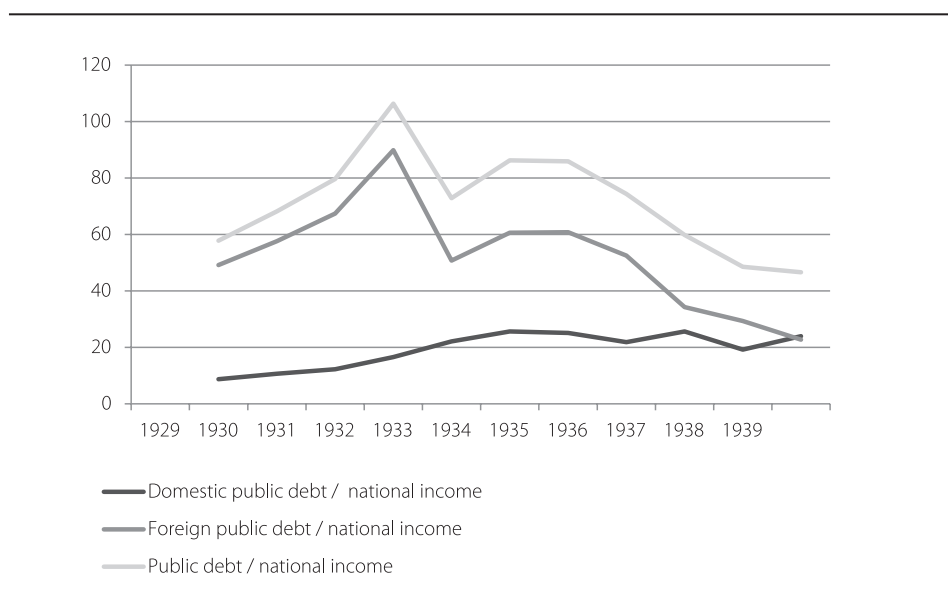
Table 2: Indebtedness of the Kingdom of Yugoslavia: public debt-to-national income ratio 1929–1939

Source: For national income Stevan Stajić, *Nacionalni dohodak Jugoslavije 1923–1939 u stalnim i tekućim cenama* (Belgrade: Ekonomski institut, 1959); for public debt: same as for Table 1

Year	Nominal national income, millions of dinars	Domestic public debt / national income in%	Foreign public debt / national income in%	Public debt / national income in%
1929	59.966,3	8,7	49,1	57,8
1930	50.418,2	10,6	57,6	68,2
1931	45.099,7	12,2	67,4	79,6
1932	36.480,9	16,5	89,8	106,3

1933	36.117,0	22,1	50,7	72,8
1934	34.065,7	25,6	60,6	86,2
1935	34.602,3	25,1	60,8	85,9
1936	40.744,0	21,8	52,5	74,3
1937	45.026,6	25,6	34,2	59,8
1938	48.475,5	19,2	29,3	48,5
1939	52.784,1	23,9	22,7	46,6

Chart 2: Indebtedness of the Kingdom of Yugoslavia: public debt-to-national income ratio 1929–1939

The indebtedness of the Kingdom of Yugoslavia, as measured by the public debt-to-national income ratio, was constantly worsening. From 1929 to 1932, this ratio increased from 57.8 % to 106.3 %. The domestic public debt-to-national income ratio increased from 8.7 % to 16.5 %, and the foreign public debt-to-national income ratio from 49.1 % to 89.8 % (Table 2). The worsening level of indebtedness was the result of the dwindling national income and the growth of public debt, both domestic and foreign. Only as late as in 1938 was indebtedness reduced to the level comparable with the time before the Great Depression, thanks to the recovery of national income but also due to a drastic cut of foreign public debt.

Table 3: Public debt service (principal and interest) capacity of the Kingdom of Yugoslavia: Debt service-to-public revenue ratio 1929–1939

*In the Kingdom of SCS (Yugoslavia), the fiscal year started on 1 April every year and ended on 31 March of the following year.

Source: *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to the World War Two* (Vienna: Bank of Greece, Bulgarian National Bank, National Bank of Romania and Oesterreichische Nationalbank, Athens, Sofia, Bucharest, 2014), 335.

Fiscal year*	Public revenue, million dinars	Public debt service, million dinars	Public debt service/ Public revenue, in %
1929/30	15.952	873	5,5
1930/31	13.319	1.097	8,2
1931/32	10.964	919	8,4
1932/33	9.681	1.010	10,4
1933/34	10.015	797	7,8
1934/35	9.758	686	7,0
1935/36	9.989	678	6,8
1936/37	10.572	718	6,8
1937/38	11.987	971	8,1
1938/39	12.385	1.008	8,1
1939/40	13.118	1.141	8,7

The continuously increasing public debt of the Kingdom of Yugoslavia from 1929 to 1932 was accompanied by the growth of financial liabilities for debt service. From the 1929/30 to 1932/33 fiscal year, the obligations to service the principal and interest on the public debt increased from 873 million dinars to 1.010 billion dinars. At the same time, budget revenues have decreased from 15.9 billion dinars to 9.7 billion dinars. Consequently, it was necessary to allocate 5.5 % of public revenue towards public debt service in 1929, while in 1932 as much as 10.4 % of public revenue was needed for public debt service (Table 3).

Decomposition of Public Debt

In the Kingdom of Yugoslavia, the common denominator of the circumstances giving rise to the public debt accumulation during the Great Depression was the Great War. Debts originated in the time before, during and after the Great War. They were directly or indirectly related to political, territorial, social and economic changes, brought about or caused by World War I. The only loan that was partly intended for the construction of new infrastructure facilities, contracted in 1922 on the American financial market, was only partially realised because the issue of war debts of the Kingdom of Serbia to the United States had to be resolved first.

The Great War was the main criterion for the classification of public debt in different categories. The General Government Statistics of the Kingdom of Yugoslavia classified public debt into five categories: debt on government bonds issued on local financial market after the Great War (Post-war domestic public debt); debt accumulated in the Kingdoms of Serbia and Montenegro (Direct pre-war debt); war debt to allies of the Kingdom of Serbia (War debt); debt inherited from the Austro-Hungarian Monarchy (Indirect pre-war debt); and debt on foreign loans concluded in the Kingdom of SCS (Yugoslavia) after the Great War (Post-war foreign public debt).

Table 4: Decomposition of public debt of the Kingdom of Yugoslavia 1929–1932

*The Kingdom of Yugoslavia did not keep repaying war debt after 1931. The difference in war debt stock between 1931 and 1932 appeared because of the devaluation of Pound sterling after Great Britain had abolished the gold standard.

Source: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1929* (Belgrade, 1932), 498, 499. Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930* (Belgrade, 1933), 468, 469. Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1931* (Belgrade, 1934), 466, 467.

Debt category	Debt stock July 1st, 1929 million dinars	Share in overall public debt, in %	Debt stock July 1st, 1930 million dinars	Share in overall public debt, in %	Debt stock July 1st, 1931 million dinars	Share in overall public debt, in %	Debt stock July 1st, 1932 million dinars	Share in overall public debt, in %
1. Post-war domestic public debt	5.193,9	15,0	5.351,6	15,5	5.500,6	15,3	6.020,3	15,5
2. Foreign public debt	29.466,9	85,0	29.055,8	84,4	30.384,0	84,8	32.763,2	84,5
2.1. Direct pre-war debt	1.777,7	5,1	1.761,5	5,1	1.687,5	4,7	5.628,8	14,4
2.2. War debt	17.469,9	50,4	17.368,8	50,5	16.637,1	46,4	14.981,2*	38,7
2.3. Indirect pre-war debt	3.175,3	9,2	3.002,5	8,7	3002,5	8,4	3.004,3	7,7
2.4. Post-war foreign public debt	7.044,0	20,3	7.013,0	20,2	9056,9	25,2	9.148,9	33,7
1. + 2. Total	34.660,8	100,0	34.407,4	100,0	35.884,6	100,0	38.783,5	100,0

The analysis of each of these categories of public debt reveals the specific circumstances which made it impossible to avoid public debt accumulation during the Great Depression.

Post-war Domestic Public Debt

Post-war domestic public loans, issued both before and during the Great Depression, were intended to mitigate the consequences of the Great War and the financial liquidation of feudal relations on the agrarian lands in the provinces of the former Ottoman Empire and Austro-Hungarian Monarchy.

Before the Great Depression, the Kingdom of SCS issued three domestic loans. The first loan was the so-called Investment Loan, issued in 1921 and amounting to 500 million dinars, with a 7 % interest rate and a repayment period of 50 years. It was aimed at rebuilding the roads demolished during the Great War. This loan was contracted with a syndicate of 108 banks from all over the country. The second loan was the so-called Agrarian Loan, also issued in 1921 and amounting to 130 million dinars, with a 4 % interest rate and a repayment period of 30 years. This was the first tranche of a loan intended for the financial compensation to earlier feudal land owners in Bosnia and Herzegovina, whose land was seized due to the agrarian reform. The third loan was the so-called War Damage Loan, intended for the compensation for war damages suffered by the citizens of Serbia and Montenegro during the Great War. Government bonds for the compensation for war damages were issued between 1923 and 1925, in the nominal amount of 4.9 billion dinars, with a 2.5 % interest rate and a repayment period of 50 years.¹⁷

At the beginning of the Great Depression in 1929, the domestic public debt of the Kingdom of Yugoslavia amounted to 5.2 billion dinars (Table 5). By 1932, this debt had increased to over 6 billion dinars, as new loans for the financial liquidation of the agrarian reform were issued during the crisis.

Table 5: Domestic public debt of the Kingdom of Yugoslavia 1929–1932

Source: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1929* (Belgrade, 1932), 498, 499. Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930* (Belgrade, 1933), 468, 469. Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1931* (Belgrade, 1934), 466, 467.

Debt category	Debt stock on July 1st, 1929, million dinars	Debt stock on July 1st, 1930, million dinars	Debt stock on July 1st, 1931, million dinars	Debt stock on July 1st, 1932, million dinars
Investment Loan (1921)	494,5	492,9	491,2	489,4
Agrarian Loan (1921)	123,3	122,2	121,0	119,8
War Damage Loan (1923)	4.576,1	4.586,5	4.543,2	4.515,0
Beylik Loan (1930, 1931)	-	150,0	349,2	496,1
Dalmatian Loan (1931)	-	-	-	400,0
Total	5.193,9	5.351,6	5.500,6	6.020,3

¹⁷ Dragana Gnjatović, "Stari državni dugovi, Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941," *Jugoslovenski pregled* (1991): 133–36.

In the Kingdom of SCS (Yugoslavia), the resistance against the implementation of the agrarian reform was considerable.¹⁸ Therefore a decade had passed before new loans for the financial compensation to the former land owners were issued. During the Great Depression their issuance decreased. In 1930, the first tranche of the new, so-called Beylik Loan intended for the financial compensation of the former feudal land owners in Bosnia and Herzegovina was issued, amounting to 150 million dinars, with a 6 % interest rate and a repayment period of 43 years. In the following year, 1931, the second tranche of the Beylik Loan was issued under the same conditions, amounting to 200 million dinars. Furthermore, in 1931 the so-called Dalmatian Loan intended for the financial compensation of the former landlords in Dalmatia was issued, amounting to 400 million dinars, with a 4% interest rate and a repayment period of 30 years.¹⁹

Direct Pre-war Debt

During the Great Depression, direct pre-war debts of the Kingdom of Serbia tripled as a result of the revaluation of the debts to France.

Table 6: Direct pre-war debt stock on the loans revalued by the Convention of 5 April 1930, before and after their revaluation to gold francs

Source: Opšta državna statistika, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1931* (Belgrade, 1934), 466, 467.

Opšta državna statistika, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1932* (Belgrade, 1934), 480, 481.

Loan	Debt stock before revaluation, million dinars, July 1st, 1931 1.	Debt stock after revaluation, million dinars, July 1st, 1932 2.	Difference, million dinars 2.-1.
4% Conversion Loan (1895)	684,4	2.040,7	1.356,3
5% Monopoly Loan (1902)	85,8	286,2	200,4
4.5% Loan for railroad construction and army modernization (1906)	143,0	1.137,6	994,6
5% Loan for Balkan Wars (1913)	469,0	1.563,7	1.094,7
4,5% Loan of Uprava fondova (1910)	-	158,4	158,4
4,5% Communal Loan of Uprava fondova (1911)	-	165,5	165,5
Loan of Serbian Red Cross Society (1907)	-	120,4	120,4
Total	1.382,2	5.472,5	4.090,3

18 Ratko Ljubojević, *Agrarna politika Kraljevine Jugoslavije za vreme šestojunarske diktature* (Belgrade: Naučno društvo agrarnih ekonomista Balkana, 2015), 91–96.

19 Gnjatović, "Stari državni dugovi," 133–36.

After the Great War, the Kingdom of SCS made a commitment to continue to repay 10 foreign loans of the Kingdom of Serbia in the amount of 815.3 million dinars in gold: the Lottery Loan (1881), the Loan for repurchase of tobacco monopoly (1888), the Conversion Loan (1895), the Monopoly Loan (1902), the Loan for railroad construction and army modernization I (1906), the Loan for railroad construction and army modernization II (1909), the Loan for Balkan Wars (1913), the Loan of the state mortgage bank *Uprava fondova* (1910), the Communal loan of *Uprava fondova* (1911), and the Loan of Serbian Red Cross Society (1907). Also, the Kingdom of SCS continued to repay two foreign loans of the Kingdom of Montenegro from 1909 and 1913, in the amount of 17 million dinars in gold.²⁰ The annuities of the first seven loans of the Kingdom of Serbia and both loans of the Kingdom of Montenegro have fallen at the expense of the central government budget, while the annuities of the two *Uprava fondova* loans and the loan of the Serbian Red Cross Society continued to be repaid by these public institutions. Loans were repaid in the currencies in which they were contracted, while the loans contracted in France were repaid in the French paper franc that was worth a fifth of the gold franc.²¹

However, on the basis of the judgment of the Permanent Court of International Justice, on 5 April 1930 the Government of the Kingdom of Yugoslavia signed a Convention with French porters, according to which the remaining debts on the aforementioned French tranches of loans were revalued. According to the letter of the Convention, starting from the 1931/32 fiscal year, not only the aforementioned revalued loans from the Kingdoms of Serbia and Montenegro, but also the two revalued *Uprava fondova* loans and the loan of the Serbian Red Cross Society were to be repaid from central government budget. Due to this revaluation, between 1931 and 1932 the foreign public debt on loans included in the Convention with French porters increased from 1.4 billion dinars to 5.5 billion dinars (Table 6).

War Debt

The Kingdom of SCS regulated the repayment of the war debt to the United States and the United Kingdom before the Great Depression, while the regulation of the war debt to France and surpluses received from Germany on the basis of the Dawes Plan took place precisely in the times of the crisis.

After the Great War, the issue of inter-ally debts was resolved, at the request of the United States, by bilateral agreements between the states concerned. The United States signed agreements with Britain in 1923, with Belgium, Italy and Romania in 1925, France and the Kingdom of SCS in 1926, and Greece in 1928. In addition, the agreements with Great Britain and France contained a clause according to

---

20 For more information on the loans of the Kingdom of Serbia see: Dragana Gnjatović, "Foreign Long Term Government Loans of Serbia 1862–1914," in: *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective*, ed. Branko Hinić (Belgrade: National Bank of Serbia, Belgrade, 2009), 33–55.

21 League of Nations, *International Statistical Year-Book 1927* (Geneva, 1928), 13.

which these two countries would repay their war debt to the United States only if they received reparation payments from Germany, under the condition that they regulate their own claims towards other war allies in the same manner.²² In this way, the possibility of the repayment of inter-ally war debts depended directly on the payments of reparations by Germany.²³ Immediately after the conclusion of the Peace Treaty of Versailles, it was clear that the reparations imposed on Germany were far beyond its fiscal capacity.²⁴ In the period between 1 November 1924 and 31 August 1929, Germany repaid war reparations in accordance with the Dawes Plan, according to which the German reparation debt was reduced from 126.3 billion gold marks to 42 billion gold marks.²⁵ However, according to the Young Plan of 1929, the German reparation debt was reduced to 33 billion gold marks and converted to paper German marks.²⁶ Finally, at the conference in Lausanne in 1932, a moratorium on the German reparations payments was declared, and afterwards these payments were suspended.

Based on the Agreement signed in Washington D.C. on 3 May 1926, the war debt of the Kingdom of Serbia to the United States was determined at the amount of 62.85 million US dollars and a repayment period of 62 years. The war debt to the United Kingdom was regulated by the agreement of 9 August 1927, according to which the Kingdom of SCS agreed to repay the sum of 25,591,428 pounds sterling within 62 years, as well as the sum of 3,103,848 pounds sterling within 15 years, in the name of assistance in kind.²⁷

The war debt to France was settled as late as in 1930. During the negotiations that began in May 1928, a dispute took place regarding the total amount of debt and how the debt should be repaid. The Kingdom of SCS (Yugoslavia) was of the opinion that the debt should be denominated in paper French francs, while France argued that the debt should be denominated in gold francs.²⁸ The dispute was resolved on 20 January 1930 in favour of the Kingdom of Yugoslavia, and the total sum of this war debt was determined in the amount of 1,024,812,476 French francs and a repayment period of 37 years.²⁹ Furthermore, the Yugoslav government agreed to pay to France the sum of 157.3 million German paper marks on behalf of the surpluses received in the last five months of the fifth annuity of the Dawes Plan.³⁰

22 Veroljub Dugalić, "Ratne reparacije u prošlosti: Obračun i naplata," *Finansije* 59 (1-6) (2004), 124.

23 Ivan M. Becić, "Ratni dugovi Kraljevine Jugoslavije u svetlu politike." *Istorija 20. veka*, 28 (3) (2010): 45–56.

24 John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace* (New York: Harcourt, Brace and Howe, Inc. Pub., 1919), 80–98.

25 From 1924 to 1930, in the name of the reparations from Germany, based on the Dawes Plan, the Kingdom of SCS (Yugoslavia) received 275 million gold marks in money and in kind. – Dugalić, "Ratne reparacije u prošlosti," 118.

26 Ibid. Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije, *Ministarstvo finansija 1918–1938* (Belgrade, 1938), 205.

27 Dugalić, "Ratne reparacije u prošlosti."

28 Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije, *Ministarstvo finansija 1918–1938*, 205

29 Dugalić, "Ratne reparacije u prošlosti," 125.

30 Ibid.

Table 7: War debt repayments of the Kingdom of SHS (Yugoslavia) 1926-1931

Source: The same as for Table 4

Debt category	1926.	1927.	1928.	1929.	1930.	1931.	1926-1931.
Million dinars							
To the USA	11,3	11,4	11,4	11,3	11,3	11,3	68,0
To the UK	-	56,1	92,5	68,2	116,0	117,2	450,0
To France	-	-	-	-	27,7	13,9	41,6
Regulating surpluses on the basis of Dawes Plan	-	-	-	-	8,7	1,5	10,2
Total	11,3	67,4	103,8	79,5	163,7	143,9	569,8

The Kingdom of SCS (Yugoslavia) regularly serviced its war debt until 1931. A total of 569.8 million dinars were repaid, of which 68 million dinars (1.2 million US dollars) went to the United States; 450 million dinars (1.66 million pounds sterling) went to the United Kingdom; 41.6 million dinars (18.9 million French francs) for the war debt and 10.2 million dinars (758.807 German paper marks) went to France for the surpluses received on behalf of the Dawes Plan (Table 7). After the declaration of the moratorium on German reparation payments at the Lausanne Conference in 1932, the Kingdom of Yugoslavia suspended its repayments of war debt. The last instalment of war debt was paid on June 15, 1931, and according to the budget for the 1931/32 fiscal year, the following instalment was intended for payment on 15 June 1932. However, due to the moratorium on German reparation payments, this financial obligation on the side of the public expenditure was not met. Beginning from the 1933/34 fiscal year, war debt repayments were no longer planned on the side of public expenditure.³¹

Indirect Pre-war Debt

The indirect pre-war (inherited) public debt consisted of state and provincial pre-war Austro-Hungarian debt. At the time of the Great Depression, the repayment of the Austro-Hungarian state debt was suspended for reasons that were not related to the crisis and that the Yugoslav government could not influence. Also, the repayment of the provincial debt started as late as in 1932.

The Kingdom of SCS (Yugoslavia) inherited 2.034 % of the Austrian public debt and 14.116 % of the Hungarian public debt from the period before the Great War. The Austrian and Hungarian pre-war public debts emerged from the loans that had been contracted in gold or in multiple currencies and repaid as perpetual annuities. On the basis of the Innsbruck Protocol of 29 June 1923, the Common Treasury was established in Paris (*Caisse des porteurs commune des étrangers dettes publiques et*

31 Privilegovana narodna banka Kraljevine Jugoslavije, *Godišnji izveštaj 1932*, XVI.

autrichienne hongroise émises avant la Guerre). Its purpose was to service the Austro-Hungarian government bonds in the hands of the French, Belgian, Dutch, Swiss, English, German and Italian porters. The Common Treasury started operating in 1926. In the same year, the Kingdom of SCS began with the regular servicing of the pre-war Austro-Hungarian debts on behalf of five Austro-Hungarian government loans.³² From 1926 to 1929, the government of SCS paid 244.3 million dinars on behalf of the Austro-Hungarian government loans.³³ Between 1930 and 1932, however, their repayments were temporarily suspended. As it was, the creditors were not satisfied with the amount of money they could collect, and they initiated the negotiations for changing the conditions of the repayment of these debts. However, the new agreement did not enter into force and the repayments were to continue in 1933 in line with the original contractual terms.³⁴

In addition to the obligation of servicing a share of Austro-Hungarian state debt, the Kingdom of SHS assumed the obligation to pay 336 million gold crowns on behalf of the remaining autonomous debts of those provinces that had been parts of the Austro-Hungarian Monarchy before the Great War: Bosnia and Herzegovina, Slavonia and Croatia, Slovenia and Dalmatia.³⁵ The terms of servicing these debts had been agreed with the creditors successively, and the agreed sum of each concrete provincial debt would be added to the stock of public debt only upon its regulation.³⁶

32 The state debts, inherited from the Austro-Hungarian Monarchy, included the following: 4 % Austrian gold rent, 4 % Austrian treasury certificates from 1914, 4 % Hungarian gold rent, 4 % Hungarian rent in four currencies from 1913 and 4 % Hungarian rent in four currencies from 1914. – Gnjatović, “Stari državni dugovi,” 122.

33 Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1926*, XV. Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1927*, XV. Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1928*, XVII.

34 Article 9 of the Innsbruck Protocol stipulated that the loans contracted as perpetual annuities should be repayable on a reduced basis of 32 %, while those contracted in multiple currencies should be repayable on a reduced basis of 27 %. In this regard, the Kingdom of SCS was committed to repaying 4,141,735 gold francs on behalf of five Austro-Hungarian government loans. However, on the basis of the Paris Agreement of 31 October 1930, there has been a revision of this article of the Innsbruck Protocol, on the basis of which the Kingdom of Yugoslavia accepted that perpetual annuities should be transformed into loans with fixed maturities, and the debt to Common Treasury in the amount of 273,951,000 gold francs should be repaid within 50 years. This debt was included in the total sum of the public debt, but its servicing was postponed until all State Parties ratified the Paris Agreement. Thus identical amounts owed to Common Treasury in Paris could be found in the lists of public debt stock for the period from 1930 to 1932. As the Paris Agreement had not entered into force because it was not ratified by Hungary, Yugoslavia reverted to the previous legal regime of the repayment of debt, inherited from the Austro-Hungarian Monarchy, which had been defined by the Innsbruck Protocol. – Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije, *Ministarstvo finansija 1918–1938*, 204.

35 Gnjatović, “Stari državni dugovi,” 126.

36 An item of the provincial debt was shown for the first time in a list of the public debt stock of the Kingdom of Yugoslavia in 1932 only: the debt to the Czech Savings Bank in the amount of 1.8 million dinars for servicing Slovenian provincial debts (Table 8).

Table 8: Indirect pre-war debt 1929-1932, million dinars

Source: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1929* (Belgrade, 1932), 498, 499. Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930* (Belgrade, 1933), 468, 469. Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1931* (Belgrade, 1934), 466, 467.

Debt category	July 1 st , 1929	July 1 st , 1930	July 1 st , 1931	July 1 st , 1932
Pre-war Austro-Hungarian Central Government Debt	3.175,3	3.002,5	3.002,5	3.002,5
Provincial pre-war Austro-Hungarian Debt	-	-	-	1,8
Total	3.175,3	3.002,5	3002,5	3.004,3

Post-war Foreign Public Debt

The post-war foreign loans of the Kingdom of SCS, made before the Great Depression, were intended for the construction of a new railway line, the financing of current government expenditure, and the financial compensation of foreign joint stock companies for the nationalised railways. On 1 July 1929, the post-war foreign public debt amounted to 7.0 billion dinars and accounted for a fifth of the total public debt. During the Great Depression, the post-war foreign public debt continued to grow for reasons unrelated to the crisis. Only in 1931 did the Yugoslav government manage to make a loan in France for financing the legal stabilisation of the dinar, as it had previously had to agree to the revaluation of debts of the Kingdom of Serbia, and to regulate the war debt to France. Therefore, on 1 July 1932, the post-war foreign public debt of the Kingdom of Yugoslavia amounted to 9.1 billion dinars and accounted for one third of the total public debt of the country.

From the first foreign loan (Blair's Loan), which the Kingdom of SCS concluded in 1922 on the US financial market, 70 % was to be used for the construction of a new railway line from Belgrade to the Adriatic Sea and 30 % for the current government expenditures. However, the railway was not built because only 46.25 million US dollars from the originally agreed 100 million US dollars in gold had been realised.³⁷ The first tranche amounting to 15.25 million US dollars in gold, with an 8 % interest rate and maturity of 40 years, was realised after the conclusion of the loan. The second tranche amounting to 30 million US dollars in gold, with a 7 % interest rate and maturity of 35 years, was realised in 1927, only after the Kingdom of SCS had resolved the issue of the repayment of its war debt to the United States.³⁸ As Yugoslavia ceased to repay the war debt already in 1932, the possibilities to continue the realisation of Blair's Loan were exhausted.

³⁷ Gnjatović, "Stari državni dugovi," 141.

³⁸ Becić, "Ratni dugovi Kraljevine Jugoslavije."

The other two foreign loans were intended to cover the current public expenditure. The second foreign loan was used for government procurement in France. It was contracted in 1924, amounted to 300 million French francs with a 5 % interest rate, and had a maturity of 17 years. The third foreign loan was used to cover the expenses of the Autonomous Monopoly Administration. It was contracted in 1928, with a Swedish trust (Swedish Loan), and amounted to 22 million US dollars with a 6.25 % interest rate and maturity of 30 years.³⁹

Table 9: Post-war foreign public debt, 1929-1932, in millions of dinars

Source: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1929* (Belgrade, 1932), 498, 499. Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930* (Belgrade, 1933), 468, 469. Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1931* (Belgrade, 1934), 466, 467.

Debt category	July 1 st , 1929	July 1 st , 1930	July 1 st , 1931	July 1 st , 1932
Blair's Loan (1922, 1927)	2.565,7	2.552,1	2.556,6	2.507,4
Debt to Privileged Austro-Hungarian State Railways Comp.	-	-	-	12,7
Repurchase of a part of Southern Railways (1926)	2.422,2	2.357,5	2.293,9	2.229,4
Repurchase of Oriental Railways (1926)	198,0	165,0	132,0	99,8
Repurchase of vicinal railways (1931)	-	-	-	220,7
Government Procurements in France (1924)	610,7	607,6	576,4	594,0
Swedish Loan (1928)	1.247,4	1.240,8	1.243,0	1.236,4
Stabilization Loan (1931)	-	-	2.255,0	2.248,6
Total	7.044,0	7.013,0	9.056,9	9.148,9

In the process of the nationalisation of the railways throughout the country, the Kingdom of SCS (Yugoslavia) assumed the obligation to repurchase the railways from a variety of foreign joint stock companies.⁴⁰ Based on the Agreement from Rome of 29 March 1923, the Kingdom of SCS made a commitment to the Southern Railway Company to pay 261 million gold francs, in equal instalments of 5.8 million gold francs within 45 years, for the repurchase of 530.6 km of the Southern Railways.⁴¹

39 Financial resources for the debt service of the Swedish Loan accumulated in a separate amortisation fund established in the Autonomous Monopoly Administration. The loan was repurchased in 1937 for one seventh of its nominal value. – Opšta državna statistika, *Statistički godišnjak 1932*, 481.

40 Gojko Malović, *Saobraćaj i veze u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941* (Belgrade: Arhiv Jugoslavije, 2013), 10.

41 Railroads: *Rijeka-Ljubljana and Maribor-Zidani Most-Zagreb-Sisak* – Gnjatović, “Stari državni dugovi,” 142–44.

Furthermore, in that same year the Kingdom of SCS made a commitment to the Oriental Railway and Ottoman Railway Company from France to pay 149.9 million French francs with a 7.5% interest rate for the repurchase of the Oriental Railways.⁴² The debts for the repurchase of Southern and Oriental Railways were regularly repaid, including the years of the Great Depression.⁴³ Also, during the process of the nationalisation of the railways throughout the country, the Kingdom of Yugoslavia assumed the obligation to repurchase the vicinal (local) railways in the territories formerly belonging to the Austro-Hungarian Monarchy, which were owned by different foreign joint stock companies. The agreement with the owners of the vicinal railways was achieved only on 1 May 1931. Based on this agreement, in the list of public debt stock for the year 1932, the financial obligation for the repurchase of the vicinal railways in the amount of 220.7 million dinars appeared.⁴⁴

Although the post-war foreign public debt was regularly serviced, also in the years of the Great Depression, it was precisely at that time that its swift increase was recorded. As it happened, on 8 May 1931 the Yugoslav government took a Stabilisation Loan in gold in the amount of 1.025 billion French francs, with a 7 % interest rate and maturity of 40 years from the *Banque de l'Union Parisienne* bank which served to strengthen the gold reserves of the National Bank. Then, on 11 May 1931, the gold exchange standard was introduced on the basis of the new Law on Money of the Kingdom of Yugoslavia.⁴⁵

Sovereign Debt Default and Its Financial Consequences

In late July 1932, when it was not possible to provide enough foreign exchange for the repayment of the enlarged foreign debt to France, an attempt was made to reach an agreement with the French government to postpone the outstanding liabilities for a year.⁴⁶ This measure did not produce the desired results, and this led to the temporary suspension of all payments of public debt in foreign currency.⁴⁷ Following the example of Bulgaria and Romania, in December 1932 negotiations with the representatives of foreign porters of the bonds of the Yugoslav government loans were initiated in order to “facilitate the service on these bonds, as long as there are difficulties in providing foreign exchange”.⁴⁸

The negotiations were finalised on 26 July 1933, with the signing of the Convention on the regulation of repayments of foreign government loans for the three-year

---

42 Railroads: *Gevgelija-Kosovska Mitrovica, Skopje-Zibevče, Gevgelija-Thessaloniki, Thessaloniki-Bitola* – Ibid.

43 Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1926*, XV. Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1927*, XV. Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1928*, XVII. Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1931*, 467.

44 Opšta državna statistika, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1932*, 480, 481.

45 Gnjatović, “Foreign Exchange Policy in the Kingdom of Yugoslavia,” 340.

46 Privilegovana narodna banka Kraljevine Jugoslavije, *Godišnji izveštaj 1932*, XVII.

47 Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije, *Ministarstvo finansija 1918–1938*, 211.

48 Privilegovana narodna banka Kraljevine Jugoslavije, *Ministarstvo finansija 1918–1938*.

period, from 14 October 1932 to 15 October 1935. On the basis of this Convention, the Kingdom of Yugoslavia has concluded a series of international agreements on the so-called funding loans for the refinancing of almost all external government debt.⁴⁹ Funding loans were concluded with an interest rate of 5 % and a repayment period of 25 years. They were used to refinance 90 % of the commitments which became due in the indicated period of three years, while the Kingdom of Yugoslavia continued to repay the remaining 10 % of those liabilities in foreign currency.⁵⁰ However, even after the expiry of the three-year moratorium, the Yugoslav state was unable to continue repaying the foreign debt in accordance with the originally-agreed terms, and on 25 April 25 1936 a new Convention was signed concerning the two-year period from 16 October 1935 to 15 October 1937. The Kingdom of Yugoslavia took a new funding loan to refinance 45 % of liabilities due within that specified period, while 15 % of those liabilities were still to be repaid in foreign currency. The remaining 40 % of liabilities due within that specified period were written off. Even after this two-year moratorium, the Yugoslav state was not able to continue to repay foreign debt in accordance with the originally agreed terms. Therefore, on 27 March 1938 the third Convention, concerning the two-year period from 16 October 1937 to 15 October 1939, was signed. This Convention stipulated that 45 % of the bond face value should be repaid to foreign porters of the Yugoslav government loans, while the remaining 55 % were written off.⁵¹

Since its sovereign debt default in October 1932 until World War II, the foreign financial markets were closed to the Kingdom of Yugoslavia. The changes in the size of the public debt in the period between 1933 and 1939 were primarily the result of the repudiation of war debt payments and Conventions on the regulation of the repayments of foreign government loans. Between 1932 and 1933, the foreign public debt decreased by 14.4 billion dinars, from 32.8 billion dinars to 18.4 billion dinars, because the Yugoslav government, unable to continue to collect reparations from Germany, stopped to service the war debt and no longer registered it in the public debt stock.⁵² In the following three-year period, the foreign public debt was accumulating again due to the funding of loans taken for the refinancing of outstanding debt, and thus it increased to 21.4 billion dinars in 1936. According to the League of Nations data, thanks to the successive write-offs, the foreign public debt of the Kingdom of Yugoslavia was once again reduced to 12 billion dinars in 1939.⁵³

49 The Convention also encompassed three loans of the State Mortgage Bank, intended for the post-war reconstruction of municipal and residential buildings in cities. Two loans were taken in 1924 and 1927 in Switzerland, amounting to 15 million Swiss francs and 12 million Swiss francs respectively, with an interest rate of 7 % and a repayment period of 12 years. The third post-war loan of the State Mortgage Bank was taken in 1927 from the New York banking house Seligman Brothers, amounting to 12 million US dollars with an interest rate of 7 % and a repayment period of 30 years. – Gnjatović, "Stari državni dugovi," 172–74.

50 Ibid.

51 Ibid.

52 League of Nations, *Statistical Year-Book of the League of Nations 1936/37*, 285. Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1931*, 466.

53 League of Nations, *Statistical Year-Book of the League of Nations 1940/41*, 288.

Unable to borrow abroad, the Yugoslav government relied on the domestic financial market to help the economy overcome the crisis. The extent of the expansive policy of public expenditure is revealed in the data from the League of Nations, according to which the domestic public debt stood at 12.6 billion dinars in 1939, meaning that it was doubled in comparison with 1932.⁵⁴ Domestic public loans were repaid regularly, and thus their investors did not perceive buying government bonds as a risky operation even at times of the already open crisis of foreign debt. In the period from 1935 to 1938, the government bonds of the new tranches of loans for the financial liquidation of the agrarian reform, the loan for major public works, as well as the loan for the liquidation of farmers' debts were issued.⁵⁵ In addition to these long-term domestic loans, with the Decree of 2 January 1936 the Yugoslav state began issuing treasury bills, "with the purpose to revive the national economy by meeting earlier payments obligation of the state and to strengthen the liquidity of the Treasury".⁵⁶

Conclusion

The Great War left behind a burden of financial obligations that far exceeded the fiscal capacity of the Kingdom of SCS (Yugoslavia). The continued growth of public debt was, in large part, the result of the successive acceptance of these commitments on the external and internal level. At the time of the Great Depression, with the declining national income the growth of public debt turned into a crisis of public debt. With the rate of indebtedness of 106 %, measured by the ratio of public debt to national income, in 1932 the Kingdom of Yugoslavia ranked among the most indebted European countries. In fact, more than a half of its public debt was related to the international obligations after the war debts as well as direct and indirect pre-war debt.

Sources and Literature

Books and Journal Articles:

- Becić, Ivan M. "Ratni dugovi Kraljevine Jugoslavije u svetlu politike." *Istorija 20. veka*, 28 (3) (2010): 45–56.
- Chouliarakis, George and Sophia Lazaretou. "Déjà vu? The Greek Crisis Experience, the 2010s versus the 1930s. Lessons from History." *Bank of Greece Working Paper*, No. 176 (2014).
- Domar, Evsey. D. "The 'Burden of the Debt' and the National Income." *American Economic Review* 34 (4), (1944): 798–827.
- Dugalić, Veroljub. "Ratne reparacije u prošlosti: Obračun i naplata." *Finansije* 59 (1-6) (2004): 113–38.

---

54 Ibid.

55 Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije, *Ministarstvo finansija 1918–1938*, 206.

56 Ibid., 208.

- Eichengreen, Barry and Richard Portes. "Debt and Default in the 1930s, Causes and Consequences." *European Economic Review* 30 (1986): 599–640.
- Gnjatović, Dragana. "Stari državni dugovi, Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941." *Jugoslavenski pregled* (1991): 133–36.
- Gnjatović, Dragana. "Foreign Exchange Policy in the Kingdom of Yugoslavia during and after Great Depression." *The Experience of Exchange Rate Regimes in South eastern Europe in a Historical and Comparative Perspective*, OENB Workshops No. 13 (2008): 330–48.
- Gnjatović, Dragana. "Foreign Long Term Government Loans of Serbia 1862–1914." In: *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective*, ed. Branko Hinić, 33–55. Belgrade: National Bank of Serbia, Belgrade, 2009.
- Gnjatović, Dragana. "Fiscal Integration in the European Union." *Bankarstvo*, 42 (5) (2013): 14–29.
- International Monetary Fund, *Assessing Sustainability*. Washington D.C., 2002.
- Keynes, John Maynard. *The Economic Consequences of the Peace*. New York: Harcourt, Brace and Howe, Inc. Pub., 1919.
- Ljubojević, Ratko. *Agrarna politika Kraljevine Jugoslavije za vreme šestojnuarske diktature*. Belgrade: Naučno društvo agrarnih ekonomista Balkana, 2015.
- Malović, Gojko. *Saobraćaj i veze u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Belgrade: Arhiv Jugoslavije, 2013.
- Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije, *Ministarstvo finansija 1918–1938*, Belgrade: 1938.
- Oosterlinck, Kim. "Sovereign Debt Defaults: Insights from History." *Oxford Review of Economic Policy*, 29 (4) (2013): 691–714.
- Stajić, Stevan. *Nacionalni dohodak Jugoslavije 1923–1939 u stalnim i tekućim cenama*, Belgrade: Ekonomski institut, 1959.
- Sturzenegger, Federico and Jeromin Zettelmeyer. *Debt Defaults and Lessons from a Decade of Crises*. MIT Press: 2007.

Statistical Publications:

- League of Nations, *International Statistical Year-Book 1927*. Geneva, 1928.
- League of Nations, *Statistical Year-Book of the League of Nations 1936/37*. Geneva, 1937.
- League of Nations, *Statistical Year-Book of the League of Nations 1940/41*. Geneva, 1941.
- Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1929*. Belgrade, 1932.
- Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930*. Belgrade, 1933.
- Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1931*. Belgrade, 1934.
- Opšta državna statistika, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1932*. Belgrade, 1934.
- Opšta državna statistika, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1933*. Belgrade, 1934.
- Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1923*. Belgrade, 1924.
- Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1924*. Belgrade, 1925.
- Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1925*. Belgrade, 1926.
- Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1926*. Belgrade, 1927.
- Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1927*. Belgrade, 1928.
- Privilegovana narodna banka Kraljevine SHS, *Godišnji izveštaj 1928*. Belgrade, 1929.
- Privilegovana narodna banka Kraljevine Jugoslavije, *Godišnji izveštaj 1932*. Belgrade, 1933.
- *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to the World War Two*. Athens, Sofia, Bucharest and Vienna: Bank of Greece, Bulgarian National Bank, National Bank of Romania and Oesterreichische Nationalbank, 2014.

Dragana Gnjatović

ZAPOLNITEV VRZELI V ZGODOVINSKI STATISTIKI – MAKROEKONOMSKI KAZALCI KREDITNEGA DOLGA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE V ČASU VELIKE SVETOVNE GOSPODARSKE KRIZE

POVZETEK

V času velike svetovne gospodarske krize se je Kraljevina Jugoslavija soočala s krizo javnega dolga. Od leta 1929 do 1932 se je raven zadolženosti, merjena z razmerjem med javnim dolgom in nacionalnim dohodkom, povečala s 57,8 odstotka na 106,3 odstotka; v okviru domačega javnega dolga z 8,7 odstotka na 16,5 odstotka, v okviru zunanjega javnega dolga pa z 49,1 odstotka na 89,8 odstotka. Dolžniška kriza je povzročila hkratno zmanjšanje deviznih prihodkov in rast javnega dolga. Upad deviznih prihodkov je bil neposredna posledica velike svetovne gospodarske krize, medtem ko je bila rast javnih prihodkov posledica političnih, ozemeljskih, socialnih in gospodarskih sprememb, ki jih je s seboj prinesla oziroma za seboj pustila velika vojna. Dejstvo je, da je bila Kraljevina Jugoslavija prav v času nenadnega zmanjševanja deviznih prihodkov od izvoza in izseljenskih nakazil prisiljena sprejeti številne nove mednarodne obveznosti, ki so izzvale močno povečanje javnih izdatkov.

Da bi našli konkretne vzroke, zaradi katerih se je javni dolg Kraljevine Jugoslavije v obdobju od leta 1929 do 1932 povečal s 34,7 milijarde dinarjev na 38,8 milijarde dinarjev, je bila izvedena dekompozicija javnega dolga. Pri tem je bila uporabljena metodologija Obče državne statistike Kraljevine Jugoslavije, po kateri je obstajalo pet kategorij javnega dolga: dolg Kraljevine Srbije in Kraljevine Črne gore, ki ga je v odplačevanje prevzela Kraljevina SHS (Predvojni oziroma direktni predvojni dolg); dolg zaveznikom Kraljevine Srbije iz Velike vojne (Vojni dolg); dolg, ki ga je Kraljevina SHS nasledila od avstro-ogrske monarhije in Osmanskega imperija (Nasledstveni oziroma indirektni predvojni dolg), dolg zaradi tujih posojil Kraljevini SHS oziroma Kraljevini Jugoslaviji po veliki vojni (Povojni dolg) in dolg zaradi notranjih posojil po veliki vojni (Notranji dolg). Dekompozicija javnega dolga je pokazala, da vzroki njegove hitre rasti v času velike svetovne gospodarske krize niso bili v nobeni neposredni zvezi s krizo.

Prav v času Velike svetovne gospodarske krize se je zaradi revalorizacije francoskih posojil dolg Kraljevine Srbije potrojil. Šele po privolitvi Kraljevine Jugoslavije, da bo revalorizirala posojila Kraljevini Srbiji, je njena vlada skupaj s francosko regulirala vojni dolg in sklenila novo posojilo, s katero bi zakonsko stabilizirala dinar. Istočasno pa se neposredni predvojni dolg ni zmanjševal, saj je bilo začasno ustavljeno odplačevanje nasledstvenega avstro-ogrskega državnega dolga zaradi vzrokov, ki niso bili povezani s krizo in na katere jugoslovanska vlada ni mogla vplivati. Upniki namreč niso bili zadovoljni z vsoto, ki jo je zmogla odplačevati, zato so tekla pogajanja o spremembi

pogojev teh dolgov. Ne nazadnje niti notranja javna posojila iz časa velike svetovne gospodarske krize s krizo samo niso imela nobene zveze; namenjena so bila saniranju posledic prve svetovne vojne in finančni likvidaciji nasledstvenih fevdalnih odnosov pri izvajanju agrarne reforme.

Za Kraljevino Jugoslavijo je breme zunanjega dolga leta 1932 postalo pretežko. Temu je sledil državni stečaj in niz zaporednih sporazumov z upniki o refinanciranju in odpisu dela dolga. Notranji javni dolg je bil istočasno redno servisiran.

Dunja Dobaja*

Gluhonemnica v Ljubljani v prizadevanjih za razširitev zavoda v obdobju med obema vojnama

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na problem prostorske stiske ljubljanske gluhonemnice v obdobju med obema vojnama. Zavod, ki je ob današnji Zaloški cesti odprl vrata leta 1900, je bil grajen le za 50–60 otrok. Postopoma se je to število večalo in v šolskem letu 1939/40 doseglo že 136 otrok. Gluhonemnica je morala vsako leto zavriniti več kot polovico prijavljenih otrok, za težje učljive gluhoneme otroke pa sploh ni bilo prostora. Ti so ostajali v breme občin in staršev. Ta položaj je spodbudil ljubljansko gluhonemnico k intenzivnim prizadevanjem za razširitev zavoda. O problemu gluhonemnice so razpravljali na sejah ljubljanskega oblastnega odbora in banskega sveta ob obravnavi vsakoletnih proračunov. Rešitev so našli šele na pragu druge svetovne vojne. Zaradi okupacije Slovenije je niso izpeljali v praksi.

Ključne besede: gluhonemnica, gluhonemi, otroci, razširitev, obdobje med obema vojnama

ABSTRACT

THE EFFORTS TO EXPAND THE DEAF-MUTE INSTITUTE IN LJUBLJANA IN THE INTERWAR PERIOD

The following contribution focuses on the issue of limited spatial capacities of the deaf-mute institute in Ljubljana in the interwar period. The institute opened its door in 1900 on what is today the Zaloška cesta street and was intended for only 50 to 60 children. The numbers gradually grew and in the school year 1939/40 already increased to 136

* Dr., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, dunja.dobaja@inz.si

children. The deaf-mute institute had to reject more than a half of the enrolled children each year. Meanwhile, the capacities for the deaf-mute children with more severe learning difficulties were completely non-existent. Therefore the care for those children depended on the municipalities and their parents. This situation motivated the deaf-mute institute of Ljubljana to engage in intensive efforts for the expansion of the institute. The issue of the deaf-mute institute was regularly included in the annual budgetary considerations at the meetings of the Ljubljana Administrative Unit Committee and the Ban's Council. The issue was not resolved until the very brink of World War II, yet failed to be implemented in practice due to the occupation of Slovenia.

Keywords: deaf-mute institute, deaf-mute people, children, expansion, interwar period

---

Uvod

V Avstriji je bil prvi zavod za gluhoneme ustanovljen na Dunaju leta 1779. Pod vplivom dunajskega zavoda so bili v Avstriji ustanovljeni še drugi tovrstni zavodi, na primer leta 1812 v Linzu, leta 1832 v Gradcu, leta 1846 v Celovcu.¹ Potreba po ustanovitvi gluhonemnice se je vse bolj kazala tudi v Ljubljani. Gluhonemi otroci iz nekdanje Kranjske so se šolali v tujih zavodih, predvsem v Linzu in Gradcu. Vzgajali so se v nemškem učnem jeziku. Stroški za njihovo šolanje so se krili z dohodki iz ustanov in volil za gluhoneme, ki so jih naklonili dobrotniki (prelat Frančišek Holdheim, ljubljanski škof Anton Alojzij Wolf, ribniški dekan Ignacij Holzapfel, grofica Frančiška Stubenberg, lastnica Fužin Mülnern pri Beljaku in drugi). Stroški so se lahko krili le omejenemu številu otrok. Dobrotniki so omogočili tudi kasnejšo ustanovitev ljubljanske gluhonemnice. Ljubljanski škof Wolf je na primer v oporoki leta 1858 zapustil 8000 goldinarjev za zavod gluhonemih, ki naj bi se v prihodnosti ustanovil v Ljubljani. Glavni dobrotnik pa je bil dekan Holzapfel, ki je prihodnjemu zavodu zapustil več kot 52.000 goldinarjev.² Sredstva za gluhonemnico so se torej zbirala že veliko pred dejansko ustanovitvijo zavoda. To pa so zavlačevale splošne prosvetne razmere v tistem obdobju. Oblasti se namreč dolgo časa niso mogle sporazumeti, katera od njih je dolžna skrbeti za pouk gluhonemih. Ko je novela k šolskemu zakonu iz leta 1883 to dolžnost dodelila deželni oblasti, so leta 1889 izvedli popis gluhonemih na Kranjskem. Našteli so 128 šoloobveznih otrok. Glede na visoko število in dejstvo, da so tuji zavodi gluhoneme otroke s Kranjskega zaradi prenapolnjenosti z domačimi gojenci začeli odklanjati, je bila vedno bolj v ospredju potreba po ustanovitvi lastnega zavoda. Jeseni 1898 je deželna vlada kupila zemljišče in pripravila gradbene načrte. 28. oktobra 1900 je svoja vrata odprla gluhonemnica v Ljubljani ob današnji Zaloški cesti.³ Uradno se je imenovala Kranjski ustanovni zavod za gluhoneme. Sprva je bila

---

1 Bogo Jakopič, »Začetek kranjskega ustanovnega zavoda za gluhoneme v Ljubljani,« *Kronika* 18, št. 3 (1970): 153.

2 Ibid.

3 Ivan Kunst, »Naši gluhonemi v preteklem stoletju,« v: *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, ur. Ru-

zasebni zavod za vzgojo in izobraževanje gluhih otrok, leta 1905 pa je postala državni zavod. Pouk je potekal v slovenščini.⁴

Ljubljanska gluhonemnica pa ni bila prvi slovenski zavod za gluhoneme. Kanonik Valentin Stanič je leta 1840 ustanovil gluhonemnico v Gorici, ki je bila prvi slovenski zavod za gluhoneme. Ljubljanska gluhonemnica tudi ni bila prvi tovrstni zavod na Kranjskem. V zavodu Ubogih šolskih sester de Notre Dame v Šmihelu pri Novem mestu je bila na pobudo župnika Antona Peterlina leta 1886 ustanovljena šola za gluhonema dekleta. Prvo leto je bilo v šolo sprejetih sedem deklic, vsako nadaljnje leto se je število gojenk povečevalo. Od leta 1899 je bilo v zavodu več kot 30 gojenk iz različnih delov Kranjske. Šolo je izdatno podpirala deželna vlada iz ustanovnih sredstev za gluhoneme.⁵ Z ustanovitvijo ljubljanske gluhonemnice je dejavnost šole v Šmihelu pri Novem mestu prenehala. Gluhonemi dečki so se do ustanovitve ljubljanske gluhonemnice šolali v Gorici, Gradcu, Linzu in Celovcu.⁶

Delo v gluhonemnici je prekinila prva svetovna vojna v letih 1914–1918. V stavbi zavoda se je sprva nastanila vojska, nato vojaška bolnišnica. V zavodu se je takrat šolalo le 12–14 gojencev višjih razredov, vsi drugi so vso vojno ostali doma brez pouka.⁷

Ljubljansko gluhonemnico je po koncu prve svetovne vojne sprva vzdrževalo poverjenišvo za socialno skrbstvo v okviru novoustanovljene pokrajinske oblasti, nato šolska oblast, dokler ni zavoda prevzelo Ministrstvo za socialno politiko v Beogradu, ki ga je vzdrževalo s skromnimi finančnimi sredstvi.⁸ Položaj se je izboljšal, ko je zavod prevzela v upravo ljubljanska oblast in kasneje banovina. Pojavila pa se je nova težava – prostorska stiska. Ljubljanska gluhonemnica je bila edini tovrstni zavod v slovenskem delu jugoslovanske države, nikakor pa ne, kot rečeno, tudi prvi. Število prošelj staršev za sprejem otrok v zavod se je iz leta v leto povečevalo. To je po eni strani pričalo o uspešnosti njegovega dela, po drugi strani pa o spoznanju staršev o pomenu gluhonemnice za njihove otroke, ki jim je edina nudila strokovno pomoč ter jih usposobila za poklic in samostojno življenje. Po drugi strani pa je bil vzrok za povečano število v gluhonemnico prijavljenih otrok v porastu bolezni, ki so povzročale gluhotu (npr. vnetje srednjega ušesa, vnetje možganske mreže, ošpice, meningitis, španska gripa itd.).⁹ Ravnateljstvo zavoda in učiteljski zbor sta pokazala veliko razumevanja za povečano število prošelj za sprejem v gluhonemnico. V prizadevanjih, da bi ta v čim večjem obsegu izvajala svojo kulturno in socialno nalogo, sta upravni oblasti leto za letom predlagala sprejem več novincev, s tem pa

dolf Dostal in Drago Supančič (Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940), 9, 10. Stavba nekdanje gluhonemnice se danes nahaja nasproti Univerzitetnega kliničnega centra Ljubljana na Zaloški cesti. Danes je v njenih prostorih stavba B Onkološkega inštituta (op. avtorice).

4 Zvonka Zupanič Slavec, »Gluhonemnica,« *Strokovna revija ISIS* 3 (2012): 43, 44.

5 Kunst, »Naši gluhonemi v preteklem stoletju,« 9, 10.

6 Bogo Jakopič in Bogdan Knavs, »Duhovniki, začetniki pouka za gluhe na Slovenskem in njihovi dobrotniki,« *Socialno delo* 45, št. 3/5 (2006): 161, 162.

7 Dunja Dobaja, »Gluhonemnica v Ljubljani,« v: *Zgodovina otroštva*, ur. Aida Škoro Babič et al. (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 386.

8 Bogo Jakopič, »Gluhonemnica v Ljubljani (1900–1945),« *Kronika* 20, št. 3 (1972): 164.

9 Dobaja, »Gluhonemnica v Ljubljani,« 386, 387. SI_AS/2032, š. 1, mapa Razširjanje – povečanje zavoda, Dopolni ravnateljstva gluhonemnice banu, 7. 11. 1938. V viru niso navedeni vzroki za porast tovrstnih bolezni (op. avtorice).

dejansko prispevala k prenapolnjenosti zavoda.¹⁰ Zaradi prostorske stiske, ki je bila vsako leto večja, niso bili sprejeti vsi prijavljeni otroci, ki so naredili sprejemni izpit. Polovica prijavljenih otrok je bila zavrnjena. Sprejeli so med 15 in 23 otrok.¹¹ Od prvega šolskega leta pa do zadnjega, to je 1939/40, se je število gojencev povečalo za približno petkrat. Zadnje šolsko leto jih je bilo že 136.¹² Prostorska stiska je prisilila upravo gluhonemnice, da je junija 1929 uradno obvestila ljubljanski oblastni odbor o nujnosti razširitve zavoda, saj bi s tem možnost izobraževanja imeli vsi za šolanje sposobni gluhonemi otroci.¹³ Strokovni učitelj ljubljanske gluhonemnice Metod Kumelj je podal približno oceno števila šoloobveznih gluhonemih otrok v Sloveniji konec tridesetih let. Od dopolnjenega 8. do dopolnjenega 16. leta naj bi takšnih bilo okoli 320–360 otrok.¹⁴

V prizadevanjih po razširitvi zavoda je imela gluhonemnica pomembnega »glasnika« v Podpornem društvu za gluhonemo mladino, ki je bilo ustanovljeno novembra 1930, in v Društvu gluhonemih v Ljubljani, ustanovljenem septembra 1931.¹⁵ Za delom obeh socialnih ustanov so bili pretežno učitelji ljubljanske gluhonemnice. Podporno društvo je gluhonemi mladini do polnoletnosti nudilo moralno in materialno pomoč ter z javnimi predavanji in izdajanjem publikacij seznanjalo širšo javnost o vzgoji in pouku gluhonemih. Društvo gluhonemih je svojim članom nudilo pravno zaščito, organiziralo zabavna druženja, poučna predavanja in podpiralo revnejše in onemogle člane.¹⁶ S svojimi številnimi javnimi nastopi po Sloveniji je društvo med ljudmi širilo spoznanje o vrednosti in pomenu šolanja gluhonemih otrok ter odpravljalo mnoge predsodke o gluhonemih v družbi. Splošno gledano ljubljanska gluhonemnica ni bila posebno prisotna v zavesti ljudi. Nekdanji strokovni učitelj Vinko Rupnik govori o »majhni popularnosti« med ljudmi in o predsodkih tedanje družbe glede življenjskih sposobnosti gluhonemih.¹⁷ Odklon do gluhonemih je bil viden predvsem pri delodajalcih. V Sloveniji ni bilo poklicne posvetovalnice za absolvente gluhonemnice. Učiteljstvo gluhonemnice in obe društvi so storili mnogo pri prepričevanju delodajalcev o smotrnosti zaposlitve gluhonemih, ki so bili ob potrebnih spodbudah natančni in vestni delavci.¹⁸

10 Dobaja, »Gluhonemnica v Ljubljani«, 387.

11 Za šolsko leto 1938/39 je bilo npr. vloženih 79 prošenj za sprejem otrok v zavod. Od teh je bilo šest otrok spoznanih za nesposobne, pet jih je bilo za pomožno šolo, 23 je bilo sposobnih in sprejetih, kar 45 pa zavrnenih zaradi prostorske stiske. – Ibid.

12 Ljubo Dermelj, »Gluhonemi gojenci v dobi štirideset let,« v: *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, ur. Rudolf Dostal in Drago Supančič (Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940), 154–68.

13 SI_AS/2032, š. 1, mapa Razširjanje – povečanje zavoda, Kdaj so bile seje komisij za nadzidavo gluhonemnice.

14 Dobaja, »Gluhonemnica v Ljubljani«, 387. Število se nanaša na slovenski del jugoslovanske države (op. avtorice). Sredi tridesetih let naj bi bilo v Kraljevini Jugoslaviji 25.000 gluhonemih. Bile so le štiri gluhonemnice, v Ljubljani, Zagrebu, Beogradu in Jagodini. – SI_AS/2052, t. e. 1, mapa 1, Krik gluhonemih, 8. 12. 1936.

15 Vilko Mazi, *Pomoč najbednejšim* (Ljubljana: Podporno društvo za gluhonemo mladino v Ljubljani, 1941), 12, 40.

16 Bogo Jakopič, »Ljubljanski Center za rehabilitacijo sluha in govora ob 80-letnici,« v: *Naš praznik: 1900–1980/Center za rehabilitacijo sluha in govora v Ljubljani*, ur. Bogo Jakopič (Ljubljana: Center za rehabilitacijo sluha in govora, 1980), 17.

17 Vinko Rupnik, »Nekaj spominov iz prvih sedemdesetih let,« v: *Naš praznik*, 111.

18 Vilko Mazi, *Usoda gluhoneme mladine* (Ljubljana: Podporno društvo za gluhonemo mladino v Ljubljani, 1933), 16.

Pobude gluhtonemnice za razširitev zavoda

Nenehno naraščanje gojencev je prisililo vodstvo zavoda k razmišljanju o razširitvi. Sprva je vodstvo kot drugo možnost predlagalo tudi zgraditev novega zavoda na vrtu gluhtonemnice, a je to misel kmalu opustilo, saj finančno ni bilo sprejemljiva. Na učiteljski konferenci 19. aprila 1929 je ravnatelj Fran Grm pozval učitelje, naj sodelujejo pri izdelavi načrta za razširitev zavoda.¹⁹ Sestavljena je bila delovna skupina iz petih strokovnih učiteljev in ravnatelja, ki je izdelala predloge za razširitev zavoda, ki bi lahko sprejel do 200 učencev. Gluhtonemnica je potrebovala še deset šolskih sob, veliko moderno risalnico za 50 otrok, dve veliki bivalnici, jedilnico za 200 otrok, šest velikih spalnic za skupno 120 otrok, veliko telovadnico za 100 otrok, ki bi hkrati služila zavodnim prireditvam in šolskim razstavam, sobo za knjižnico, tri kabinete za učila, pet sob za služkinje, dve bolniški sobi, ordinacijsko sobo, dve sobi za nadzorstvo, šest delavnic, ki bi skupaj s skladiščem zavzemale približno 400 kubičnih metrov površine, eno pralnico, sušilnico perila, kurilnico ter razširjeno in modernizirano kopalnico.²⁰ Na učiteljski konferenci 6. junija 1929 je učiteljstvo razpravljalo o gradbenem načrtu, ki je za zgraditev potrebnih prostorov predvideval dvig zavoda za eno nadstropje in prizidek desnega vzhodnega trakta.²¹ Z dopisom 13. junija 1929 je ravnateljstvo gluhtonemnice uradno opozorilo ljubljanski oblastni odbor – prosvetni oddelek o nujnosti razširitve zavoda in predstavilo svoj gradbeni načrt.²² Od leta 1929 do leta 1933 so med ljubljanskim oblastnim odborom in kasneje bansko upravo ter gluhtonemnico potekali živahni pogovori o razširitvi zavoda. 24. februarja 1931 je prva komisija pregledala gradbeni načrt, ki ga je predlagala gluhtonemnica. Komisijo so poleg dveh inženirjev sestavljali tudi banski svetnik Ivan Karlin in ravnatelj gluhtonemnice Fran Grm. Komisija je ugotovila nujnost razširitve zavoda in potrdila predlagani gradbeni načrt. Predvideni stroški so bili okrog 2.600.000 din.²³ Po letu 1931 se je intenzivnost tovrstnih pogovorov sicer zmanjšala zaradi gospodarske krize, a obstajalo je zavedanje o nujnosti razširitve zavoda. Učitelji so se strinjali, da je kljub premoru v pogovorih treba vztrajati pri razširitvi, saj so jih v to silile okoliščine. Ne toliko z materialnega kot z vzgojnega stališča, saj je dolžnost učiteljev, da se zavzamejo za gluhtoneme otroke, ki so pretežno prihajali iz revnejših okolij.²⁴ Učitelji so se na učiteljskih konferencah vseskozi ukvarjali z vprašanjem, po kakšnem ključu izbirati novince. Prosilcev je bilo veliko, prostora ne. Prevladala je odločitev, da

19 SI_AS/2032, §. 2, mapa Konferenčni zapisniki 13. IX. 1924–25. I. 1935, Zapisnik lokalne učiteljske konference, 19. IV. 1929.

20 Ibid., Zapisnik lokalne konference učiteljskega zbora državne gluhtonemnice v Ljubljani, 6. VI. 1929. Zaradi prevlekega števila otrok je bila skrb za osnovno higieno v zastareli kopalnici otežena. Kopanje v zavodu je bilo zaradi drage kurjave tudi velik strošek, zato so učitelji predlagali, da bi se otroci kopali v javnih kopalniščih, če bi bilo mogoče izposlovati nižjo ceno. – Ibid., Zapisnik lokalne učiteljske konference, 19. IV. 1929.

21 Ibid., §. 1, mapa Razširjanje – povečanje zavoda, Razširjenje zavoda.

22 Ibid.

23 Ibid., mapa Razširjanje – povečanje zavoda, Razširjenje zavoda.

24 Ibid., §. 2, mapa Konferenčni zapisniki 20. II. 1935–11. VI. 1940, Zapisnik konference učiteljskega zbora gluhtonemnice v Ljubljani, 6. IV. 1937.

bodo sprejeli le tiste, ki so na sprejemnem izpitu pokazali zadovoljive rezultate, saj je bilo le pri nadarjenih otrocih mogoče doseči rezultate po govorno-glasovni metodi²⁵ poučevanja in jih usposobiti za poklic. Tako naj bi bilo, dokler ne bi banovinska oblast zagotovila zadostnih sredstev za razširitev zavoda. Takrat bi lahko sprejeli tudi manj nadarjene, torej težje učljive otroke.²⁶ Učitelji so opozarjali na relativnost pri sprejemnih izpitih. Večkrat se je namreč pokazalo, da so nekateri otroci kljub slabšim rezultatom na sprejemnem izpitu med šolanjem pokazali solidne rezultate. Na konferencah so se pojavljali tudi predlogi, da bi banska uprava zagotovila sredstva za najem prostorov v bližnji šentpeterski vojašnici, ki bi služili kot pripravljalni razred. Na ta način bi učitelj lahko celo leto opazoval, kateri otroci so res sposobni šolanja v gluhonemnici. Ravnatelj jih je opozoril, da proračun gluhonemnice ne zagotavlja tovrstnih stroškov. Tudi sicer ga je večkrat skrbelo, kako bodo krili osnovne stroške (hrana), saj so cene živil neprestano rastle.²⁷ Da pa bi bila selekcija na sprejemnih izpitih čim bolj objektivna, so učitelji sprejeli sklep o enomesečnem poteku preizkusa znanja (cel junij).²⁸

Prostorska stiska in nezmožnost sprejema vseh sposobnih, šoloobveznih otrok sta povzročili, da so doma ostajali pogosto več kot deset let stari otroci. Če so bili ti kasneje sprejeti v zavod, so strokovni učitelji potrebovali veliko več časa in truda, da so se pokazali rezultati poučevanja po glasovno-govorni metodi. Poučevanje po omenjeni metodi je bilo namreč uspešnejše pri mlajših otrocih.

Pogovori o razširitvi gluhonemnice so ponovno oživel leta 1937, ko je banski svetnik Peter Jereb iz Radeč na prošnjo vodstva gluhonemnice na seji banskega sveta odločno opozoril na nujnost razširitve zavoda.²⁹ Učiteljske konference v tem obdobju so potekale v znamenju pozivov, da je stanje v zavodu nevzdržno in da je potrebna hitra pomoč.³⁰

7. novembra 1938 je vodstvo gluhonemnice ponovno vložilo prošnjo na bansko upravo.³¹ Bil je čas, ko je ta sprejemala proračun za leto 1939/40. Ravnateljstvo zavoda je pozvalo bana, naj z razširitvijo zavoda nudi možnost šolske izobrazbe vsem gluhonemnim šoloobveznim otrokom in s tem možnost kasnejšega samostojnega življenja. S tem ne bi bili finančno razbremenjeni samo starši otrok, ampak tudi občinske uprave, ki so morale v mnogih primerih prevzeti skrb za gluhoneme otroke, ker se ti niso mogli samostojno preživljati. V prošnji je vodstvo gluhonemnice banski upravi sicer priznalo skrb za razširitev zavoda, saj je v vsakoletni proračun vnesla znesek 100.000 din za razširitev, a so potrebe zavoda rastle hitreje, kot je potekalo

25 Več o načinu poučevanja in vzgoji gluhonemnih otrok v ljubljanski gluhonemnici v obdobju med obema vojnama v Dobaja, »Gluhonemnica v Ljubljani«, 385–96.

26 SI_AS/2032, §. 2, mapa Konferenčni zapisniki 20. II. 1935–11. VI. 1940, Zapisnik redne mesečne konference učiteljskega zbora drž. gluhonemnice v Ljubljani, 22. XII. 1936.

27 Ibid., Zapisnik konference učiteljskega zbora gluhonemnice v Ljubljani, 6. IV. 1937.

28 Ibid.

29 Ibid., §. 3, ovoj 1, Naš zavod v prvih petdesetih letih obstoja 1900–1950, Razširjenje zavoda.

30 Ibid., §. 2, mapa Konferenčni zapisniki 20. II. 1935–11. VI. 1940, Zapisnik redne učiteljske konference v gluhonemnici v Ljubljani, 1. IX. 1938.

31 Ibid., §. 1, mapa Razširjanje – povečanje zavoda, Velepospšovani gospod ban, 7. XI. 1938.

zbiranje denarja v sklad. V njem je bilo v letu 1938 600.000 din, a se je vsota znižala, ker se je iz teh sredstev plačala nova centralna kurjava. Ravnateljstvo gluhoemnice je bana opozorilo na bližajočo se štiridesetletnico zavoda in ga pozvalo, naj finančni oddelek banske uprave najde potrebna sredstva, tehnični oddelek pa izdelata potrebni načrt razširitve.³²

V začetku januarja 1939 je pomočnik bana Slavko Majcen odredil sklic komisije, ki bi določila gradbeni program za razširitev gluhoemnice. Člani komisije naj bi se sestali 13. januarja 1939 v zbornici gluhoemnice.³³ Komisija si je ogledala prostore gluhoemnice in ugotovila, da zavod zaradi prenatrpanosti ne ustreza higienskim standardom. V tem času je bilo v gluhoemnici 130 otrok. Prostori so bili pretesni. Vsi nekdanji pomožni prostori so tedaj služili kot glavni. V zavodu so bile štiri večje in ena manjša spalnica, ki so jo prvotno uporabljali kot bolniško sobo. V vseh spalnicaah so bile postelje postavljene tesno skupaj, tako da med njimi ni bilo potrebnega prehoda. Spalnice so bile predvidene za največ 15 otrok, ob ogledu komisije pa je bilo v vsaki spalnici 30 otrok. Prvotno je bilo osem razredov in osem učilnic, nato enajst. Od teh so bile tri učilnice zasilne, preurejene iz nekdanje telovadnice, ordinacijske sobe in sobe za služkinje. Zaradi tovrstne nujne preureditve gluhoemnica ni več imela telovadnice, sob za učila, risalnice, delavnice za ročna dela, učilnic za strokovni pouk, sobe za obiske, igro, nobene bolniške sobe, ordinacijske sobe, izolirnice in primerne kopalnice. Tudi sanitarij je bilo premalo.³⁴ Komisija je sklenila, da se zavod poveča z nadzidavo in prizidavo,³⁵ pri čemer bi preučili in upoštevali gradnje gluhoemnic v tujini. Projektant Ivan Sitar naj bi v skladu s tem izdelal skico razširjene ljubljanske gluhoemnice, ki bi jo komisija pregledala in sprejela nadaljnje sklepe.³⁶

Začelo se je »obdobje komisij« za razširitev gluhoemnice. Na predlog banovinskega šolskega odbora z dne 3. februarja 1939 je ban Marko Natlačen sestavil odbor, ki je z gospodarskega, zdravstvenega, šolskega in tehničnega vidika proučil vse mogoče načine razširitve ljubljanske gluhoemnice. Prva seja tega odbora je bila 20. marca 1939 pod predsedstvom banovinskega šolskega nadzornika Milka Jegliča.³⁷ 3. aprila 1939 je bila sklicana seja tehničnega oddelka banske uprave.³⁸ To je bila že tretja komisija, ki je obravnavala vprašanje razširitve zavoda. Zaradi napetega mednarodnega položaja in strahu pred vojno je bil dopolnjen tudi gradbeni načrt

32 Ibid.

33 Ibid., Razpis, 5. I. 1939. Člani komisije so bili: Milko Jeglič, banski šolski nadzornik, kot predsednik komisije; Amalija Šimenc, predstavnica higienskega zavoda; inž. Ivan Sitar kot projektant in tehnični izvedenec banske uprave; Franc Ločniškar, mestni šolski nadzornik; Alojzij Skrinjar, referent za gospodarstvo, kot poročevalec banske uprave; Mirko Dermelj kot namestnik ravnatelja gluhoemnice ter trije strokovni učitelji gluhoemnice, Metod Kumelj, Ivan Kunst in Ivan Erbežnik. – Ibid., Razširjenje zavoda.

34 Ibid., Zapisnik komisijske razprave, 13. I. 1939, o razširitvi in prezidavi gluhoemnice ter določitvi stavbnega programa. Zaradi prevelikega števila otrok je v spalnicaah vladal neprijeten vonj. Nekateri otroci so ponoči namreč močili posteljo. Zaradi konstantnega neprijetnega vonja so bila okna med počitnicami, ko ni bilo otrok, vseskozi odprta. – Ibid., Zapisnik o stavbnem programu za razširjenje gluhoemnice v Ljubljani, 26. VIII. 1939.

35 V starem delu gluhoemnice bi bile v glavnem učilnice in dnevne sobe, v prizidku vzhodnega trakta pa spalnice. – Ibid., Razširjenje zavoda.

36 Ibid.

37 Ibid., Gospod Dermelj Mirko, upravitelj gluhoemnice in Kdaj so bile seje komisij za nadzidavo gluhoemnice.

38 Ibid., Kdaj so bile seje komisij za nadzidavo gluhoemnice.

razširitve. Dopolnjeni načrt je ob severovzhodnem traktu obstoječega poslopja predvideval zaklonišče pred letalskimi napadi.³⁹

V obdobju sestankovanja komisij za razširitev gluhonemnice je vodstvo zavoda skupaj z učitelji poskušalo najti rešitev prostorske stiske, ampak dlje od razgovorov ni prišlo. V prizadevanjih, da bi omogočili šolanje čim več otrokom, so šli na učiteljskih konferencah pri iskanju rešitve pogosto do skrajnih meja. Na učiteljski konferenci sredi septembra 1939 so se pogovarjali o možnosti večjega sprejema otrok v pripravljalni razred. Glede na razpoložljiv prostor v spalnicah bi dve sestri spali v isti postelji.⁴⁰

Ob pripravi proslave ob štiridesetletnici gluhonemnice se je vodstvo zavoda zavedalo, da se dela za razširitev ne bodo začela v tistem letu. Učitelji so izrazili dvom o smiselnosti priprave proslave, saj je odpadel povod zanjo. Kljub temu je prevladalo mnenje, naj gluhonemnica praznuje svoj jubilej in z razstavo širši javnosti predstavi svoje delo ter opozori na težave.⁴¹

Vodstvu gluhonemnice je na proslavi štiridesetletnice banska uprava dala zagotovilo za razširitev. Gradbeni načrt je bil izdelan, sredstva zagotovljena, dela so bila zaupana gradbeniku Leopoldu Briclju. Za pričetek gradbenih del je bil predviden 1. maj 1941. Okupacija je dela zaustavila. Razdelitev Slovenije na okupacijska območja je povzročila, da gluhoonemi otroci z nemškega okupacijskega območja niso mogli prihajati na šolanje v ljubljansko gluhonemnico. S tem se je število otrok v zavodu zmanjšalo. Med okupacijo so bili pogovori o razširitvi zavoda zaustavljeni. Ravnatelj Mirko Dermelj je na učiteljski konferenci junija 1944 poročal, da je prosvetni oddelek odklonil razširitev zavoda, saj prevladuje mnenje, naj si raje prizadeva za zgraditev novega zavoda. Ravnatelj je na konferenci pozval učiteljski zbor, naj o tem izreče še svoje mnenje. Enoglasno so sprejeli sklep, da se odločitev o tem prepusti prosvetnemu oddelku.⁴²

Prostorsko težavo gluhonemnice je rešila šele povojna oblast. Do njene razširitve sicer ni prišlo, se je pa leta 1966 Zavod za gluhe in naglušne preselil v večje prostore na Vojkovi cesti v Ljubljani Bežigrad. Po drugi svetovni vojni sta bili za zavod pomembni dve pridobitvi, ustanovitev poklicne šole za gluhe leta 1946 in ustanovitev Učnih delavnic za gluho mladino leta 1948, kjer so se usposabljali in zaposlovali gluhi učenci.⁴³

Gluhoonemnica je bila v obdobju med obema vojnama internatsko urejena šola za gluhooneme otroke, ki je bila v upravi banovine. Šole za otroke s posebnimi potrebami je urejal Zakon o narodnih šolah.⁴⁴ Gluhonemnica kot specialna ljudska šola ni bila edina, ki se je spopadala s prostorsko stisko, je pa izstopala, saj gluhoonemi

39 Ibid., Dopis načelnika tehničnega oddelka inž. Rueha banu, 13. 2. 1940.

40 Ibid., š. 2, mapa Konferenčni zapisniki 20. II. 1935–11. VI. 1940, Zapisnik seje za sprejem novih gojencev na gluhoonemnico, 13. IX. 1939.

41 Ibid., Zapisnik redne mesečne konference učit. zbora državne gluhonemnice v Ljubljani, 24. IV. 1940, pod predsedstvom ravnatelja Mirka Dermelja.

42 Ibid., mapa Konferenčni zapisniki 31. VIII. 1940–1. III. 1945, Zapisnik redne učiteljske konference na gluhoonemnici v Ljubljani, 1. VI. 1944.

43 Zupanič Slavec, »Gluhoonemnica,« 43.

44 »Zakon o narodnih šolah,« *Uradni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, št. 25, 28. 1. 1930, 281.

otroci potrebujejo posebne prilagoditve pouka. Prav zaradi posebnosti pouka je zadosten prostor tako zelo pomemben. Prostorska težava je bila prisotna tudi pri navadnih ljudskih šolah. Leta 1939 je bilo na primer v Dravski banovini 871 ljudskih šol, ki pa niso pokrivala vseh potreb.⁴⁵ Primanjkovalo je okrog 300 poslopij. Zaradi prenatrpanosti nekaterih oddelkov je pouk na posameznih šolah potekal izmenično dopoldne in popoldne. Narodno gospodarstvo namreč ni dovoljevalo večjih investicij. Gradilo se je le tam, kjer so to omogočali gradbeni skladi, v katerih se je denar zbiral že v obdobju ugodnejših gospodarskih razmer.⁴⁶

V obdobju oblasti in banske uprave je bila ljubljanska gluhonemnica, tako kot tudi drugi oblastni in banovinski mladinski zavodi, prisotna v razpravah. Zavedanje o nujnosti njene razširitve je obstajalo. V teh okvirih so potekali tudi razgovori. Prispevek se v nadaljevanju osredotoča na pregled dejavnosti ljubljanske oblasti in banske uprave v zvezi z reševanjem prostorske težave gluhonemnice in financiranjem zavoda.

Oblastna in banovinska politika do vprašanja razširitve gluhonemnice

---

Ljubljanska gluhonemnica je bila ena izmed socialno-zdravstvenih ustanov, ki jo je ljubljanska oblast prevzela v svojo upravo od države. Ob prevzemu je oblastni odbor ugotovil, da gre za dobro urejen zavod, ki kljub skromnim sredstvom ustreza svojemu namenu.⁴⁷ Uradna oblast se je vseskozi zavedala nujnosti razširitve zavoda, ki bi razrešila prostorsko stisko gluhonemnice. Oblastni referent za socialne in zdravstvene zadeve Anton Brecej je ob prevzemu ustanov mladinskega skrbstva od države konec dvajsetih let izrazil potrebo po izpopolnitvi in preoblikovanju zavodov za otroke s posebnimi potrebami, med katere je sodila tudi gluhonemnica.⁴⁸ Sredi marca 1929 je na prošnjo vodilnih v gluhonemnici na seji oblastnega odbora podal poročilo o stanju zavoda in ponovno poudaril potrebo po njegovi razširitvi.⁴⁹

Od leta 1929 pa do leta 1933 so potekali živahni pogovori o razširitvi gluhonemnice. Za zgraditev popolnoma novega zavoda za gluhoneme otroke in mladino ni bilo sredstev, saj bi bilo, po besedah banovega pomočnika Otmarja Pirkmajerja, potrebnih 6.000.000 din izdatkov.⁵⁰ S tem bi trajno obremenili banovinski proračun, zato so potekali pogovori o razširitvi obstoječe gluhonemnice. Načelnik zdravstvenega oddelka Fran Dolšak je na seji banskega sveta 22. januarja 1931 pozdravil dograditev zavoda

---

45 Mojca Šorn, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007), 349.

46 Ibid.

47 Marko Natlačen, »Oblastne samouprave v Sloveniji,« v: *Slovinci v desetletju 1918–1928*, ur. Josip Mal (Ljubljana: Leonova družba, 1928), 345.

48 Anton Brecej, »Zgodbe našega zdravstva in javnega skrbstva,« v: *Slovinci v desetletju 1918–1928*, 457.

49 SI_AS/2032, š. 3, ovoj 1, Naš zavod v prvih petdesetih letih obstoja 1900–1950.

50 SI_AS/77, f. 1, Stenografski zapisnik 3. seje I. zasedanja banskega sveta, 22. 1. 1931. Pirkmajer je navedel finančni izdatek za zgraditev novega zavoda, ki bi nudil strokovno oskrbo gluhonemim, slepim in drugače prizadetim otrokom.

in poudaril, da gluhonemnica uživa velik sloves tudi izven meja banovine, zato je denar, ki je investiran v ta zavod, dobro naložen. Banske svetnike je opozoril na obisk češkoslovaških učiteljev gluhtonemnih otrok, ki so ob obisku ljubljanske gluhonemnice temu zavodu izrekli svoje priznanje.⁵¹

Gluhtonemnica je kot zavod prosvetnega značaja, ki pa je opravljal tudi naloge socialnega skrbstva, saj so le redki gojenci lahko plačevali oskrbnino, od proračunskega leta 1931/32 sodila v proračun prosvetnega oddelka.⁵² V proračunskem letu 1930/31 je še sodila v proračun oddelka za socialno politiko in narodno zdravje.⁵³ V proračunu za leto 1930/31 so bili v okviru stvarnih izdatkov predvideni stroški za vzdrževanje gluhonemnice v Ljubljani v vrednosti 261.500 din.⁵⁴ Vrednosti dejansko izvršenih izdatkov za vzdrževanje gluhonemnice iz ohranjenega gradiva ni bilo mogoče dobiti, obstajajo pa podatki o dejansko izvršenih izdatkih za posamezne oddelke banske uprave. Za oddelek za socialno politiko in narodno zdravje so bili v proračunu za leto 1930/31 odobreni izdatki v vrednosti 42.021.189 din, dejansko izvršeni izdatki pa 39.622.995 din.⁵⁵

Za leto 1931/32 so izdatki za prosvetni oddelek v primerjavi s celotnim banovinskim proračunom predstavljali 11 odstotkov vsega proračuna.⁵⁶ Proračun gluhonemnice za leto 1931/32 je predvideval 700.920 din izdatkov in prav toliko dohodkov, kar je bilo bistveno več kot v prejšnjem proračunskem letu. Največ izdatkov je bilo predvidenih za prehrano oskrbovancev in osebja, nabavo in vzdrževanje obleke in perila ter zdravniške stroške.⁵⁷ Banski svet je predlagani banovinski proračun za leto 1931/32 imel za tisti minimum, ki je potreben za normalno izvajanje banovinskih gospodarskih, socialnih, prosvetnih in kulturnih dejavnosti. Prav zato je bilo zanj in za bansko upravo veliko razočaranje njegovo znižanje ob potrditvi ministra za finance. Ta je potrdil za dobro petino nižja sredstva, kot je znašal predlog celotnega banovinskega proračuna.⁵⁸ Za prosvetni oddelek banske uprave so bili odobreni izdatki v vrednosti 5.893.315 din, dejanski izdatki pa so znašali 5.311.757,43 din.⁵⁹

S proračunskim letom 1932/33 je banovinski šolski odbor po odredbi bana upravljal banovinske zavode, med njimi tudi ljubljansko gluhonemnico.⁶⁰ Zaradi naraščajoče gospodarske krize je minister za finance izdal stroga navodila o zmanjšanju banovinskih proračunov za leto 1932/33 v primerjavi s prejšnjimi. Sestavljeni

51 Ibid.

52 »Proračun izdatkov in dohodkov Dravske banovine za leto 1931/32, Prosvetni oddelek,« *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 23, 1. 4. 1931, 427.

53 »Proračun izdatkov in dohodkov Dravske banovine za leto 1930/31, Oddelek za socialno politiko in narodno zdravje, Socialno skrbstvo,« *Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 44, 29. 3. 1930, 636.

54 Ibid.

55 SI_AS/77, š. 7, V. zasedanje banskega sveta, Gradivo za zasedanje, Pregled izvršenih izdatkov in dohodkov po občnem banskem proračunu 1930/31, 31. 12. 1933.

56 Ibid., š. 1, Stenografski zapisnik 3. seje I. zasedanja banskega sveta, 22. 1. 1931.

57 Ibid.

58 Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935* (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006), 98.

59 SI_AS/77, š. 7, V. zasedanje, Pregled izvršenih izdatkov in doseženih dohodkov po občnem banovinskem proračunu za leto 1931/32.

60 Ibid., š. 4, III. zasedanje, Banovinski zavodi.

so morali biti po načelu strogega varčevanja. Glede na to je bil predlog občega banovinskega proračuna za leto 1932/33 za 3,8 odstotka nižji od predhodnega proračuna.⁶¹ Ban Drago Marušič je ministru za finance poslal v potrditev proračun v višini 170,5 milijona din, odobren pa je bil v višini 147,5 milijona din, od tega 47,6 milijona din za banovinske zavode, podjetja in ustanove. Proračun izdatkov in dohodkov gluhonemnice za omenjeno leto je znašal 434.520 din, pri čemer je bilo največ izdatkov namenjenih prehrani oskrbovancev in osebja.⁶² V okviru stvarnih izdatkov banovinskega šolskega odbora so sredstva za pokritje primanjkljaja dohodkov gluhonemnice znašala 413.320,00 din, kar je bilo največ izmed banovinskih zavodov, ki jih je upravljal banovinski šolski odbor.⁶³

Časnik *Jutro* je ob potrditvi banovinskega proračuna poudaril, da je bilo za Dravsko banovino predvideno večje proračunsko znižanje, s čimer je želel pokazati na uspešno posredovanje slovenskih režimskih politikov v Beogradu.⁶⁴

Ob obravnavi predloga proračuna prosvetnega oddelka za leto 1933/34 so se banski svetniki strinjali, da je treba gluhonemnici posvečati več pozornosti, saj že zdavnaj ni več zadoščala potrebam banovine.⁶⁵ Kljub prostorski stiski, s katero se je soočala, pa so pohvalili njeno gospodarjenje. V gospodarskem oziru naj bi bil zavod vzoren. Njen sistem gospodarjenja naj bi se upošteval tudi pri drugih zavodih. Naloga banske uprave v prihodnosti pa je bila, da zavod deloma razširi. V ta namen naj bi od vsake oskrbnine namenili določen odstotek v sklad za razširitev zavoda.⁶⁶ Zavedanje banske uprave o nujnosti razširitve zavoda je torej obstajalo, saj je dala v izdelavo tudi načrt za razširitev, a zadostnih finančnih sredstev ni bilo, da bi dela dejansko tudi začeli.

Oblikovanje proračuna gluhonemnice za leto 1933/34 je potekalo v pogojih poglobljanja gospodarske krize. Tako so na primer za prehrano gojencev računali le 4 din dnevno na osebo, in to samo za deset mesecev šolskega pouka. Znižali so tudi druge stvarne izdatke in poudarili, da je nadaljnje reduciranje proračuna nemogoče. Skupni izdatki za leto 1933/34 naj bi znašali 444.660 din.⁶⁷ Iz uradne objave je razvidno, da je proračun gluhonemnice za omenjeno leto znašal 407.320,00 din,⁶⁸ kar v primerjavi s prejšnjim proračunskim letom ni predstavljalo občutnega znižanja. So se pa občutneje znižala sredstva za pokritje primanjkljaja dohodkov zavoda. Odobrena so bila v vrednosti 383,320 din,⁶⁹ a so bila še vseeno višja kot za ostale banovinske zavode, ki jih je upravljal banovinski šolski odbor.

Pri sestavljanju banovinskega proračuna za leto 1933/34 je bilo ponovno upoštevano dejstvo, da se je gospodarska kriza še nadalje poglobljala. Banska uprava je

61 Stiplovšek, *Banski svet*, 120.

62 *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 27, 1. 4. 1932, 534.

63 Ibid.

64 Stiplovšek, *Banski svet*, 135.

65 V šolskem letu 1933/34 je bilo v gluhonemnici 106 otrok. – Dermalj, »Gluhonemi gojenci v dobi štiridesetih let,« 165.

66 SI_AS/77, š. 5, III. zasedanje – finančni odbor, Ekspeze k proračunu prosvetnega oddelka za leto 1933/34.

67 Ibid.

68 *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 30, 12. 4. 1933, 442, 443.

69 Ibid.

morala občī proračun, proračun banovinskih zavodov, podjetij in ustanov v primerjavi z odobrenim proračunom za leto 1932/33 znatno zmanjšati, in sicer za okoli 12,5 odstotka. Dejansko znižanje pa je bilo še večje, saj je bilo treba iz novega proračuna odplačati še obveznosti iz preteklih let.⁷⁰

Pred začetkom V. rednega zasedanja banskega sveta 5. februarja 1934 je Podporno društvo za gluho-nemo mladino s spomenico banski upravi to pozvalo, naj prične dela za razširitev gluho-nemnice in zagotovi sredstva v ta namen, saj se z odlašanjem nič ne privarčuje. Občīne so bile namreč finančno vsako leto bolj obremenjene zaradi vzdrževanja nešolanih gluho-nemih, ki jih gluho-nemnica zaradi prostorske stiske ni mogla sprejeti.⁷¹

Banska uprava je spomenico vzela na znanje in na sejah banskega sveta se je ponovno poudaril problem gluho-nemnice. Tehnični oddelek banske uprave je izdeloval načrte za razširitev zavoda. Predvideno je bilo, da se dvigne za eno nadstropje in se na dvorišču po možnosti prizida še en trakt. S tem naj bi gluho-nemnici, v »kateri delujejo najboljše učne moči«, dali ponovno veljavo.⁷² Do začetka gradbenih del pa tudi v tem letu ni prišlo zaradi še vedno neugodnih gospodarskih razmer, ki niso dopuščale večjih finančnih stroškov. Oblikovanje banovinskega proračuna za leto 1934/35 je bilo zelo oteženo, ker je bilo treba kljub gospodarski stiski zagotoviti dohodke za kritje tistih minimalnih izdatkov, pod katere ni bilo več mogoče iti, ne da bi prizadeli vitalne interese splošnega gospodarskega in kulturnega položaja v banovini.⁷³ Proračunski izdatki so se nanašali le na najnujnejše potrebe pri posameznih panogah, ki so sodile v delokrog banovine. Iz predloga proračuna so izpadle tudi vse večje investicije, ki so se preložile na čas, ko se bodo izboljšale razmere na denarnem trgu.⁷⁴

Po sprejetju državnega proračuna je osrednja vlada obravnavala predlog finančnega ministrstva glede banovinskih proračunov za leto 1934/35. Strinjala se je z njihovim znižanjem, ki je v primerjavi s potrjenimi proračuni za tekoče leto znašalo okoli 2 odstotka. Uradno objavljeni skupni izdatki in dohodki gluho-nemnice za leto 1934/35 so znašali 436.930 din, od tega je prispevek v sklad za povečanje zavoda nanese 150.000 din.⁷⁵

Sreda tridesetih let je pomenila prelomnico v prizadevanjih za povečanje banovinskih financ. Začelo se je namreč obdobje postopnega gospodarskega okrevanja.⁷⁶ Izboljšanje finančnega položaja Dravske banovine je bilo povezano tudi s tem, da je bila nekdanja Slovenska ljudska stranka (SLS) v režimu Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) močnejši dejavnik, kot je bil slovenski liberalni tabor v obdobju vladavine Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS).⁷⁷

70 Stiplovšek, *Banski svet*, 162.

71 SI_AS/2052, t. e. 1, mapa 1, Spomenica kraljevski banski upravi v Ljubljani, 20. I. 1934.

72 SI_AS/77, š. 7, V. zasedanje, III. seja, priloge k uradnemu zapisniku, Poročilo prosvetnega oddelka poslovanja v letu 1933/34 in ekspozice k proračunu 1934/35.

73 Ibid., š. 6, V. zasedanje BS 1934, I. seja, stenografski zapisnik.

74 Ibid.

75 *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 26, 31. 3. 1934, 296, 297.

76 Stiplovšek, *Banski svet*, 275.

77 Ibid., 276.

Gluhonemnica je bila tudi v tem obdobju predmet banovinskih razprav. Novi ban Marko Natlačen se je zavedal nujnosti razširitve zavoda.⁷⁸ V šolskem letu 1937/38 ga je obiskovalo že 123 gojencev.⁷⁹ Za razširitev zavoda je bila v banovinski proračun za najetje amortizacijskega posojila vnesena anuiteta 100.000 din. Tehnični oddelek je izdelal načrte za dvig poslopja za eno nadstropje. Razširitev zavoda pa je bila le prva stopnja reševanja problema izobraževanja gluhonemnih otrok. Naslednja stopnja bi morala biti uvedba obveznega pouka gluhonemnih otrok, na kar je opozoril bankski svetnik Fran Vidic. Ni bilo dovolj, da so imeli možnost sprejema le tisti, katerih starši so vložili prošnjo.⁸⁰ Kot rečeno, pa tudi vsi prosilci niso bili sprejeti. Kar polovica jih je bila zavrnjena zaradi prostorske stiske.

Podrobnejši vpogled v razmere v gluhonemnici je bankskim svetnikom podal bankski svetnik Pavlin Bitnar, ki je obiskal zavod in se sam prepričal o njegovih težavah. Tudi vodstvo gluhonemnice ga je zaprosilo za predstavitev problema v bankskem svetu. Poudaril je, da zavod vzdržuje banska uprava z letnim zneskom od 350.000 do 400.000 din. Zavodni proračun je bil, po mnenju Bitnarja, v primerjavi z drugimi banovinskimi zavodi vsako leto najnižji in najskromnejši. Banske svetnike je opozoril, da bo treba žrtvovati znesek za obnovo in popravilo zavoda, sicer bo škoda vedno večja. Gradbeni oddelek banske uprave je že izdelal načrt in sestavil proračun za razširitev zavoda. Banska uprava je, kot rečeno, nalagala po 100.000 din v sklad za razširitev gluhonemnice, del tega denarja pa se je porabil za novo centralno kurjavo. V letu 1938 je bilo tako v skladu le 230.000 din. Bitnar je sicer pozdravil prizadevanje banske uprave, a je poudaril, da je letni znesek 100.000 din v sklad za razširitev gluhonemnice premajhen. Za čim hitrejšo rešitev prostorske stiske zavoda je predlagal, naj si banska uprava prizadeva za izgradnjo nove gluhonemnice v Mariboru, najame posojilo in izda gradbenemu oddelku nalog za pripravo potrebnega načrta in proračuna. Če v Mariboru ne bi bilo mogoče zgraditi nove gluhonemnice, naj bi se najelo posojilo za razširitev ljubljanske gluhonemnice, dela pa naj bi se čim prej začela.⁸¹

V svojem poročilu je Bitnar nadalje navedel podatek, da se v Dravski banovini poučuje le 40 odstotkov gluhonemnih otrok in mladine, 60 odstotkov pa jih ostane neizšolanih. Opozoril je tudi na premajhno vrednotenje dela učiteljev gluhonemnice. Te je plačevala država tako kot učitelje ljudskih in meščanskih šol. Delo učiteljev gluhonemnice je bilo seveda zahtevnejše. Poleg pouka so ob prostih urah, nedeljah, praznikih in v času počitnic izvajali tudi nadzor nad gojenci. Za te tako imenovane »inspekcije« so učitelji prejeli mesečne nagrade. V obdobju, ko je bilo v zavodu manj otrok, je mesečna nagrada znašala 300 din, pozneje, ko se je število gojencev povečalo in je delo postajalo vedno težje, pa se je mesečna nagrada znižala na 230

78 Decembra 1937 je bil častni gost prvega javnega nastopa Društva gluhonemnih v Ljubljani, ki ga je priredilo ob petletnici svojega delovanja. Namen je bil manifestirati pomembnost šolske izobrazbe gluhonemnih. – SI_AS/2052, t. e. 1, mapa Društvo gluhonemnih v Dravski banovini 1937–1939, Gluhonemi so govorili ...

79 Dermelj, »Gluhonemi gojenci v dobi štiridesetih let,« 167.

80 SI_AS/77, š. 12, IX. redno zasedanje BS 1938, III. seja, stenografski zapisnik, 16. II. 1938.

81 Ibid.

din. V drugi polovici tridesetih let, ko je bilo število gojencev najvišje, je zaradi pomanjkanja sredstev grozilo še nadaljnje zniževanje mesečnih nagrad.⁸²

Od proračunskega leta 1931/32 do vključno 1936/37 so se izdatki za ljudsko šolstvo občutno znižali zaradi gospodarske krize. Skoraj povsem se je prenehala gradnja in prezidava šolskih poslopij, kritje stvarnih šolskih potrebščin pa se je omejilo le na najnujnejše, kar so za svoje delovanje potrebovale ljudske šole.⁸³ V Kraljevini Jugoslaviji je bilo gospodarsko okrevanje po krizi v zaostanku za evropskimi tokovi, saj se je kriza pokazala z zamudo. V l. 1934, ko je kriza z ustalitvijo dosegla dno, so se pojavili celo prvi majhni znaki oživljanja. Vidnejša konjunktura pa sovпада z nastopom vlade Jugoslovanske radikalne zajednice v l. 1935. Okrevanje je bilo posledica povečanega povpraševanja na glavnih tujih trgih. Prave konjunktura pa ni moglo biti, dokler ni prišlo do sanacije bančnega sistema in obnovitve plačilne sposobnosti kmetov.⁸⁴ Leta 1935 so bile z uredbo znižane plače aktivnih državnih uslužbencev, med katere je sodilo tudi učiteljstvo. Vlada je znižanje plač in tudi pokojnin utemeljevala z nujno vzpostavitev ravnovesja v državnem proračunu. Z znižanjem osebnih prejemkov naj bi se preprečila redukcija državnega uradništva.⁸⁵ Ministrski svet je sicer jeseni 1937 sprejel sklep o povišanju plač aktivnih državnih uslužbencev na višino pred znižanjem septembra 1935, a z omejitvami. Do povišanja so bili upravičeni le tisti državni uslužbenci, ki so glede na višino plače sodili v srednji, nižji in najnižji razred. Ta ukrep je vlada utemeljevala s tem, da se državna blagajna še ni toliko okrepila, da bi prenesla breme popolnega povračila tistega, kar je bilo državnim uradnikom odvzeto v letu 1935.⁸⁶ Zaradi povedanega tudi ni bilo mogoče pričakovati povišanja učiteljskih nagrad.

Banska uprava je vodstvu gluhonemnice na pragu druge svetovne vojne zagotovila začetek gradbenih del za razširitev zavoda, a je okupacija to preprečila.

V letih takoj po vojni je bila večkrat izrečena kritika nad postopki predvojne banske uprave, ki naj bi zanemarjala problem gluhonemnice. Tudi na sejah banskega sveta so nekateri banski svetniki opozarjali na nujnost razširitve gluhonemnice, ki bi omogočila primerno vzgojo in izobrazbo večjemu številu gluhonemnih otrok. Banski svetnik Bitnar je bil, kot rečeno, kritičen tudi do proračuna gluhonemnice, ki naj bi bil eden izmed najskromnejših med proračuni banovinskih zavodov. Verjetno je mislil, da je bil proračun gluhonemnice vsakič prenizek zaradi velikega števila oskrbovancev v primerjavi z drugimi banovinskimi mladinskimi zavodi. Upoštevajoč uradno objavljene proračune banovinskih mladinskih zavodov ni mogoče trditi, da je bil proračun gluhonemnice med najnižjimi. Enako velja tudi za prispevke banovine za kritje primanjkljaja dohodkov gluhonemnice.⁸⁷

82 Ibid.

83 J. Turk, »Ljudsko šolstvo,« v: *Spominski zbornik Slovenije ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele (Ljubljana: Jubilej, 1939), 179.

84 Žarko Lazarevič, »Prebivalstvo, družba, gospodarstvo pri Slovencih v tridesetih letih,« v: *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*, ur. Peter Vodopivec in Joža Mahnič (Ljubljana: Slovenska matica, 1997), 38, 39.

85 »Uredba o znižanju plač ima svoje gospodarsko in socialno opravičilo,« *Slovenec*, 27. 9. 1935, 2.

86 »Upokojenci – prezrti in potrti,« *Upokojenec*, 27. 10. 1937, 1, 2.

87 *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 23, 1. 4. 1931. *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 27, 1. 4. 1932. *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine* št. 30, 12. 4. 1933. *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 26, 31. 3. 1934.

Zaključek

Predvojna ljubljanska oblast in nato banska uprava sta se zavedali, da je treba gluhoonemnico razširiti. Gluhoonemnica je bila tako kot drugi mladinski oblastni/banovinski zavodi vseskozi predmet obravnav na sejah ljubljanskega odbora in nato banskega sveta. V obdobju banovine je bil oblikovan poseben sklad za razširitev gluhoonemnice, a se v njem ni nikoli nabralo toliko sredstev, da bi krila razširitev zavoda. Banovina je v veliki meri krila stroške gluhoonemnice in drugih mladinskih banovinskih zavodov, tako da nikoli ni bilo na voljo dovolj sredstev za začetek gradbenih del, v obdobju gospodarske krize pa izvedbe takšnega projekta sploh ni bilo mogoče pričakovati. Ugodnejše razmere so nastopile od srede tridesetih let dalje, a brez prošelj vodstva gluhoonemnice, kritik nekaterih banskih svetnikov in bližajoče se štiridesetletnice zavoda, ko je bilo pričakovati tudi obiske tujih strokovnjakov s področja poučevanja gluhoonemnih otrok, se verjetno ne bi zgodilo nič bistvenega. Še vedno bi ostalo zgolj pri razgovorih. Glede na konstantno poudarjanje dejstva, da ni zadostnih finančnih sredstev za razširitev gluhoonemnice, se zdi presenetljivo, da so se tik pred okupacijo Slovenije finančna sredstva le našla, določil pa se je tudi točen datum začetka gradbenih del, 1. maj 1941. Gluhoonemi otroci s Štajerske, Koroške in Gorenjske ljubljanske gluhoonemnice v tem času niso mogli več obiskovati, saj so omenjene pokrajine sodile v nemško okupacijsko območje. Število otrok v ljubljanski gluhoonemnici se je zmanjšalo.

Po drugi svetovni vojni sta bili za zavod pomembni dve pridobitvi, ustanovitev poklicne šole za gluhe in ustanovitev Učnih delavnic za gluho mladino, kjer so se usposabljali in zaposlovali gluhi učenci. Stavbe gluhoonemnice niso razširili, pač pa se je leta 1966 zavod preselil v večje prostore na Vojkovo cesto za Bežigradom v Ljubljani. Leta 1988 je bil zavod prenovljen.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI_AS, Arhiv Republike Slovenije:
  - SI_AS/77, Banski svet.
  - SI_AS/2032, Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana.
  - SI_AS/2052, Zveza društev gluhih in naglušnih Slovenije.

Časopisni viri:

- *Slovenec*, 27. 9. 1935. »Uredba o znižanju plač ima svoje gospodarsko in socialno opravičilo.«
- *Upokojenec*, 27. 10. 1937. »Upokojenci – prezrti in potrti.«

Literatura:

- Brecelj, Anton. »Zgodbe našega zdravstva in javnega skrbstva.« V: *Slovinci v desetletju 1918–1928*, ur. Josip Mal, 437–61. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- Dermelj, Ljubo. »Gluhonemi gojenci v dobi štirideset let.« V: *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, ur. Rudolf Dostal in Drago Supančič, 154–69. Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940.
- Dobaja, Dunja. »Gluhonemnica v Ljubljani.« V: *Zgodovina otroštva*, ur. Aida Škoro Babič, Mateja Jeraj, Matevž Košir in Bojan Balkovec, 385–96. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.
- Jakopič, Bogo. »Začetek kranjskega ustanovnega zavoda za gluhoneme v Ljubljani,« *Kronika* 18, št. 3 (1970): 153, 154.
- Jakopič, Bogo. »Gluhonemnica v Ljubljani (1900–1945).« *Kronika* 20, št. 3 (1972): 163–68.
- Jakopič, Bogo. »Ljubljanski Center za rehabilitacijo sluha in govora ob 80-letnici.« V: *Naš praznik: 1900–1980/Center za rehabilitacijo sluha in govora v Ljubljani*, ur. Bogo Jakopič, 15–19. Ljubljana: Center za rehabilitacijo sluha in govora, 1980.
- Jakopič, Bogo in Bogdan Knavs. »Duhovniki, začetniki pouka za gluhe na Slovenskem in njihovi dobrotniki.« *Socialno delo* 45, št. 3/5 (2006): 161–67.
- Kumelj, Metod. »Odprite vrata v gluhonemnico na stežaj.« V: *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, ur. Rudolf Dostal in Drago Supančič, 86–95. Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940.
- Kunst, Ivan. »Naši gluhonemi v preteklem stoletju.« v: *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, ur. Rudolf Dostal in Drago Supančič, 8–11. Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940.
- Lazarevič, Žarko. »Prebivalstvo, družba, gospodarstvo pri Slovencih v tridesetih letih.« V: *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*, ur. Peter Vodopivec in Joža Mahnič, 33–42. Ljubljana: Slovenska matica, 1997.
- Mazi, Vilko. *Usoda gluhoneme mladine*. Ljubljana: Podporno društvo za gluhonemo mladino v Ljubljani, 1933.
- Mazi, Vilko. *Pomoč najbednejšim*. Ljubljana: Podporno društvo za gluhonemo mladino v Ljubljani, 1941.
- Natlačen, Marko. »Oblastne samouprave v Sloveniji.« V: *Slovinci v desetletju 1918–1928*, ur. Josip Mal, 339–57. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- Rupnik, Vinko. »Nekaj spominov iz prvih sedemdesetih let.« V: *Naš praznik: 1900–1980/Center za rehabilitacijo sluha in govora v Ljubljani*, ur. Bogo Jakopič, 109–16. Ljubljana: Center za rehabilitacijo sluha in govora, 1980.
- Stiplovšek, Miroslav. *Banski svet Dravske banovine 1930–1935*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
- Šorn, Mojca. *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Turk, J. »Ljudsko šolstvo,« V: *Spominski zbornik Slovenije ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele, 177–96. Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Zupanič Slavec, Zvonka. »Gluhonemnica.« *Strokovna revija ISIS* 3 (2012): 43–48.

Tiskani viri:

- *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 23, 1. 4. 1931.
- *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 27, 1. 4. 1932.
- *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 30, 12. 4. 1933.
- *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 26, 31. 3. 1934.
- *Uradni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, št. 25, 28. 1. 1930.
- *Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 44, 29. 3. 1930.

Dunja Dobaja

**THE EFFORTS TO EXPAND THE DEAF-MUTE INSTITUTE
IN LJUBLJANA IN THE INTERWAR PERIOD**

SUMMARY

The contribution describes the efforts to expand the deaf-mute institute in Ljubljana in the interwar period. The institute was built for 50 to 60 children, but their number gradually exceeded 100. Due to the limited spatial capacities the institute was not able to admit all the children who passed the entrance examination. Their admission was postponed until the following year. However, the problem was that the deaf-mute institute received a large number of applications in the following year as well. They tried to break this vicious circle by engaging in intensive efforts to expand the institute. The institute's leadership and teachers drew up a plan for the expansion and appealed to the Ljubljana Administrative Unit Committee and later also to the Banate to provide the institute with the necessary resources to start the works. The Banate administration established a special fund for the collection of resources to expand the deaf-mute institute. However, the running costs of the institute were such that the resources of this fund grew very slowly. The Administrative Unit Committee and later the Banate covered the majority of the costs of the deaf-mute institute as well as other youth institutes. The discussions to expand the institute were held with its leadership until the end of the 1930s. Immediately before the occupation of Slovenia, the Banate administration finally adopted a decision to begin the construction works and set a date, 1 May 1941. By that time, however, Slovenia was already divided into occupied regions.

Bojan Godeša *

Okupacija kot prelomnica v organiziranju slovenskih političnih subjektov – o »zgodovinski« vlogi Narodnega sveta za Slovenijo^{**}

IZVLEČEK

Razprava obravnava problematiko Narodnega sveta za Slovenijo, ki je bil na predlog bana Dravske banovine, dr. Marka Natlačena, ustanovljen ob napadu sil osi na Jugoslavijo 6. aprila 1941. V njem so bili zastopani predstavniki predvojnih političnih strank z izjemo komunistov. Ustanovitev Narodnega sveta za Slovenijo z jugoslovansko ustavo ni bila predvidena, šlo je za protizakonito, ad hoc oblikovano telo. Naročilo strankarskim sodelavcem, naj ob predvidenem napadu sil osi na Jugoslavijo ustanovijo Narodni svet za Slovenijo, po zgledu enakega telesa iz leta 1918, ki je urejalo slovenske interese ob razpadanju habsburške monarhije, je sporočil načelnik SLS, Fran Kulovec. Ta je prav s tem namenom 3. aprila 1941 prišel v Ljubljano in se takoj nato vrnil v Beograd, kjer je kot minister še sodeloval v Simovičevi vladi. Do ideje o ustanovitvi Narodnega sveta je Kulovec prišel na podlagi informacij, ki jih je dobil v Beogradu, da po nemškemu napadu Jugoslavija kot država ne bo več obstajala. Na njenih ruševinah naj bi nastala hrvaška država pa tudi »Slovenija bo najverjetneje postala neke vrste nemški protektorat«. Prav za uresničitev takšne rešitve, to je vzpostavitev slovenske države pod protektoratom nacistične Nemčije, je bil nato 6. aprila 1941 ustanovljen Narodni svet za Slovenijo. Odločitev je pomenila, da je slovenska politična elita povezala svoj obstoj z usodo sil osi v vojni. Pri takšni opredelitvi so nosilci oblasti v Dravski banovini izhajali iz prepričanja, da bodo v svetovnem spopadu zmagale sile osi. Po vesti, da je bila v Zagrebu 10. aprila 1941 proglašena NDH, je Narodni svet prevzel vrhovno oblast in s tem namenom začel pogovore s predstavniki jugoslovanske vojske v Dravski banovini o njihovi podreditvi Narodnemu svetu, ki pa niso bili uspešni. Tudi nadaljnja prizadevanja Narodnega sveta za uveljavitev suverenosti in

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, bojan.godesa@inz.si

** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

njeno priznanje od Hitlerja niso obrodila sadov, ker jim ni uspelo niti priti v stik z nemško vlado v Berlinu. Po prihodu italijanske vojske v Ljubljano je predsednik Narodnega sveta za Slovenijo Natlačen 17. aprila 1941 izročil upravo civilnemu predstavniku italijanske vojaške uprave. Tako se je tudi povsem izčrpala njegova »zgodovinska« vloga, ki mu jo je namenil načelnik SLS Kulovec 3. aprila 1941, ko je strankarskim somišljenikom naročil ustanovitev Narodnega sveta za Slovenijo.

Ključne besede: druga svetovna vojna, okupacija, Slovenska ljudska stranka, Slovenija, Narodni svet za Slovenijo

ABSTRACT

OCCUPATION AS A TURNING POINT IN THE ORGANISATION OF SLOVENIAN POLITICAL ENTITIES – ON THE »HISTORICAL« ROLE OF THE NATIONAL COUNCIL FOR SLOVENIA

This paper examines the problems of the National Council for Slovenia, which was established at the proposal of Dr. Marko Natlačen, ban of the Drava Banate, when the Axis powers invaded Yugoslavia on 6 April 1941. The Council included representatives of all pre-war political parties, save for the Communists. The Yugoslav constitution did not predict the establishment of the National Council for Slovenia, therefore it was an illegal entity that was formed ad hoc. The order for establishing the National Council for Slovenia after the anticipated attack of the Axis powers on Yugoslavia was conveyed to his party colleagues by head of the Slovene People's Party, Franc Kulovec, following the example of the same entity from 1918, when it helped manage the Slovenian interests during the dissolution of the Habsburg Monarchy. It is precisely with this purpose that Kulovec came to Ljubljana on 3 April 1941 and immediately afterwards returned to Belgrade, where he was still serving in Simović's government as a minister. Kulovec based the idea of establishing the National Council on the information he acquired in Belgrade, namely that, after the German attack, Yugoslavia would cease to exist as a state. A Croatian state would allegedly be built on its ruins and "Slovenia would most probably become some sort of a German protectorate". For realising such a solution, namely the establishment of a Slovenian state under the protectorate of the Nazi Germany, the National Council for Slovenia was established on 6 April 1941. This decision meant that the Slovenian political elite tied its existence to the fate of the Axis powers in the war. Those who held power in the Drava Banate founded such decision on a belief that the Axis powers would win the global conflict. After the news emerged about the establishment of the Independent State of Croatia on 10 April 1941 in Zagreb, the National Council took over the supreme authority and opened talks with representatives of the Yugoslav Army in the Drava Banate about their subjection to the National Council, but nothing came of them. Further efforts of the National Council to implement sovereignty and obtain Hitler's recognition of it were also fruitless, since the Council did not manage to get into contact with the German government in Berlin. On 17 April 1941, after the Italian

army reached Ljubljana, president of the National Council for Slovenia, Natlačen, handed over the administration to Emilio Grazioli, the civil representative of the Italian military administration. At the same time, it was the end of Natlačen's "historical" role, which Kulovec, who was head of the Slovene People's Party, designated for him on 3 April 1941, when he ordered the like-minded members of his party to establish the National Council for Slovenia.

Keywords: World War II, occupation, Slovene People's Party, Slovenia, National Council for Slovenia

---

27. marec 1941 – spremembe v organiziranju strankarskega življenja v Jugoslaviji

---

Po državnemu udaru 27. marca 1941 je nastop vlade Dušana Simovića prinesel povsem novo dinamiko v jugoslovansko strankarsko življenje, in to ne zgolj v smislu prerazporeditve politične moči, temveč tudi v pogledu političnega organiziranja. V vladi Dušana Simovića, sestavljeni 27. marca 1941, so bile zastopane skoraj vse politične skupine. Ob Vladku Mačku kot podpredsedniku vlade so Hrvatsko seljačko stranko (HSS) zastopali še Juraj Šutej, Bariša Smoljan, Ivan Andres in Josip Torbar. Slovensko ljudsko stranko (SLS) sta zastopala njen načelnik Fran Kulovec in Miha Krek, bosansko-hercegovaške muslimane, organizirane v Jugoslovanski muslimanski organizaciji (JMO), pa po smrti dolgoletnega voditelja Mehmeda Spaha njen vodja Džafer Kulenović. Združeno opozicijo sta zastopala Milan Grol in Markovićeve Demokraska stranka, radikale (Narodnoradikalna stranka – NRS) so predstavljali Miloš Trifunović, Božidar Marković in Momčilo Ninčić ter »zemljoradnike« Milan Gavrilović in Branko Čubrilović. Politično opcijo Samostojne demokratske stranke (SDS) sta zastopala Srđan Budisavljević in Sava Kosanović, Jugoslovensko nacionalno stranko (JNS) pa Miloš Banjanin in Bogoljub Jeftić. Poleg tega so bili v vladi tudi ugledni intelektualci, kot je bil predsednik Srbskega kluba Slobodan Jovanović, in neodvisni politiki, kot je bil Marko Daković. Interese vojske sta zastopala generala Petar Ilić in seveda sam Simović. Personalna kontinuiteta je bila ustvarjena z vključitvijo osmih ministrov prejšnje vlade v novi vladni kabinet. Namen Simovićeve vlade je bil jasen, tj. da pri vprašanju usodnih odločitev, pred katerimi se je nahajala država, pridobi čim širšo politično podporo. Največ težav je imela nova vladna garnitura z Mačkom, ki je bil ob državnem udaru v Zagrebu in je šele 3. aprila 1941 po Simovićeveih zagotovilih o spoštovanju sporazuma Cvetković-Maček odšel v Beograd ter vstopil v vlado.¹ Čeprav ustava iz leta 1931, ki je dopuščala le »vsedržavne« politične stranke, ki niso bile organizirane na »plemenski osnovi«, ni bila razveljavljena ali spremenjena, je prišlo v tedanjih dramatičnih okoliščinah in kaotičnih razmerah dejansko tudi v

---

¹ Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941 (II. knjiga)* (Zagreb: Liber, 1974), 386–436.

pogledu organiziranj političnih subjektov do znatnih sprememb. Simovićevega ekipe, ki je zamenjala Cvetkovićevo garnituro, v kateri sta bila srbski in slovenski del iz vrst Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ), je zaradi z zunanjo ogroženostjo države pogojeno težnjo po notranji homogenizaciji in tudi želje, da prevrat ne bi izpadel zgolj kot »srbska stvar«, v novi vladi hotela imeti tudi reprezentativne predstavnike hrvaške, slovenske in bosanske (muslimanske) politike. Tako so dobesedno prisilili ministra dotedanje Cvetkovićeve vlade, Frana Kulovca, sicer člana slovenskega dela JRZ (Kulovec je bil uradno načelnik banovinskega odbora JRZ in podpredsednik vsedržavnega odbora JRZ), da je vstopil tudi v Simovićevo vlado, čeprav se ni strinjal niti s prevratom niti z zunanjepolitično usmeritvijo pretežnega dela njenih članov. V vlado pa mu je uspelo pritegniti še strankarskega kolega in (tudi) dotedanjšega ministra v Cvetkovićevo vlado Miho Kreka.² V takih okoliščinah sta ministra Kulovec in Krek v Simovićevo vlado nastopala kot predstavnika SLS in ne več kot del vsejugoslovske JRZ. Prav tako kot predstavnika SLS so tudi bosansko-hercegovski muslimani, ki so bili dotlej tudi v sklopu JRZ, v vladi (minister je postal Kulenović) delovali s svojim »starim« nazivom, to je kot predstavniki JMO. Enako je veljalo tudi za večino srbskih ministrov nove vlade, namreč, da so nastopali kot predstavniki političnih strank (NRS, SDS), ki po septembrski ustavi iz leta 1931 sicer niso bile dovoljene. V tem pogledu so edino izjemo predstavljali ministri iz vrst JNS, ki so zadržali formalnopravno ustrezen naziv. Seveda je Simovićevega vlada v tem pogledu delovala v nasprotju z obstoječo ustavo predvsem iz pragmatičnih razlogov, ker je bila s prevratom z oblasti odstranjena jerezejevska garnitura, vendar zaradi omenjenih razlogov zgolj osrednji, to je srbski del JRZ, s Cvetkovičem na čelu.

V nasprotju z obstoječim ustavnim redom, vendar v duhu tistega časa, so bila tudi prizadevanja slovenskih liberalcev, ki so sicer delovali v sklopu vsedržavne JNS, za legalizacijo delovanja socialistov (Socialistična stranka Jugoslavije – SSJ).³

Istočasno so tudi jugoslovske komunisti v nastalih okoliščinah stopili iz ilegale, kot to slikovito opisuje Milan Đilas v svojih spominih,⁴ in začeli delovati legalno, čeprav tudi za to ni bilo nobene formalnopravne podlage, saj so bili komunisti v ilegalo potisnjeni že z zakonom o zaščiti države leta 1921. Sicer pa si je minister Daković, ki je nato ob umiku iz Jugoslavije umrl v letalski nesreči, prizadeval, da bi vlada komunistom tudi uradno dovolila javno politično delovanje.⁵

Dejansko okvir političnega delovanja, zamejen s septembrsko ustavo iz leta 1931, po prevratu 27. marca 1941 ni bil več aktualen. Vendar je vse pobude, ki so nakazovale tudi formalno liberalizacijo in spremembo političnega življenja v Jugoslaviji, prehitel napad sil osi na Jugoslavijo 6. aprila 1941.

2 Kazimir Zakrajšek, *Ko smo šli v morje bridkosti* (Washington, D. C.: [s. n.], 1942), 72, 73.

3 Anka Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katoličizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovskem delu Slovenije* (Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994), 274.

4 Milovan Đilas, *Memoir of a Revolutionary* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973), 352–61.

5 *Zapiski sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, ur. Zoran Živković in Miladin Milošević (Beograd: Arhiv Srbije i Crne Gore, 2004), 14–17.

Napad sil osi na Jugoslavijo in ustanovitev Narodnega sveta za Slovenijo

Zgodaj zjutraj 6. aprila 1941 so sile osi brez vojne napovedi napadle Kraljevino Jugoslavijo. Takoj ko je za to izvedel, je ban Dravske banovine dr. Marko Natlačen najprej odredil, da je bil po ljubljanskem radiu izdan razglas »Vsem slovenskim županom«, »da s prisebnostjo ukrepov držite svoje občine v redu in disciplini, naši dični vojski pa ste vsekakor in vselej v pomoč«. ⁶ Natlačen je nato še isto dopoldne sklical predstavnike predvojnega strankarskega življenja v bansko palačo in jim predlagal ustanovitev Narodnega sveta. Natlačenov predlog so predstavniki političnih strank sprejeli in predlagali, naj predsednika iz svojih vrst izberejo zastopniki tedaj v slovenski družbi najvplivnejše SLS. Nato so se predstavniki SLS zbrali na ločeni seji. Na njej je Natlačen dr. Andreju Gosarju izročil pismo načelnika SLS dr. Frana Kulovca, datirano s tretjim aprilom 1941, ko je ta, bil je namreč član Simovičeve vlade, prišel iz Beograda v Ljubljano. V pismu je Kulovec opozarjal, da bodo za slovenski narod prišli težki časi in da naj Gosar stopi na čelo socialni akciji, ki naj Slovencem lajša bedno stanje, ki jim grozi. Gosar je Kulovčevo pismo tolmačil tako, kakor da je Kulovec v njem izrazil svojo željo in voljo, da on postane predsednik Narodnega sveta za Slovenijo. Drugi zastopniki SLS pa po besedah Marka Kranjca pisma niso razumeli tako. Ker Gosar ni bil niti član vrha SLS in ker so se v vodstvu stranke v Ljubljani že prej dogovorili, da bo predsednik Narodnega sveta za Slovenijo Natlačen, je bil ban Dravske banovine soglasno sprejet na ta položaj. Gosar naj bi bil zaradi tega užaljen in je pisal Natlačenu, da se sej ne bo udeleževal, vendar si je nato premislil. ⁷ Vendar je zamero gojil tudi še kasneje in je ob neki priložnosti rekel: »Veliko napako ste napravili, da ste me v Narodnem svetu postavili na drugo mesto.« ⁸

O Kulovčevi pobudi je Franc Snoj kasneje zapisal: »Povedal⁹ je tudi, da so na seji¹⁰ razpravljali o imenovanju novih banov. Dejal je, da je morda prišel tudi čas, da bi tudi v Ljubljani napravili spremembo. Dr. Kulovec z Natlačenom ni bil zadovoljen in se je ves čas, odkar je nasledil dr. Korošca, ukvarjal z mislijo na spremembo. Kulovčev kandidat je bil dr. Gosar.« ¹¹ Za takšno odločitev naj bi Kulovca pregovoril Engelbert Besednjak, ki je tedaj živel v Beogradu kot predstavnik primorske emigracije. ¹² Ker je načelnik stranke Kulovec medtem umrl ob nemškem bombardiranju Beograda zgodaj zjutraj 6. aprila 1941, seveda ni mogel pojasniti, kakšen je bil dejanski namen njegovega pisanja Gosarju. Zato si je Natlačen, ki je bil medtem iz Beograda telefonsko

6 »Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 41, št. 1 (2001): 121.

7 SI_AS/1898, š. 122. Zbirka Slovenske ljudske stranke. Poročilo Marka Kranjca o odnosih v SLS.

8 Ibid.

9 Mišljen je Kulovec.

10 Mišljena je seja vlade.

11 Franc Snoj, »Spomini člana emigrantske vlade« (začetek), *Delo*, 16. 4. 1998.

12 SI_AS/1898, š. 122. Zbirka Slovenske ljudske stranke. Akcija za ustanovitev Slovenske Gospodarske Stranke.

obeščen o Kulovčevi usodi,¹³ lahko privoščil, da vztraja pri lastni interpretaciji in uveljavi svoje težnje. Dejstvo pa je, da v SLS Kulovčeve volje vendar niso povsem obšli in se je Gosar, ki se v zadnjih letih pred okupacijo v stranki sicer ni udeleževal in je bil kritičen do njene politike, ponovno vključil v politično delovanje z vstopom v Narodni svet prav na podlagi Kulovčevega pisma. Spor med Natlačenom in Gosarjem za mesto predsednika Narodnega sveta pa je imel še širše razsežnosti, ko je po potrditvi novice o Kulovčevi smrti postalo odprto tudi mesto njegovega naslednika na čelu tedaj največje slovenske stranke.¹⁴ Tako sta si tudi za mesto voditelja stranke kasneje prizadevala tako Natlačen, ki je v ta namen izrabljaj svoj trenutni položaj osrednje politične osebnosti v domovini, kot tudi Gosar, ki se je predvsem skliceval na omenjeno Kulovčevo pismo.¹⁵

Gosar je bil namreč vseskozi prepričan, da ga je Kulovec v omenjenem pismu, katerega vsebina ni znana, določil za predsednika Narodnega sveta in da mu s tem po Kulovčevi smrti po moralni in politični upravičenosti pripada tudi pravica za voditelja SLS. Dejansko je bilo to vprašanje po Kulovčevi smrti v katoliških vrstah za mnoge vse obdobje okupacije skrajno problematično zaradi izrednih razmer, ki niso dopuščale povsem transparentnega postopka izbire predsednika oz. načelnika stranke, ne gre pa spregledati tudi, da so bili njeni pomembni člani v emigraciji. Nekateri so celo opozarjali, da bo mogoče predsednika legitimno izbrati šele po vojni, do tedaj pa naj bi stranko vodilo zgolj začasno kolektivno vodstvo.¹⁶ Tudi po Natlačenovi smrti je Gosar še naprej vztrajal pri svojih stališčih. Tako je npr. leta 1943 zatrjeval, da se toliko časa ne bo podredil strankinemu vodstvu, dokler ne bo to legitimno izbrano. Od tega stališča Gosar ni bil pripravljen odstopiti in v tem smislu je bilo usmerjeno tudi njegovo celotno medvojno politično delovanje (skupaj z Jakobom Šolarjem sta ustanovila skupino Združeni Slovenci, ki si je prizadevala za sredinsko politiko) vse do aretacije od gestapa in odhoda v Dachau jeseni 1944.¹⁷

Čeprav so vodilni predstavniki SLS v domovini prvenstvo v stranki sčasoma priznali Mihi Kreku, ki je pretežni del okupacije deloval kot član jugoslovanske emigrantske vlade, vprašanje vodstva v domovini, ki se je odprlo s Kulovčevo smrtjo ob ustanovitvi Narodnega sveta, dejansko ves čas okupacije ni bilo povsem umaknjeno z dnevnega reda.

Drugi zaplet ob ustanavljanju Narodnega sveta, ki je imel dolgoročne in za nadaljnji razvoj v času okupacije zelo usodne posledice, je bil povezan z vprašanjem vključitve slovenskih komunistov vanj. Ko so izvedeli za ustanovitev Narodnega sveta, so namreč želeli vanj vstopiti tudi komunisti (Komunistična partija Slovenije – KPS) in zahtevali odločno obrambno akcijo. Njihovo željo je na seji Narodnega sveta

13 Lavo Čermelj, *Med prvim in drugim tržaškim procesom* (Ljubljana: Slovenska matica, 1972), 106.

14 Janez A. Arnež, *Ciril Žebot in njegov politični nastop* (Ljubljana in Washington, D. C.: Studia slovenica, 2006), 103, 104.

15 Bojan Godeša, »Dr. Andrej Gosar v času okupacije 1941–1945,« v: *Dr. Andrej Gosar (1887–1970)*, ur. Jure Gašparič in Alenka Veber (Celje: Društvo Mohorjeva družba-Celjska Mohorjeva družba, 2015), 47–56.

16 SI_AS/1660, š. 7. Osebna zbirka Izidorja Cankarja. Pripombe k poročilu, ki še ni napisano.

17 Godeša, »Dr. Andrej Gosar v času okupacije,« 47–56.

posredoval Darko Černej, a so jo zavrnilo z utemeljitvijo, da »naj bi Narodni svet sestavljali samo zastopniki organiziranih in priznanih političnih strank«.¹⁸

Da je šlo pri utemeljitvi razlogov za zavrnitev predloga slovenskih komunistov za izgovor, kaže dejstvo, da je bila izmed vseh strank v Narodnem svetu za Slovenijo, v skladu z oktroirano ustavo iz septembra leta 1931, zakonita zgolj JNS oziroma njeni predstavniki v Sloveniji. V tem pogledu seveda tudi slovenska katoliška stranka po odločitvi o ponovnem preimenovanju iz JRZ v staro ime, SLS, po Simovičevem udaru 27. marca 1941 ni bila skladna z ustavo iz leta 1931. Temeljni razlog, da je Narodni svet zavrnil sodelovanje s KPS, je bil tako povezan predvsem z obrambno usmerjenostjo komunistov ter seveda zlasti z vlogo, ki naj bi jo odigral Narodni svet po napadu sil osi na Jugoslavijo, o čemer bo tekla beseda v nadaljevanju razprave. V gradivu, ki se nahaja v zbirki Frančka Sajeta, se je namreč ohranila naslednja pripoved Darka Černeja o tedanjem dogajanju: »Šestega aprila 1941 je v imenu centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije k Černej prišel Aleš Bebler s prošnjo, naj oblasti dovolijo tiskanje letaka s pozivom delavcem k obrambi domovine (klic k odporu je hvalil nemški proletariat in grajal Angleže). Černej je s tem predlogom odšel k načelniku občinskega oddelka, ta pa ga je poslal k podbanu Otmarju Pirkmajerju, ki je odgovoril, da naj ravnajo kot dotlej. Nato je Černej šel k Natlačenu, ko so ravno ustanavljali Narodni svet, in mu razložil, zakaj je prišel. O pogovoru z Natlačenom je nato Černej obvestil Beblerja. Bebler je dejal, da bo prinesel letak, in predlagal, da naj član Narodnega sveta postane tudi en komunist. Ta predlog je nato Černej predstavil na seji Narodnega sveta in kot dokaz predložil letak centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije. Potem ko so letak prebrali, so bili zaradi vsebine, nad katero so bili nekateri prav zaprepaščeni (npr. Ivan Ahčin), vsi proti vstopu komunistov v Narodni svet.«¹⁹

Kasneje so v medsebojnem obtoževanju skušali protikomunisti stvari sicer obrniti na glavo, tako da je bil Boris Kidrič v članku *Obrekovanja in podtikanja sovražnikov naše partije* v majski (1942) številki glasila centralnega komiteja KPS *Delo* prisiljen obtožbe demantirati z besedami: »Bela garda širi ustno in pismeno, da je KPS aprila 1941 pozivala k dezertiranju. Resnica pa je, da je KPS organizirala dobrovoljce, da je morala svoj poziv na obrambo izvršiti nelegalno, ker ji legalno nista dovolila Natlačen in Narodni svet, in da je bila v prvih vrstah obrambe, medtem ko so današnji belogardisti uganjali že takrat kapitulantsko in petokolonsko početje.«²⁰

V tem pogledu lahko pritrdimo mnenju Igorja Grdine, da je šlo pri zavrnitvi sodelovanja KPS v Narodnem svetu za odločitev z dolgoročnimi negativnimi posledicami za razvoj dogodkov na Slovenskem.²¹ Kot je pokazal poznejši razvoj, je bila z zavrnitvijo sodelovanja s slovenskimi komunisti zapravljena edinstvena priložnost za

18 »Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju,« 123.

19 SI_AS/2065, š. 16. Zbirka Frančka Sajeta.

20 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2 (april 1942–julij 1942)* (Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1964), 23.

21 Igor Grdina, »Usodne odločitve slovenskih politikov in intelektualcev,« v: *Slovenska kultura v vojnem času*, ur. Peter Vodopivec, Drago Jančar in Katja Kleindienst (Ljubljana: Slovenska matica, 2005), 22.

vzpostavitev vsenarodne politične koncentracije. Slovenski komunisti, oboroženi s to negativno izkušnjo, so sklenili, da bodo poslej delovali mimo predvojnih strankarskih struktur in da bodo pobudo prevzeli v lastne roke. Tako so slovenski komunisti v drugi polovici aprila 1941 sklenili ponovno povabiti k sodelovanju tiste politične skupine, s katerimi so se pred okupacijo povezali v Društvu prijateljev Sovjetske zveze. Josip Rus, predstavnik Sokolov v odporniški organizaciji, se je tedanjih dogodkov spominjal z naslednjimi besedami: »Kmalu po vrnitvi iz Novega mesta, kjer je bil zbirni center prostovoljcev, se je Boris Kidrič oglasil pri meni in mi predlagal ustanovitev vsenarodne politične organizacije z imenom OF, v kateri naj ne bi sodelovale priznane politične stranke. Torej brez vseh tistih strank, ki so se udeležile seje, katero je takoj 6. aprila sklical ban Natlačen. Tem dogodkom je sledil tudi ustanovni sestanek OF v Vidmarjevi vili v Rožni dolini.«²² V prvih dneh po napadu sil osi na Jugoslavijo se namreč komunisti na te skupine, kot se je spominjal Tone Fajfar, niso ozirali ali iskali stika z njimi, ampak so delovali povsem samostojno.²³

Narodni svet za Slovenijo se je 6. aprila 1941 po »razrešitvi« teh dveh zapletov končno konstituiral v naslednji sestavi: predsednik dr. Marko Natlačen, ban Dravske banovine (SLS); člani: dr. Juro Adlešič, župan mesta Ljubljane (SLS), dr. Ivan Ahčin, glavni urednik časnika *Slovenec* (SLS), dr. Darko Černej, odvetnik v Ljubljani (SDS), dr. Andrej Gosar, bivši minister, univerzitetni profesor (SLS), Marko Kranjec, bivši narodni poslanec v Mariboru (SLS), Stanko Likar, tajnik Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani (SSJ), kasneje ga je nadomestil Josip Petejan, tajnik Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Mariboru (SSJ); dr. Dinko Puc, bivši ban Dravske banovine in bivši ljubljanski župan (NRS), njegov namestnik je bil dr. Janko Köstl; Ivan Pucelj, minister v pokoju (JNS), namestnika sta bila dr. Alojzij Zalokar in dr. Marjan Zajec; ter Miloš Stare, bivši narodni poslanec in odvetnik v Ljubljani (SLS).²⁴

Sestava Narodnega sveta priča o popolni prevladi SLS. V tem telesu je bilo šest njenih članov, preostale stranke pa so imele le po enega predstavnika. Takšno razmerje je po eni strani sicer odražalo razmerje politične moči v predvojni slovenski družbi, predvsem pa kazalo, da je bila tedanja pobuda povsem v rokah katoliške stranke. Vse kasnejše medvojne koncentracije protikomunističnega tabora (Slovenska zaveza, Narodni odbor za Slovenijo) niso več imele takšne očitne prevlade SLS, kar so njeni privrženci večkrat obžalovali.²⁵ Ob tem sta se dva člana aprilskega (1941) Narodnega sveta (Dinko Puc in Darko Černej) pozneje znašla v nasprotnem političnem taboru, v Osvobodilni fronti.

22 Josip Andrej Rus, *Pričevanja in spomini. O sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji*, ur. Jurij Perovšek (Ljubljana: Založba Borec, 1989), 294.

23 Tone Fajfar, *Odločitev. Spomini in partizanski dnevnik* (druga, dopolnjena izdaja) (Ljubljana: Založba Borec, 1981), 142.

24 Franček Saje, *Belogardizem* (druga, dopolnjena izdaja) (Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1952), 24–36.

25 SI_AS/1660, š. 8. Zbirka Izidorja Cankarja.

Vprašanje pravnega statusa Narodnega sveta za Slovenijo

Glede na to, da so člani Narodnega sveta ravno ilegalnost KPS navajali kot razlog za zavrnitev njihove prošnje za vstop vanj, se seveda zastavlja tudi vprašanje, kakšen pa je bil pravni položaj Narodnega sveta. Ustanovitev Narodnega sveta za Slovenijo je namreč predstavljala korak predvojne slovenske politične elite, ki ga v jugoslovanskem okviru ni posnemal nihče, tudi na Hrvaškem ne. Obstoj Narodnega sveta je tako predstavljal v jugoslovanskem merilu izjemo. V očeh vlade v Beogradu, s katero je bil neposredni stik sicer prekinjen, je bil že obstoj Narodnega sveta za Slovenijo nesprijemljiv in ga vlada ni priznavala, saj v nobenem formalnopravnem aktu jugoslovanske zakonodaje ni bila predvidena vzporedna oblast. Tako je po pričevanju divizijskega generala Leva Rupnika, ki je bil v aprilskih dneh v vojaškem poveljstvu jugoslovanske vojske v Zagrebu, predsednik vlade Dušan Simović, ko je izvedel za ustanovitev Narodnega sveta, v brzozavki vojaškim oblastem v Zagrebu 8. ali 9. aprila 1941 zapisal, »da so prepovedani kakršnikoli narodni sveti, da je treba njihove člane postaviti ob steno in streljati«. ²⁶ Vzrok za tako odločen Simovićev odziv je bilo očitno poročanje graškega in dunajskega radia, da je bila v Ljubljani 6. aprila 1941 ustanovljena vlada za odcepitev od jugoslovanske države in da so Srbi v Beogradu ubili Kulovca. ²⁷ Pri teh vesteh je bila seveda mišljena ustanovitev Narodnega sveta za Slovenijo, ki so jo nemški mediji v tem smislu interpretirali (in to pravilno, kot bo razvidno iz nadaljnjega besedila!) na podlagi pobude, ki sta jo Kulovec in Krek 5. aprila 1941 po slovaških diplomatih v Beogradu sporočila nacističnim oblastem v Berlinu, da jima gre za njuno deželo bolj kot za jugoslovansko državo. Bila sta prepričana, da je vojna neizbežna in da »z njo prihaja konec Jugoslavije«, zato sta predlagala ustanovitev slovenske države oz. iz Slovenije in Hrvaške izoblikovane skupne države. Pri tem sta posebej poudarila, da mora biti takšna rešitev v vsakem primeru izpeljana v sodelovanju z Nemčijo. ²⁸ Prav tako se je v svojem dnevniku nad neustavnostjo Narodnega sveta pridušal tudi Črtomir Nagode. ²⁹ V skladu z obravnavo Narodnega sveta kot protizakonitega telesa so tudi jugoslovanski vojaški poveljniki, ki so operativno delovali na območju Dravske banovine, Natlačena v medsebojni komunikaciji vseskozi vztrajno naslavljali z (gospodom) banom, in ne s

26 *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu* (Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946), 101.

27 SI_AS/2065, š. 16. Zbirka Frančka Sajeta.

28 »Prevod poročila nemškega odpravnika poslov v Beogradu 5. aprila 1941 zunanjemu uradu v Berlin o usodi Slovenije v sodelovanju z Nemčijo,« v: *Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodnem spominu: Slovenski zbornik 2007*, ur. Janez Stanovnik, Slavko Grčar in Hardvik Pirnovar (Ljubljana: GO ZZB NOB Slovenije, 2007), 348, 349. Izvirnik objavljen v *ADAP 1918–1945, Serie D: 1937–1941, Band XII. 1, Die Kriegsjahre, 5. Band, 1. Halbband (Februar–April 1941)*. Der Geschäftsträger in Belgrad an das Auswärtige Amt, 5. April 1941. Dok. 273, 383–384. Angleški prevod dokumenta v *DGFP 1918–1945, Series D, Vol. XII, The Chargé d’Affaires in Yugoslavia to the Foreign Ministry, Apr. 5, 1941*. Dok. 273, 464. Podrobneje o celotni problematiki gl. Bojan Godeša, *Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011), 189–263.

29 SI_AS/1931, š. 588. Dnevnik dr. Črtomirja Nagodeta.

predsednikom Narodnega sveta, čeprav so za ustanovitev sveta seveda vedeli, a glede na obstoječe kaotične razmere niti niso skušali preprečevati njegovega delovanja.

Tudi v zapisniku, ki sta ga v Celju 14. aprila 1941 podpisala nemški predstavnik polkovnik Bossi-Fedrigotti in Marko Kranjc, je bilo izrecno zabeleženo, da Narodni svet po jugoslovanski ustavi ni predviden.³⁰ Skratka, tudi pobudnikom in ustanoviteljem Narodnega sveta za Slovenijo je bilo vseskozi jasno, da gre za protizakonito telo.

Kdo je bil pobudnik in zakaj je prišlo do ustanovitve Narodnega sveta za Slovenijo

---

V slovenskem zgodovinopisju velja za splošno sprejeto, da je bil pobudnik ustanovitve Narodnega sveta za Slovenijo Kulovec.³¹ Takšno stališče se je uveljavilo v zgodovinopisju na podlagi Ahčinovega povojnega zapisa »Začetki naše tragedije«, objavljenega v *Koledarju svobodne Slovenije 1951*.³² Načelnik SLS je namreč prišel v Ljubljano 3. aprila 1941 (na poti iz Beograda sta ga spremljala predsednik Zadrugne zveze Franc Gabrovšek in Ciril Žebot) in je na hitro sklicanem sestanku vodstvu stranke predlagal, da stopijo v stik s predstavniki drugih strank in ob napadu sil osi na državo ustanovijo Narodni svet. Takoj naslednji dan se je Kulovec z nočnim vlakom vrnil v državno prestolnico, kjer je kot minister še naprej sodeloval v Simovičevi vladi.

Zakaj je Kulovec predlagal ustanovitev Narodnega sveta za Slovenijo, čeprav je bilo že vnaprej znano, da ne le njegova ustanovitev, predvidena ob agresiji sil osi na Jugoslavijo, ampak tudi že sam predlog vzpostavitve vzporedne oz. nadomestne oblasti pomenita zavestno kršenje obstoječega pravnega reda in tudi odpoved lojalnosti jugoslovanski (Simovičevi) vladi, katere član je bil kot minister za gradnje, ter nazadnje tudi odpoved pokornosti kralju kot suverenu. Po Ahčinovem zapisu je Kulovec predvideno vlogo Narodnega sveta na omenjenem sestanku pojasnil z besedami: »Osnujte Narodni svet, ki se bo brigal za slovenske interese, posebej, če v Beogradu ne bo vlade. Ali boste mogli kaj storiti, ne vem. To ve sam Bog. Kar zadeva SLS, si sedaj tu obljubimo dve stvari: Prvič, da v primeru okupacije stranka kot takšna ne bo dala svoje pomoči in imena nobeni politični akciji, ki bi bila v prid okupatorju. Drugič, da ne bomo delali drug proti drugemu, pa bodo oni, ki bomo zunaj ali oni, ki boste doma ostali / ... / <<³³

---

30 »Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju,« 132–34.

31 V tem pogledu predstavlja izjemo zgolj mnenje Tomaža Ivešiča, »Delovanje dr. Franca Kulovca na čelu SLS in ključni dogodki pred vojno,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 84 (49), št. 1 (2013): 83–118. Avtor zapisa je namreč prepričan, da so pobudo za ustanovitev Narodnega sveta, ki je bil ustanovljen 6. aprila 1941, dali slovenski liberalci.

32 Ivan Ahčin, »Spomini na začetek naše tragedije,« *Koledar svobodne Slovenije 1951*.

33 Ahčin, »Spomini na začetek naše tragedije,« 132. Treba je opozoriti, da je v tem pričevanju Ahčin sestanku s Kulovcem 3. aprila 1941 pripisal tudi sklepe, ki jih je sprejelo vodstvo SLS brez Kulovčeve prisotnosti, dejansko že 30. marca 1941. Tedaj so se dogovorili, kakšno bo strankino delovanje, če pride do vojne. Takrat je bila namreč med drugim sprejeta tudi odločitev o nesodelovanju s sovražnikom, in ne z okupatorjem, kot je zapisal Ahčin. Poleg tega je Ahčin dodal formulacijo »stranka kot taka«, kar tudi ne ustreza sklepom, sprejetim 30. marca 1941.

Do spoznanja o nujnosti ustanovitve Narodnega sveta je Kulovec prišel na podlagi informacij o nemški načrtih po napadu na Jugoslavijo, ki so jih imeli na voljo v beograjskih vladnih krogih. Kakšne vesti so tedaj krožile v jugoslovanski prestolnici, je mogoče razbrati tudi iz poročila slovaškega poslaništva v Beogradu 31. marca 1941. V njem so poročali, da so izvedeli, da nemški veleposlanik Viktor von Heeren odhaja v Nemčijo in da se zdi, da se ne bo vrnil nazaj. Iz Berlina pa je prispel jugoslovanski veleposlanik Ivo Andrić. Sklep slovaškega diplomata je bil: »Vojna«. ³⁴

Za celovito razumevanje delovanja predvojne slovenske politične elite po državnem udaru 27. marca 1941, ki je privedla do Kulovčeve odločitve o ustanovitvi Narodnega sveta za Slovenijo, in tudi vseh njenih nadaljnjih korakov v prvih mesecih okupacije, ³⁵ je bila ključna razprava na seji vlade (ministrskega sveta), o kateri so 1. aprila 1941 iz Beograda poročali tudi slovaški diplomati zunanjemu ministrstvu v Bratislavi. V tem dokumentu je bilo zapisano: »Danes je zavlada v Beogradu bolj mirno vzdušje. Srbski ministri so se zbrali in zdaj vidijo zelo temno prihodnost. Izvedel sem, da so na seji ministrskega sveta, kjer so civilni ministri vprašali generale, če se je možno zanesti na vojsko in do kakšne mere, ti odgovorili, da je mogoče zajamčiti le zvestobo srbske vojske. Zunanji minister Ninčić je na ministrskem svetu povedal naslednje:

V primeru konflikta se bo zgodilo v Jugoslaviji naslednje:

1. Hrvaška se bo razglasila za samostojno državo.
2. Slovenija bo najverjetneje postala neke vrste nemški protektorat.
3. Črna gora bo vzpostavila svojo vlado.
4. Vojvodina bo vzpostavila neke vrste romunsko-madžarsko vlado. ³⁶

Ninčić je na seji ministrskega sveta nato nadaljeval: »Mi se bomo borili z našo srbsko vojsko in se lahko preselimo z našim kraljem v Grčijo in po možnosti v Afriko, kjer bi čakali na konec vojne. Vojne je lahko konec čez dve, tri leta. Tudi, če bi Anglija zmagala, lahko ustvari le tako Jugoslavijo kot je danes. Kdo nam bo zagotovil, da bodo jamstva Anglije in Amerike vzdržala tudi do mirovne konference, kjer se lahko uveljavi teza Beneša in Ota Habsburškega. Mi lahko vzdržimo s srbsko vojsko maksimalno šest mesecev in minimalno tri mesece. In kaj smo imeli od tega, ko izgublamo kri, razbijamo državo in se bomo morali zadovoljiti le z upanjem. Tako je govoril na ministrskem svetu zunanji minister Ninčić. Iz tega se vidi, da se Srbi zavedajo velike odgovornosti in se danes nahajajo v slepi ulici, v katero jih je privedla ulica, katero so nahujskali agenti provokatorji. ³⁷ Poročilo je slovaški diplomat zaključil z ugotovitvijo: »Nekaj je gotovo, Nemčija je svoje povedala in je kompromisna rešitev ne zanima. ³⁸

Kulovec, ki se je kot minister te seje vlade seveda tudi udeležil, je dokončno prišel do spoznanja, da po nemškemu napadu, za katerega je postalo povsem očitno, da

34 SI_AS/2065, š. 21. Zbirka Frančka Sajeta. Za pomoč pri prevodu dokumentov iz slovaščine se iskreno zahvaljujem Juretu Gašpariču.

35 Ta problematika je poglobljeno predstavljena v monografiji Godeša, *Čas odločitev*.

36 SI_AS/2065, š. 21. Zbirka Frančka Sajeta.

37 Ibid.

38 Ibid.

je neizogiben, za Jugoslavijo v agresorjevih načrtih ni več prostora ter bo prenehala obstajati kot državna tvorba. Kakšna ureditev bo nastala v tem prostoru na njenih ruševinah, je Kulovec lahko razbral zlasti na podlagi izvajanja zunanega ministra Ninčiča, ki je med nemškimi načrti preureditve tega prostora omenil tudi, da bo »Slovenija / ... / najverjetneje postala neke vrste nemški protektorat«.

Dotlej glavna Kulovčeva skrb, kako ohraniti mir, kar je konkretno pomenilo, da bi sporazum o pridružitvi Jugoslavije k trojnemu paktu ostal v veljavi, država pa bi s tem ostala v interesni orbiti sil osi, je s tem spoznanjem dobila povsem nove razsežnosti. Na podlagi teh informacij je Kulovec tudi oblikoval strateško usmeritev, s katero naj bi SLS ustrezno pripravljena pričakala agresijo sil osi na Jugoslavijo in se nanjo tudi primerno pozitivno odzvala. V teh pripravah je bila Kulovčeva dejavnost osredotočena zlasti na čimprejšnjo vzpostavitev stikov z nemškimi oblastmi, predvsem po nemških diplomatih v Beogradu.

Ko je v tem času Franc Snój, ki je prišel v Beograd, obiskal Kulovca, mu je ta pojasnil svoje prepričanje o neizogibnosti vojne. Kulovec je v pogovoru s Snójem tudi ponovil mnenje zunanega ministra Ninčiča, izraženo na seji vlade, da Jugoslavija ne bo vzdržala več kot nekaj tednov. To prepričanje je Kulovec še podkrepil z argumenti, ki so jih na sejah kronskega sveta navajali generali Petar Kosić, Petar Pešić in drugi. Načelnik SLS je Snóju tudi povedal, da se je odločil, da bo ob izbruhu vojne izstopil iz vlade in se vrnil v Slovenijo.³⁹

Po poročilu nekega nemškega zaupnika z dne 31. marca 1941 naj bi imela, če bi prišlo do nemškega napada na Jugoslavijo, Kulovec in Maček enako stališče; nameravala sta se javno obrniti na nemško stran po zaščito in pozvati prebivalstvo k redu in miru.⁴⁰ Dopoldne 2. aprila 1941 je imel Kulovec v Beogradu razgovor s članoma vodstva HSS, senatorjem Augustom Košutićem in finančnim ministrom Jurajem Šutejem, od katerih je želel izvedeti položaj in stališče Hrvatov.⁴¹ Alojzij Kuhar, ki se je po sklepu vodstva SLS 30. marca 1941 odpravil v Beograd, da odide v emigracijo, je opisal tedanje delovanje načelnika katoliške stranke: »Z vseh teh sestankov se je dr. Kulovec vračal utrujen, in – črnogled. Čedalje bolj je postajal prepričan, da gre za dvojno igro. Medtem ko se na eni strani dela optimistični videz, nekateri ministri že računajo popolnoma z vojno in postopajo temu primerno.«⁴² Kuhar je zvečer, 2. aprila 1941, iz Beograda pod takšnim vtisom tudi pisal Ivanu Ahčinu, uredniku *Slovenca*, da se »hitro bližamo vojni«, da se Hrvati še niso povsem odločili in da je tudi pri njih »vidno vodstvo« igralo na jugoslovansko karto, medtem ko je »nevidni del« računal z drugimi možnostmi in se nanje tudi pripravljaj. Zato »se moramo tudi mi Slovenci hitro pripraviti« in je treba iskati zveze z vidnim in nevidnim delom hrvaškega narodnega vodstva. V pismu je Kuhar poudaril: »Naša zastopnika v vladi in midva z Gabrovškom da bomo nosilci oficijelne politike Slovencev in da jo bomo

39 Franc Snój, »Spomini člana emigrantske vlade« (začetek), *Delo*, 16. 4. 1998.

40 Bojan Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 213.

41 Alojzij Kuhar, *Beg iz Beograda aprila 1941* (Ljubljana in Washington, D. C.: Studia slovenica, 1998), 16.

42 Ibid.

branili do svoje smrti, medtem ko je treba na slovenski zemlji sami pripraviti tudi vse za ‚človeške rešitve‘, da ne bi slovenski narod preveč trpel, ker je tako maloštevilen.«⁴³

Dejansko je bil Kulovec v Simovičevi vladi edini minister, ki si je po von Heerenovi odklonitvi (nemški veleposlanik se je namreč odločil vrniti v Berlin!) sprejema predsednika vlade Simoviča 30. marca 1941 prizadeval obdržati stik z nemško vlado. V teh usodnih dneh (31. marca, 1. in 2. aprila 1941) je Kulovec v svojem kabinetu še sprejel nemškega dopisnika *Deutsche Nachrichten Bureau* (DNB) dr. Gruberja in se z njim pogovarjal o položaju. Ko se je zadnjič sestal z nemškim novinarjem, je dejal: »Tako daleč smo torej, da z nemško vlado sploh nimamo nobenih stikov več, da se z njo sploh ne moremo več razgovarjati in da je edina vez, ki še obstaja, vez med gradbenim ministrom in nemškim časnikarjem.«⁴⁴

Po neuspešnih poskusih vzpostavitve neposrednega stika z vlado v Berlinu je Kulovec presodil, da mora o predvidenem poteku dogodkov seznaniti tudi strankarske somišljenike v Ljubljani, tj. z informacijo o nemških načrtih, po katerih Jugoslavije kot državne tvorbe ne bo več, na njenih ruševinah pa bo verjetno ustanovljena tudi slovenska država pod nemškim protektoratom, in jim v smislu takšnih predvidevanj tudi pojasniti, kako naj katoliška stranka, sicer v dogovoru z ostalimi političnimi subjekti v Dravski banovini, ravna ob napadu sil osi na Jugoslavijo. To je bil tudi temeljni namen Kulovčevega odhoda v Ljubljano 3. aprila 1941, namreč, da osebno seznaniti strankino vodstvo z novimi okoliščinami, vse druge oblike komunikacije bi glede na pomembnost in občutljivost sporočila predstavljale preveliko tveganje. Zadeva, o kateri se je bilo treba dogovoriti, je bila namreč preveč delikatna, da bi to mogli opraviti posredniki ali da bi se to izvedlo po telefonskih in brzojavnih povezavah. Tako je Kulovec ob prihodu v Ljubljano 3. aprila 1941 ponovil Ninčičeve besede, izrečene na vladni seji, in izrazil prepričanje, da je usoda Jugoslavije kot državne tvorbe zapечатena. Ruda Jurčec je v svojih spominih *Skozi luči in sence* zabeležil tedanje Kulovčevo mnenje, da so Srbi odgovorni za razpad države.⁴⁵ Tudi Kazimir Zakrajšek je v pismu Mihi Kreku 31. oktobra 1941 o teh Kulovčevih stališčih zapisal, »da je slišal iz ust dr. Kulovca izjavo ob navzočnosti dr. Kuharja, na tiho nedeljo 1941: ‚Jugoslavije ni več in težko, morda nikoli več se je ne bo dalo ustanoviti.‘«⁴⁶ Zakrajšek je nato v knjigi *Ko smo šli v morje bridkosti*, ki je izšla že leta 1942 v Združenih državah Amerike, Kulovčevo mnenje zaupal tudi širši javnosti: »Vlada ve, da se bo takoj ustanovila samostojna hrvaška država, ako pride do vojne, in s tem bo Jugoslavija razbita,‘ je povedal ob svojem prihodu v Ljubljano 3. aprila 1941 Kulovec.«⁴⁷

Kulovčeva odločitev o oblikovanju Narodnega sveta, s katero je seznanil strankarske somišljenike ob svojem prihodu v Ljubljano 3. aprila 1941, se je napajala iz analogije z letom 1918 in vloge, ki jo je imel pri tem Narodni svet: v prelomnih časih poskrbeti za prehod Slovencev iz enega državnega okvira, torej habsburškega, v

43 Kuhar, *Beg iz Beograda*, 23.

44 Ibid., 20.

45 Ruda Jurčec, *Skozi luči in sence 1918–1958* (3. del: 1935–1941) (Buenos Aires, 1969).

46 Janez A. Arnež, *Slovenska ljudska stranka 1941–1945* (Ljubljana in Washington, D. C.: Studia slovenica, 2002), 376.

47 Zakrajšek, *Ko smo šli*, 50. Zakrajšek sicer v spominih napačno navaja datum, kdaj naj bi Kulovec to povedal.

drugega, to je v Jugoslavijo oziroma Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. V skladu s takšno pozitivno tradicijo iz časov agonije habsburške monarhije je Kulovec računal, da bo Narodni svet za Slovenijo tudi tokrat odigral podobno zgodovinsko vlogo. Glede ideje o predvideni vlogi Narodnega sveta, da ta v času interregnuma prevzame oblast na slovenskem ozemlju, Kulovčevo naročilo samo po sebi seveda tako niti ni moglo biti povsem izvirno, vsekakor pa je bila konkretna pobuda za ustanovitev takšnega telesa nedvomno izključno plod tedanjega Kulovčevega političnega razmisleka. Kulovčevo prepričanje, da konflikt, ki se je upravičeno zdel neizbežen, pomeni konec Jugoslavije kot državne tvorbe, da pa bo Sloveniji namenjen status nekakšnega nemškega protektorata, je bilo namreč temeljno izhodišče za njegovo nadaljnje ukrepanje ob prihodu v Ljubljano 3. aprila 1941 in tudi edini razlog, da je predlagal ustanovitev takšnega, sicer popolnoma protizakonitega telesa, kot ga je nato ob napadu sil osi na Jugoslavijo 6. aprila 1941 predstavljal ustanovljeni Narodni svet za Slovenijo. Po takšnem Kulovčevem predvidevanju razpleta dogodkov po razpadu Jugoslavije naj bi Narodni svet torej prevzel oblast v Sloveniji in izpeljal vse potrebne ukrepe, da bi prišlo do uresničitve in vzpostavitve pričakovane slovenske države pod protektoratom nacistične Nemčije.

Na podlagi odločitve o ustanovitvi Narodnega sveta, sprejete 3. aprila 1941, je skušala SLS nato graditi svoje nadaljnje politično delovanje, ki s sklepi s strankine seje 30. marca 1941 o nesodelovanju s sovražniki ni imelo (več) nikakršne zveze. S tem je postala strategija za delovanje v času vojne, ki jo je vodstvo katoliške stranke sprejelo 30. marca 1941, brezpredmetna in je bila v bistvu mrtvorojeno dete.⁴⁸ Ob napadu sil osi na Jugoslavijo se je vodstvo SLS, nato pa tudi nekateri predstavniki drugih strank, zastopanih v Narodnem svetu, odločilo svoj obstoj povezati z usodo sil osi, ki so skušale z vojno ustvariti totalitarni in rasistični »novi red«.

»Zgodovinska« vloga Narodnega sveta za Slovenijo

V razglasu, ki sta ga objavila tedanja osrednja časnika *Slovenec* in *Jutro*, je bilo zabeleženo, da so »v teh težkih časih, ki so zajeli našo državo, smatrale vse slovenske stranke za potrebno, da v vseh važnejših vprašanjih slovenskega naroda nastopajo sporazumno«. V zadnjem odstavku razglasa pa so poudarili, da »ustanovitev Narodnega sveta za Slovenijo smatramo za zelo važen dogodek, ki ga pozdravljamo predvsem zaradi tega, ker dokazuje, da zna naš narod v odločilnih trenutkih složno in enotno nastopati v obrambo svojih narodnih in državnih koristi. To, da so v narodnem svetu stopile namesto strankarskih vidikov skupne narodne in državne koristi, daje tej ustanovi zgodovinski pomen. Naša sloga in strnjenost sta v teh težkih časih najboljše jamstvo naše svobode.«

---

⁴⁸ Mnenje, da so sklepe z dne 30. marca 1941 v SLS nato obšli, zagovarja tudi Stane Granda, *Mala zgodovina Slovenije* (Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2008), 269, 270.

V skladu z dogovorjeno usmeritvijo že pred napadom sil osi na Jugoslavijo si Narodni svet ni zadal nobenih obrambnih nalog, temveč je v prvi vrsti pozival »k redu in miru«, da bi ozemlje ohranili čim bolj nepoškodovano. Ob tem pa je pozival tudi k zaščiti nemške manjšine. V nasprotju z običaji v vojnih razmerah je ljubljanski radio poročal »objektivno« in navajal tudi skrb zbujajoče informacije iz nemških virov (npr. o padcu celotne južne Srbije (Makedonije), nemškem napredovanju proti Solunu, bojih na Hrvaškem), kar seveda ni prispevalo k bojni morali branilcev, temveč je med prebivalstvom in vojaškimi enotami širilo defetizem in preplah.⁴⁹ S takšno usmeritvijo bana Natlačena in Narodnega sveta v jugoslovanskih vojaških krogih niso bili zadovoljni in so pri banu večkrat protestirali ter hkrati ocenjevali, kot se je izrazil general Dragiša Pandurović, da pri tem »ne kaže, da gre za naivnost, temveč se to dela tendenciozno«. ⁵⁰

Po Natlačenovem poročilu se je Narodni svet sicer sestajal vsak dan, vendar je deloval bolj ali manj pasivno, tako da njegova predvidena zgodovinska vloga, zaradi katere je bil (sploh) ustanovljen, tedaj še ni mogla priti do izraza. Narodni svet je vseskozi budno spremljal razmere in predvsem pripravljal teren za trenutek, ki so ga pričakovali, tj. konec vojnih operacij.

Razglasitev Neodvisne države Hrvaške 10. aprila 1941 – »zgodovinska« vloga Narodnega sveta za Slovenijo na preizkušnji

---

Do prave »zgodovinske« vloge, zaradi katere je bil ustanovljen, je Narodni svet za Slovenijo skušal priti po vesti o ustanovitvi Neodvisne države Hrvaške (NDH). Tedaj je po pričevanju Josipa Petejana, sicer predstavnika SSJ v Narodnem svetu, Natlačen vzkliznil: »Hrvatska je samostojna država! Tudi mi Slovenci smo sedaj razvezani vseh obvez in moramo računati samo na sebe. To je posledica srbskega puča.«⁵¹

V takih okoliščinah se je Narodni svet takoj odločil, da prevzame »na našem ozemlju izvrševanje vrhovne oblasti ter s tem skrb za red in mir ter za nadaljnjo usodo slovenskega naroda«. ⁵² S proglasitvijo suverenosti nad ozemljem Dravske banovine sta ban in Narodni svet za Slovenijo, ki ga jugoslovanska vlada sicer ni nikoli priznala, dejansko odpovedala poslušnost oblastem v Beogradu. S preoblikovanjem Narodnega sveta v vlado in poskusom snovanja slovenske vojske (z organiziranjem Slovenske legije) so bili storjeni koraki k uresničitvi zastavljenih načrtov, kjer so računali z rešitvijo, da bo »Slovenija / ... / najverjetneje postala neke vrste nemški protektorat«.

Takšno pričakovanje o zgodovinski vlogi Narodnega sveta za Slovenijo, ki ga je z naročilom o njegovi ustanovitvi izrazil Kulovec 3. aprila 1941 v Ljubljani, lahko

---

49 Mile Bjelajac in Predrag Trifunović, *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića (1880–1942)* (Beograd: INIS – Narodni Muzej Kruševac, 1997), 229.

50 Mile S. Bjelajac, *General Dragiša Pandurović. Život i svedočenja* (Beograd: INIS, 2007), 128, 129.

51 Godeša, *Čas odločitev*, 200, 201.

52 Saje, *Belogardizem*, 21.

razberemo tudi iz dnevniškega zapisa dr. Marjana Zajca, ki je bil kot štabni kurir dodeljen diviziji generala Dragiše Pandurovića in si je pred pogajanjem Narodnega sveta in vojaškega poveljstva v noči z 10. na 11. april 1941 v Zagradcu zabeležil tudi naslednje: »Okoli polnoči sta prispela dva močno razsvetljena avtomobila, ki sem ju ustavil in iz katerih so stopili dr. Natlačen ter člani Narodnega sveta dr. Adlešič, dr. Zalokar, dr. Gosar, Miloš Stare, Marko Kranjc / ... / Preden so šli v sobo, me je dr. Zalokar potegnil na stran in povedal na kratko, da je za nas vojne konec, ker so Hrvati proglasili nezavisno državo. Nasvetoval mi je, naj se kar s člani Narodnega sveta odpeljem nazaj v Ljubljano. Pokazal mi je tudi razglas Narodnega sveta glede na novo nastali položaj in me vprašal, če ga odobravam. Jaz sem mu pritrdilno odgovoril. Razgovoru med nama so se priključili še dr. Kravina, Miloš Stare, Marko Kranjc, dr. Gosar in še nekateri. Povedali so mi, da so prišli našemu generalu staviti predlog, da se Slovenija proglasi za samostojno državo, ki naj pristopi k osi, proglasi našo divizijo in ostale še organizirane edinice na slovenskem teritoriju za Slovensko Narodno vojsko, ki naj bi obenem takoj zaprosila za premirje.«⁵³

Namen Narodnega sveta za Slovenijo je bil podreditev jugoslovanske kraljeve vojske, ki se je nahajala na ozemlju Dravske banovine, in podpis premirja z nemškimi oboroženimi silami. Vendar se vojaški poveljniki niso strinjali z Natlačenovo razlago in predlogi ter so dejali, da o zahtevi po premirju ne more biti govora, ker »obstaja jugoslovanska vojska na ozemlju Slovenije, ki mora svojo jugoslovansko dolžnost izvajati do konca, ne glede na dogodke na Hrvaškem, pri čemer še ne vemo, če se dogodki tam ne morejo odpraviti.«⁵⁴ Hkrati pa je general Pandurović še dejal, da »s čisto formalne strani, kot tudi z državnopravnega vidika ne morem sprejeti kot merodajnega tega prevzema vrhovne oblasti s strani narodnega sveta.«⁵⁵

Tako je »zgodovinska« vloga, ki so jo pobudniki namenili Narodnemu svetu, že takoj naletela na nepredvidene ovire, saj se je Narodnemu svetu načrt zalomil že ob prvem koraku, to je ob poskusu podreditve jugoslovanske kraljeve vojske na slovenskem ozemlju. Kljub temu je Narodni svet nadaljeval zastavljeno delo in zjutraj 11. aprila 1941 je bila Natlačenova »prva skrb, kako bi prišel v stik z nemško vojsko in to zaradi ustavitve sovražnosti, zaradi razgovora o neoviranem povratku pripadnikov naše vojske k normalnemu poklicnemu delu in zaradi usode slovenskega ozemlja in civilne uprave na tem ozemlju.«⁵⁶ V tem smislu je Natlačen mrzlično iskal zvezo z nemškimi oboroženimi silami, a je bil izkupiček teh prizadevanj popolnoma negativen, saj je iz Berlina prišlo sporočilo, da ne vidijo možnosti, da bi prišli v stik z Narodnim svetom.⁵⁷

Takšen odgovor je v bistvu pomenil, da nemška vlada zavrača možnost ustanovitve slovenske države pod njeno zaščito. V Berlinu so namreč zelo natančno vedeli, s kakšnimi razlogi je bil 6. aprila 1941 v Ljubljani ustanovljen Narodni svet in zakaj je skušal Natlačen priti v stik z nemško vlado, saj so že v večernih urah 5. aprila 1941

53 Ibid., 20.

54 Bjelajac in Trifunović, *Između vojske i politike*, 239–43.

55 Ibid.

56 »Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju«, 129.

57 Ibid., 135.

prejeli brzozavko s Kulovčevo in Krekovo prošnjo za ustanovitev slovenske (oz. skupne slovensko-hrvaške) države.⁵⁸ V Berlinu so namreč dobro »povezali« obisk Kulovca in Kreka pri slovaškem odpravniku poslov 5. aprila v Beogradu in ustanovitev Narodnega sveta 6. aprila 1941. Zato so bili Nemci natančno seznanjeni, s kakšnimi nameni je Natlačen skušal navezati stike z nemško vlado, ko je delegacija Narodnega sveta odšla v Celje. Hitlerjev oz. nemški odgovor na pobudo o ustanovitvi slovenske države oz. države, sestavljene iz Slovenije in Hrvaške, ki sta jo Kulovec in Krek 5. aprila 1941 izrazila po slovaškem posredništvu, je tako dejansko prispel, ne sicer v Beograd, temveč v Celje, najprej 11. aprila 1941, nato pa dokončno 14. aprila 1941, ko je bilo Marku Kranjcu lakonično sporočeno, »da predstavnik ministrstva zunanjih zadev ne vidi možnosti, da bi se mogel sestati s predsednikom Slovenskega narodnega sveta«. ⁵⁹

Usoda Narodnega sveta za Slovenijo

Že v času vzpostavljanja stikov z nemško stranjo so se razmere na slovenskem ozemlju od prvotnih pričakovanj v Narodnem svetu, ki je vse stavil na nemško karto, bistveno spremenile. Natlačena in sodelavce je neprijetno presenetil prihod italijanske vojske v Ljubljano popoldne 11. aprila 1941. Dotlej so namreč pričakovali prihod Nemcev, zato je Natlačen odposlanca tudi pošiljal k njim.

Ker prizadevanja Narodnega sveta za uveljavitev suverenosti in njeno priznanje od Hitlerja niso obrodila sadov, so se medtem predstavniki predvojne politične elite za uresničitev zastavljenih načrtov odločili obrniti na fašistično Italijo. V ta namen so sestavili posebno spomenico in jo 18. aprila 1941 naslovili na Mussolinija. V njej so med drugim poudarili, da je »v sedanjih usodnih trenutkih / ... / naša najbolj elementarna želja, da bi Slovenija ostala nerazdeljena in bi kot celota prišla pod nov režim. Na ta način kot politična in upravna enota organizirana Slovenija, ki teži po svoji geopolitični legi in strukturi že sama k Jadranskemu morju, bi se mogla tudi politično gospodarsko uspešno nasloniti na Kraljevino Italijo.«⁶⁰ Podpisniki spomenice so bili Natlačen, Gosar, ljubljanski župan Juro Adlešič in Ivan Pucelj, in ne Narodni svet za Slovenijo. Dan pred tem, 17. aprila 1941 popoldan, je namreč predsednik Narodnega sveta za Slovenijo Marko Natlačen izročil upravo civilnemu predstavniku italijanske vojaške uprave Emiliju Grazioliju. S tem je tudi prenehala oblastna funkcija Narodnega sveta, ki ga je Grazioli nemudoma razpustil. Tako se je povsem izčrpala njegova »zgodovinska« vloga, ki mu jo je namenil načelnik SLS Kulovec 3. aprila 1941, ko je strankarskim somišljenikom naročil ustanovitev Narodnega sveta za Slovenijo.

---

58 Slovenski zbornik 2007, 348, 349.

59 Godeša, Čas odločitev, 200–15.

60 Ibid., 224.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI_AS, Arhiv Republike Slovenije:
  - SI_AS/1660, Osebna zbirka Izidorja Cankarja.
  - SI_AS/1898, Zbirka Slovenske ljudske stranke.
  - SI_AS/1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve.
  - SI_AS/2065, Zbirka Frančka Sajeta.

Tiskani viri in literatura:

- Ahčin, Ivan. »Spomini na začetek naše tragedije.« *Koledar Svobodne Slovenije 1951*. Buenos Aires, 1951.
- *Akten zur Deutschen auswärtigen Politik 1918–1945, Serie D: 1937–1941, Band XII. 1, Die Kriegsjahre, 5. Band, 1. Halbband (Februar–April 1941)*. Göttingen, 1969.
- Arnež, Janez A. *Ciril Žebot in njegov politični nastop*. Ljubljana in Washington, D.C.: Studia slovenica, 2006.
- Arnež, Janez A. *Slovenska ljudska stranka 1941–1945*. Ljubljana in Washington, D.C.: Studia slovenica, 2002.
- Bjelajac, Mile in Predrag Trifunović. *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića (1880–1942)*. Beograd: INIS – Narodni Muzej Kruševac, 1997.
- Bjelajac, Mile S. *General Dragiša Pandurović. Život i svedočenja*. Beograd: INIS, 2007.
- Boban, Ljubo. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941 (II. knjiga)*. Zagreb: Liber, 1974.
- Čermelj, Lavo. *Med prvim in drugim tržaškim procesom*. Ljubljana: Slovenska matica, 1972.
- *Documents on German Foreign Policy 1918–1945. Series D (1937), Volume XII, The War Years. February 1-June 22, 1941*. Washington, 1962. Dosegljivo na: https://ia601404.us.archive.org/17/items/DocumentsOnGermanForeignPolicy-SeriesD-VolumeXii-February1-June/DocumentsOnGermanForeignPolicy-SeriesD-VolumeXii-February1-June221941_text.pdf.
- *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2 (april 1942 – julij 1942)*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1964.
- Đilas, Milovan. *Memoir of a Revolutionary*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973.
- Fajfar, Tone. *Odločitev. Spomini in partizanski dnevnik* (druga, dopolnjena izdaja). Ljubljana: Založba Borec, 1981.
- Godeša, Bojan. »Dr. Andrej Gosar v času okupacije 1941–1945.« V: *Dr. Andrej Gosar (1887–1970)*, ur. Jure Gašparič in Alenka Veber, 47–56. Celje: Društvo Mohorjeva družba-Celjska Mohorjeva družba, 2015.
- Godeša, Bojan. *Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.
- Godeša, Bojan. *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Granda, Stane. *Mala zgodovina Slovenije*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2008.
- Grdina, Igor. »Usodne odločitve slovenskih politikov in intelektualcev.« V: *Slovenska kultura v vojnem času*, ur. Peter Vodopivec, Drago Jančar in Katja Kleindienst, 10–24. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Ivešič, Tomaž. »Delovanje dr. Franca Kulovca na čelu SLS in ključni dogodki pred vojno.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 84 (49), št. 1 (2013): 83–118.
- Jurčec, Ruda. *Skozi luči in sence 1918–1958 (3. del: 1935–1941)*. Buenos Aires, 1969.
- Kuhar, Alojzij. *Beg iz Beograda aprila 1941*. Ljubljana in Washington, D. C.: Studia slovenica, 1998.

- *Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodnem spominu: Slovenski zbornik 2007*, ur. Janez Stanovnik, Slavko Grčar in Hardvik Pirnovar, 348, 349. Ljubljana: GO ZZB NOB Slovenije, 2007. »Prevod poročila nemškega odpravnika poslov v Beogradu 5. aprila 1941 zunanjemu uradu v Berlin o usodi Slovenije v sodelovanju z Nemčijo.«
- *Prispevki za novejšo zgodovino* 41, št. 1 (2001): 117–48. »Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941.«
- *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946.
- Rus, Josip Andrej. *Pričevanja in spomini. O sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji*, ur. Jurij Perovšek. Ljubljana: Založba Borec, 1989.
- Saje, Franček. *Belogardizem* (druga, dopolnjena izdaja). Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1952.
- Snaj Franc. »Spomini člana emigrantske vlade.« (začetek). *Delo*, 16. 4. 1998.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.
- Zakrajšek, Kazimir. *Ko smo šli v morje bridkosti*. Washington, D.C.: [s. n.], 1942.
- *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, ur. Zoran Živković in Miladin Milošević. Beograd: Arhiv Srbije i Crne Gore, 2004.

Bojan Godeša

OCCUPATION AS A TURNING POINT IN THE ORGANISATION OF SLOVENIAN POLITICAL ENTITIES – ON THE »HISTORICAL« ROLE OF THE NATIONAL COUNCIL FOR SLOVENIA

SUMMARY

This paper examines the problems of the National Council for Slovenia, which was established at the proposal of Dr. Marko Natlačen, ban of the Drava Banate, when the Axis powers invaded Yugoslavia on 6 April 1941. The Council included representatives of all pre-war political parties, save for the Communists. The efforts of the Communists to join the Council were rejected with a justification that the Communist Party of Slovenia was an illegal party. The only legal party in the National Council was the Yugoslav National Party, which included the Slovenian liberals, while all the others, including the Slovene People's Party, which abolished its name of the Yugoslav Radical Union after Simović's coup and readopted its old name, i.e. the Independent Democratic Party, as well as the People's Radical Party and the Socialist Party of Yugoslavia, were illegal according to the provision in the 1931 Yugoslav constitution that forbade operation on a "tribal" (national) basis. Furthermore, the Yugoslav constitution alone did not include provisions for the establishment of the National Council for Slovenia, which rendered the council an illegal entity that was established ad hoc. The order for establishing the National Council for Slovenia

after the anticipated attack of the Axis powers on Yugoslavia was conveyed to his party colleagues by head of the Slovene People's Party, Franc Kulovec, following the example of the same entity from 1918, when it helped manage the Slovenian interests during the dissolution of the Habsburg Monarchy. It is precisely with this purpose that Kulovec came to Ljubljana on 3 April 1941 and immediately afterwards returned to Belgrade, where he was still serving in Simović's government as a minister. Kulovec based the idea to establish the National Council on the information he had obtained in Belgrade. Based on this news, head of the Slovene People's Party came to a conclusion that Yugoslavia as a state would no longer be able to exist after the inevitable German attack. According to the news circulating in Belgrade, a Croatian state would allegedly be built on its ruins and "Slovenia would become some sort of a German protectorate". For realising such a solution, namely the establishment of a Slovenian state under the protectorate of the Nazi Germany, the National Council for Slovenia was established on 6 April 1941. This decision meant that the Slovenian political elite tied its existence to the fate of the Axis powers in the war. Those who held power in the Drava Banate founded such decision on a belief that the Axis powers would win the global conflict. After France capitulated in the summer of 1940, such strategic orientation was outlined by the long-time charismatic leader of the Slovenian Catholic political circles, Dr. Anton Korošec. Only a good month before his death in December 1940, head of the Slovene People's Party based the essence of such strategy during a conversation with German ambassador to Belgrade on a belief that "the unequivocal and sole option to protect his Slovenian homeland is to strongly lean on the Axis, especially Germany".

After the news emerged about the establishment of the Independent State of Croatia on 10 April 1941 in Zagreb, the National Council took over the supreme authority and opened talks with representatives of the Yugoslav Army in the Drava Banate about their subjection to the National Council, but nothing came of them. Further efforts of the National Council to implement sovereignty and obtain Hitler's recognition of it were also fruitless, since the Council did not manage to get into contact with the German government in Berlin. After the Italian army reached Ljubljana, the president of the National Council for Slovenia, Marko Natlačen, in the afternoon of 17 April 1941, handed over the administration to Emilio Grazioli, the civil representative of the Italian military administration. This deed terminated the authoritative function of the National Council, which Grazioli immediately dissolved. At the same time, it was the end of National Council's "historical" role which Kulovec, who was head of the Slovene People's Party, designated for him on 3 April 1941, when he ordered the like-minded members of his party to establish the National Council for Slovenia.

Dušan Nečak*

Jugoslavija kot »poseben primer/Sonderfall« v zahodnonemški zunanji politiki

IZVLEČEK

Prispevek govori o bilateralnih odnosih med Jugoslavijo in ZRN od konca vojnega stanja med državama leta 1951 do osamosvojitve Slovenije. Osredotočen je na čas pred osamosvojitvijo, ko je bila Jugoslavija za ZRN nekakšen »poseben primer/Sonderfall«, torej je bila deležna posebne drugačne obravnave kot druge socialistične države, zlasti tiste iz vzhodnega bloka. Odnosi med državama so bili v vsem tem času, kljub nekaterim nerešenim vprašanjem (npr. vprašanju odškodnine za nacistične vojne zločine), dobri, lahko rečemo celo prijateljski. Najbolj v času socialnodemokratskih vlad, v katerih je sodeloval Willy Brandt, slovenski politiki pa so imeli v bilateralnih odnosih veliko vlogo. To dejstvo je bilo dobra popotnica, da je ZRN odigrala morda najpomembnejšo vlogo pri osamosvajanju Slovenije in njenem priznanju.

Ključne besede: ZRN, Jugoslavija, Willy Brandt, vzhodna politika, osamosvojitve Slovenije

ABSTRACT

YUGOSLAVIA AS A »SPECIAL CASE / SONDERFALL« IN THE WEST GERMAN FOREIGN POLICY

The following contribution discusses the bilateral relations between Yugoslavia and the Federal Republic of Germany since the end of the state of war between these countries in 1951 until the attainment of the Slovenian independence. It focuses on the time before the attainment of the Slovenian independence, when Yugoslavia was, in the eyes of the Federal Republic of Germany, a kind of a "special case or Sonderfall", which is why it was treated

* Dr., redni profesor v pok., Vojkova 71, SI-1000 Ljubljana, dusan.necak@guest.arnes.si

differently as the other socialist states, especially those that belonged to the Eastern Bloc. Throughout all of this time, the relations between the states were good, we could even say friendly, despite certain unsolved questions (e.g. the issue of the reparations for the Nazi war crimes). They were at their best in the times of social democratic governments in which Willy Brandt participated, while Slovenian politicians played a major role in the bilateral relations. This later contributed to the fact that the Federal Republic of Germany played what was perhaps the most important role in the attainment of the Slovenian independence and its recognition.

Keywords: Federal Republic of Germany, Willy Brandt, policy towards the East, attainment of the Slovenian independence

ZRN je skupaj s Švedsko in Islandijo 19. decembra 1991 napovedala, da bo priznala Slovenijo. 15. januarja je ta napoved, potem ko je Slovenijo priznala Evropska skupnost, tudi začela veljati. S tem se je, ob spoznanju, da Jugoslavija brez demokratizacije ni sposobna preživetja, končala (zahodno)nemška politika, ki jo delovno poimenujem »nemška politika do Jugoslavije kot posebnega primera/Sonderfall«. Imeli so jo za državo, ki jo je kot drugačno znotraj komunističnih držav vredno ohranjati pri življenju. Ervin Hladnik-Milharčič je v priložnostnem zapisu aprila letos ob smrti dolgoletnega nemškega zunanjega ministra Hansa-Dietricha Genscherja (FDP) menil enako, saj je zapisal: »V osemdesetih letih je nemška politika delovala za ohranitev Jugoslavije kot enotne države in pri tem ni sprejemala nobenih kompromisov. Ko pa sta Slovenija in Hrvaška razglasili samostojnost, je bila Nemčija na čelu prizadevanj za njuno takojšnje priznanje. Nemčija je za seboj potegnila tudi druge članice Evropske unije in na koncu tudi ZDA.«¹ Tako je bil prav on, kljub težavam, ki jih je imel zaradi priznanja Slovenije in Hrvaške na domačem političnem prizorišču, med najbolj zaslužnimi evropskimi politikami za priznanje Slovenije. Zaradi take nemške zunanje politike je bilo priznanje slovenskih osamosvojitvenih aktov pričakovano, čeprav brez osebnega Genscherjevega angažiranja ne samoumevno. Slovensko-nemški odnosi po priznanju pa sodijo v kategorijo najbolj prijateljskih in uspešnih odnosov, ki jih ima Slovenija na zunanjepolitičnem področju.

Jugoslavija je vse od nastanka ZRN, celo v času prekinjenih diplomatskih odnosov, bila nekakšen »Sonderfall/poseben primer« nemške zunanje politike. Za takratno jugoslovansko postinformbirojevsko zunanjo politiko je bilo namreč značilno, da je bila Jugoslavija med prvimi državami, ki so navezale diplomatske stike z Zvezno republiko Nemčijo. Nadalje je jugoslovanska politika v času najhujšega spora s Sovjetsko zvezo podpirala nemška stremjenja k ponovni združitvi na osnovi svobodnih in demokratičnih volitev. Združena Nemčija naj bi po takratnem jugoslovanskem mnenju imela tudi pravico do ponovne oborožitve, da bi mogla braniti

1 »Zadnji, ki so ga vsi poznali po imenu,« *Dnevnik*, 2. 4. 2016, 4.

svojo neodvisnost.² V skladu s splošno kritiko sovjetske politike je jugoslovanski tisk v zgodnjih petdesetih letih označeval vzhodno Nemčijo kot deželo, v kateri vladata »brezobzirnost in brutalnost sovjetskega terorja«. ³ Že leta 1949 pa so najvidnejši jugoslovanski politiki ostro napadali sovjetsko politiko do združitve Nemčije. Ta naj bi sicer nastopala s parolo po združitvi Nemčije, vendar naj bi njen cilj bil le to, da bi združeno Nemčijo pripeljala pod sovjetski vpliv, sicer pa naj bi postala delitev dokončna.⁴ Na ta način se je jugoslovanska politika povsem približala bonskim stališčem pri reševanju nemškega vprašanja, kar je bilo eno od ključnih vprašanj zahodnonemške zunanje politike, ne glede na to, kdo je sestavljal vlado.

Tako ni bilo prav nič čudno, da pomeni enega od pomembnih rezultatov dobrih odnosov med državama dejstvo, da je predsedstvo jugoslovanske zvezne skupščine že 1. avgusta 1951 objavilo ukaz o prenehanju vojnega stanja z Nemčijo.⁵ Toda obe državi sta še pred tem aktom svoja trgovinska predstavništva preoblikovali v politična predstavništva oziroma poslaništva in s tem jasno pokazali tudi na željo po političnem sodelovanju, seveda v okvirih družbenega reda, ki je veljal v obeh. V Beogradu se je to zgodilo 13. junija 1951, v Bonnu pa 6. julija istega leta. Jugoslavija, ki je imela v zvezi z vzpostavitvijo diplomatskih odnosov pred očmi predvsem gospodarske interese, je pohitela in že julija 1951 je akreditivna pisma v Bonnu predal prvi jugoslovanski poslanik Stane Pavlič. Stopnjo veleposlaništva je jugoslovansko poslaništvo dobilo 8. decembra istega leta.⁶ Slovincu, veleposlaniku Pavliču, sta sledila Hrvat dr. Mladen Iveković in spet Slovenec Dušan Kveder. Naj že na tem mestu zapišem, da so prav slovenski pa tudi hrvaški diplomati odigrali najpomembnejšo vlogo pri graditvi dobrih medsebojnih odnosov.

Nemški zunanji politiki se ni tako mudilo kot jugoslovanski. Nemški generalni konzulat v Beogradu so namreč povzdignili v veleposlaništvo šele 24. februarja 1953, ko je poslanika Roberta Ulricha nadomestil veleposlanik Hans Kroll. Izkušen diplomat, ki je sodil že v diplomatsko ekipo Weimarske republike pa tudi prvega Hitlerjevega zunanjega ministra von Papna.⁷ Ta je bil še posebej v dobrih odnosih

2 Thomas Brey, »Bonn and Belgrad,« *Osteuropa* 29 (1979): 634.

3 *Borba*, 28. 6. 1953.

4 Več v govoru Edvarda Kardelja pred jugoslovansko skupščino, 27. 12. 1949. – Edvard Kardelj, *Problemi naše socialističke izgradnje, Tom III* (Beograd: Kultura, 1960), 95, 278.

5 *Uradni list FLRJ*, št. 35/350, 1. 8. 1951.

6 Podatki v literaturi se tu ne ujemajo. Navedeni podatek je iz Š. F, *Yugoslavia and the Federal Republic of Germany, Yugoslav Survey* (Beograd 6 [1965] 20), 2955, kjer najdemo trditev, da sta bili obe politični predstavništvi prevedeni na stopnjo veleposlaništev 8. 12. 1951. Thomas Brey pa v navedenem delu nakazuje, da je bilo jugoslovansko veleposlaništvo oblikovano že julija 1951. – Brey, »Bonn and Belgrad,« 634. V publikaciji nemškega zunanjega ministrstva »40 Jahre Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland«: *Eine Dokumentation* (Bonn: Bonn aktuell, 1989), 746, pa spet najdemo podatke, po katerih je nemško politično zastopstvo v Beogradu nastalo 13. 6. 1951, veleposlaništvo 8. 12. 1951 in ponovno 7. 2. 1968, zagrebški konzulat je nastal 4. 1. 1954 oz. postal generalni konzulat 12. 12. 1967.

7 Leta 1920 je prišel na zunanje ministrstvo kot najmlajši ataše do tedaj. Diplomatsko službo je začel leta 1921 v Lizboni, nadaljeval leta 1922 v Madridu, od leta 1923 do 1925 je bil v Moskvi, v letih 1925–29 pa v ZDA. V letih 1936 do 43 je delal na nemškem veleposlaništvu v Ankari, najprej kot prvi svetnik veleposlaništva, potem kot poslanik, v času od aprila 1939 do aprila 1943 pa kot namestnik in najbližji sodelavec veleposlanika von Papna. 1943–1945 je delal kot generalni konzul v Barceloni, kjer je ostal še po vojni, dokler ga niso odpeljali v ameriško ujetništvo. V ujetništvu je ostal do leta 1946, ko je bil tudi priča na nürnberskem procesu. Pričal je v prid von Papna. Do leta 1952 je bil v različnih službah, povezanih z zunanjo politiko. Od 1953 do 1958 je bil veleposlanik v Beogradu in Tokiu, od

z legendo zgodnje zahodnonemške politike kanclerjem Konradom Adenauerjem, znanem po izredno trdem odnosu do komunističnega sveta. Ni pa tega mogoče trditi za nekatere druge pomembne ljudi iz zahodnonemške zunanje politike, kot so bili minister Heinrich von Brentano, državni sekretar Walter Hallstein ali ministerialni direktor v uradu zveznega kanclerja Herbert Blankenhorn.⁸ Poleg običajnih nalog, ki jih ima veleposlanik – napovedani prioriteti za delo nemškega veleposlanika v Jugoslaviji sta bili razvijanje gospodarskih in kulturnih odnosov –, je Hans Kroll dobil še posebno nalogo, ki kaže tudi na poseben interes ZRN za dobre odnose z Jugoslavijo. V spominih je o tem zapisal: »Beograd je bil doslej edino diplomatsko predstavništvo zvezne vlade v komunistični državi. K temu še v državi, ki je nekoč bila najbolj zanesljiv član sovjetskega bloka. Po prelomu z Moskvo je tu nastal vitalni interes, da bi od tu posebej pozorno spremljali dogajanja v Sovjetski zvezi in sosednjih, po izbruhu spora s kominformom sovražno razporejenih satelitskih državah / ... / Zato je bilo zunanjemu ministrstvu blizu, da mi je poleg običajne naloge, dodelilo še dodatno nalogo. V Beogradu naj bi izrabil tukajšnje posebej dobre možnosti, da opazujem položaj v Sovjetski zvezi in njenih satelitskih državah. O tem naj bi tekoče in izčrpno poročal / ... /«⁹ Ta naloga je zahodnonemškemu veleposlaniku ostala vse do prekinitve odnosov leta 1957 in je obenem pomenila enega najpomembnejših bonjskih interesov za ohranitev dobrih odnosov z Jugoslavijo.

Jugoslavija je bila torej za ZRN pomembna zunanjepolitična partnerica. Predvsem zaradi tega, ker so njeni diplomati po Beogradu imeli neposreden »dostop« v vzhodni blok. Da je v Beogradu rezidirala le zahodnonemški diplomatski predstavnik, je ZRN veliko pomenilo, saj vsaj v enem primeru ni veljala sovjetska »doktrina o obstoju dveh nemških držav«. Njeno pomembnost za ZRN pa so opredeljevali tudi drugi elementi. Tako je na primer tudi za nemško znanost nesporno, da si je Bonn dobre odnose z Jugoslavijo želel tudi zaradi tega, ker je Beograd po prekinitvi odnosov s Sovjetsko zvezo postal središče »nacionalnega in reformističnega komunističnega gibanja«. Kakšno veliko veljavo si je to gibanje pridobilo, se je pokazalo prav sredi petdesetih let, ko je vzhodni blok pestila kriza za krizo (Poljska, Madžarska). Prav tedaj je Titu skupaj z indijskim predsednikom vlade Nehrujem, indonezijskim predsednikom Sukarnom in egiptovskim predsednikom Naserjem uspelo oblikovati neuvrščeno gibanje, v katerem je postal vodilna osebnost. Jugoslavija je na ta način dobila

---

1958 do 1962 pa veleposlanik v Moskvi. – Hans Kroll, *Lebenserinnerungen eines Botschafters* (Berlin: Kiepenheuer & Witsch, 1967).

8 Kroll je sicer na začetku sodil med »ministrove ljudi«. Leta 1952 je Kroll prišel nazaj v zunanje ministrstvo prav na intervencijo von Brentana. Toda njegovo preveč samostojno delovanje v času, ko je bil veleposlanik v Moskvi, in kritika nemškega zadržanja do demonstrantov v Bonnu v zvezi z madžarskimi dogodki konec leta 1956 sta mu prinesla hude težave in veliko zamero pri ministru. Poleg tega se je zavzemal za politiko popuščanja napetosti s SZ, kar se ni skladalo z Brentanovo zadevno politiko. Zamera je bila tako velika, da je von Brentano Adenauerju predlagal odpoklic veleposlanika. Le dejstvo, da je bil v odličnih stikih s sovjetskim vodstvom in da je bil njegov način dela blizu kanclerjevimi predstavami – označevali so ga z »misijskarsko samozavestjo« –, ga je obvarovalo in Adenauer ga ni odpoklical, temveč poslal za veleposlanika v Tokio. – Daniel Kosthorst, *Brentano und die deutsche Einheit. Die Deutschland- und Ostpolitik des Außenministers im Kabinett Adenauer 1955–1961* (Düsseldorf: Droste, 1993), 163–66. Gl. tudi Kroll, *Lebenserinnerungen eines Botschafter* 335.

9 Ibid., 226, 207–58.

mednarodni položaj, ki je bil mnogo pomembnejši od njene velikosti in potenciala, ki ga je imela kot relativno šibka in nestabilna balkanska država. Jugoslavija je v prvi polovici petdesetih let z ameriško gospodarsko in vojaško pomočjo lahko utrdila svoj drugačni položaj med komunističnimi državami in do spomladi leta 1955 okrepila svojo neblokovsko, neuvrščeno zunanjo politiko. Na zunanjepolitičnem področju se je skratka razvila v upoštevanja vredno državo, s katero je bilo pametno biti v dobrih odnosih, če si želel z njeno pomočjo uresničevati svojo politiko.

Na drugi strani pa je Jugoslavija postajala zgled tudi zaradi notranje politike, ki jo je Titova oblast začela uvajati po izstopu iz vzhodnega bloka. »Jugoslovanski model« delavskega samoupravljanja ni odmeval le pri tako imenovani evropski in z njo seveda tudi zahodnonemški »demokratični levici«, temveč je imel podporo tudi vseh tistih sil v Evropi, ki so se zavemale za bolj iniciativno politiko do vzhodnoevropskih držav. ZRN naj bi prav z dobrimi odnosi z Jugoslavijo pomembno prispevala k »vzhodni politiki« zahoda, ki se je prav v teh letih na novo razvijala. Ne nazadnje je bilo za Bonn pomembno, da je Jugoslavija, kljub temu da jo je Sovjetska zveza v letih 1955 in 1956 v vseh pogledih rehabilitirala, ostala do Sovjetske zveze previdna in se ni odpovedala ne konceptu samoupravljanja in ne politiki neuvrščenosti. Do zahoda pa je tudi poslej ohranila diplomatske in gospodarske odnose. Še več, za zahod nasploh in ZRN posebej je bilo morda še pomembnejše, da se je v zgodnji dobi Nikite Hruščova v mnogih državah vzhodnega bloka pojavljala politika, ki se je zgledovala pri Jugoslovanih. Za zahod je bila seveda jugoslovanska različica komunistične države mnogo sprejemljivejša kot sovjetska oz. vzhodnoevropska.¹⁰

ZRN in kanclerju Adenauerju odkrit spor z Jugoslavijo, potem ko je pravkar ponovno zmagal na volitvah (1957), ni sodil v koncept. Toda Jugoslavija ga je, s priznanjem NDR, tako rekoč prisilila k uporabi t. i. Hallsteinove doktrine.¹¹ Vendar je tudi prekinitev diplomatskih odnosov leta 1957 potekala tako rekoč »prijazno« in sta jo obe strani na neki način obžalovali.

»Danes zjutraj, ob 11. uri, me je na mojo željo obiskal jugoslovanski poslanik. Predal sem mu noto zvezne vlade, ki sem jo kratko pojasnil. Poudaril sem, da odločitev zvezne vlade ni izraz sovražnega razpoloženja do jugoslovanskega naroda, pač pa izraz globokega razočaranja nad odločitvijo jugoslovanske vlade, da je v nezdržljivem nasprotju z življenjskimi interesi nemškega naroda. Dalje sem opozoril, da zvezna vlada na noben način ni enakega mnenja kot jugoslovanska, ki trdi, da bi njena odločitev lahko prispevala k popuščanju napetosti in k rešitvi nemškega vprašanja. Nasprotno, zaskrbljena je, da bo takšno enostransko stališče povečalo napetost in otežilo pot k demokratični združitvi Nemčije. Jugoslovanski poslanik je podal kratko osebno izjavo. Dejal je, če povzamem, da jugoslovanska vlada in jugoslovanski narod ne bosta razumela nemške odločitve. Jugoslavija mora kot suverena država računati na politične realnosti. To je temeljni interes jugoslovanskega naroda. Jugoslovanska

10 Več o tem gl. Hans-Peter Schwarz, *Die Ära Adenauer. Epochenwechsel 1957–1963. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Bd. 3* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt in Wiesbaden: F. A. Brockhaus, 1983), 27–42.

11 Več o Hallsteinovi doktrini gl. Dušan Nečak, *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija: Tito med ZRN in NDR* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002).

vlada je slej ko prej prepričana o pravilnosti svoje odločitve. Poslanik je zelo odprto izjavil, da v Beogradu niso računali s takšnim odzivom zvezne vlade! Pojasnil sem poslaniku, da bomo njemu in članom njegovega poslaništva nudili vso podporo in da njemu prepuščam način zaključitve poslov in odhoda članov njegovega poslaništva. Zvezna vlada v tem primeru nima namena določati roka. Računa z enakim stališčem jugoslovanske vlade. Poslanik se je nato zanimal za usodo gospodarskih pogodb in odnosov. Da bi omehčal trdoto našega sklepa, sem dejal, da prekinitve diplomatskih odnosov po veljavnem mednarodnem pravu ne potegne za sabo prekinitve sklenjenih pogodb. Opozoril sem ga, da je varstvo interesov Nemčije prevzela Francija in da naj se potrebni pogovori vodijo preko te države. Nato se je poslanik zanimal za usodo obstoječih konzulatov. Tudi na to sem mu odgovoril, da se bomo o teh vprašanih dogovorili na prihodnjih pogajanjih. Bilo je očitno, da je bil poslanik, ki je za nemško odločitev, jasno, že vedel, globoko prizadet. Vse njegovo zadržanje je bilo popolnoma neoporečno in korektno in imel sem občutek, da se posebno trudi zadržati osebni odziv. Ob koncu je spontano izrazil željo, da bi kdaj kasneje splošen politični razvoj omogočil ponovno vzpostavitev odnosov.

Bonn, 19. oktobra 1957

von Brentano«¹²

Ta zapis pogovora z jugoslovanskim poslanikom v Bonnu, Dušanom Kvedrom, je na dan prekinitve diplomatskih odnosov med Zvezno republiko Nemčijo in FLR Jugoslavijo nemški zunanji minister poslal svojemu kanclerju dr. Konradu Adenauerju, visokim uradnikom nemškega zunanjega ministrstva, oddelku za tisk in državnemu sekretarju v ministrstvu za zunanje zadeve, prof. dr. Walterju Hallsteinu. Na vljuden, relativno mehak način in na prvi pogled sramežljivo ter z veliko mero simpatije je bila tako imenovana Hallsteinova doktrina tako prvič uporabljena prav v odnosih z Jugoslavijo.

Kasnejši socialdemokratski zunanji minister in zvezni kancler Willy Brandt pa je do Jugoslavije in njene drugačne notranje in zunanje politike, kot jo je poznal ostali komunistični svet, gojil celo prijateljske odnose. Zato tudi ni nenavadno, da je do ponovne vzpostavitve diplomatskih odnosov leta 1968 prišlo tudi na željo ZRN in Willyja Brandta osebno. Brandt je že sredi aprila 1967 o nameravani obnovi diplomatskih odnosov z Jugoslavijo previdno obvestil zahodne velesile, npr. britanskega zunanjega ministra Browna. Ko mu je pripovedoval o trudu zahodnonemške politike, da bi izboljšala odnose z Vzhodom in na ta način prispevala k popuščanju napetosti, je Brownu dejal, da k tej politiki sodi tudi namera po obnovitvi diplomatskih odnosov z Jugoslavijo, ki da je iz znanih vzrokov »Sonderfall«.

Brown se je z nemškim kanclerjem strinjal. Toda tudi sicer so nemški zavezniki v tem času podpirali tako usmerjeno nemško »Ostpolitik«. Nemški veleposlanik v Rimu Herwarth von Bittenfeld je na primer poročal o pogovorih s francoskim diplomatom Alphandom o nameri ZRN, da obnovi diplomatske odnose z Jugoslavijo,

12 PAAA, Abteilung 7, f. 301, 1, MB 1 C07/ 57.

in o mogočih učinkih tega dejanja na druge države. Menil je, da bi bilo bolje, če bi diplomatske odnose z Jugoslavijo navezali istočasno s kakšno drugo vzhodnevropsko državo. Toda na koncu je vendarle potrdil pravilnost nemške namere, da najprej obnovi diplomatske odnose z Jugoslavijo, saj, tako je bil prepričan, vzpostavitev diplomatskih odnosov z Madžarsko ni mogoče kmalu pričakovati.

Prav »odmor« pri realizaciji »Ostpolitik«, ki so ga s svojim odlogom navezave diplomatskih stikov povzročile Madžarska, Bolgarija in Češkoslovaška, pa je prišel Nemcem prav, da so se lahko v miru pripravljali na obnovo diplomatskih odnosov z Jugoslavijo. V prvi vrsti tako, da so poskušali sprostiti politično klimo v odnosih med državama. Nadalje je k boljši politični klimi prispevalo dejstvo, da so se izboljšali pogoji za delo nemških diplomatov v Beogradu. Od konca aprila 1967 sta bila namreč vzpostavljena nemoteno potovanje diplomatskih kurirjev in poslovanje s šifriranimi telegrami. Vse to je torej prispevalo k temu, da je Bonnu uspelo prepričati Beograd, kako se zato, da ZRN obravnava Jugoslavijo kot »Sonderfall/poseben primer«, izplača ohraniti malo potrpljenja.¹³

Visoki diplomatski uradniki z obeh strani so se konec leta 1967 srečali v Parizu, da bi pripravili vse potrebno za obnovo diplomatskih odnosov med državama. Sedemdnevna pogajanja so bila trda in zapletena. Ko preberemo njihove končne izdelke, ni povsem jasno, zakaj so bila taka. Besedila so namreč skopa in asketska, dopuščajo kaj malo interpretacij smisla zapisanih besed. Vsi dokumenti so kratki in jasni. Njihova vsebina pa nam govori, da sta obe strani dosegli načrtovano – stopili sta na pot nove politike sodelovanja med vzhodom in zahodom. Morda se je tehtnica merjenja uspeha na pogajanjih vendarle malo nagnila na jugoslovansko stran, saj iz sprejetih dokumentov ni mogoče jasno razbrati, da je bila oz. da je nemška politika vztrajanja na načelih Hallsteinove doktrine in »Alleinvertretungsanspruch« z mednarodnopolitičnega vidika uspešna. Že samo ponovna navezava diplomatskih odnosov z državo, s katero je pred desetimi leti zaradi jugoslovanskega priznanja NDR odmevno prekinila diplomatske odnose, je pomenila odmik od take politike proti novi »Ostpolitik«. ¹⁴ Jugoslavija je s ponovno navezavo diplomatskih odnosov dobila nekakšno priznanje pravilnosti svoje politike do nemškega vprašanja in si je na ta način na široko odprla vrata za gospodarsko sodelovanje v ZRN in za njeno gospodarsko-finančno pomoč. ZRN pa je ponovna navezava diplomatskih odnosov zagotovo koristila na notranjepolitičnem področju, saj si je »Ostpolitik« – približevanje k Poljski, Češkoslovaški, NDR in SZ – komaj utirala pot in stara politika do nemškega vprašanja še ni bila »pozabljena« ali povsem zavržena. Skozi to prizmo je vredno ocenjevati tudi nemški milejši oziroma popustljivejši pogajalski pristop, posebej ko je šlo za odnos do nemškega vprašanja. Očitno predvsem zaradi notranjepolitičnih razmer, v katerih je bilo treba uresničiti »Ostpolitik«, je bilo ZRN važnejše od jugoslovanskega priznanja nemških stališč (NDR) do reševanja nemškega

13 *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland* (München: Oldenburg Verlag, 1967), 824, dok. 191.

14 Več o Brandtovi novi vzhodni politiki/neue Ostpolitik Dušan Nečak, »Ostpolitik« Willyja Brandta in Jugoslavija, 1963–1969 (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013).

vprašanja dejstvo, da s ponovno navezavo diplomatskih odnosov z Jugoslavijo v praksi uresničujejo novo politiko do vzhodnih, komunističnih držav in uveljavljajo politiko miroljubnega sodelovanja. Čeprav je ZRN že leta 1967 ponovno navezala diplomatske stike z Romunijo, je namreč obnova diplomatskih odnosov z Jugoslavijo, zaradi mednarodnega pomena in vloge Jugoslavije (voditeljica neuvrščene gibanja, upornica v od SZ vodenem komunističnem taboru, nosilka modela socializma, močno različnega od sovjetskega, itd.) ter njene, »Ostpolitik« bližnje deklarirane politike miroljubne koeksistence in popuščenja napetosti v svetu, imela povsem drugačno, večjo politično težo. Obnova diplomatskih odnosov z Jugoslavijo je pravzaprav bila prvi resni korak ZRN k približevanju najpomembnejšim vzhodnoevropskim državam, kot sta bili SZ in Poljska.

Nemška stran je z izbiro veleposlanika v Beogradu pohitela. Izbran je bil karierni diplomat Peter Blachstein in ne dotedanji odpravnik poslov Loeck. Jugoslovanska stran pa je že takoj na začetku, februarja 1968, obvestila Bonn, da bo z izbiro veleposlanika nekoliko zakasnila, saj sta predsednik Tito in zunanji minister Nikezić 7. februarja 1968 šele prišla z daljšega potovanja po Aziji in Afriki.

Napoved je Jugoslavija uresničila. Za prvega jugoslovanskega veleposlanika po obnovi diplomatskih odnosov je bil izbran slovenski diplomat Rudolf Čačinovič, ki je prišel v Bonn avgusta 1968. Poverilno pismo nemškemu predsedniku dr. Heinrichu Lübckemu pa je oddal tri mesece za nemškim veleposlanikom v Beogradu, 4. 9. 1968. Ob tem je prišlo do rahlega zapleta, saj je bil nemški predsednik do 21. 9. 1968 uradno na dopustu. Predsednikov protokol pa se je tudi zato, ker so Jugoslovani tako pohiteli z agrementom in s predajo poverilnega pisma veleposlanika Blachsteina predsedniku Titu, ter zato, ker so Jugoslovani vztrajali pri čimprejšnji predaji poverilnega pisma, odločil, da lahko pride do predaje v času od 1. do 5. 9. 1968. Sicer poverilnega pisma ne bi mogel predati predsedniku osebno, temveč njegovemu zastopniku, predsedniku Zveznega sveta (Bundesrat) Schützu. Nemška stran se ni strinjala s to možnostjo. Menili so, da bi na ta način Jugoslavijo po nepotrebnem izpostavljali pritisku Sovjetske zveze in njenih satelitov. Tako se je predsednik Lübcke samo za ta akt vrnil z dopusta in 4. septembra 1968 sprejel veleposlanika Čačinoviča. Torej je bila Jugoslavija tudi v tem primeru »Sonderfall«.¹⁵

Posebej je to bila v času, ki ga imenujemo »nova vzhodna politika« kanclerja Willyja Brandta. Temelj te politike je pomenila t. i. moskovska pogodba, podpisana 12. 8. 1970, ki je utirala pot pogodbam ZRN z drugimi vzhodnoevropskimi državami. Z njo pa je imela jugoslovanska zunanja politika kar nekaj skrbi. Bala se je namreč, da bo ZRN zdaj fokus svoje »nove vzhodne politike«, zlasti z gospodarskega vidika, naravnala na SZ in Poljsko in da bo Jugoslavija potisnjena povsem na rob zahodnonemškega interesa. Tako sliko so jugoslovanskim diplomatom v deželah vzhodnega bloka slikali tudi njihovi državni in partijski funkcionarji. Tudi sovjetski veleposlanik v Beogradu Smirnov je zahodnonemškimi diplomatom posredoval tako mnenje in jim nekako razumevajoče svetoval, da naj raje podprejo gospodarsko

15 PAAA, B 42, 1005, Vermerk 8. 8. 1968.

močnejše države, ne pa gospodarsko slabo stoječe Jugoslavije. Zahodnonemški veleposlanik v Beogradu, velik poznavalec jugoslovanske stvarnosti Joachim Jaenicke, je zato menil, da je ena glavnih nalog bonske vlade prepričati Jugoslavijo, da ZRN nima takšnega namena, saj bi taka politika zelo škodila njeni verodostojnosti kot partnerici državam vzhoda in jugovzhoda Evrope. Menil je, da bi jugoslovansko zaskrbljenost najlaže odpravili z napredkom pri vprašanju odškodnine in pri hitrem reševanju – dodeljevanju zveznih garancij – vlog nemških podjetnikov za investicije v Jugoslaviji.¹⁶

Veleposlaništvo ZRN v Beogradu je iz Bonna dobilo nalogo, naj začne široko »pomiritveno terapijo« v Jugoslaviji. Interno naj bi v Bonnu namreč ugotavljali, da bi moralo biti v interesu zahoda ohraniti jugoslovansko obliko socializma, skupaj s sistemom gospodarskega samoupravljanja, ki zelo privlači sovjetske satelite. Trdili so, da bi zato moral biti odnos do Jugoslavije odnos do »posebnega primera/Sonderfall«, čeprav ta še ni zaključila procesa demokratizacije. Bili so mnenja, da se zato vedno bolj kaže nujnost po vsakršni tuji gospodarski pomoči Jugoslaviji. Eden vrhunskih rezultatov take zahodnonemške politike je zagotovo podpis znanega brionskega sporazuma med Titom in Brandtom iz leta 1973/1974 o (kompromisni) rešitvi vprašanja odškodnine za storjene nacistične zločine med drugo svetovno vojno, ki je Jugoslaviji prinesel občutno finančno injekcijo.

Zunanja politika ZRN je kljub nekaterim nerešenim vprašanjem ostala naklonjena Jugoslaviji tudi po neslavnem koncu Brandtove ere zaradi vohunske afere »Guillaume«, torej v času kanclerjev Helmuta Schmidta in Helmuta Kohla, vse dokler nista razpad Jugoslavije in demokratizacija novonastalih držav v bistvu spremenila take politike.

Vendar do nemške odločitve, da prizna Slovenijo, in s tem konca nemške politike Jugoslavije kot »posebnega primera« ni vodila lahka pot, čeprav so se dogodki hitro vrstili. Sumarno je to pot opisal kolega Božo Repe v knjigi *Jutri bo nov dan* (Ljubljana, 2002, str. 383–391), ki ga za ta namen prav na kratko povzemam. Marca 1991 je nemški zunanji minister Genscher na sestanku s predsednikom predsedstva Kučanom še »močno svetoval«, naj Slovenija ne hiti in naj še posebej ne dela unilateralnih potez, ampak naj raje išče možnosti za ohranitev Jugoslavije na drugačnih ustavnih osnovah. Septembra 1991 pa je Nemčija že dajala prve določnejše izjave o priznanju, toda znašla se je pod velikom pritiskom drugih zahodnih držav: Španije, Italije, Nizozemske, Velike Britanije in še posebej Francije. Ko je sredi septembra 1991 na obisk v Nemčijo prišel francoski predsednik Mitterrand, mu je moral nemški kancler Kohl obljubiti, da bo Nemčija priznala Slovenijo (in Hrvaško) šele po tem, ko bodo to storile ostale članice ES. Toda k priznanju Slovenije je precej prispevalo hitro in dramatično poslabšanje položaja v Jugoslaviji. Kohl je zato na francosko-nemškem srečanju novembra 1991 vztrajal pri nameri po priznanju Slovenije in francoski predsednik ga ni mogel prepričati o nasprotnem. Mitterrand je zato poudarjal zlasti nujnost skupne odločitve dvanajsterice, »garancije za meje in zagotovitev pravic

16 Ibid.

manjšin«. Nemci so se s francoskim položajem strinjali, a je Bundestag istočasno sprejel resolucijo o Jugoslaviji, v kateri je nemško vlado podprl v naporih, da poleg haaške mirovne konference ustvarja pogoje za priznanje Slovenije. ES se je o »jugoslovanskem vprašanju« odločilno, čeprav ob robu in neuradno, ukvarjala na srečanju v Maastrichtu 11. in 12. decembra 1991. Po tem srečanju so Francozi predlagali izdelavo kriterijev, po katerih bi priznavali bivše republike. Vsaka od njih bi jih morala sprejeti, potem pa bi arbitražna komisija določila, ali jih izpolnjuje.

Nemška stran pa je bila po srečanju v Maastrichtu že trdno odločena, da še pred božičem prizna Slovenijo in Hrvaško. Zvezni kancler Helmut Kohl, ki je to odločitev javno sporočil v nemškem parlamentu, se je znašel pod hudim pritiskom velesil, od ZDA do Francije in Velike Britanije. Vrstile so se razne politične akcije za kompromisno ureditev jugoslovanskega vprašanja in pritisk na Nemčijo se je zlasti v dneh okoli 16. decembra stopnjeval. Priznanju Slovenije in Hrvaške so nasprotovali generalni sekretar OZN De Cuéllar, posrednik Vance, ameriška administracija in večina članic ES. Nemško oziroma Genscherjevo stališče po priznanju obeh bivših republik naj bi podpirali le dve članici ES. Toda kljub temu se je Genscher trdno zavzemal, da bo Nemčija Slovenijo in Hrvaško ne glede na dvanajsterico priznala še pred božičem. Izdelan je bil sicer francosko-nemški predlog o kriterijih za priznanje, toda nemško vztrajanje pri datumu priznanja je le poglobilo razhajanja med Francijo in Nemčijo in grozilo z razkolom v ES. Rešitev je našel italijanski zunanji minister De Michelis. Predlagal je namreč, naj se države v osnovi držijo francosko-nemškega predloga kriterijev, Nemčija pa naj odstopi od zahteve po priznanju pred božičem. Repe to sklepno fazo boja za priznanje Slovenije in Hrvaške opisuje takole: »Nazadnje so sprejeli sklep, da bodo tiste republike, ki bodo izrazile voljo do priznanja in izpolnile zahtevane pogoje, priznane 15. januarja 1992, Nemčija pa jih bo priznala že 23. decembra z veljavnostjo prav tako 15. januarja 1992. Volk je bil sit in koza cela: osnova za priznanje je bil francoski predlog o pogojih, Kohl in Nemčija sta lahko držala besedo, nevarnost razkola v ES pa je bila odstranjena / ... / <¹⁷

Ne bi bilo prav zapisati, da je Slovenija po osamosvojitvi in priznanju prevzela vlogo »posebnega primera«, kot ga je imela Jugoslavija. Doma, v Evropi in po svetu so se namreč rodile povsem drugačne geopolitične in družbene razmere. Vsekakor pa je mogoče zatrditi, da je Nemčija videla v Sloveniji velik potencial v primerjavi z vzhodnoevropskimi državami, ki so nastale po padcu berlinskega zidu. Imela jo je za gospodarsko najbolj razvito in družbenopolitično najbolj podobno zahodnim demokracijam. Slovenija pa je, tako kot prej Jugoslavija, v Nemčiji našla najpomembnejšega gospodarskega partnerja in v marsičem vzornika pri oblikovanju nove večstrankarske politične ureditve. Prijateljske politične vezi so ostale.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- PAAA, Politisches Archiv des Aussenwärtigen Amtes, Bonn:
  - Abteilung 7, Abbruch deutsch-jugoslawischer Beziehungen anlässlich jugoslawischer Anerkennung der DDR.

Časopisni viri:

- *Borba*.
- *Dnevnik*.

Literatura:

- »40 Jahre Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland«: *Eine Dokumentation*. Bonn: Bonn aktuell, 1989.
- *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland*. München: Oldenburg Verlag, 1967.
- Brey, Thomas. »Bonn and Belgrad.« *Osteuropa* 29 (1979): 632–41.
- F., Š. *Yugoslavia and the Federal Republic of Germany, Yugoslav Survey*. Beograd 6 [1965] 20.
- Kardelj, Edvard. *Problemi naše socialističke izgradnje, Tom III*. Beograd: Kultura 1960.
- Kosthorst, Daniel. *Brentano und die deutsche Einheit. Die Deutschland- und Ostpolitik des Außenministers im Kabinett Adenauer 1955–1961*. Düsseldorf: Droste, 1993.
- Kroll, Hans. *Lebenserinnerungen eines Botschafters*. Berlin: Kiepenheuer & Witsch, 1967.
- Nečak, Dušan. »Ostpolitik« *Willyja Brandta in Jugoslavija, 1963–1969*. Ljubljana: Znanstvena založba filozofske fakultete, 2013.
- Nečak, Dušan. *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija: Tito med ZRN in NDR*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002.
- Repe, Božo. *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Schwarz, Hans-Peter. *Die Ära Adenauer. Epochenwechsel 1957–1963. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Bd. 3*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt in Wiesbaden: F. A. Brockhaus, 1983.
- *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, št. 35/350, 1. 8. 1951.

Dušan Nečak

YUGOSLAVIA AS A »SPECIAL CASE / SONDERFALL« IN THE WEST GERMAN FOREIGN POLICY

SUMMARY

This contribution attempts to shed some light on the path, taken by the Federal Republic of Germany (the FRG) in order to turn from a supporter of Yugoslavia, its “friend” and its biggest economic partner, into one of the countries that were of key importance for the realisation of the emancipation aspirations of Slovenia. The relations between the states were not straightforward and always friendly, as they were instead dictated by the ongoing political as well as economic interests of both sides. They fluctuated from the earliest Yugoslav recognition of the FRG (1951), through the severance of diplomatic relations (1957), to the resolution of the most pressing bilateral problems (for example, the issue of the reparations for the Nazi war crimes, perpetrated in Yugoslavia during World War II; the issue of the so-called “Gastarbeiter” (migrant workers) in the FRG; or the activities of the emigration, hostile towards Yugoslavia). Throughout this time, Yugoslavia was, in the eyes of the FRG, a kind of a “special case / Sonderfall”, as the FRG took it as an open “window” into the Eastern Bloc and the Non-Aligned Movement. The attempts to answer the question why Yugoslavia was a special case for the FRG represent the core of this contribution.

The fact that the relations between the FRG and Yugoslavia were, generally speaking, rather good, regardless of which political option led the German government, is an important characteristic of the bilateral relations between these countries. However, it is also true that the bilateral relations were at their best and most successful – as far as the solving of the problems between the states was concerned – when the charismatic politician Willy Brand participated in the government, as he also maintained personal contacts with a large number of the leading contemporaneous Slovenian politicians and diplomats. The decision that the FRG resolutely supported the attainment of the Slovenian independence was certainly also based on the fact that ever since the establishment of diplomatic contacts, the Slovenian politics had been notably present in the FRG; that the economic contacts between Slovenia and the FRG were close, especially at the end of the 1960s and in the beginning of the 1970s; that the Yugoslav diplomatic representations were mostly “in the hands” of Slovenian diplomats; and that no particularly difficult political problems existed between the two sides. In this manner the Slovenian national-political problems were known to the FRG, or they were at least not completely unknown. This certainly made the decision of Helmut Kohl’s government to recognise Slovenia as an independent country much easier.

The realisation that Yugoslavia could not survive without democratisation put an end to the (West) German policy, which I have, for the purposes of this contribution,

named “the German policy towards Yugoslavia as a ‘special case / Sonderfall’”. Germany saw Yugoslavia as a state that was worth keeping alive, as it was different than the other socialist states. In his statement on the occasion of the death of the long-time German foreign minister Hans-Dietrich Genscher (the FDP), Ervin Hladnik-Milharčič shared this opinion, as he wrote the following: “... In the 1980s, the German politics promoted the preservation of Yugoslavia as a single state, and in this sense it refrained from accepting any compromises. However, when Slovenia and Croatia declared their independence, Germany led the efforts for their immediate recognition. It was Germany that showed the way to the rest of the European Union members and ultimately also the United States of America...”¹⁸

The exemplary relations between the two ideologically opposed yet nevertheless friendly states remained such even after the retirement of the social-democratic chancellor Willy Brandt (1974) from the political arena and the death of Josip Broz Tito (1980).

---

18 »Zadnji, ki so ga vsi poznali po imenu,« *Dnevnik*, 2. 4. 2016, 4.

Polona Balantič*

Zahodnonemške priprave na smrt predsednika Josipa Broza Tita. Obnavljanje dejavnikov morebitne destabilizacije Jugoslavije v primeru smrti predsednika Tita in priprava ukrepov za podporo Jugoslaviji

IZVLEČEK

Prispevek poskuša na osnovi analize dokumentov političnega arhiva nemškega zunanjega ministrstva ponuditi odgovor, ali so v letih pričakovanja smrti predsednika Tita zahodni zavezniki Jugoslavijo obravnavali kot potencialni izvor varnostne krize v razmerah blokvske razdelitve sveta. Raziskovalna metoda je bila analiza dokumentov v fondih, ki dokumentirajo nemško-jugoslovanske odnose v obdobju vlad nemškega kanclerja Helmuta Schmidta (1974–1982). Analiza dokumentov potrjuje hipotezo, da so zahodni zavezniki zaradi svojega interesa za ohranitev blokvske nevtralne Jugoslavije od leta 1976 pozorno spremljali njen varnostni položaj in pravilno predvidevali, da neposredna grožnja Jugoslaviji ni Sovjetska zveza, temveč gospodarska kriza v Jugoslaviji in napetosti med njenimi narodi.

Ključne besede: hladna vojna, predsednik Tito, Jugoslavija kot Sonderfall, Helmut Schmidt, razpad Jugoslavije

ABSTRACT

WESTERN GERMANY PREPARATIONS FOR
THE DEATH OF PRESIDENT JOSIP BROZ TITO.
ADDRESSING FACTORS OF A POSSIBLE DESTABILIZATION
OF YUGOSLAVIA IN CASE OF THE DEATH OF PRESIDENT TITO AND
THE PREPARATION OF MEASURES TO SUPPORT YUGOSLAVIA

The main aim of the article was to determine, based on the analysis of documents obtained from the German Foreign Ministry political archives, whether, during the time

* Mag. zgodovine, doktorska študentka zgodovine (Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani), Dečmanova 2, SI-1000 Ljubljana, polona.balantic@rtvslo.si

when the death of President Tito was expected, the western allies perceived Yugoslavia as a potential source of security crisis in the world that was divided into two blocs. The research method used in the study is the analysis of documents from archives describing relations between Germany and Yugoslavia during the 1974–1982 period, when Helmut Schmidt served as Chancellor of the Federal Republic of Germany. The results confirmed the hypothesis that, due to their interest to keep Yugoslavia neutral in matters concerning the bloc division, the western allies had, since 1976, closely monitored the security position of the Yugoslavian state and determined that the economic crisis in Yugoslavia and tensions between its peoples posed a direct threat to its existence.

Key words: cold war, president Tito, Yugoslavia as a “Sonderfall”, Helmut Schmidt, the breakup of Yugoslavia

---

Prolog

Na prvi seji zvezne vlade v Bonnu po smrti predsednika Josipa Broza Tita so Jugoslavijo obravnavali pod točko tri dnevnega reda z naslovom *Internationale Lage* (Mednarodne razmere). Administracija zveznega kanclerja Helmuta Schmidta¹ je

---

¹ Helmut Schmidt je bil drugi zvezni kancler iz vrst socialnih demokratov (SPD) v povojni ZRN. 16. aprila 1974 je po njegovem odstopu nasledil Willyja Brandta. Kancler je bil do 1. oktobra 1982, ko so mu izglasovali nezaupnico. Vladno politiko koalicije strank SPD in FDP (Liberalno-demokratska stranka) v eri kanclerja Schmidta so zaznamovali soočanje s posledicami nafte krize (1973) in energetske krize (1979), ohladitev odnosov med Washingtonom in Moskvo ter soočanje z vzponom levega terorizma, konkretnije boja proti terorizmu Frakcije rdeče armade (RAF). Prav zaradi teh okoliščin delovanja njegovih treh vlad so pogoste ocene, da je njegovi karieri zveznega kanclerja umanjkal pozitiven vrh, zaradi nenehnega soočanja s kriznimi okoliščinami pa je tudi kot kancler ohranil vzdevek »krizni menedžer«. Tega so mu nadeli, ko je kot senator za notranje zadeve mesta Hamburg uspešno vodil reševalno akcijo ob katastrofalnih poplavah v noči s 16. na 17. februar 1962. Drugače kot njegov predhodnik Willy Brandt je Schmidt zavračal idealistični pristop k oblikovanju zunanjepolitične strategije in obveljal za realpolitika. Zanj je veljalo, da v polju socialdemokratske politike stoji na desnem polu. Njegova politika je bila tako prvenstveno usmerjena k stabilizaciji in rasti zahodnonemškega gospodarstva pa tudi gospodarskega prostora zahodnoevropskih integracij. Drugo vodilo je bilo preprečevanje možnosti, da bi ZRN postala mednarodnopolitično izolirana. Osnovni naslovnik vseh njegovih politik je bila Evropa (v terminu Zahodne Evrope, tedaj reprezentirane z Evropsko gospodarsko skupnostjo pa tudi z zvezo NATO), čeprav je bil tudi prepričan ‚transatlantik‘ in je verjel v nujnost dobrega sodelovanja z ZDA. Osrednja os njegove zunanje politike je bil Bonn–Pariz, saj je Schmidt verjel, da je tesno sodelovanje ZRN s Francijo prvi pogoj za poglobljanje predvsem gospodarske integracije zahodnoevropskih kapitalističnih gospodarstev. Primat gospodarskih in finančnih zadev v Schmidtovi vladni politiki (tudi v njegovi zunanji politiki) potrjuje med drugim njegova iniciativa za srečanja gospodarskih veselil, iz česar so se razvila redna letna srečanja gospodarskih veselil (G7) ter program za vzpostavitev evropske monetarne unije (obe pobudi je oblikoval in predstavil skupaj s francoskim predsednikom Valeryjem Giscardom d’Estaingom). Če je za obdobje vlad Willyja Brandta obveljala ocena, da si je tedaj ZRN povrnila ugled v mednarodni politiki, pa mandate vlad Helmuta Schmidta ocenjujejo kot čas, ko ZRN vstopi v klub političnih veselil, kjer s temi enakopravno razpravlja tudi o varnostnih vprašanjih. Tozadeveno naj bi bila ključna cezura Schmidtova udeležba na sestanku vodstvene skupine NATA na Guadeloupu januarja 1979, kjer je ZRN kot sicer nejedrska država enakovredno z drugimi udeleženkami iskala rešitve vprašanja jedrskega orožja in njegovega nameščanja. Schmidtovo tretjo vlado po izglasovanju nezaupnici je nasledila vlada koalicije strank CDU (Krščansko-demokratske stranke) in FDP s kanclerjem Helmutom Kohlom. Ta koalicija in Kohl kot kancler sta se obdržala do združitve obeh nemških držav v letu 1990. Podrobneje o vladni politiki Helmuta Schmidta v: Christian Hacke, *Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder* (Berlin: Ullstein, 2004). Helga Haftendorn, *Deutsche Außenpolitik zwischen Selbstbeschränkung und Selbstbehauptung: 1945–2000* (München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2001). Gunter Hofmann, *Willy Brandt und Helmut Schmidt. Geschichte einer schwierigen Freundschaft* (München: C. H. Beck, 2012).

ugotavljala: »Časovno sovpadanje afganistanske krize s hudo boleznijo predsednika Tita je Jugoslaviji omogočilo preverbo določenih kriznih mehanizmov oziroma mehanizmov prehoda. Ta preizkus je bil očitno uspešen: Notranje razmere so ostale stabilne, javen odziv preudaren. Tudi po Titovi smrti 4. 5. 1980 še naprej ni nobenega razloga za dvom v sposobnost delovanja in stabilnost Jugoslavije.«²

Jesco von Puttkamer, ki je kot veleposlanik Zvezne republike Nemčije (ZRN) v Beogradu od leta 1975 pozorno spremljal priprave na prehod Jugoslavije v čas po Titovi smrti, katerih ključ je bila predvsem ustavna kodifikacija instituta kolektivnega vodstva kot sredstva zoper mogoč nastop vakuum na vrhu države in kot ukrepa za ohranjanje stabilnosti v večnacionalni federaciji, je pol leta po Titovi smrti napisal bolj realistično oceno: »Po Titovi smrti je Jugoslavijo zajela splošna, iskrena žalost. Pokazalo se je, da je užival simpatijo daleč onkraj krogov komunistične partije skoraj med vsemi Jugoslovani. Splošen šok, ki ga je Titova smrt sprožila, je pri opazovalcih vzbudil vtis močne enotnosti. V tem obdobju je kolektivno vodstvo uspešno izkoristilo priložnost za izpeljavo prvih korakov prehoda v čas po Titu.

Kot je bilo pričakovati, je del učinka šoka sčasoma poniknil v ozadje in goreča praktična vprašanja vsakodnevnega življenja, predvsem na ekonomskem področju, so stopila v ospredje, pri čemer je občutek pripadanja (skupni državi, op. P. B.) popolnoma izostal. Jugoslovani so zdaj pridobivali nove izkušnje. Ugotavljali so, da je ena stvar imeti sistem samoupravljanja z nesporno avtoriteto na vrhu, ki jo je v vsakem trenutku mogoče poklicati in ki je v skrajnem položaju odločala, povsem druga stvar pa je shajati v tem zapletenem sistemu brez takšne avtoritete. Prvič v povojnem obdobju sta se morala jugoslovansko vodstvo in javnost sprijazniti z dejstvom, da je treba konflikte javno razrešiti.«³

Obenem se je moralo politično vodstvo soočiti tudi z novo odsotnostjo »ključnega arbitra, ki je sistem rešil iz brezupnega položaja, kadar je vse drugo odpovedalo«, za katerega se je v obdobju optimizma po letu 1971, v neke vrste »zlati dobi«, zdelo, da je rešil tudi nacionalno vprašanje.⁴

Zgoščenost nemških poročil o razmerah v Jugoslaviji od začetka Titove bolezni, o kateri tuji diplomati poročajo od nastopa leta 1980,⁵ in pa pozorno spremljanje

2 DE-PAAA, 42 (ZA), f. 132867, Gradivo referata 214 za sejo vlade 7. 5. 1980, 6. 5. 1980.

3 DE-PAAA, 42 (ZA), f. 132868, Ber. Nr. 1425/80, Betr.: Entwicklung in Jugoslawien seit Titos Tod, 7. 11. 1980.

4 Sabrina Petra Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević* (Boulder: Westview Press, 2002), 5. Na smrt Tita kot trenutek izgube ključnega arbitra v reševanju kriz v povojni Jugoslaviji v članku *Ustava SFRJ in ustavni sistem 1974, povzročitelj krize ali mehanizem za njeno reševanje?* opozarja Mitja Žagar. Ugotavlja, da je bil predsednik Tito skupaj z vrhom Zveze komunistov Jugoslavije kot vrhom nosilke političnega monopola »najpomembnejši in najbolj učinkovit neformalni mehanizem za preprečevanje, upravljanje in reševanje kriz in konfliktov«. Žagar ugotavlja, da je bilo to »bistvenega pomena v državi, katere oblast in vladajoča ideologija sta trdili, da uveljavljanje socialističnega samoupravljanja pretvarja Jugoslavijo v družbo brez konfliktov, saj iz navedenih razlogov ustavni in politični sistem nista vključevala in razvila učinkovitih formalnih mehanizmov in institucij za preprečevanje, upravljanje in razreševanje kriz in konfliktov«. – Matija Žagar, »Ustava SFRJ in ustavni sistem 1974: povzročitelj krize ali mehanizem za njeno razreševanje?«, v: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968–88*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010), 231–56.

5 Prvo poročilo diplomatov ZRN o Titovi bolezni v dokumentih političnega arhiva nemškega zunanjskega ministrstva nosi datum 4. 1. 1980. V njem svetnik veleposlaništva Hallensleben poroča, da ljudje govorijo, da bo Tito umrl in da ga bo nasledil Rus: »Dogajanja v Afganistanu marsikateremu Jugoslovanu kažejo, da se mora Jugoslavija za svoj

razvoja v Jugoslaviji in tudi razvoja njenega položaja v mednarodni skupnosti je treba razumeti v kontekstu posebnega položaja, ki ga je Bonn (in obenem Zahod) pripisoval stabilnem in v kontekstu blokavske razdelitve sveta neodvisnem položaju Jugoslavije.⁶

Jugoslavija kot *Sonderfall* (poseben primer) zahodnonemške zunanje politike je bila še posebej značilna za obdobje vlad socialnodemokratskih kanclerjev; prav Willy Brandt (kancler v obdobju 1969–1974) je še kot zunanji minister v veliki koaliciji kanclerja Kurta Georga Kissingerja (1966–69) spodbudil zagon postopka za obnovitev diplomatskih odnosov z Jugoslavijo, do česar je prišlo leta 1968.⁷ V naslednjih letih je nemška podpora Jugoslaviji pretežno obsegala ukrepe za podporo jugoslovanskemu gospodarstvu, v obliki sprejemanja jugoslovanskih gastarbajterjev, sodelovanja z jugoslovanskimi podjetji in s kreditno podporo jugoslovanskemu gospodarskemu razvoju. Zanimiv komentar te nemške podpore ohranjanju stabilnosti Jugoslavije je zapisal Viktor Meier, ki je bil v obravnavanem obdobju stalni dopisnik časopisa *Frankfurter Allgemeine Zeitung* za področje Jugoslavije: »Jugoslavija je na Zahodu pobirala sadove skoraj romantične naklonjenosti. Nemški socialdemokrati, med njimi celo realistično misleči zvezni kancler Schmidt, so pri tem vodili.«⁸

Kot izhaja iz dokumentov političnega arhiva nemškega ministrstva za zunanje zadeve iz obdobja zadnjega socialnodemokratskega kanclerja v času obstoja dveh nemških držav Helmuta Schmidta (1974–1982), so zahodne zaveznice predvsem od leta 1976 vodile intenziven dialog o mogočih ukrepih za podporo Jugoslaviji, če bi se ob smrti predsednika Tita pojavila resna grožnja njeni stabilnosti in njenemu obstoju. Od tega leta se je namreč v okviru zveze NATO sestajala neformalna skupina političnih direktorjev in vojaških svetovalcev za posvetovanje o zadevi *Krisenfall Jugoslawien* (Krizni primer Jugoslavija). Kot pričajo dokumenti, pa so bili zdravje predsednika Tita in implikacije stanja Titovega zdravja za politično stabilnost Jugoslavije predmet razprav že vsaj od leta 1974.

Da je šlo pri odločitvi za podporo Jugoslaviji za politično (in tudi ideološko) odločitev, katere poteze so prihajale navzkriž z realpolitičnim razmišljanjem in s smernicami gospodarske in finančne politike posameznih zahodnih držav, priča

.....
sedanji položaj zahvaliti le Titu in da ga lahko vzdržuje le on.« – DE-PAAA, 42 (ZA), f. 132866, Fernschreiben (verschlüsselt), Nr. 10, Betr.: Gesundheitszustand Titos, 4. 1. 1980.

- 6 Kompendij varnostno-političnih analiz razvoja v jugovzhodni Evropi na ozadju ideje Balkana kot cone brez jedrskega orožja in pa Titove smrti je že leta 1983 izšel pod naslovom *South-Eastern Europe After Tito: A Powder Keg for the 1980s*. Strnjeno pojasnilo interesa Zahoda za varovanje neodvisne Jugoslavije tudi v obdobju po Titu poda uvodni tekst politologa Williama F. Gutteridgea: »Ne le da so interesi na Balkanu in v vzhodnem Sredozemlju po pravilu odvisni od interakcij med zvezo Nato in Varšavskim paktom, ampak so v veliki meri še vedno določeni z dediščino obiska Winstona Churchilla v Moskvi oktobra 1944. Nikjer izven Srednje Evrope ni obstoj (in priznanje obstoja, op. P. B.) sovjetskih in zahodnih con vpliva bolj ekspliciten. Uspešno nadaljevanje (KVSE, op. P. B.) procesa Helsinki–Beograd–Madrid v obliki realistične konference o razoroževanju bi koristil vsej regiji, katere interesov ne moremo ločiti od interesov preostale Evrope in jih ne moremo obravnavati ločeno od njih.« – William Frank Gutteridge, »Summary of Discussions and Notes on Recent Developments,« v: *South-Eastern Europe After Tito: A Powder Keg for the 1980s*, ur. David Carlton in Carlo Schaerf (London in Basingstoke: The Macmillian Press LTD, 1983), 4.
- 7 Podrobneje o obnovi diplomatskih odnosov med ZRN in Jugoslavijo v: Dušan Nečak, *Ostpolitik' Willyja Brandta in Jugoslavija (1963–1969)* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013), 120–74.
- 8 Viktor Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996), 29.

poročilo s konca leta 1975: »Ob robu ministrskega srečanja zveze NATO so ministri za zunanje zadeve razpravljali tudi o tem, kako bi lahko pomagali jugoslovanskemu gospodarstvu in tako okrepili samostojnost države. Sauvagnargues in Callaghan sta s podtonom začudenja vprašala ministra (Genscherja, op. P. B.), zakaj onemogočamo dostop Jugoslavije do evropske razvojne banke. Zvezni minister je izrazil mnenje, da imamo tu najverjetneje opraviti z neprimernim poskusom proračunskih uradnikov, da bi delali zunanjo politiko. Svojim kolegom lahko zagotovi, da to ne bo več dolgo trajalo.« (podčrtano v izvirnem dokumentu)⁹

V obravnavanem obdobju treh vladnih mandatov kanclerja Schmidta skozi dostopne dokumente sledimo razvoju identifikacije morebitnih groženj samostojni in v blokovski konstelaciji nevtralnemu Jugoslaviji: od prve polovice sedemdesetih let je kot vedno manj realna neposredna grožnja ocenjena možnost vojaške intervencije Sovjetske zveze, vedno bolj pa prihaja v ospredje zavedanje, da bodo o koheziji Jugoslavije odločali sposobnost gospodarskega preživetja federacije, zavezanost republik in pokrajin k razvoju projekta skupne države in pa občutek pripadnosti federaciji med prebivalstvom. Dokumenti razkrivajo, da je v letih po smrti predsednika Tita prav dolgotrajna gospodarska kriza odprla vrata povečevanju najprej gospodarskega, po tem pa tudi političnega vpliva Sovjetske zveze v Jugoslaviji in tako tudi širše na Balkanu. Temu se je s koordinirano akcijo z intervencijo Mednarodnega denarnega sklada (MDS) Zahod sredi osemdesetih let zoperstavil. A prav poseg MDS v že spremenjenem geopolitičnem okolju s pešanjem blokovske napetosti in temu ustreznim upadanjem interesa Zahoda za ohranjanje neodvisne Jugoslavije, posledično pa tudi z naraščanjem neizprososti zahodnih upnikov, je tudi napovedal in vodil v konec (finančne) samostojnosti jugoslovanske države, kot katalizator padca realnega standarda jugoslovanskega prebivalstva pa tudi v eskalacijo napetosti med federalnimi enotami in narodi Jugoslavije.

Trojna kriza v času smrti predsednika Tita

Zgodovinarica Branka Magaš, ki je kot novinarka komentirala krizo v Jugoslaviji od leta 1980 pa vse do leta 1992, je januarja 1980 zapisala: »Čeprav se Tito ne zdi usodno bolan, ni presenetljivo, da je vstop sovjetskih čet v Afganistan sprožil nov krog špekulacij o prihodnosti Jugoslavije. NATO sicer ne poroča o premikih čet Varšavskega pakta v bližini jugoslovanskih mej; to, da je jugoslovanska vojska v pripravljenosti, je popolnoma pričakovano. Jugoslovani sami so močno zavrnilo namige, da potrebujejo zunanjo zaščito. V resnici so takšne špekulacije bolj povezane s poskusi ustvarjanja političnega kapitala iz sovjetske dileme v Kabulu kot z varovanjem jugoslovanske nacionalne neodvisnosti. / ... / <<¹⁰

---

⁹ DE-PAAA, 42 (ZA), f. 116707, Vermerk betrifft: Unterstützung eines unabhängigen Jugoslawiens, 15. 12. 1975.

¹⁰ Branka Magaš, *The Destruction of Yugoslavia, Tracking the Break-Up 1980–1992* (London in New York: Verso, 1993), 79.

V začetku leta 1980 je svetovna javnost kot največjo potencialno grožnjo Jugoslaviji morebiti res ocenjevala agresivnost, ki jo je Sovjetska zveza demonstrirala z invazijo v Afganistanu decembra 1979. Na to kaže tudi zapisnik tiskovne konference tedanjega ameriškega zunanjega ministra Warrena Christopherja, ki so ga nemški diplomati vključili med svoje dokumente. 15. januarja, ob robu zasedanja sveta zveze NATO na temo razmer v Afganistanu, so Christopherja vprašali, ali je svet razpravljaj tudi o morebitnem kriznem načrtu za Jugoslavijo. Christopher je odgovoril: »V pogovorih, ki sem jih imel v zadnjih 356 urah, je bila Jugoslavija omenjena kot ilustracija za način, na katerega so države na periferiji Sovjetske zveze ogrožene zaradi akcije, ki jo je Sovjetska zveza izvedla v Afganistanu. Jugoslavije nismo posebej ali podrobneje analizirali, vendar pa menim, da se morajo vse države na periferiji Sovjetske zveze zavedati, da je njihov položaj sedaj drugačen, kot je bil, preden je Sovjetska zveza izvedla invazijo v pred tem neodvisno državo in v njej namestila skoraj 100.000 vojakov.«¹¹

Izjave o novem položaju za Jugoslavijo po sovjetski invaziji v Afganistan je treba razumeti predvsem v kontekstu prepričanja zahodnih zaveznikov, da morajo ne le Jugoslaviji, pač pa tudi Sovjetski zvezi dati jasen znak, da si bodo sami, tudi po smrti predsednika Tita, aktivno prizadevali za podporo ohranitvi Jugoslavije. O tem govorijo v nadaljevanju citirani dokumenti pogovorov znotraj zveze NATO.

Zelo trezno in z upoštevanjem nadaljnjega razvoja dogodkov tudi pravilno so dejavnike nestabilnosti ocenjevali v bonški zunanjepolitični centrali. Njena analiza iz sredine januarja jasno identificira gradnike trojne zaostritve razmer v Jugoslaviji leta 1980, ki so jo poudarjale kasnejše zgodovinske analize. Analiza referata 214, ki je bil pod vodstvom visoke uradnice dr. Renate Finke-Osiander pristojen za Jugoslavijo, je prišla do sklepa: »Neposredne grožnje Jugoslaviji ni pričakovati niti od jugoslovanske emigracije niti od Sovjetske zveze. Komaj verjetno bi bilo, da bi se Sovjetska zveza prav zdaj (po Afganistanu) odločila za prenatgljene akcije. Počakala bo, ali bo čas delal zanjo. / ... / Za jugoslovansko vodstvo bo pomembno, ali bo čas predaha (*Atempause* – čas občutka solidarnosti po smrti predsednika Tita, op. P. B.) izkoristilo za regeneracijo akcijsko sposobnega in navzven trdnega oblastnega centra. Če to ne bi uspelo, bi bilo treba računati z resnimi težavami – predvsem z okrepljenimi stremljenji republik po avtonomiji. / ... / Naš odziv mora upoštevati težak položaj jugoslovanskega vodstva v tej fazi prehoda, in sicer tako, da državo politično in gospodarsko intenzivneje in tudi bolj demonstrativno kot doslej podpremo, da bi ji olajšali varovanje njene neodvisnosti.«¹² (podčrtano v izvirnem dokumentu)

11 DE-PAAA, 42 (ZA), f. 132867, Reg. Nr. 361 (VS-nur für den Dienstgebrauch), Text: Christopher Conference in Brussels, 21. 1. 1980.

12 DE-PAAA, 42 (ZA), f. 132867, Vermerk, Betr.: in Jugoslawien bei einem Ableben Präsident Titos zum jetzigen Zeitpunkt, 16. 1. 1980. Nemški diplomati so majhno verjetnost sovjetske intervencije ocenjevali tudi na osnovi sondaže političnih prepričanj jugoslovanskega prebivalstva: »V jugoslovanskem prebivalstvu ni omembe vrednih prosovjetskih tokov. Dogajanje v Afganistanu je potrdilo že uveljavljen pogled na naravo sovjetskega režima.« (podčrtano v izvirnem dokumentu) Ugotavljali so tudi, da v državi ni omembe vrednih »kominformovskih skupin«, ki bi si prizadevale za vrnitev Jugoslavije v sovjetski tabor. – DE-PAAA, 42 (ZA), f. 132867, Analiza razmer v Jugoslaviji znotraj ministrstva za zunanje zadeve, 10. 3. 1980.

Pred sklepnim delom analize so navedeni trije potencialni destabilizatorji Jugoslavije, ki skoraj sovpadajo s kasnejšimi, tudi v jugoslovanskih analizah sredi osemdesetih let poudarjenimi kriznimi dejavniki:

- Politika »rotacije« (enoletni mandat), ki jo je Tito sam vpeljal pred letom in pol, je privedla do v splošnem šibke in negotove vladajoče ekipe. Stara, uveljavljena avtoriteta (npr. Dolanc) je bila okrnjena (*beschnitten*), nova se ni mogla razviti.
- Nihče med člani sedanjega državnega in strankarskega predsedstva ne poseduje avtoritete v celi državi (zadnji, ki je to zase mogel zahtevati, je bil Edvard Kardelj, ki je umrl februarja 1979).
- Gospodarski položaj je skrajno napet (visoka zadolženost države in ekstremni trgovinski deficiti ob hkratni pretirani konjunkturi, divjem razrastu investicij v močno avtonomnih republikah, vedno bolj nepregledni odnosi na trgu kot posledica nezadovoljivo delujočega sistema samoupravljanja, težav z oskrbo in stopnja inflacije, ki je trenutno okoli 25-odstotna).¹³ (podčrtano v izvirnem dokumentu)

Dvojnost politične in gospodarske krize so poudarjale vse nadaljnje analize. Tudi ena prvih izčrpnih jugoslovanskih analiz, ki jo je pod naslovom *Jugoslavija poslije Tita 1980–1985* že leta 1986 objavil Dušan Bilandžić. Kot tri dogodke, ki so dolgoročno zaznamovali razvoj Jugoslavije, navaja:

- Smrt treh vodij jugoslovanske revolucije, Edvarda Kardelja, Josipa Broza Tita in Vladimirja Bakarića. Ob tej ugotovitvi so tudi nekateri opazovalci na Zahodu ugotavljali, da se je drugi generaciji partijskih voditeljev uspelo uveljaviti le na »manj pomembni nacionalni bazi (Hrvati, Srbi itd.), kar ogroža stabilnost Jugoslavije«.¹⁴
- Izbruh najgloblje gospodarske krize, ki se je manifestno izrazila na začetku 80. let, torej v trenutku Titove smrti, in katere politično vodstvo domnevno ni pričakovalo, čeprav so se njene osnove in indici zanjo razvijali že od sredine 70. let dalje: »Trmasto se je zavračala sama misel na možnost, da bi samoupravni socializem lahko zagrabila kriza. Gospodarska kriza se je hitro razširila kot kriza funkcioniranja družbenega sistema, kar je izzvalo pritisk, da se prepraša celotno idejno in politično nasledstvo Titove epohe.«¹⁵ Krizo so zaznamovali visoka rast inflacije, ki je leta 1983 dosegla 58 odstotkov, težave s pomanjkanjem osnovnih dobrin in bencina, predvsem pa eksponentna rast jugoslovanskega zunanjega dolga, ki je na začetku 80. dosegel 20 milijard dolarjev in zaradi katerega je leta 1982 v koordinirani akciji s 16 vladami zahodnih držav in 600 bankami v Jugoslavijo vstopil Mednarodni denarni sklad. Na tem mestu velja Bilandžićevo analizo zaradi obravnavane teme opazovanja zmožnosti preživetja Jugoslavije na Zahodu prekiniti z zanimivim komentarjem nemškega veleposlaništva iz julija 1982: »Na dolgi rok sicer ocenjujemo, da je zaradi naravnih bogastev in drugih

13 DE-PAAA, 42 (ZA), f. 132867, Vermerk, Betr.: in Jugoslawien bei einem Ableben Präsident Titos zum jetzigen Zeitpunkt, 16. 1. 1980.

14 Magaš, *The Destruction of Yugoslavia*, 81.

15 Dušan Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita: (1980–1985)* (Zagreb: Globus, 1986), 9.

potencialov Jugoslavije njena zadolženost obvladljiva, če bo le mogoče rešiti sedanje težave s pomanjkanjem likvidnosti. Ne gre za tako hud problem kot v primeru Poljske in Romunije.«¹⁶ Pred tem je ZRN maja podporo ohranjanju stabilne Jugoslavije izrazila tudi z odobritvijo kredita v višini 150 milijonov DM, ki ga je za premagovanje jugoslovanskih težav z zunanjim dolgom organiziral konzorcij nemških bank pod vodstvom Deutsche Bank. Ob tem so nemški opazovalci zapisali, da bi Jugoslavija le v tem letu poleg nemškega ter že odobrenih kuvajtskega kredita (250 milijonov ameriških dolarjev) in stand-by kredita Mednarodnega denarnega sklada (700 milijonov ameriških dolarjev) potrebovala še dodatna sredstva v višini 800 milijonov dolarjev. Nemško veleposlaništvo je v svoji analizi jugoslovanskega zunanjega dolga še zapisalo, da nemško posojilo v Jugoslaviji cenijo kot pomembno gesto Bonna.¹⁷

- Izbruh nemirov med albanskim prebivalstvom na Kosovu marca 1981, ki je bil glede na izenačitev statusa republik in avtonomnih pokrajin v ustavi, sprejeti leta 1974, za večino nepričakovan. Nemire so tuji diplomati ocenjevali kot veliko preizkušnjo za jugoslovansko vlado. Nemško veleposlaništvo, denimo, je v pripravljalnem gradivu za srečanje ekspertov zveze NATO ocenjevalo, da so razmere na Kosovu in njihovo obvladovanje preizkusni kamen za jugoslovansko vodstvo po smrti Tita, v kolikšni meri je sposobno zagotavljati mirno koeksistenco jugoslovanskih narodov v sedanjih okvirih.¹⁸

Iz Bilandžičeve analize in analiz drugih zahodnih opazovalcev razmer v Jugoslaviji ter iz dokumentov diplomatov ZRN izhaja, da je bilo kot največji dejavnik destabilizacije identificirano krizno stanje jugoslovanskega gospodarstva. To potrjujejo tudi ugotovitve dr. Jožeta Pirjevca, ki je jugoslovansko krizo v obdobju 1980–1989 analiziral na osnovi dokumentov v arhivu varnostnoobveščevalne službe Nemške demokratične republike (Stasi). Stasi je zbiral in analiziral ocene na Zahodu in tako v obdobju po začetku kosovske krize podal položaj zahodnih zaveznikov, da je najboljši način za podporo Jugoslaviji okrepitev njenega gospodarstva. Z upoštevanjem na v tem članku kasneje predstavljeno obravnavo jugoslovanske krize znotraj Evropske skupnosti (ES) je zanimiv navedek dokumenta Stasija, da imajo države ES že dlje časa dolgoročno politiko podpore Jugoslaviji, katere namen je državo oblikovati v neuvrščeno, a prozahodno državo. S tem naj bi se strinjal tudi Washington, ki pa je v času administracije Ronalda Reagana začel zaostrovati pogoje za koriščenje ameriške vojaške in gospodarske pomoči: Beograd naj bi v prihodnje v zameno za pomoč v večji meri kot dotlej upošteval »globalne ameriške interese, predvsem kar zadeva podporo raznim gibanjem za neodvisnost v t. i. Tretjem svetu.

16 Michael Ploetz, Tim Sztatowski in Judith Michel, ur., *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1982* (München: Oldenburg, 2013), 1156, op. 78 k dok. 217.

17 Poleti 1982, ko je veleposlaništvo ZRN poročalo o kreditih, ki jih Jugoslavija nujno potrebuje, je bilo ocenjeno, da bo Jugoslavija v naslednjih letih zgolj za servisiranje dolgov potrebovala 5 milijard ameriških dolarjev letno. – Ibid, 1155, 1156.

18 Podrobneje o nemški oceni razmer na Kosovu pol leta po izbruhu nemirov v: DE-PAAA, 42 (ZA), f. 132867, Bericht Nr. 1163/81 (VS-NfD), Betr.: NATO-Expertentreffen zu SU und Osteuropa vom 20.–23. 10. 1981, 4. 9. 1981.

Poleg tega naj bi ZDA jugoslovanskemu vodstvu jasno povedale, da bodo kakršnokoli približevanje Sovjetski zvezi interpretirale kot ‚izdajo‘ <<. ¹⁹

Priprave na smrt predsednika Josipa Broza Tita v času kanclerja Helmuta Schmidta

---

Vodilni motiv vladne izjave Helmuta Schmidta, ki jo je podal 17. 4. 1974, to je dan po izvolitvi za zveznega kanclerja, je bil »kontinuiteta in koncentracija«. S tem je zastavil linijo vladne politike, ki naj bi nadaljevala osnovno usmeritev njegovega predhodnika Willyja Brandta, ki pa bi bila bolj usmerjena k reševanju realnih problemov. Predvsem zaradi negotovih razmer po prvi naftni krizi leta 1973 je nameraval Schmidt zunanjo politiko osredotočiti na nujne naloge, zaradi česar lahko njegovo zunanjo politiko tudi retrospektivno ocenjujemo kot primarno usmerjeno h gospodarski zunanji politiki in pa k ukrepom za ohranjanje ravnotežja moči v svetu. Schmidtova vladna izjava je bila v prvi vrsti signal za Vzhod, ki je po novi vzhodni politiki Willyja Brandta in nizu pogodb z vzhodnoevropskimi državami s končnim ciljem izboljšanja odnosov ZRN z Nemško demokratično republiko (NDR) in izboljšanja življenjskih razmer za Vzhodne Nemce z olajšanimi kontakti z Zahodom postal eno od težišč zunanje politike prve koalicije socialnih (SPD) in liberalnih demokratov (FDP). Schmidt se je kasneje spominjal tega svojega vodila: »Bil sem pripravljen ugoditi finančnim željam naših vzhodnih sosedov, ampak po naših zmožnostih in le v okviru uresničljivih protiuslug, ne pa zato, da bi si lahko obetali neko splošno in nejasno naklonjenost.« ²⁰

Na osnovi teh prvih izjav in indicev, da bo njegova politika manj idealistična, je smel Beograd s skepto opazovati prihod Brandtovega naslednika. Vendar pa se politika ZRN do Jugoslavije ni spremenila: zaradi gospodarskih interesov (Jugoslavija kot dragocen vir kvalificiranih in poceni gastarbajterjev, ZRN kot najpomembnejši trgovinski partner Jugoslavije v sedemdesetih letih) in tudi zaradi vztrajanja pri tezi o nujnosti ohranjanja neodvisnega položaja Jugoslavije za ohranjanje obstoječega statusa quo in ravnotežja moči v evropski in globalni politiki ter zaradi podpiranja Jugoslavije kot najbolj vitalne sile v gibanju neuvrščenih in države z veliko avtoriteto med državami tretjega sveta, različne oblike podpore (predvsem v polju gospodarskih in finančnih spodbud) v Schmidtovem času niso usahnille.

Dokumenti o opazovanju Titovega zdravja in špekulacijah o preživitvenih možnostih Jugoslavije segajo že v prvo leto kanclerja Schmidta. ²¹ Leto kasneje pa

---

19 Jože Pirjevec, »Jugoslovanska kriza v arhivu STASI (1980–1989)«, *Acta Histriae* 24, št. 3 (2016): 645.

20 Helmut Schmidt, *Wegfahrten, Erinnerungen und Reflexionen* (Berlin: Der Siedler Verlag, 1996), 449. Da je bila njegova zunanja politika do Vzhoda usmerjena h konkretnim rešitvam, potrjuje v nadaljevanju: »Konkretno je šlo moji vladi za izboljšanje življenjskih razmer nemških manjšin v teh državah. /.../ Vzpostavitev možnosti, da se svobodno preselijo v Zvezno republiko, se mi je zaradi solidarnosti z našimi nesrečnimi rojaki onstran Odre in Nise zdela neobhodna moralna zapoved.« – Ibid.

21 Tema Titovega zdravja se kot politično vprašanje pojavi tudi že med pripravami na obisk predsednika Tita v ZRN

je nastal dokument, ki govori o tem, da so bile špekulacije o prihodnosti Jugoslavije tema pogovorov zahodnih zaveznikov že v letih pred tem. Gre za depešo, s katero je nemški veleposlanik v Beogradu Jesco von Puttkamer Bonn obvestil o informativnih pogovorih nemškega poslanca Wernerja Marksa s sekretarjem ZKJ Stanetom Dolancem. Težišče teh pogovorov so bile razmere v Jugoslaviji in vloga Jugoslavije v komunističnem svetu. Kaj je bil povod za Dolančev odgovor, iz depeše ne izhaja, beremo zgolj, da je Dolanc na neko pripombo odgovoril, »da so v Jugoslaviji že nekoliko utrujeni od razprave o nujnosti obstoja Jugoslavije, (ki poteka, op. P. B.) na Zahodu / ... / Jugoslovanska partija je partija z načeli in sprememba jugoslovanske politike ali približevanje tako imenovanemu socialističnemu taboru sta danes popolnoma izključena. Takšne špekulacije, ki krožijo na Zahodu, so popolnoma zmotne. Jugoslavija se nahaja v podobnem položaju kot Zvezna republika (Nemčija, op. P. B.) in Srednja Evropa: konflikt velikih sil bi nas neposredno ogrozil.«²²

V dokumentih celotnega obravnavanega obdobja sledimo prepričanju zahodnih zaveznic, da lahko Jugoslavija svoj neodvisni položaj do Sovjetske zveze in Varšavskega pakta ohrani le s podporo Zahoda. Prvi namig na to, da bi do obravnave morebitne potrebe po podpori politični in gospodarski neodvisnosti Jugoslavije morda moralo priti tudi v kontekstu organizacije NATO, izvira iz časa neposredno po začetku veljave zadnje jugoslovanske ustave. Ta je z institutom predsedstva in torej z vpeljavo prihodnjega kolektivnega vodje države nakazala, da se tudi predsednik Tito zaveda kočljivosti trenutka svoje smrti.

Ob robu konzultacij NATA v Parizu sredi marca 1974 sta o Jugoslaviji v tem smislu govorila nemški in francoski predstavnik na ravni političnega direktorja. Nemški predstavnik je poudaril nemški prispevek h gospodarski stabilizaciji Jugoslavije. Glavna točka pogovora je bilo sicer vprašanje, ali bi veljalo iniciirati splošno razpravo o interesu zaveznitva za stabilnost Jugoslavije: »Strinjala sta se, da bi o tem vprašanju

.....

spomladi leta 1974. V pogovorih visokih uradnikov o pripravah obiska, ki je potekal med 24. in 27. junijem 1974, je vodja oddelka Zahodna Evropa v jugoslovanskem zunanem ministrstvu Maksić opozoril: »Veliko se je špekuliralo o zdravju predsednika Tita. Vendar je treba upoštevati, da človek njegove starosti lahko tudi kdaj zbolí. Vseeno vam lahko zagotovim, da je predsednik zdrav. Mora pa imeti svoj mir in svoj režim. Gre za spoštovanje, ki ga je treba izkazovati starejšim ljudem. Ne bi bilo korektno, če bi tisk sedaj zagnal neutemeljene špekulacije.« (DE-PAAA, 42 (ZA), f. 116707, Protokoll über die Besprechungen zwischen VLR I Frau Dr. Finke-Osiander und dem Leiter der Westeur-ropa-Abteilung Maksić im jugoslawischen Außenministerium am 8. und 9. Mai 1974, 13. 5. 1974) Treba je dodati, da so tudi izjave predsednika Tita lahko krepile dvom o ohranjanju notranje kohezije Jugoslavije po njegovem odhodu. Med omenjenim večdnevnim obiskom predsednika Tita v ZRN je ta kanclerju Schmidt ugovarjal, da ima dovolj moči za ukvarjanje z vsemi notranjepolitičnimi zadevami, čeprav se očitno mnogim zdi, da mora človek pri 82 letih kar umreti. V nadaljevanju je izpeljal tezo, da njegova smrt ne bo prinesla sprememb v jugoslovanski politiki, saj ga bo nadomestilo kolektivno predsedstvo: »Vodilna skupina v Jugoslaviji, ki že več kot 30 let dela skupaj, ima v notranje- in zunanjepolitičnih zadevah tako enoten pogled, kot ga lahko najdemo v komaj kakšni drugi deželi.« Vendar ravno ta izjava, čeprav je bila dopolnjena z informacijo, da sta vodilni osebi v tej skupini Bakarić in Kardelj, poleg njiju in drugih iz starejše generacije pa tudi mlade osebe, vključuje razlog za zaskrbljenost v pričakovanju Titove smrti in smrti drugih iz njegove generacije. Težko je bilo namreč pričakovati, da se bo takšna kohezija mnenj ohranila tudi po popolnem odhodu generacije, ki je bila živa vez z revolucijo, in pa po izginotju velike avtoritete predsednika Tita. Podrobneje o pogovoru v: Daniela Taschler, Fabian Hilfrich in Michael Ploetzl, ur., *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1974* (München: Oldenburg, 2005), 821–30, dok. 188.

22 DE-PAAA, 42 (ZA), f. 116707, Fernschreiben-vtl (verschlüsselt) Nr. 119, Betr.: Informationsgespräch des Bundestagsabgeordneten dr. Werner Marks mit dem Generalsekretär der jug. KP Dolanc, 12. 3. 1975.

veljalo najprej voditi bilateralne pogovore med Francijo in Veliko Britanijo ter med ZDA in vlado ZRN.«²³

Jugoslovanom, zagotovo pa tudi Zahodu, je v tem času nedvoumen signal poslal tudi predsednik Tito. Zunanjepolitični del njegovega govora na X. kongresu ZKJ leta 1974 poudarjam zato, ker so kongresu in na njem izrečenim smernicam velik pomen pripisovali tudi zahodni diplomati. Predvsem zato, ker so predvidevali, da je to zadnji kongres ZKJ s Titovo udeležbo, so ga nemški diplomati po pomenu primerjali s tistim iz leta 1948, ki je potrdil prelom Beograda s Stalinom. Zahodnonemško veleposlaništvo je poročalo, da je Tito »kot temelj jugoslovanske zunanje politike izpostavil nezmožnost odpovedi politiki neuvrščenosti. Izhajajoč iz osvobodilnega boja in odpora proti imperializmu in tuji okupaciji je politika nevtralnega položaja med blokoma v svojem bistvu antiimperialistična in antihegemonistična. Preprosto je predstavljena kot politika ‚aktivne prijateljske koeksistence‘, pod čimer je treba razumeti tudi to, da so ‚ne le vojaški konflikti‘, temveč tudi vsaka oblika nadvlade in (uveljavljanja, op. P. B.) pravice močnejšega nedopustni.«²⁴

V nadaljevanju je predsednik Tito (predpostavljamo lahko, da na ozadju nikoli povsem izginule skepse glede namer Sovjetske zveze) izjavil, da sicer obstaja zgodovinsko nujna povezava med Jugoslavijo in drugimi socialističnimi deželami, vendar pa da to ne more biti zunanjepolitična obveza: tudi socialistične države nimajo pravice vsiljevanja socializma drugim državam. Oziroma v Titovi formulaciji: »Socialistične države ne morejo doprinesti h krepitvi miru in socializma v mednarodni politiki, če njihovi medsebojni odnosi ne temeljijo na načelih enakopravnosti, neodvisnosti, medsebojnega spoštovanja in nevmešavanja v notranje zadeve (drugih držav, op. P. B.).«²⁵

23 DE-PAAA, 150, f. 301, Fernschreiben (VS-Vertraulich), Betr.: Deutsch-französische Direktorenkonsultationen am 20. 3. 1974 in Paris (II), 21. 3. 1974. Manj kot dva tedna kasneje je jugoslovansko željo, da bi atlantsko zaveznitvo v Moskvo poslalo signal, da »bi takšna intervencija (v Jugoslavijo, op. P. B.) povzročila resen položaj«, na srečanju na ravni državnih sekretarjev, ki je bilo sicer namenjeno sondaži položajev držav v zvezi s pripravami na izredno sejo Organizacije združenih narodov na temo surovin, izrazil državni sekretar Petrič. Zanimiv je povod za zaskrbljenost Jugoslavije, ki skupaj privede dva potencialna dejavnika njene morebitne destabilizacije: sovražno politično emigracijo in Sovjetsko zvezo. Petrič je namreč kot omembo domnevnega kazanja moči jugoslovanskih sosed, članic Varšavskega pakta, omenil senzacionalno razkritje tako imenovanega načrta Polarka. (Podrobneje o pogovorih državnih sekretarjev Petriča in Franka v: DE-PAAA, 150, f. 302, Drahterlass (verschlüsselt) Nr. 853, Betr.: Besuch Staatssekretär Petrič in Bonn am 1./2. April 1974, brez datuma) Informacijo o načrtu je zahodnim medijem predal češkoslovaški generalmajor Jan Šejna, ki je pobegnil na zahod. Načrt Varšavskega pakta naj bi predvideval vdor »fašističnih« emigrantskih sil v Jugoslavijo, čemur bi sledil jugoslovanski klic na pomoč Sovjetski zvezi, njena pomoč pa bi prišla v obliki invazije. Fašistični napad naj bi bil le pretveza za invazijo sovjetske vojske ter okupacijo Jugoslavije in vzhodne Avstrije. Šejna je tudi namignil, da je bil vdor v Bosno leta 1972 (gre za akcijo skupine Fenix ali Bugojanske skupine, ki je leta 1972 prodrla vse do planine Raduša v osrednji Bosni in Hercegovini) del tega načrta. Nadaljevanje te strategije naj bi bil načrt Dunaj, katerega bistvo bi bila »Blitzkrieg« okupacija Avstrije, da bi sile Varšavskega pakta lahko ustavile italijanske in zahodnonemške enote na Tirolskem in v okolici Salzburga. Predviden pa naj bi bil tudi še tretji načrt, ki je predpostavil politično podreditev Avstrije, ki bi ji sledila razredna vojna z razmerami državljanske vojne, položaj pa bi konsolidirale enote Varšavskega pakta, ki bi na Dunaju vzpostavile Moskvi podrejen režim. (»TE – Telegram (cable) (confidential), Nm.: 3408, From Austria Vienna to Department of State|Secretary of State|Serbia Belgrade, Subject: Magazine publishes Warsaw Pact Invasion Plans of Austria and Yugoslavia, 15. 2. 1974.« Wikileaks, pridobljeno 16. 3. 2017, <https://file.wikileaks.org/oc/2474.2/28552.pdf>).

24 DE-PAAA, 42 (ZA), f. 116703, Fernschreiben vtl (verschlüsselt) Nr. 268, Betr.: roem10 Kongress des BdkJ, 27. 5. 1974.

25 Ibid.

Mesec dni po prvem Titovem uradnem obisku v ZRN konec junija 1974 se je ameriški predsednik Richard Nixon sestal z nemškim zunanjim ministrom Genscherjem. Glavna tema pogovora je bila politika popuščanja napetosti v svetu. Kot izhaja iz poročila nemškega veleposlanika v Washingtonu Berndta von Stadna, sta sogovornika podrobneje govorila o položaju Berlina in o pomenu politike do Berlina s politiko *détenta*, Genscher pa je Nixonu tudi dal vedeti, da mora v nemškem pogledu Jugoslavija ostati neodvisna in da je treba Sovjetski zvezi dati jasno vedeti, da pritiski na Jugoslavijo niso združljivi s politiko popuščanja napetosti v svetu. In čeprav je moral Nixon v dveh tednih po tem srečanju odstopiti, je njegovo sporočilo, ki ga je po Genscherju poslal Schmidtu, tudi napoved intenzivnejše obravnave položaja Jugoslavije v zvezi NATO v naslednjih letih: najpomembnejša je enotnost med Zahodno Evropo in ZDA. Predvsem velike države morajo sodelovati, da bi preprečevale nestabilnosti na južnem robu Evrope.²⁶

Dokumenti v političnem arhivu nemškega zunanjega ministrstva napotujejo na sklep, da se je zveza NATO z nadaljnjim razvojem Jugoslavije intenzivno ukvarjala od leta 1976. Od tega leta so po mandatu štirih zunanjih ministrov (ZDA, Francije, Velike Britanije, ZRN) v krogu političnih direktorjev teh držav in njihovih vojaških svetovalcev potekali zaupni pogovori o možnosti pomoči Jugoslaviji. Položaj zahodnih zaveznikov do Jugoslavije in njihovo analizo tveganj za jugoslovansko državo v prihodnjih letih najbolje podaja izčrpno poročilo o konzultacijah o Jugoslaviji, ki so na sedežu zveze NATO potekale na začetku novembra 1976. Konzultacije so imele status neuradnega posveta in generalni sekretar zveze NATO Joseph Luns je pozval, naj srečanje ostane tajno. Dokument izjemno natančno identificira vzroke dvojne (torej politične in gospodarske) krize, ki je Jugoslavijo prizadela neposredno po smrti predsednika Tita:

- narodnostno vprašanje nikakor ni rešeno;
- nemogoče je v tridesetih letih iz različnih narodov ustvariti nacijo;²⁷
- še naprej je treba računati s konkurenco in nasprotji med Srbi in Hrvati;
- gospodarski položaj ostaja tvegan.²⁸

Zapisnik o tem sestanku identificira dejavnike kasnejšega razpada Jugoslavije in tudi že poda razlog, zakaj se zveza NATO, čeprav je o Jugoslaviji večkrat razpravljala, nikoli ni odločila izdelati intervencijskega kriznega načrta za vojaško reševanje Jugoslavije. Sklep, da je sovjetska intervencija malo verjetna, so zahodne zaveznice utemeljile z analizo: »Intervencija v Jugoslavijo je za Sovjetsko zvezo iz ideoloških (vključitev socialistične države v Varšavski pakt), političnih in strateških razlogov (rešitev problema z Romunijo, dostop do Sredozemlja) vabljiva, po drugi strani pa je Jugoslavija za Sovjetsko zvezo ‚trd oreh‘. V vzhodni blok bi prinesla nacionalne

26 Taschler, Hilfrich in Ploetzl, ur., *Akten 1974*, 993–97, dok. 203.

27 V zvezi s tem je zanimiva anekdota, ki jo na začetku svoje knjige *Zakaj je razpadla Jugoslavija* podaja novinar Viktor Meier, ki je več let deloval kot dopisnik iz Jugoslavije (na začetku svoje kariere je bil novinar *Neue Zürcher Zeitung*, v obravnavanem obdobju pa *Frankfurter Allgemeine Zeitung*). Pripoveduje o ameriškem profesorju Georgeu Hoffmannu, ki je Tita poznal še iz vojnih časov. Med njegovim zadnjim obiskom v ZDA je Tita vprašal, kaj ima za svoj največji neuspeh: »Tito je odgovoril, da je bil njegov največji neuspeh pač to, da mu ni uspelo povezati narodov Jugoslavije v pravo skupnost.« – Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, 15.

28 DE-PAAA, 150, Bestellnummer 356, Fernschreiben-vtl (verschlüsselt) Nr. 1299, Betr.: Jugoslawien, 9. 11. 1976.

probleme (Sovjetska zveza, ČSSR, Romunija), zaradi vodilne jugoslovanske vloge v gibanju neuvrščenih bi zmanjšala ugled Sovjetske zveze med državami tretjega sveta, skrajno bi zaostрила odnose med Vzhodom in Zahodom, naredila bi konec politiki popuščanja napetosti v svetu in sprožila bi kar najostrejši oboroženi odpor večine prebivalstva. (Zahodni, op. P. B.) zavezniki imajo zato sovjetsko intervencijo neposredno po odhodu predsednika Tita za malo verjetno, navsezadnje tudi zato, ker ni mogoče identificirati nobene večje, Sovjetom naklonjene skupine, na katero bi se Sovjetska zveza lahko oprla. Ni pa mogoče povsem izključiti, da ne bi SZ kasneje postopoma okrepila svojega vpliva in poskusila oblikovati sebi poslušne skupine. Do tega bi lahko prišlo, če Titov naslednik ne bi užival splošnega priznanja, če bi prišlo do političnih nemirov in ob gospodarski krizi.«²⁹

Na tej osnovi so bili oblikovani sklepi, ki do konca obravnavanega obdobja opredeljujejo položaj zveze NATO do Jugoslavije. Zato jih na tem mestu tudi v celoti citiram:

- »izoblikovanje načrta zveze NATO za primer izrednih razmer v tem trenutku zavračamo;
- interes Zahoda bi bilo treba izraziti v bilateralnih izjavah in v komuniquejih, katerih besedila bi veljalo uskladiti z Jugoslavijo. Tovrstne izjave bi podali zgolj v ustreznih okoliščinah in ne kar »out of the blue«. Ob tem se priporoča upoštevanje jugoslovanske občutljivosti;
- Zahod v svojih izjavah lahko izrazi zaupanje v stabilen razvoj Jugoslavije in v njeno neodvisnost (v času, op. P. B.) po Titu in bi to tudi moral narediti;
- multilateralnim izjavam se lahko za zdaj odpovemo;
- mogoče je pozitivno poudariti vodilno vlogo Jugoslavije v gibanju neuvrščenih;
- zahodni interes za ohranjanje jugoslovanske neodvisnosti mora biti jasno izražen tudi Sovjetski zvezi. Ob tem je mogoče jasno pokazati interes Zahoda za ohranjanje statusa quo in tudi to, da (Zahod, op. P. B.) nima namena pritegniti Jugoslavije v zahodni tabor;
- deveterica bi morala po svojih močeh podpirati politično in gospodarsko približevanje Jugoslavije Evropski skupnosti;
- Zahod bi moral ob nadaljevalni konferenci KVSE leta 1977 v Beogradu na ustrezen način poudariti pozitivno vlogo Jugoslavije in tako za jugoslovansko neodvisnost in samostojen položaj doseči podoben učinek, kot ga je bila politično in s podpisom sklepne listine v Helsinkih deležna Finska;
- zahodno diplomacijo (izmenjevanja, op. P. B.) obiskov z Jugoslavijo je mogoče razviti na vseh ravneh.«³⁰

Povoda za ta intenzivni posvet o Jugoslaviji v poročilu o njem ni najti. Dopusča se možnost povezave z diplomatskim faux pasom tedaj še kandidata za ameriškega predsednika Jimmyja Carterja v tednih pred posvetom v zvezi NATO. Šlo je za Carterjevo izjavo, da se »ob sovjetskem napadu na Jugoslavijo on ne bi odločil za

29 Ibid.

30 Ibid.

vojaški odgovor«. ³¹ Carter je že 4. novembra 1976 izjavo korigiral in sporočil, da je močno podcenil resnost morebitne sovjetske intervencije, da »bi bila sovjetska invazija ,grožnja celemu svetu‘ in da bi si sam vzel pravico do odločitve o tem, kakšen bi bil ameriški odgovor (v takšnem primeru, op. P. B.)«. ³²

Kot je konec oktobra poročal nemški veleposlanik von Puttkamer, je ta izjava v Jugoslaviji izzvala veliko nezadovoljstvo. Zgoraj citirane sklepe posveta o Jugoslaviji je treba brati tudi na ozadju sklepa, ki ga je na podlagi svojega uvida v jugoslovansko razmišljanje o mogočih posledicah morebitne sovjetske intervencije zapisal von Puttkamer: »/ ... / Kolikor je mogoče sklepati na podlagi izjav v številnih pogovorih z jugoslovanskimi politikami, tukajšnja analiza izhaja iz predpostavke, da vojaški napad na Jugoslavijo zagotovo ne bi vodil do obrambne akcije zveze NATO, da pa Zahod zaradi geopolitičnega pomena Jugoslavije ne bi ostal tako neaktiven, kot je bil pri Češkoslovaški. (V takšnem primeru, op. P. B.) Jugoslovani prav gotovo računajo s pošiljkami orožja in materiala pa tudi s pozitivno intervencijo ZDA.« ³³

Ker se v tem prispevku opiram na dokumente nemškega političnega arhiva, želim glede razprave v zvezi NATO omeniti še prispevek nemškega veleposlanika pri atlantskem zavezništvu Rolfa Friedmanna Paulsa, saj je značilen za nemški pristop k podpori stabilnosti Jugoslavije. Pauls je tako poudaril nemški položaj, da lahko Zahod k stabilizaciji Jugoslavije največ prispeva z gospodarsko pomočjo. Prav tako je v zvezi s tem zanimiva nekaj tednov za tem srečanjem objavljena analiza nemškega ministrstva za gospodarstvo, ki je prav tako že identificirala vzroke kasnejšega kolapsa jugoslovanskega gospodarstva, s tem pa tudi znotrajdržavne solidarnosti: »Gospodarski položaj Jugoslavije zaznamujeta relativno nizka raven industrijskega in tehnološkega razvoja in nacionalne napetosti, ki jih povzročata razvojni prepad sever-jug. Produktivnost dela je nizka; strukturna brezposelnost predstavlja vodstvu države velik problem. / ... / Poleg tega je zvišanje cen nafte uničilo ravnotežje jugoslovanskih zunanjih gospodarskih odnosov.« ³⁴

Naslednji dokumenti o razpravi na temo *Krisenfallplanung Jugoslawien* v okviru zveze NATO, ki sem jih našla v pregledanih fondih, so šele iz časa po smrti predsednika Tita. Ker je bilo drugo polje razprav o podpori ohranjanja Jugoslavije in njene vitalnosti na Zahodu Evropska gospodarska skupnost, želim omeniti še en pogovor političnih direktorjev vodilnih štirih sil v atlantskem zavezništvu o Jugoslaviji v letu 1976. Pogovor je zanimiv predvsem zaradi prispevka ameriškega diplomata Helmuta Sonnenfeldta, vplivnega svetovalca Henryja Kissingerja in arhi-

31 Matthias Peter, Michael Ploetz in Tim Geiger, ur., *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1976* (München: Oldenburg, 2007), 1470, op. 11 k dok. 322.

32 Ibid. V zvezi s Carterjem velja omeniti še en zaznamek, povezan z njegovim mandatom predsednika ZDA. Gre za tiskovno konferenco na temo Jugoslavije, ki jo je Carter organiziral 13. februarja 1980 in katere namen je bil v času hude bolezni predsednika Tita Jugoslovanom in pa tudi Sovjetom poslati ustrezno sporočilo. Carter je namreč pred mednarodno javnostjo potrdil voljo ZDA za ohranjanje neodvisnega in neuvrčenega položaja Jugoslavije. Dejal je tudi, da v ameriški politiki ni prostora za toleriranje tistih, ki delajo proti Jugoslaviji. – DE-PAAA, 42 (ZA), f. 132884, Vermerk, Betr.: Exiljugoslawische Aktivitäten; hier: Gespräch des jugoslawischen Botschafters Lončar/Washington mit Assistant Secretary Vest am 15. 2. 1980, 25. 2. 1980.

33 Peter, Ploetz in Geiger, ur., *Akten 1976*, 1472, op. 16 k dok. 322.

34 DE-PAAA, 150, Bestellnummer 356, Fernschreiben-vtl (verschlüsselt) Nr. 1299, Betr.: Jugoslawien, 9. 11. 1976.

tekta ameriške zunanje politike v administracijah predsednikov Richarda Nixona in Geralda Forda. Sonnenfeldt je na srečanju izrazil položaj, vsaj delno nasprotujoč nemški politiki, ki je v tesnem sodelovanju Jugoslavije z Evropsko skupnostjo in v za Jugoslavijo preferenčnih aranžmajih v polju evropske trgovine videla pomemben ukrep za krepitev njenega gospodarstva, tako pa tudi splošne stabilnosti Jugoslavije, in ukrep za vzdrževanje njene distance do Sovjetske zveze. Sonnenfeldt je, nasprotno, težavo videl v tesnih odnosih med ES in Jugoslavijo. Nemška zabeležka pogovora Sonnenfeldtov prispevek navaja tako: »Po odhodu Tita bo Sovjetska zveza zelo občutljiva za znake poskusov približevanja Jugoslavije Zahodu. Čisto mogoče je, da bo v Jugoslaviji po Titu (nastal, op. P. B.) interes za tesnejše gospodarsko sodelovanje z Zahodom. Tito je za Sovjete v določenem pogledu zagotovilo za to, da se Jugoslavija ne bo preveč približala Zahodu. On, Sonnenfeldt, zato meni, da bi morala ES narediti vse za to, da bi svoj odnos do Jugoslavije organizirala še v času Titovega življenja. Potem bo to težje.«³⁵

Evropska skupnost in Jugoslavija

Kot je že bilo ugotovljeno, so Zahodna Nemčija in zahodne partnerice ključni dejavnik zagotavljanja stabilnosti Jugoslavije videle v vitalnosti jugoslovanskega gospodarstva. Kljub pozornemu opazovanju sovjetskih potez in upoštevanju jugoslovanskih opozoril na možnost eskalacije terorističnega nasilja beograjskemu režimu sovražne emigracije, katerega cilj bi prav tako bil destabilizacija jugoslovanske države, je podpora jugoslovanskemu gospodarstvu uživala prioriteto. V tem pogledu je bilo sodelovanje Jugoslavije in Evropske skupnosti zelo pomembno. V obravnavanem obdobju je bil ključen instrument tega sodelovanja trgovinski sporazum,

---

35 DE-PAAA, 150, Bestellnummer 358, Vermerk betrifft: Gespräch der vier Politischen Direktoren und anschließendes Gespräch der vier Aussenminister am 8. Dezember 1976 in Brüssel, hier: Jugoslawien, 20. 12. 1976. Sonnenfeldtov položaj je treba razumeti v kontekstu tako imenovane Sonnenfeldtove doktrine. Gre za njegov referat ob robu srečanja zbora ameriških veleposlanikov v Washingtonu decembra 1975, ki je leto kasneje še vedno razburjal v prostorih mednarodne politike. Sonnenfeldtova doktrina je podpirala strategijo tandema Nixon-Kissinger, ki je sovjetskim varnostnim preferencam in tudi strahovom namenjala večjo legitimnost kot prejšnje ameriške administracije. Pred zborom ameriških diplomatov je tako Sonnenfeldt v tem duhu poslal signal v Moskvo, ko je Sovjete in vzhodnoevropske države pozval k bolj organskim medsebojnim odnosom, da ti ne bi več temeljili zgolj na zatiranju, obenem pa je zagovarjal bolj avtonomno eksistenco Vzhodne Evrope, a znotraj sovjetskega geopolitičnega interesnega območja. (Povzeto po »Doctrines – The Reagan Doctrine,« *Encyclopedia of the New American Nation*, pridobljeno 17. 3. 2017, <http://www.americanforeignrelations.com/A-D/Doctrines-The-reagan-doctrine.html>). Sonnenfeldt je to nezmožnost Sovjetske zveze, da bi države vzhodnega bloka ob sebi držala drugače kot zgolj z vojaško silo (ali z grožnjo uporabe vojaške sile), in obenem nezmožnost, da bi bila politično ali kako drugače privlačna zanje, označil za nesrečno zgodovinsko napako. Posledica naj bi bila perpetuacija nenaravnega razmerja med Sovjetsko zvezo in vzhodnoevropskimi državami, kar naj bi predstavljalo večjo grožnjo za izbruh vojne kot pa napetosti na liniji Vzhod–Zahod. Obenem pa je Sonnenfeldt Jugoslovane razburil z izjavo, da naj se Jugoslavija vede manj »obnoxious« (izraz, ki ga najbolje prevedemo kot zoprn, v izvorniku ga ohranijo tudi v nemških dokumentih); da ZDA sicer podpirajo neodvisno jugoslovansko politiko od preloma s Sovjetsko zvezo v letih 1948/49, vendar pa naj Beograd tega ne razume kot dovolilnice za zoperstavljanje ali škodovanje ameriškim interesom, kjer se mu zdi, da bi od tega lahko imel koristi. Podrobneje o izjavah Helmuta Sonnenfeldta v zvezi z vzhodnim blokom in Jugoslavijo v: Peter, Ploetz in Geiger, ur., *Akten 1976*, 526, 527, dok. 116.

ki sta ga Jugoslavija in Evropska skupnost podpisali 26. junija 1973, in sicer za obdobje petih let. Že iz leta kasneje, še bolj očitno pa leta 1975 – na to napotuje v prologu zabeleženo začudenje francoskega in britanskega zunanjega ministra nad nemško blokado jugoslovanskega dostopa do sredstev evropske razvojne banke – pa izhajajo dokumenti, ki dokazujejo različno stopnjo naklonjenosti držav članic Evropske skupnosti Jugoslaviji in različno stopnjo pripisovanja pomena podpiranju jugoslovanske stabilnosti.³⁶

Zato velja omeniti sprejem uredbe o prepovedi uvoza mladega govejega mesa iz vseh držav nečlanic Evropske skupnosti 16. julija 1974. Ta je močno prizadel Jugoslavijo, ki ji je izvoz mlade govedine v območje ES zagotavljal že 19. marca 1970 sklenjeni trgovinski sporazum z ES. Ko je 21. oktobra evropska komisija z novo uredbo podaljšala ukrep za nedoločen čas, sta proti temu protestirali predvsem Zahodna Nemčija in Nizozemska. ZRN je s predlogom omilitve uredbe poskušala pomagati predvsem Jugoslaviji, njeni diplomati pa so tako tudi opozarjali, da je Jugoslavija sama ponudila omejitev količine mesa, namenjenega za zahodni trg. V zgoraj že omenjenih pogovorih, kjer je bil Genscherju predan očitek o nemški blokadi dostopa Jugoslavije do sredstev evropske razvojne banke, je bil dobro leto po začetku veljave uredbe ponovno omenjen ukrep omejitve uvoza mladega govejega mesa in svinjine. Britanski minister Callaghan je dejal, da je Velika Britanija kot največji odjemalec svinjskega mesa pripravljena priti nasproti Jugoslaviji, da pa so to zavrnilo vsi drugi partnerji deveterice. Genscher je zatrdil, da je vlada pri obeh vprašanih odprta za rešitve.³⁷

Na podobno disonanco namiguje, kot je že bilo omenjeno, francoski in britanski očitek ZRN. V letu 1975 se je namreč že pripravljala sporazum o finančnem sodelovanju med Jugoslavijo in ES, katerega rezultat je bila odločitev sveta guvernerjev 22. decembra 1976, ki je Evropsko investicijsko banko avtorizirala za dodelitev posojila Jugoslaviji v višini 50 milijonov ameriških dolarjev, za potrebe financiranja projektov v skupnem interesu Evropske skupnosti in Jugoslavije. Prav tako je Jugoslavija prav zaradi angažmaja ZRN v letu 1975 ostala glavni koristnik splošnega preferenčnega sistema zunanje trgovine Evropske skupnosti.³⁸

Posebno pomembna podpora Jugoslaviji je bil tik pred smrtjo predsednika Tita (2. 4. 1980) podpisan sporazum o sodelovanju med Evropsko skupnostjo in Jugoslavijo. Sporazum, ki je v veljavo stopil šele aprila 1983 (določila finančnega in trgovinskega sodelovanja so sicer z začasnim sporazumom začela veljati že 1. julija 1980), je imel preferenčni značaj in je odpravljal carine za večino jugoslovanskih industrijskih izdelkov, poleg tega pa je predvidel tudi sodelovanje na področju financ (finančna pomoč) in na širokem razponu področij (kmetijstvo, znanost, tehnologija, energetika, promet, okoljevarstvo in turizem).³⁹

36 Kronologija institucionalizacije sodelovanja med Evropsko skupnostjo in Jugoslavijo v: »Yugoslavia and the European Community,« *Archive of European Integration* (University of Pittsburg), pridobljeno, 28. 5. 2017, http://aei.pitt.edu/8241/1/31735055282218_1.pdf.

37 DE-PAAA, 42 (ZA), f. 116707, Vermerk, Betrifft: Unterstützung eines unabhängigen Jugoslawiens, 15. 12. 1975.

38 Ibid.

39 Podrobneje o genezi sporazuma o sodelovanju med Evropsko skupnostjo in Jugoslavijo ter o njegovih določilih v:

Da je odločitev za sklep sporazuma o sodelovanju med ES in Jugoslavijo vodil tudi namen pomoči Jugoslaviji, govori izjava nemškega visokega uradnika v nazivu Vortragender Legationsrat Bolla, podana dan po podpisu sporazuma: »Sporazum ima preferenčni značaj in dopolnjuje v okviru globalne politike (Evropske, op. P. B.) skupnosti do Sredozemlja že sprejete dogovore. S pristopom Grčije k Evropski skupnosti (1. 1. 1981), s katerim bo Jugoslavija postala tranzitna država, dobi sporazum dodaten pomen. Jugoslaviji naj bi omogočil z rastjo izvoza zmanjšati njen veliki deficit v trgovinski bilanci z Evropsko skupnostjo (več kot 5 milijard DM v letu 1979) in močnejše diverzificirati njen izvoz. / ... / S sporazumom o sodelovanju skupnost prispeva h gospodarski stabilnosti in ohranjanju neodvisnosti Jugoslavije.«⁴⁰

Dokumenti o sklepu sporazuma o sodelovanju med Jugoslavijo in Evropsko skupnostjo pa napotujejo tudi na ugotovitev, da sta v obdobju po smrti predsednika Tita glavna potencialna ogrožajoča dejavnika v jugoslovanskem neodvisnem položaju v več pogledih sovpadla. Najbolj jasno je ta novi položaj v dokumentu z naslovom *Jugoslavija v turbulentni coni* avgusta 1981, torej v času, ko je razmere v Jugoslaviji še dodatno zaostrila kriza na Kosovu, označil veleposlanik ZRN v Beogradu Horst Grabert. Opozoril je na zmanjševanje jugoslovanskega izvoza v Evropsko skupnost, ki je bila v sedemdesetih glavni gospodarski partner Jugoslavije, in na preusmerjanje jugoslovanske zunanje trgovine v države Sveta za vzajemno ekonomsko pomoč (SEV), kar naj bi ublažilo padec nekonkurenčnosti jugoslovanskega gospodarstva; obenem pa je ta razvoj odprl nove možnosti za negativne vplive na jugoslovansko neodvisnost in nevtralnost; tega se je zavedalo tudi jugoslovansko vodstvo: »Zunanjepolitične posledice naraščajočega dela jugoslovanske izvozne kapacitete proti Comeconu so v pogovorih z visokimi vladnimi in partijskimi funkcionarji komentirane z veliko zaskrbljenostjo.«⁴¹

Na koncu obravnavanega obdobja, ko se je dokončno potrdilo, da neposredne intervencije Sovjetske zveze ne gre pričakovati, je bilo ugotovljeno, da Sovjetska zveza ostaja grožnja neodvisnemu položaju Jugoslavije predvsem zaradi strukturnih šibkosti njenega gospodarskega sistema. Iz tega je izhajala tudi nadaljnja podpora Zahoda finančni in gospodarski sanaciji Jugoslavije, katere vrh je bila akcija Mednarodnega denarnega sklada.

.....
 »Structure and Development of Relations,« *European Commission Press Release Database*, pridobljeno 17. 3. 2017, http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-86-92_en.htm?locale=en.

40 Tim Geiger, Amit Das Gupta in Tim Szatowski, ur., *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1980* (München: Oldenburg, 2011), 435, op. 4 k dok. 76.

41 DE-PAAA, 42 (ZA), f. 132866, Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 328, Betr.: Jugoslawien in der Turbulenzzone, 5. 8. 1981.

Zveza NATO o Jugoslaviji v času po Titu

Čeprav iz dokumentov izhaja, da so posveti o možnosti pomoči Jugoslaviji v krogu štirih političnih direktorjev in vojaških svetovalcev od leta 1976 potekali redno, sporočil o konzultacijah v naslednjih letih nisem našla. Kot je že bilo zapisano, naslednji dokumenti segajo šele v leto 1981.

Ponoven pojav dokumentov o obravnavi Jugoslavije v okviru zveze NATO v letu 1981 je treba razumeti v okviru že omenjenega trenda razvoja, zaradi katerega sta po smrti predsednika Tita, kot že omenjeno, kot dejavnika tveganja sovpadla krizno stanje jugoslovanskega gospodarstva in pa Sovjetska zveza kot potencialna grožnja jugoslovanski neodvisnosti. O tem govori poročilo o srečanju političnih direktorjev v Bonnu oktobra 1981. Izhodišče za obravnavo Jugoslavije je bila prav zaskrbljenost zaradi naraščajoče odvisnosti jugoslovanskega gospodarstva od trgovine s Sovjetsko zvezo, saj naj bi v tistem času po nemških izračunih že polovica jugoslovanske zunanje trgovine vključevala menjavo z Vzhodom, medtem ko je menjava z Zahodom dosegala zgolj 20 odstotkov. To je kot potencialno nevarnost prepoznal tudi tedanji ameriški veleposlanik v Beogradu Lawrence Eagleburger, ki pa je vseeno videl omejeno možnost za povečevanje sovjetskega vpliva: »Jugoslovani so trdoživi in bodo dlje zdržali kot drugi; antisovjetska drža se je po Titovi smrti kvečjemu okrepila.«⁴²

Iz zadnjega poročila na temo *Kriesenfallplanung Jugoslawien* izhaja, da so se za ponovno intenzivnejšo obravnavo Jugoslavije zavzele ZDA. Omenjen je namreč predlog ameriškega vojaškega svetovalca, generala Bowmana, iz maja 1981, da bi se dotedanje krizno načrtovanje v zvezi z Jugoslavijo razširilo na izdelavo konkretnih operativnih vojaških načrtov (*contingency planning*). O zvišanju stopnje tveganja pričajo tudi diskusije o možnostih za izvoz sodobnega orožja v Jugoslavijo. V zvezi z izvozom vojaške opreme se izrecno potrди poseben status, ki so ga Jugoslaviji pripisovale zahodne zaveznice. Najbolj jasno se to izkaže v zvezi z Zahodno Nemčijo, ki je prav pri Jugoslaviji izkazala pripravljenost rahljanja svoje restriktivne politike izvažanja orožja.

Na zasedanju političnih direktorjev v začetku decembra 1981 v Bruslju je nemški predstavnik (D 2) pojasnil nemški položaj: »Ne glede na našo v splošnem restriktivno politiko izvažanja orožja nameravamo Jugoslavijo uvrstiti v posebno kategorijo, saj v tem primeru poseben političen pomen govori za (dodelitev, op. P. B.) dovoljenja za izvoz. Takšna odločitev nam bo tudi omogočila nadaljnje sodelovanje pri načrtih četverice v zvezi z Jugoslavijo. / ... / V vsakem primeru pa bo za vsak posamični primer izvoza orožja v Jugoslavijo potrebna odločitev na politični ravni. Če bomo Jugoslavijo uvrstili v posebno kategorijo, se bomo izognili težavam za izdajo dovoljenja, ki so sicer povezane z našimi temeljnimi smernicami za izvoz orožja.«⁴³

---

42 Daniela Taschler, Matthias Peter in Judith Michel, ur., *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1981* (München: Oldenburg, 2012), 1682, dok. 314.

43 *Ibid.*, 1893, dok. 352. Da je nemška stran Jugoslavijo imenovala država, ki ima »poseben politični pomen« (besondere politische Erwägung), izhaja tudi iz pojasnila, ki ga je visoki uradnik na ravni ministerialnega direktorja Fischer

Iz dokumentov ni mogoče ugotoviti, ali je neformalni gremij štirih političnih direktorjev in vojaških svetovalcev v prihodnje izdelal načrt posredovanja v Jugoslaviji. Iz dokumentov predvsem izhaja, da je bil glavni interes Zahoda preprečiti možnosti za večjo navezavo Beograda na Moskvo. Tako je mogoče razumeti tudi razpravo političnih direktorjev o nujnosti upoštevanja jugoslovanske občutljivosti oziroma preprečevanja možnosti, da bi Jugoslovani dobili občutek, da Zahod nanje gleda zviška. Francoski predstavnik Jacques Andréani, ki je prav tako poudaril Jugoslavijo kot *Sonderfall*, saj bi njena ogroženost ogrozila vso evropsko varnost, je tako vprašanje dobave orožja Jugoslaviji označil tudi kot psihološki problem: »Jugoslavija ne sme imeti občutka, da lahko dobi le manjvredno orožje.«⁴⁴

Zaključek

Za ukrepe in razmislek o morebitnih potrebnih ukrepih za stabilizacijo Jugoslavije, o katerih govorijo dokumenti obravnavanega obdobja iz političnega arhiva nemškega zunanjega ministrstva, lahko rečemo, da ustrezajo kompleksnosti problema zagotavljanja varnosti, ki ga prinesejo sedemdeseta leta. O času po izbruhu naftne krize leta 1973 politična teorija govori kot o času trirazsežnega koncepta varnosti, ki je odtlej vojaško-obrambni izziv, politični izziv, ki ga simbolizira politika popuščanja napetosti in v tem multilateralizacija diplomacije, ter ekonomsko-politični izziv.⁴⁵

Razmislek o nujnosti stabilizacije Jugoslavije, ki mu sledimo v dokumentih, je bil po eni strani posledica predpostavke, da je Tito dejanska in ključna vez večnacionalne jugoslovanske države, katere obstoj kot *Sonderfall* znotraj blokovske razdelitve sveta je bil pojmovan kot eden od stabilizatorjev varnosti v Evropi. To je del razlage za okrepljeno ukvarjanje z zdravjem predsednika Tita in za preigravanje mogočih scenarijev ob njegovem odhodu. Po drugi strani pa je mogoče pozornost zadevam pod naslovom *Krisenfallplanung Jugoslawien* od leta 1976, ko je v zvezi NATO vzpostavljen sicer poudarjeno neformalen gremij štirih političnih direktorjev in varnostnih svetovalcev za posvetovanje o Jugoslaviji, povezati tudi z varnostnimi razmerami v mednarodnem kontekstu.

---

leta 1982 podal zunanjemu ministru Genscherju: »Po pogovoru z ministrstvom za obrambo predlagamo naslednji postopek: V pogovoru med vami, zveznim kanclerjem in zveznim ministrom za obrambo bo odločeno, da za Jugoslavijo veljajo enaka politična načela zvezne vlade za izvoz orožja kot za vse druge države; Jugoslavija je sicer glede na veljavna načela ‚druga država‘, (to pomeni, da ni enakovredna zvezi NATO), vendar pa se že v zvezi s pogovori štirih (političnih direktorjev, op. P. B.) pogosto predpostavlja ‚poseben politični pomen‘, na osnovi katerega je mogoče izdati tudi dovoljenje za izvoz orožja; o dovoljenjih se sicer ne odloča avtomatično, temveč z običajnim postopkom, to pomeni po pravilu z odločitvijo na politični ravni.« – Ploetz, Szatkowski in Michel, ur., *Akten 1982*, 715, op. 5 k dok. 141.

44 Pripomba je bila utemeljena, saj je tudi ameriški predstavnik Eagleburger razkril, da je zaradi skromnih finančnih možnosti Jugoslavija doslej od ZDA kupovala zgolj orožje prejšnje generacije. Podrobneje o razpravi o prodaji orožja Jugoslaviji v: Taschler, Peter in Michel, ur., *Akten 1981*, 1983–95, dok. 352.

45 Christian Hacke, *Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder* (Berlin: Ullstein, 2004), 198, 199.

Poleg posledic naftne in nato še energetske krize leta 1979 je bila sredina sedemdesetih tudi čas zaostritve odnosa med Vzhodom in Zahodom zaradi groženj ohranjanju ravnotežja v oborožitvi. Prav leta 1976 je Sovjetska zveza začela nameščati rakete srednjega dosega SS-20, katerih domet je bila Srednja Evropa. Posledica je bil sklep zveze NATO, imenovan *Double-Track Decision* (Odločitev dveh tirov), katerega idejo je podal prav Helmut Schmidt. NATO je Varšavskemu paktu hkrati ponudil pogovore o vzajemnem zmanjšanju arzenala balističnih raket srednjega dosega, obenem pa ob zavrnitvi tega predloga zagrozil z nameščanjem novega orožja srednjega dosega v Zahodni Evropi, kar je sicer atlantsko zavezništvo predstavljalo tudi kot nujnost modernizacije svojega arzenala. Krizo je zaostroval tudi neuspeh s sporazumom o omejevanju proizvodnje strateškega jedrskega orožja SALT II (Sporazum o omejevanju strateškega orožja, ki sta ga ZDA in Sovjetska zveza 18. 6. 1979 sicer podpisali, vendar pa ga ZDA nikoli niso ratificirale, kmalu pa se je izkazalo, da se SZ ni držala niti prvega sporazuma SALT, podpisanega leta 1972.).⁴⁶

Prav v času smrti predsednika Tita je tako s povodom za *Double-Track Decision* zveze NATO, sovjetsko intervencijo v Afganistanu decembra 1979 in krizo na Poljskem v letih 1980–1981 prišlo do nove napetosti v odnosih med Vzhodom in Zahodom, kar je bila vsaj hipotetična obremenitev in grožnja položaju Jugoslavije. Zahod je poleg tega potrebo po podpori Jugoslavije izpeljal tudi iz njenega vedno manj gotovega položaja vodilne sile v gibanju neuvrščenih. Očitno je bilo, da želi pričakovani umik karizmatičnega Tita izkoristiti kubanski vodja Fidel Castro. Zahod je zaradi tesnih vezi med Havano in Moskvo ter zaradi njunih skupin akcij v Afriki v mogoči zmanjšani vlogi Jugoslavije v gibanju neuvrščenih zaznal tudi potencialno grožnjo nevtralnosti neuvrščenih držav in možnost njihovega približevanja vzhodnemu bloku.

Kot za vse druge potencialne dejavnike rušenja neodvisnosti Jugoslavije neposredno po Titovi smrti, ki so imeli korenine v zunanji politiki, se je tudi grožnja usihanja moči med neuvrščenimi začasno izkazala za neutemeljeno. Kot so nemški diplomati analizirali leto po Titovem odhodu, je Jugoslavija ostala pomemben mednarodnopolitični akter. K temu je veliko doprinesla zadnja konferenca zunanjih ministrov gibanja neuvrščenih v New Delhiju (9.–13. 2. 1981), kjer je zaradi sovjetske agresije v Afganistanu v ozadje stopila teza o naravnem zavezništvu med neuvrščenimi in socialističnimi državami, ki sta jo zagovarjali Havana in Moskva. In v ospredje je ponovno stopilo načelo neuvrščenosti v bloku.⁴⁷

Prav to poročilo ponuja dobro sklepno poanto pričujočega ekspezeja, da politična emigracija nikoli ni zares bila realna grožnja Jugoslaviji in da Sovjetska zveza nikoli ni zares verjela v plodnost vojaškega posredovanja na zahodnem Balkanu; da je bila, kot je ugotavljala tudi nemška diplomacija, največja grožnja svojemu obstoju ves čas Jugoslavija sama: »Z začetkom tega leta se je obdobje prehoda izteklo, učinek solidarnosti, ki ga je sprožila Titova smrt, se je razblinil. Medtem ko

46 Helga Haftendorn, *Deutsche Aussenpolitik zwischen Selbstbeschränkung und Selbstbehauptung: 1945–2000* (München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2001), 265–67.

47 DE-PAAA, 42 (ZA), f. 132866, Analiza razmer v Jugoslaviji, Betr.: Lage in Jugoslawien ein Jahr nach dem Tod Titos, 5. 6. 1981.

je na gospodarskem področju mogoče zaznati nastavke učinkovite stabilizacijske politike v smislu krepitve načel tržnega gospodarstva, se jugoslovansko vodstvo na notranjepolitičnem področju omejuje na upravljanje s Titovo dediščino; tu obstaja grožnja, da se bo kontinuiteta sprevrgla v imobilnost.«⁴⁸

Zahod je zaradi svojega izrecnega interesa za ohranjanje neodvisne jugoslovanske države med Vzhodom in Zahodom sicer budno motril njen položaj in spremljal morebitne, beograjskemu režimu sovražne dejavnike, a na koncu so se za krvnika Jugoslavije izkazali njeni notranji problemi, ki jih je Zahod prav tako poskušal blažiti, kjer je to bilo mogoče. Še več, skoraj kot v drami črnega humorja je pravzaprav Zahod sprožil zadnji udarec. Postopna dezintegracija države je res izšla iz neučinkovitega gospodarskega razvoja, ki je eklatantne razsežnosti dosegla zaradi vztrajanja pri tudi po naftni krizi in torej v razmerah »dražjega denarja« nespremenjenem avtarkičnem razvojnem modelu, finančno podprtem z zadolževanjem v tujini, vendar pa so na koncu zahteve zahodnih upnikov ter koordinirana akcija Mednarodnega denarnega sklada najbolj načeli notranje tkivo Jugoslavije. Kot je v članku *Jugoslavija med integracijo in dezintegracijo* analiziral Neven Borak: »Jugoslavija je morala socializirati dolgove oziroma izgube ter prilagajati svojo gospodarsko politiko in ureditev potrebam financiranja, to je odplačevanja dolgov. Socializacija dolgov je pomenila medrepubliško in pokrajinsko solidarnost, ki so jo upniki vsilili, in je pomenila prelivanje denarja med republikami in pokrajinama s pomočjo zveznih ustanov. Blokovska ureditev sveta je dajala Jugoslaviji pomembno zunanjo oporo, ki sicer ni prikrivala gospodarskih, političnih, socialnih in siceršnjih problemov države, zagotavljala pa ji je naklonjenost okolja. Razreševanje dolžniške krize je sovpadalo s siceršnjim pešanjem bloka socialističnih držav, kar je nedvomno prispevalo tudi k manjšemu razumevanju Zahoda za notranje jugoslovanske probleme. Opuščeno je bilo reformiranje Jugoslavije v okvirih njene družbenoekonomske ureditve, poudarek se je prenesel na njeno popolno opustitev in nadomestitev z novo ureditvijo, temelječo na tržnem gospodarstvu in zasebni lastnini. Te spremembe so napovedale rušenje političnega in razvojnega soglasja iz sedemdesetih let.«⁴⁹

Rušenje tega soglasja pa se je kmalu stopnjevalo v rušenju sposobnosti sobivanja. In kot pravilni sta se izkazali Titovi obžalovanje in priznanje, da je njegov največji neuspeh to, da iz večnacionalne države ni zmozel narediti države ene složne nacije.

48 Ibid.

49 Neven Borak, »Jugoslavija med integracijo in dezintegracijo«, v: *Slovenija-Jugoslavija, krize in reforme*, 38, 39.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- DE-PAAA, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes:
  - PAAA. Bestand B 150. Berlin.
  - PAAA. Bestand 42 (Zwischenarchiv). Berlin.

Literatura:

- Bilandžić, Dušan. *Jugoslavija poslije Tita: (1980–1985)*. Zagreb: Globus, 1986.
- Borak, Neven. »Jugoslavija med integracijo in dezintegracijo.« V: *Slovenija-Jugoslavija, krize in reforme 1968–1988*, ur. Zdenko Čepič, 29–40. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.
- Geiger, Tim, Amit Das Gupta in Tim Szatowski, ur. *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1980*. München: Oldenburg, 2011.
- Gutteridge, William Frank. »Summary of Discussions and Notes on Recent Developments.« V: *South-Eastern Europe After Tito: A Powder Keg for the 1980s*, ur. David Carlton in Carlo Schaerf, 1–13. London in Basingstoke: The Macmillan Press LTD, 1983.
- Hacke, Christian. *Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder*. Berlin: Ullstein, 2004.
- Haftendorn, Helga. *Deutsche Aussenpolitik zwischen Selbstbeschränkung und Selbstbehauptung: 1945–2000*. München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2001.
- Hofmann, Gunter. *Willy Brandt und Helmut Schmidt. Geschichte einer schwierigen Freundschaft*. München: C. H. Beck, 2012.
- Magaš, Branka. *The Destruction of Yugoslavia, Tracking the Break-Up 1980–1992*. London in New York: Verso, 1993.
- Meier, Viktor. *Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996.
- Nečak, Dušan. *„Ostpolitik“ Willyja Brandta in Jugoslavija (1963–1969)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013.
- Peter, Matthias, Michael Ploetz in Tim Geiger, ur. *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1976*. München: Oldenburg, 2007.
- Pirjevec, Jože. »Jugoslovanska kriza v arhivu STASI (1980–1989).« *Acta Histriae* 24, št. 3 (2016): 643–62.
- Ploetz, Michael, Tim Szatkowski in Judith Michel, ur. *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1982*. München: Oldenburg, 2013.
- Ramet, Sabrina Petra. *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*. Boulder: Westview Press, 2002.
- Schmidt, Helmut. *Weggefährten, Erinnerungen und Reflexionen*. Berlin: Der Siedler Verlag, 1996.
- Taschler, Daniela, Fabian Hilfrich in Michael Ploetz, ur. *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1974*. München: Oldenburg, 2005.
- Taschler, Daniela, Matthias Peter in Judith Michel, ur. *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1981*. München: Oldenburg, 2012.
- Žagar, Matija. »Ustava SFRJ in ustavni sistem 1974: povzročitelj krize ali mehanizem za njeno razreševanje?.« V: *Slovenija-Jugoslavija, krize in reforme 1968–1988*, ur. Zdenko Čepič, 13–28, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.

Spletni viri:

- *Archive of European Integration* (University of Pittsburgh). »Yugoslavia and the European Community.« Pridobljeno 28. 5. 2017. http://aei.pitt.edu/8241/1/31735055282218_1.pdf.
- *Encyclopedia of the New American Nation*. »Doctrines - The Reagan Doctrine.« Pridobljeno 17. 3. 2017. <http://www.americanforeignrelations.com/A-D/Doctrines-The-reagan-doctrine.html>.
- *European Commission Press Release Database*. »Structure and Development of Relations.« Pridobljeno 22. 3. 2017. http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-86-92_en.htm?locale=en.
- *Wikileaks*. »Telegram (cable) (confidential), Nm.: 3408, From Austria Vienna to Department of State|Secretary of State|Serbia Belgrade, Subject: Magazine publishes Warsaw Pact Invasion Plans of Austria and Yugoslavia.« Pridobljeno 16. 3. 2017. <https://file.wikileaks.org/oc/2474.2/28552.pdf>.

Polona Balantič

WESTERN GERMANY PREPARATIONS FOR THE DEATH OF PRESIDENT JOSIP BROZ TITO. ADDRESSING FACTORS OF A POSSIBLE DESTABILIZATION OF YUGOSLAVIA IN CASE OF THE DEATH OF PRESIDENT TITO AND THE PREPARATION OF MEASURES TO SUPPORT YUGOSLAVIA

SUMMARY

The article focuses on the special position Yugoslavia (*Sonderfall*) held during the bloc division of the world after World War II, due to which the western allies were interested in keeping it in neutral position between East and West. The hypothesis based on these grounds, i.e. that during the years when the death of President Tito, who was perceived as a warrantor of a special international political status of Yugoslavia, was anticipated, the western allies intensively monitored the situation for any indications of an internal crisis or external threats that could be presented in the event of Tito's death, was examined using the documents accessible in the German Foreign Ministry political archives. Documents dealing with relations between Germany and Yugoslavia in the 1974–1982 period, when Helmut Schmidt served as Chancellor, were analysed. The emphasis was placed on documents describing the monitoring of stability in Yugoslavia within the organizations of western allies (NATO, European Community).

The analysis revealed that, since 1976, the western allies have been preparing measures aimed to support the stability and maintain Yugoslavia independent during possible internal destabilisation or external attempts to intervene in the internal situation in the Yugoslavian state in the event of president Tito's death. The analysis led to a conclusion that the potential threat to Yugoslavia posed by a direct intervention of Soviet Union was pushed into the background as the long-term

economic and debt crisis as well as internal transnational tensions proved to be the key negative factors. The same conclusions were reached by the western allies as well, as is evidenced from decisions made by members of the North Atlantic Alliance and the European Economic Community, including the Federal Republic of Germany, to adopt measures aimed at supporting the Yugoslavian economy. A detailed monitoring of the situation in Yugoslavia, the European Community scheme for bringing the legislation of Yugoslavia in line with that of the Community, and conclusions reached by a special panel within NATO on monitoring the situation in Yugoslavia confirmed the undiminished interest of the western allies to keep Yugoslavia in a neutral position during the Cold War in the 1974–1982 period, thus maintaining stability in Central Europe and the Mediterranean.

David Petelin *

Raziskovanje vsakdanjega življenja: socialistični vsakdanjik in zgodovinopisje

IZVLEČEK

Avtor v prispevku prikazuje raziskovanje vsakdanjega življenja, teoretično opredelitev koncepta in raziskovanje tega fenomena znotraj zgodovinopisja in drugih humanističnih znanosti, zgodovinski oris ter pregled raziskovanja vsakdanjega življenja v zgodovinopisju. V drugem delu prispevka pa predstavi tehnike raziskovanja, metodične postopke in najrazličnejše vire raziskovanja socialističnega vsakdanjika.

Ključne besede: vsakdanje življenje, zgodovinopisje, socializem, povojno obdobje, metodologija.

ABSTRACT

RESEARCHING EVERYDAY LIFE: DAILY LIFE IN SOCIALISM AND HISTORIOGRAPHY

In the following contribution the author describes the research of everyday life, the theoretical definition of the concept, the research of this phenomenon in the context of historiography and other humanities, as well as the historical outline and the overview of everyday life research in historiography. In the second part of the contribution the author presents the research techniques, methodology, and the various sources, useful for the research of everyday life in socialism.

Keywords: everyday life, historiography, socialism, post-war period, methodology

---

* Dr. zgodovine, mag. upr. znan., podiplomski študent prava, Trnovska ulica 10, SI-1000 Ljubljana, david.petelin@gmail.com

---

Uvod

Na raziskovalno polje zgodovine vsakdanjega življenja je doslej poseglo že nekaj slovenskih zgodovinarjev, pri tem pa je treba opozoriti, da so raziskave vsakdanjega življenja večinoma omejene na obdobja do konca druge svetovne vojne. Za širšo primerjavo velja opozoriti na v zadnjih letih povečano zanimanje za vsakdanje življenje v času socializma – tako v tujini¹ kot na prostoru nekdanje države Jugoslavije.² Glavni namen članka je predstaviti in opisati okvir raziskovanja vsakdanjega življenja v povojni dobi, metodološki pristop ter teoretsko osnovo, v skladu s tem pa pojasniti spremembe vsakdanjih praks oz. dejanskosti (ponovljivih in večkratnih) kulture izgradnje socializma. V obdobju po vojni gre namreč za spremembe, ki so se zgodile v procesu modernizacije³ predvsem na področju stanovanjskih razmer, industrializacije, urbanizacije, načina življenja (dvig življenjskega standarda, nova vloga družine in ženske, družabnost in prosti čas, vpliv Zahoda, konec klasične meščanske družbene ureditve itd.) in demokratizacije materialnih dobrin (npr. pojav in vloga televizije, hladilnika, avtomobilov itd.). Prav tako

-
- 1 Na primer: Antonio Cazorla Sanchez, *Fear and progress – Ordinary Lives in Francos Spain, 1939–1975* (West Sussex: Wiley-Blackwell, 2010). Philippe Aries in Georges Duby, *A History of Private Life. Vol. 5: Riddles of Identity in Modern Times* (Cambridge in London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1991). Peter Borscheid, *Alltagsgeschichte – Modetorheit oder neues Tor zur Vergangenheit. Über das Studium der Geschichte* (München: Dtv, 1990). Paulina Bren, »Weekend Getaways. The Chata, the Tramp and the Politics of Private Life in Post-1968 Czechoslovakia,« v: David Crowle, Paulina Bren in Mary Neuburger, *Communism Unwrapped. Consumption in Cold War Eastern Europe* (New York: Oxford University Press, 2002). David Crowle in Susan Reid, *Socialist Spaces. Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc* (New York: Berd Publisher, 2002). Zsuzsa Ferge, *A Society in the Making. Hungarian Social and Societal Policy 1945–75* (London: Penguin Books, Harmondsworth, 1979). Orlando Figes, Šepetalci. *Zasebno življenje v Stalinovi Rusiji* (Ljubljana: Modrijan, 2009).
  - 2 Na primer: Iris Adrić, ur., *Leksikon Yu mitologije* (Beograd in Zagreb: Rende, Postscriptum, 2004). *Jugoslavija između Istoka i Zapada, Obični ljudi u neobičnoj zemlji, Svakodnevni život u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj 1945–1990* (Zagreb in Sarajevo: Euroclio, 2007). Dijana Dijanić et al., *Ženski biografski leksikon. Sjećanje žena na život u socijalizmu* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2004). Ivana Dobrivojević, »Urbanization in Socialism. Everyday Life in Yugoslav Towns, 1945 to 1955,« v: *Cityscapes in History. Creating the Urban Experience*, ur. Helena Tóth in Katrina Gulliver (Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2014), 81–100. Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih* (Zagreb: Srednja Europa, 2005). Hannes Grandits in Karin Taylor, *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)* (Budapest in New York: Central European University Press, 2010).
  - 3 V socialističnih družbah, ki so se konstituirale kot tranzicijske družbe, ima modernizacija ključno vlogo: družbe naj bi popeljala v boljši in modernejši jutri. Razprave o modernizaciji po drugi svetovni vojni so zajele industrializacijo, urbanizacijo in družbenopolitični razvoj v socialističnem duhu. Modernizacija je bila v času socialistične Jugoslavije predstavljena enoznačno kot vsakodnevni veliki skupni dosežki, ki naj bi razkrivali naprednost delavskega samoupravljanja in bili ljudem v ponos. Da bi celoviteje razumeli modernizacijo socialistične Jugoslavije, jo je treba razlagati z več vidikov. Sociološko gledano je šlo za avtoritaren režim, ki je deloma blokiral modernizacijo zaradi politične kulture, v katerega središču vladata komunistična partija in karizma njenega vodje. Zaradi poudaranja evropocentrizma in konstitutivnih dejavnikov demokracije so vladajoče komunistične partije modernizacijo v glavnem odklanjale. Jugoslovanski komunisti so zagovarjali stališče, da je treba na proces modernizacije gledati kot na pluralizem različnih in tudi nasprotnojučih si načinov modernizacije. To je pomenilo, da je zgrešeno govoriti o kapitalistični oziroma zahodnoevropski obliki modernizacije kot edini in obvezni poti k moderni industrijski družbi. Ko so jugoslovanski politiki in strokovnjaki govorili o procesu modernizacije, so mislili predvsem na njen gospodarski vidik. Obravnavali so jo kot prestrukturiranje gospodarske sestave družbe, posodobitev načina gospodarjenja in kot prizadevanja za oblikovanje samostojnega nacionalnega gospodarstva, ki je samo sposobno zagotoviti tekočo proizvodnjo in razvoj. – Nina Vodopivec, »Modernizacija in tranzicija,« v: *Podobe modernizacije. Poglavlja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*, ur. Žarko Lazarević in Aleksander Lorenčić (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 377–403.

je cilj predstaviti kompleksne kulturne, politične, družbene in zgodovinske dejavnike, ki soustvarjajo vsakdanje življenje in vplivajo nanj.⁴ S prikazom vsakdanjega življenja poskušamo dati tiste odgovore, na katere dosedanje zgodovinopisje ni postavljalo vprašanj, saj je večina raziskav omejena na politični in gospodarski prikaz.⁵

Z raziskovanjem preteklega vsakdanjega življenja analiziramo kolektivne in posamezne življenjske prakse, definiramo in orisujemo značilnosti, strukture ter akterje vsakdanjega življenja, kot so dom kot arhetipski sedež in sidrišče vsakdanjega življenja, javno in zasebno, prostor in čas vsakdanjega življenja, vez med posameznikom, njegovim vsakdanjim neposrednim okoljem (vsakdanji svet) ter širšo družbo. V največjem številu historičnih orisov socializma praviloma umanjata prav kulturni in družbeni vidik izkušen vsakdanjih ljudi, poudarja pa se institucionalno-politični vidik. Kljub temu dejstvu pa je za razumevanje socialističnega vsakdanjega življenja potrebno poznavanje ideološkega ozadja državnega okvira. Uradna ideologija namreč ni bila ločena od vsakdanjika, temveč ga je soustvarjala. Da si je režim namreč pridobil tako množično in dolgoletno podporo, je bilo mogoče ravno z ljudsko prisvojitvijo ključnih dominantnih vrednot.⁶

O vsakdanjosti in vsakdanjem življenju

Vsakdan je zgodovinsko specifična in kulturno konstruirana temporalna struktura, ki vzdržuje vsakdanjost vsakdanjega življenja. SSKJ⁷ samostalnik vsakdan (z eno besedo in z roditeljskim vsakdana, ne vsakega dneva) opredeljuje kot dan, ki se po svojih značilnostih in dogodkih ne razlikuje bistveno od kateregakoli drugega dneva. Izraz vsakdanje življenje se v navadni govorici in literaturi uporablja kot sinonim za navadno življenje večine ljudi. Za nas je vsakdanje življenje sinonim za navadno, ustaljeno življenje posameznika, kjer vladajo prikrita homogenost in temeljna enoličnost dni, ki si sledijo, ter dogajanja, s katerim so zapolnjeni. Postavka implicira, da je življenje strukturirano kot vsakdan in da je vsakdan kot struktura proizveden. Proizvedenost ima dve razsežnosti – ta struktura ni tu od nekdaj, ampak je nekoč nastala na novo; zdaj in za našo izkušnjo pa se vsakdan proizvaja vedno znova, se skratka reproducira. Vedno in kontinuirano pa ni enako kot iz dneva v dan, saj vsakdanje življenje ni vedno enako in nespremenljivo.⁸ Spreminja se z naravnimi danostmi (rojstvo, odraščanje in staranje) in zunanjimi dejavniki (sprememba bivališča, vojno stanje, politično okolje in resursi). Vsakdanje življenje po neki vrsti eksistencialnega avtomatizma običajno šteje za nekaj, kar je, kot je, in se mu kot takemu ne more podati okvira ali

---

4 Drago Kos, ur., *Horizonti vsakdanjega življenja = Horizons of everyday life* (Ljubljana: Slovene Sociological Association in Institute of Social Sciences, 1998).

5 Peter Berger in Thomas Luckmann, *Družbena konstrukcija realnosti* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1988), 23.

6 Gregor Bulc, recenzija *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia* [Spominjanje utopije. Kultura vsakodnevnega življenja v socialistični Jugoslaviji], ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik, *Književni listi*, 9. 2. 2011.

7 *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU in Založba ZRC, 2000).

8 Kos, *Horizonti vsakdanjega življenja*, 25.

kakršnekoli konceptualno-teoretične racionalizacije. Enostavno je del trivialnosti, prisile, običajev in sprememb.⁹ Ravno zaradi tega, ker je vsakdan prerez celotnega življenja družbenega človeka, njegova podoba govori o značaju konkretne družbe in družbenega človeka, jo je treba imeti za neizogiben moment refleksije in raziskovanja. Vsakdanjosti se ne da zaobjeti ne v ortodoksni marksistični shemi baze in nadgradnje ne v abstraktni subliminalni formi tradicionalne filozofije in zgodovinoписja.¹⁰ Historično materialistična črno-bela shematika reducira njena mnogoznačnost in bogastvo v iluziji, da se vse razreši v bazi in nadgradnji, spekulativna filozofija pa o njej sodi, kot da gre za iluzijo, da je avtentično življenje mogoče samo kot transcendenca vsakdana. Ne en ne drug položaj nista dorasla kompleksnosti vsakdanjega življenja, saj se to ne odvija kot linearni proces zgodovinskih, filozofskih, političnih, ekonomskih in socialnih danostih, temveč kot skupek številnih interferenc: dela, družbenih odnosov, ideologije, represije, gest in dejanj, položajev in diskurza. Obstaja neka celota brez ozira na moralna, politično-ideološka ali neka druga oporišča. Zajetje te celovitosti in njenih konkretnih izrazov zasleduje bistveno bogastvo vsakdanjega življenja izpod površine siromašnih in repetitivnih stereotipov in kot raziskovalna naloga ostaja enako pomembno za zavedanje modernega človeka ter za znanstveni odnos kot do dejstev sveta.

Pred mnogimi desetletji je beseda vsakdanje označevala to, kar je vsakodnevno neobhodno za življenje in preživetje: »*dajte nam naš vsakdanji kruh*«. ¹¹ Od takrat sta se smisel in pomen besed osrednje krščanske molitve spremenila. Vsakdanje označuje skupek dnevnih postopkov, ki so povezani in tvorijo celovitost. Če družbe ne definiramo samo s potrošnjo, postaja jasno, da je obravnavanje teh izoliranih dejstev (ne)neizčrpana vsakdanjost, temveč je treba imeti uvid v njihov kontekst: skozi družbene odnose, v katerih se dogajajo. Z drugimi besedami, vsakdanjost, kot je jezik, vsebuje implicitne, čeprav ukrivljene funkcije evidentne forme in globlje strukture. Vsakdanja dejstva se ponavljajo (reproducirajo) ravno zaradi te povezanosti in tistega, kar implicira. So istočasno individualni, skupinski (družba, prijatelji) in družbeni. Vsakdanjost je v tesnem odnosu z modalitetami organizacije in eksistence družbe, ki zmehča odnose med posli, prostim časom, zasebnim in javnim življenjem.

Vsakdanjost je kot prisila, ki članom družbe z malo izjem omogoča možnost razpolaganja z neznatnimi variacijami v odnosu do družbenih norm. Da se družba reproducira, je neobhodno zaradi reprodukcije posameznikov. Vsakdanje življenje je celokupnost takih aktivnosti, saj konkretizirajo reprodukcijo posameznikov in vsakokrat ustvarjajo možnost za družbeno reprodukcijo.¹² Vsakdanje življenje obstaja v vsaki družbi. Vsak človek ima vsakdanje življenje. Življenjskega okvira posameznika pa ne določajo samo njegove psihofizične lastnosti, sposobnosti in danosti, temveč družbeni okvir, v katerem se ta aktivno giblje (politični, ekonomski, kulturni in tehnološki), ki ga določajo in omejujejo znotraj veljavnih družbenih in pravnih norm

9 Ibid., 37.

10 Lev Kreft, »Zgodovina in vsakdanje življenje«, *Borec* 51, št. 575/576 (1999): 64.

11 Molitev *Oče naš* v drugi kitici.

12 Agnes Heller, *Vsakodnevni život* (Beograd: Nolit, 1978), 105.

ter vrednostno opredeljuje (morebitno) religiozno-moralno ozadje. Tukaj ni govora o determinizmu posameznikovega razvoja in možnosti samouresničenja, temveč realnega okolja, ki ga hkrati osvobaja in omejuje. Če parafraziramo filozofsko misel Wittgensteina, so meje vsakdanjega sveta meje spoznavnega in razumevajočega ter obratno. V vsakdanjem življenju vsakega človeka lahko najdemo maloštevilne in na zelo abstraktni ravni identične, skupne aktivnosti. Vsak potrebuje spanec, vendar ne pod enakimi pogoji in enako dolgo, ter hrano, vendar ne v isti količini in na isti način, itd.¹³ Vsak človek z rojstvom vstopi v svet, ki obstaja neodvisno od njega. In ta svet se mu zdi kot gotov, v tem smislu se mora obdržati in dokazati svojo sposobnost, da (pre) živi. Z rojstvom pride v konkretne družbene odnose, v konkretne sisteme zahtev, v konkretne institute. Naučiti se mora uporabljati stvari, sprejeti te sisteme, se obdržati v določenem družbenem okolju.¹⁴ Reprodukcijska posameznika je vedno reprodukcija nekega zgodovinskega posameznika in nekega konkretnega sveta. »Vsakdan je neviden, ampak vedno prisoten. Poln je kontradikcij, lahko je transcendenten, presežen. Dejanja, ki soustvarjajo vsakdanje življenje, so manipulacija s pogoji eksistence in koeksistence.«¹⁵

Vsakdanje življenje je heterogeno v najrazličnejših povezavah in vidikih. Zaradi tega ima eno samo središče, in to je posameznik.¹⁶ Vsakdanjost dobi smisel samo v drugem posredniku, to je v zgodovini, v zgodovinskem procesu kot substanci družbe. V drugih časih in družbah, dovolj drugačnih od sodobne, so bile strukture preživljanja časa bistveno drugačne. Življenje, izkušeno in dojeto kot vsakdanje, je specifičen zgodovinski rezultat ter je kulturno konstruirano. Vsakdanje življenje pa nista le politika in gospodarstvo, temveč nas zanimajo tudi miselni svet in predmeti, ki izpričujejo duhovne, estetske in intelektualne poglede.¹⁷ Vsakdanje življenje je identificirano s potrošnjo (konzumiranje) ter na drugi strani z zasebnim življenjem. Potrošnja v tem primeru pomeni odnos potrošnje, torej pasiven način obnašanja do sveta in predmetov. Vsakdanje mišljenje se ne more ločiti od oblik delovanja vsakdanjega življenja.¹⁸ Tudi vsakdanje mišljenje je heterogeno – prihaja iz vsakdanjosti. Skupne poteze mišljenja se kažejo v raznih oblikah aktivnosti vsakdanjosti.¹⁹ Raziskovalci fenomena vsakdanjega opredeljujejo enote vsakdanjega življenja, ki se povezujejo v obsežnejše sekvence dogajanj.²⁰

Družbo v okviru vsakdanjega sveta definiramo²¹ kot obkroženost, obkoljenost in stalno interakcijo posameznikov. Vsakdanje življenje je v veliki meri sestavljeno iz rutin. Rutinizacija je temeljni mehanizem vsakdanjega življenja. »Sprememba nekega

13 Ibid., 157.

14 Gorazd Makarovič, *Slovinci in čas. Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja* (Ljubljana: Založba Krtina, 1995), 30.

15 Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life* (London: Penguin Books, 1969), 19.

16 Sigmund Freud, *Psihopatologija vsakdanjega življenja* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2009), 69.

17 Umetnost in estetika v pričujočem času.

18 Mirjana Ule, *Psihologija vsakdanjega življenja* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1993), 38.

19 Heller, *Svakodnevni život*, 159.

20 Ule, *Psihologija vsakdanjega življenja*, 45.

21 Berger in Luckmann, *Družbena konstrukcija realnosti*, 31.

postopka v vsakdanjo prakso je rutinizacija.«²² Družba je kontinuirano podjetje, početje, proces. Ker je rutina, lahko govorimo, da družbo sestavljajo strukture. Zato strukture razumemo kot modele vedenja, obnašanja ljudi v vsakdanjem življenju, katerih mreže se povezujejo. Za strukturo vseh drugih razmerij je pomembna osebna interakcija. Vsakdanji svet lahko definiramo kot neposredno naravno in družbeno okoliščino posameznika, ki je relativno konstantna v času. Za posameznika je njegov skrajni časovni horizont edini svet, v katerem lahko neposredno živi. Vsakdanje življenje je edino, ki je za nas popolnoma aktualno in smo zanj popolnoma odgovorni, to pa zato, ker ga določajo naša dogajanja in dejanja ljudi, ki nas obkrožajo. V tem svetu se posamezniki dojemamo kot relativne subjekte svojih dejanj. Življenjski svet označuje epistemološki status vsakdanjega življenja, ki je primarna realnost, na katero se ljudje nanašajo, jo tematizirajo in problematizirajo.

Življenjski svet je fenomenološki pojem in primarna realnost, na katero se ljudje vedno zanašamo, jo javno predpostavljamo in po potrebi delno problematiziramo. Posameznik dojema vsakdanji svet kot skupen svet in paradigmo vsega. Habermas v svojem opisu vsakdanjega življenjskega sveta poudarja,²³ da moramo, da lahko vanj dvomimo, razumeti le vprašljivost vsakdanjega sveta (kot) radikalno. Življenjski svet ni konstanta, pač pa je zgodovinsko spremenljiva stvar, ki se spreminja pod vplivom dogajanj (interakcij) z drugimi svetovi, prav tako starodavnimi človeškimi produkcijami. V antiki in srednjem veku je bil vsakdanji svet tudi edini svet, v katerem so ljudje delovali nesegmentirano. Z modernizacijo pa se življenje segmentira (delitev dela), posamezni segmenti življenja pa se osamosvojijo v bolj abstraktne ločene svetove, npr. znanost, umetnost, politika, zasebno življenje. Vsakdanji svet je omejen z zmožnostmi spreminjanja tega sveta. Je svet, v katerem lahko nekaj počnemo, kar pomeni, da ga določajo meje našega delovanja. Od vsega začetka je vsakdanji svet naš skupni svet, je intersubjektivni. Luckmann temeljno strukturo dejanskosti vsakdanjega sveta definira kot v enaki meri skupno meni in drugim ljudem.²⁴ Intersubjektivnost loči vsakdanji svet od drugih svetov.

Zgodovinopisje in vsakdanje življenje

Proučevanje t. i. zgodovine vsakdanjega življenja je postalo objekt širšega zanimanja strokovne javnosti šele v drugi polovici 20. stoletja. Nikakor pa se takrat ni začel razvoj raziskav na tem področju. Zgodovino vsakdanjega življenja je poznala že historiografija 19. stoletja, le da je bila obravnavana kot obrobna tema za popestritev t. i. velike zgodovine (politične in gospodarske).²⁵ Kot pojem in koncept se je

---

22 Max Weber, *Protestantska etika in duh kapitalizma* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2002), 55.

23 Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a category of Bourgeois Society* (Cambridge: Polity, 1989), 87.

24 Berger in Luckmann, *Družbena konstrukcija realnosti*, 77.

25 Marko Štuhec, *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren. Plemiški zapuščinski inventar 17. stoletja kot zgodovinski vir* (Ljubljana: Studia humanitatis, 1995), 14, 15.

vsakdanje življenje uveljavilo šele v prvi polovici 20. stoletja (zаметki v analovski šoli) in postalo priljubljena tema v družboslovnih in humanističnih disciplinah po drugi svetovni vojni. Iz zanimanja za makrostrukture, kot so država, religija, politika, se je zanimanje obrnilo na mikroraven, k človeku kot posamezniku, s tem pa je postalo zanimivo tudi vsakdanje življenje ljudi. Pri tem moramo imeti v mislih, da zgodovine in teorije namreč ne moremo preprosto posamezno odmisлити, saj ne obstajata kot ločeni samostojni enoti ali antitezi. Obe predstavljata zapletena koncepta, katerih izvor je tesno povezan, saj obstajajo teorije zgodovine in zgodovina teorij.²⁶ Eno ključnih vprašanj v zgodovinopisju tako postane, kako so ljudje v nekem obdobju živeli.²⁷

Fenomen (vsakdanjega) življenja ljudi in družb ter njegovo raziskovanje sta sicer v zgodovinopisju prisotna pravzaprav od začetka (Herodotove pripovedi o življenju in navadah tujih ljudstev), vendar pa se je v zadnjih desetletjih razvila posebna smer zgodovinopisja, ki se v celoti posveča tematiki vsakdanjega življenja. Med prvimi je bila izrazito analovska šola v Franciji, že od dvajsetih let 20. stoletja, ki je poleg zgodovine mentalitet dajala poudarek in impulz tudi raziskovanju zgodovine vsakdanjega življenja oz. s svojo paradigmo poskušala zajeti totalnost zgodovine (fr. *histoire totale*). Zgodovina neke dobe je zgodovina totalne družbe. Z vidika predmeta razprave in vidika geografije je francoski zgodovinar Fernand Braudel prekoračil meje konvencionalne ekonomske zgodovine z delom *Civilisation materielle et capitalisme*. Namesto tradicionalnih kategorij je opazoval vsakdanje življenje ljudi in stvari, »vse, kar človeštvo ustvarja ali uporablja«. ²⁸ V omenjenem delu je Braudel v prvem zvezku utemeljil koncept »vsakdanjega življenja«, in zapisal, da cilj ni bil nič manj kot historizacija vsakdanjega življenja (*l'introduction de la vie quotidienne dans la domaine de l'histoire*).²⁹

Priznanje neelitne ljudske kulture kot raziskovalnega interesa je vodilo k novim potem. Tudi v Združenih državah Amerike (ZDA) je počasi začelo prodirati zanimanje za popularno kulturo, ki je kmalu postala predmet akademskega zanimanja.³⁰ Medtem ko je zgodovina mentalitet v Franciji postala hitro priljubljena, je bila nemška socialna zgodovina mnogo bolj pod vplivom strukturne zgodovine (strukturalizem). To je bilo tudi gibanje »Gesellschaftshistorische«, ki je dominiralo v šestdesetih letih. Začetki strukturalizma ležijo v razvoju jezikoslovja okoli prve svetovne vojne (Saussure, Jakobson). Temeljna ideja je bila, da je pomen neodvisen od posameznika in namesto tega inherenten v samem sistemu jezika, katerega načela naj bi osvetljevali. Strukturalizem se je torej ukvarjal z jezikovnim sistemom, ki omogoča pomen. Po letu 1945 so bile te ideje sprejete v Franciji in se razširile na številna družboslovna področja, med drugim tudi v antropologijo in marksistično politično teorijo. Strukturalisti so

26 Simon Gunn, *History and cultural theory* (London: Pearson Education, 2006), 4.

27 Zdenko Čepič, »Politika življenjske ravni v prvem desetletju socializma v Jugoslaviji«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, št. 1 (2006): 397.

28 Peter Burke, *Revolucija v francoskem zgodovinopisju* (Ljubljana: Studia Humanitatis, 1993), 53.

29 Ibid., 54.

30 Borscheid, *Alltagsgeschichte – Modetorheit oder neues Tor zur Vergangenheit*, 55.

se v tem širšem kontekstu ukvarjali z identifikacijo objektivnih pogojev, ki podpirajo in soustvarjajo fenomene, naj bodo to kulture, literarna besedila ali pa celo družbeni sistemi. Povojni francoski strukturalizem predstavlja odziv na nekatere nove tokove, še posebno na Sartrovo fenomenologijo, ki izhaja iz posameznikovega utelešenja, in njegov stvarni angažma ter hegeljanski marksizem, po katerem so bili razredi in ne posamezniki tisti, ki so bili nosilci zgodovine. Prav nasprotno s tem so strukturalisti zagovarjali stališče, da so posamezniki in razredi proizvod sistemskega oziroma strukturnega procesa, ne pa subjekti ali pa celo aktivni dejavniki zgodovine. Če je bil vpliv strukturalizma na francoski analovski zgodovinski krog posreden, je bil vpliv na angloameriško zgodovinopisje v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja še toliko bolj šibek.³¹

Na podlagi kritičnega in nedogmatičnega branja marksističnih tekstov so poskušali rekonstruirati pretekle realnosti, jih narediti globlje razumljive, katerih eksistenca ni bila odvisna od zunanjih okvirov razen socialnozgodovinskih struktur (razred, religija, država, družba). Zgleda za drugačno zgodovino predstavljajo zgodovinarji Eric J. Hobsbawm, Edvard P. Thompson, Carlo Ginzburg in Francoz Emmanuel Le Roy Ladurie s svojimi študijami.³² Razlike med zgodovino vsakdanjega življenja in etnologijo (narodopisja) ali novo kulturno zgodovino so bile vse bolj očitne in opazne, vendar z manjkajočim tradicionalizmom in kritično perspektivo.³³ Različni pogledi so med drugim odpirali nove možnosti zgodovinskega dojetanja iz lastne logike fenomena, razumevanje in postavljanje novih vprašanj, kot npr. v kakšnem strukturnem odnosu so bili povezani posamezniki in majhne skupnosti, ki so jih oblikovali, ter obratno. Zgodovina vsakdanjega življenja je postala nova izrazna oblika mikrozgodovine.³⁴

Prav pojav in priljubljenost »Alltagsgeschichte« v Nemčiji proti koncu sedemdesetih morata biti vidna kot odziv v mnogih pogledih in predstavljata odziv na uporabo teorij v družboslovju. V drugem smislu pa izražata naraščajoči skepticizem proti modernizaciji, ki obravnava uporabno teorijo modernizacije v historični analizi in kritičen vidik družbe, ki je bila mišljena kot moderna. Zgodovina vsakdanjega življenja je dobila dodaten zagon v zgodnji dobi, še posebno zaradi t. i. bielefeldske šole, ki je raziskovala socialno zgodovino brez ljudi in poudarjala neosebne strukture, ki so popolnoma zaznamovale delovanje ljudi.³⁵ Močan vpliv na zgodovino vsakdanjega življenja je imela nova narativna zgodovinska smer, imenovana zgodovina od spodaj (angl. *history from below*),³⁶ še posebno pa je na razvoj nemške historiografije vplival

31 Simon Gunn, *History and cultural theory* (London: Pearson Education, 2006), 10.

32 Burke, *Revolucija v francoskem zgodovinopisju*.

33 Alf Lüdtke, *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen* (Frankfurt am Main: Campus Verlag, 1989), 18.

34 Burke, *Revolucija v francoskem zgodovinopisju*, 87.

35 Borscheid, *Alltagsgeschichte – Modetorheit oder neues Tor zur Vergangenheit*, 68.

36 Lucien Febvre je prvi uporabil frazo »histoire vue d'en bas et non d'en haut« (zgodovina videna od spodaj in ne od zgoraj) leta 1932, ko je hvalil poskus pripovedi Alberta Mathieza »histoire des masses et non de vedettes« (zgodovina ljudskih množic, in ne zvezd). Thompsonov esej *History from Below in the Times Literary Supplement* iz l. 1966 pa je uporabil pojem ljudska zgodovina (people's history). – Burke, *Revolucija v francoskem zgodovinopisju*, 87.

švedski pisatelj in literarni zgodovinar Sven Lindquist s svojo knjigo *Gräv där du står*, ki je izšla leta 1978. Dotedanja interpretacija delavske zgodovine, kot so jo videli levičarski zgodovinarji, je bila zelo abstraktna in prepojena s teorijo, deloma tudi zreducirana na prikaz zgodovine delavskega gibanja in brez kakršnegakoli interesa za kulturno zgodovino delavcev.³⁷

V novejših študijah evropskega zgodovinopisja so avtorji skušali preseči biografsko in politično zgodovino, da bi osvetlili posamezen kontekst, ki ni vedno razviden iz virov. Kljub temu pa po mnenju Iggersa ne smemo precenjevati dela zgodovinarjev (Rosenberga, Kocke, Wehlerja in Kosellecka), ki so v svojih študijah uporabili koncepte socialnih struktur in sprememb. Še nekaj desetletij nazaj so bile zgodovine delavstva v Zahodni in Vzhodni Nemčiji predvsem prikazi razvoja sindikalnega in političnega organiziranja delavskega razreda. Nemškemu zgodovinopisju je še do osemdesetih let 20. stoletja primanjkovala t. i. *history from below*. Prav zaradi tega manka in sočasnega razcveta te vrste zgodovinopisja v anglosaksonskem svetu so v naslednjih desetletjih izšle številne študije, ki se niso ukvarjale zgolj z ekonomskimi raziskavami, temveč so posegle tudi na področja raziskovanja družine in bralnih navad (npr. Engelsing).³⁸

Raziskovalni temelji zgodovine vsakdanjega življenja tako koreninijo v različnih družboslovnih disciplinah 20. stoletja, še posebno pa je ta tematika postala priljubljena med nemškimi zgodovinarji (nem. *Alltagsgeschichte*), z raziskavami pa sta jo kot novo zgodovinsko disciplino »utrdila«³⁹ Alf Luedke in Hans Medick. Zgodovino vsakdanjega življenja lahko mislimo kot del širše marksistične zgodovinske šole (angl. *history from below*). Njen namen je tako najti in pokazati zveze med vsakdanjimi praksami, osnovnimi doživetji običajnih ljudi v družbi ter širših socialnih in političnih sprememb, ki se dogajajo v družbi.³⁹ Historiografska prenova, ki se je odvijala od prve polovice 20. stoletja z ekonomsko in socialno zgodovino analovske šole, je dopustila iskanje objektov in subjektov zgodovine z drugimi perspektivami. Ni naključje, da sta bila tej francoski šoli blizu Philippe Aries in Georges Duby, ki sta konec osemdesetih lansirala verjetno najbolj znane publikacije te discipline, izjemno delo, skorajda enciklopedijo v petih zvezkih, ki prikazuje celoten zgodovinski pregled vsakdanjega oz. zasebnega življenja v vseh zgodovinskih dobah (angl. *A history of private life*).⁴⁰ V Evropi so tako bile že uveljavljene raziskave, ki so zanimanje zgodovinarja pomikale proti anonimnim, tihim procesom znotraj družbe in rutinskim vsakdanjim strukturam.

V devetdesetih in nadaljnjih letih je zgodovina vsakdanjega življenja doživela pravi bum, zanimanje zanjo pa je pljusnilo tudi med slovenske zgodovinarje. Prva dela s tega področja smo v Sloveniji dobili šele z objavami Marka Štuhca,⁴¹ pokojnega Janeza

37 Borscheid, *Alltagsgeschichte – Modetorheit oder neues Tor zur Vergangenheit*, 6.

38 Georg G. Iggers, *New Directions in European Historiography* (Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press, 1984), 94.

39 Lüdtko, *Alltagsgeschichte*, 124.

40 Aries in Duby, *A History of Private Life*. Vol. 5, 5.

41 Marko Štuhec, »Kranjska suita za zrcalo, vilico, nož, žlico, kavno ročko, čajnik in njuhalni robec,«⁴¹ *Zgodovina za vse* 1, št. 1 (1994): 1–9. Marko Štuhec, »Materialna kultura plemstva na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2000).

Cvirna in Andreja Studna, v preteklih letih pa je na področju raziskav tega fenomena zaznati pravi porast. Zgolj bežen pregled slovenske historiografije zadnjih nekaj let kaže na izreden porast zanimanja na področju vsakdanjega življenja, od seminarških, diplomskih, magistrskih, doktorskih nalog pa vse do znanstvenih člankov, posvetov in monografij različnih obdobj in lokalizacij. Prav zaradi nove paradigme raziskovanja slovenske socialne in kulturne zgodovine ter vrednotenja vsakdanjega življenja druge polovice 20. stoletja je tudi v prihodnje pričakovati številna nova dela na tem področju.

Metodologija raziskovanja vsakdanjega življenja

Sistematično in načrtno proučevanje intimnega, zasebnega ali vsakdanjega življenja ljudi je bilo dolga desetletja slepa pega zgodovinopisja. Raziskovalci preteklih družbenih dogajanj so bili naklonjeni izključno javnim temam in dogodkom: zgodovini političnih bojev, tehnoloških odkritij, ekonomske organiziranosti družb, umetnosti in literature ter le izjemoma intimnemu življenju kvečjemu pomembnih družbenih osebnosti. Če so svoj pogled kdaj usmerili na vsakdanje življenje navadnih ljudi, je bilo to zgolj zato, da so popestrili veliko zgodovino. V šestdesetih in še zlasti v sedemdesetih letih 20. stoletja pa so začeli odkrivati številne vire in podatke o zasebnem, družinskem življenju običajnih ljudi v preteklosti. V starih popisih prebivalstva, zapisih in dnevnikih posameznikov, njihovi osebni korespondenci, biografijah in avtobiografijah so iskali informacije o značilnostih preteklih družin, hišnih skupnosti in gospodinjstev.⁴²

Poleg teh neposrednih virov so začeli vse bolj uporabljati tudi vire, ki pričajo o ostankih materialne kulture življenja ljudi v preteklosti, in iz njih črpati podatke o načinu oblačenja, prehranjevanja in bivanja. Podatke so iskali tudi v takšnih virih, kot so na primer stari računi trgovin, zapisi sodnih procesov, priročniki o lepem vedenju, ikonografije in ljudsko pripovedništvo. V jedru so jih zanimali predvsem struktura in velikost družinskih skupnosti, odnosi med partnerjema (zakonska in zunajzakonska razmerja) ter odnosi med starši in otroki.⁴³

Osnove metodološkega raziskovanja vsakdanjega življenja predstavljajo (avto)-biografije, življenjske pripovedi in zgodbe, oralna zgodovina, literarni viri, publicistika, dnevniki in spomini, ki so za preučevanje fenomenov in stvarnosti vsakdanjega družbenega življenja kot objektivne in subjektivne stvarnosti še posebej primerni. Rezultati lahko odprejo polje širše analize, interpretacije vsakdanjega življenja v socializmu ter primerljivosti in razumevanja ključnih pojmov, ki so povezani z zgodovino socialistične vsakdanjosti. Z raziskavo in primerjavo ideoloških posegov, odzivov in odobranja prebivalstva v njihovem mikrohabitusu se opiramo na metodologijo zgodovine vsakdanjega življenja (nem. *Alltagsgeschichte*) v socializmu. Čeprav je ta zvrst zgodovine kritizirana kot socialna zgodovina, kjer ni bistvenih poudarkov na

---

42 Reinhard Sieder *Socialna zgodovina družine* (Ljubljana: Studia humanitatis, ZRC, 1998), 235.

43 Anthony Giddens, *Preobrazba intimnosti* (Ljubljana: CF, 2000), 49.

politiki in ekonomskih vprašanjih, ki predstavljajo t. i. klasično zgodovinopisno metodologijo pisanja od zgoraj navzdol, se zgodovina vsakdanjega življenja začena v sami življenjski stvarnosti in se nato usmerja proti širšim družbenim strukturam v interaktivnem odnosu med dnevnimi aktivnostmi običajnega prebivalstva in oblastnimi ravnanji. Takšna metodologija omogoča identifikacijo mej diktature in zaznava motivacije ljudi skozi analizo procesa graditve njihovega lastnega smisla ali konstrukcije avtonomnega pomena, skovanega v besedi *Eigen-Sinn*.⁴⁴ Socialistični sistem je pri vzpostavitvi novih norm, vrednot in vzorcev obnašanja reproduciral tudi predsocijalistične kulturne tradicije in vzorce s prilagajanjem lokalnemu kontekstu.⁴⁵

Metodologija raziskovanja zgodovine vsakdanjega življenja je pogosto odvisna od drugih raziskovalnih zgodovinopisnih disciplin (arhivistike, diplomatike), kvantitativnih metod (npr. kliometrije) ali avtonomnih znanosti, kot je npr. antropologija (historična antropologija). Pomožne discipline oziroma zvrsti so lahko tudi socialna zgodovina, demografija, genealogija, mikrozgodovina, kulturna zgodovina, zgodovina medicine, etnografija, regionalna zgodovina, domoznanstvo in politična geografija.⁴⁶

Metodični postopek, ki ga najpogosteje uporabljajo, je t. i. *thick description*, ki najbolj celovito in plastično obelodani socialne in kulturne elemente. Prav tako je za raziskovanje novejšo zgodovino pomembna ustna zgodovina (angl. *oral history*). Vidiki zgodovine vsakdanjega življenja so lahko številni in različni. Kot viri služijo »vsakdanje priče«: biografije, dnevniki, poročila, časopisi, pisma, ilustracije, slike, fotografije, filmi in tonski zapisi. Posebno težišče so tudi upodabljajoče predstave vsakdanjosti na plakatih, v katalogih in drugih reklamnih materialih.⁴⁷

Ustna zgodovina je sistematično zbiranje pričevanj živih ljudi o lastnih izkušnjah, pri čemer se te izkušnje preverijo, analizirajo, poiščejo se vzporednice v drugih virih in umestijo se v ustrezen družbenogospodarski in časovni kontekst. Velik preobrat v humanistiki, ki se je zgodil v devetdesetih letih 20. stoletja, je nastal prav s priznavanjem vrednosti zgodb ljudi, ki niso ne slavni, ne bogati, ne družbeno priznani. Prejšnje zapostavljanje subjektivnega pogleda v znanosti je bilo preostanek doktrine, ki je vdor subjektivnosti v humanistiko označevala kot nezanimiv in nedostopen njenim disciplinarnim metodološkim dometom.⁴⁸ Ustna zgodovina prvenstveno pomeni zbiranje govornih in zapisanih spominov na ravni vsakdanjega življenja, ki evidentirajo pretekle dogodke zgodovinskega pomena in posameznikov odnos do njih. V nasprotju z ustno tradicijo, ki se posveča predvsem prenosu spominov skozi generacije, se ustna zgodovina posveča izkušnjam posameznikov v bližnji preteklosti. Pripovedi in izpovedi vseh vrst so glavno gradivo, biografski pristop pa glavno gibalo ustne zgodovine.⁴⁹

44 Ana Kladnik, »Oblikovanje in razvoj socialističnega mesta v Jugoslaviji in na Češkoslovaškem, 1945–1965« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2013), 440.

45 Lüdtkke, *Alltagsgeschichte*, 78.

46 Borscheid, *Alltagsgeschichte – Modetorheit oder neues Tor zur Vergangenheit*, 89.

47 Ibid., 90.

48 Elisabeth Tonkin, *Narrating Our Pasts. The Social Construction of Oral History* (New York: Cambridge University Press, 1995).

49 Robert Perks in Alistair Thompson, *The Oral History Reader* (London in New York: Routledge, 1998).

Življenjska zgodba je pripoved posameznika o dogodkih in doživljanjih iz njegovega življenja. V strokovni etnološki literaturi življenjske zgodbe pogosto imenujemo tudi življenjska pripoved, življenjepis, biografija, življenjska zgodovina, osebna pripoved. Življenjska zgodba je zgodba osebe, ki se odloči, največkrat ob intervjuju, da bo kar se da popolno in stvarno pripovedovala o svojem življenju, kolikor se ga spomni, oziroma o tistem delu življenja, za katerega meni, da je dobro, da ga poznajo tudi drugi. Življenjska zgodba naj bi bila precej popolna pripoved o vseh izkušnjah življenja kot celote in naj bi osvetlila njegove najpomembnejše točke ter povzela, kar se je komu zgodilo. Ker pripoveduje o času od rojstva do pripovedovanja, iz tega obdobja poudarja pomembne življenjske dogodke, izkušnje in doživljanje. Od literarnih biografij se loči po izbiri subjekta. V življenjski zgodbi nastopa navaden človek namesto javne osebe, neliteraren predstavnik tradicionalne družbe, etnične manjšine ali urbane podkulture. Pomembna razlika je tudi metodična.⁵⁰ Življenjska zgodba nastane ob terenskem delu, ki vključuje pogovor med raziskovalcem in pripovedovalcem, pri tem so intervjuji največkrat posneti in transkribirani, pogovore spremljata opazovanje in pogosto uporaba osebnih dokumentov, kot so dnevniki, pisma in drugi zapisi ter fotografije. Življenjska zgodba se od literarnih ubeseditiv življenjskih dogodkov in izkušenj loči tudi po pozornosti na določene teme (npr. kako posamezniki dosegajo ali pridobivajo določeno kulturno, spolno ali politično identiteto).⁵¹ Metoda, ki jo uporabljamo za zbiranje in študij gradiva o življenjskih izkušnjah posameznika ali skupine, se imenuje biografska metoda. Zbrano gradivo obsega avtobiografije, biografije, dnevnike, pisma, nekrologe, življenjske zgodbe, memoare idr. Predmet biografske metode so življenjske izkušnje posameznika, pri čemer se metodično ločita subjektivno (avtobiografsko) in objektivno (biografsko) zapisovanje življenjskega poteka in njegovih mejnikov.⁵²

Raziskave socialističnega vsakdanjika

Socializem kot nova družba se lahko konkretno definira samo na ravni vsakdanjega življenja, ki obsega tudi politično življenje. Vsakdanje življenje prehaja v stalen stik z državo in državnim aparatom z administracijo in družbenimi podsistemi. Z druge strani se politično življenje loči od vsakdanjega življenja s koncentracijo na privilegirane trenutke (npr. volitve) in omogoča specializirane aktivnosti. Tako kritika vsakdanjega življenja zadrži kritiko političnega življenja, če vsakdanje življenje zadrži in konstituira to kritiko. Socialistična revolucija ni samo sprememba proizvajalnih sil in proizvajalskih odnosov, temveč tudi sprememba vsakdanje resničnosti. Marksizem ni samo teorija socialne in politične revolucije, temveč najprej kritična spoznanja

---

50 Paul Thompson in Hugo Slim, »Ways of Listening,« v: *The Oral History Reader*, ur. Robert Perks et al. (London in New York: Routledge, 1998 in 2005), 300–10.

51 Samuel Schragar, »What is Social in Oral History,« *International Journal of Oral History* 4, št. 2 (2005): 76–98.

52 Ida Rožac Darovec, »Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine,« *Acta Histriae* 14, št. 2 (2006): 447.

vsakdanjega življenja. Socializem oblikuje novo podobo vsakdanjosti, ki prevlada nad tipoma vulgarnega kolektivizma in zasebnega izolacionizma.

Politična vladavina v socializmu deluje kot odtujena, pri čemer je politična vladavina etatističnega socializma ena od najtežjih oblik odtujevanja v 20. stoletju. Odtujitev v urbanih aglomeracijah industrijskega obdobja je vsa posvečena interesu akumulacije kapitala in kapitalistične alokacije delovne sile, resursov in dobrin. Socializem je v težnji po hitrejši akumulaciji in industrializaciji enostavno nasledil ta strukturni obrazec urbanega življenja in socialistična mesta so najboljši dokaz, ki govorijo o vsakdanjem življenju socialističnega človeka. Gre za analizo konkretnega življenja v teh družbah, za proučevanje notranje logike delovanja socialističnih režimov in vzrokov, ki so omogočali, da so se ohranili dolga desetletja. O delovanju teh režimov je napisanih ogromno študij. Tradicionalno zgodovinopisje se je osredotočalo predvsem na razčlemba političnih in ekonomskih struktur, zlasti pa na sprejemanje odločitev znotraj komunističnih partij. Menili so, da je s temi starimi metodami mogoče razložiti vse, kar se je dogajalo v nekdanjih socialističnih družbah. Takšno lotevanje stvari pa zanemarja refleksije v družbi sami, razmišljanja ljudi in njihovo odzivanje na socialistično vladavino. Gre za procese, ki jih ni mogoče zaznati v resolucijah in referatih, vendar so bili in so potekali mimo želje vladajoče strukture. Zato nas zanima družba sama po sebi, zanimajo nas strukture, ki jih ni ustvarila samo politika, ampak so se vzpostavile skozi družinske in družabne vezi, družbene podsisteme in z interakcijami med njimi. V teh družbah ni bilo vse črno-belo in zanimajo nas tudi vse sence sive barve, vsi njeni odtenki v družbi. Do spoznanj o tem pa se ni mogoče dokopati le z analizo uradne politike. Kadar raziskujemo socializem skozi prizmo vsakdanjega življenja, se je treba vprašati, ali je lahko vsakdanje življenje v socializmu kot tako vzrok za množične politične in druge spremembe, in če, na kakšen način?⁵³

Velika večina zgodovinskih študij, ki se je ukvarjala s socialističnimi režimi povojne vzhodne Evrope, se je osredotočala na politiko, montirane sodne procese, policijsko represijo ali na dogodke, ko je bila socialistična oblast soočena z notranjimi političnimi nemiri. Ta dela so bodisi popolnoma prezrla preoblikovanje na ravni vsakdanjega življenja v desetletjih po letu 1945 ali pa so poskušala dokazati, da lahko izkušnje teh transformacij razumemo le s pomočjo takratnih političnih dogajanj.⁵⁴ Literatura, ki se ukvarja s preučevanjem socialističnih režimov, večinoma navaja tendenco, da so bili državni ukrepi v socialistični družbi motivirani z dvema ciljema. Prvi je bil sovjetizacija družbe z nekritičnim posnemanjem modelov Sovjetske zveze, drugi pa oblikovati totalno državo, ki pomeni totalni družbeni nadzor.⁵⁵ V letih po drugi svetovni vojni so države srednje in vzhodne Evrope (Albanija, Bolgarija, Češkoslovaška, Nemška demokratična republika, Madžarska, Poljska, Romunija in

53 Cathleen Giustino, Catherine J. Plum in Alexander Vari, *Socialist Escapes. Breaking Away from Ideology and Everyday Routine in Eastern Europe, 1945–1989* (New York: Berghahn, 2013).

54 Mark Pittaway, »Everyday Socialism, States and Social Transformation in Eastern Europe, 1945–1965,« prispevek objavljen na konferenci *International Conference »Everyday Socialism«*, 24.–26. april 2003.

55 Ibid.

Jugoslavija) prešle pod vladavino komunističnih strank pod vplivom Sovjetske zveze in doživele velikanske družbene spremembe, ki jih je dirigirala državna oblast. Industrija je bila nacionalizirana, industrijska zaposlenost se je močno razširila in zasebno lastništvo kmetijskih zemljišč je bilo drastično omejeno v interes kolektivizacije. Prav tako so poskušali integrirati prej izključene posameznike in skupine v družbo, spremenilo pa se je urbano in ruralno življenje.⁵⁶

V začetku devetdesetih letih, ko so s padcem železne zaves postali arhivi nekdanjih držav vzhodnega bloka dostopni zgodovinarjem, je bilo pričakovati hitrejši napredek na področju preučevanja socialne zgodovine oziroma zgodovine vsakdanjega življenja, kot pa se je dejansko zgodil. Za nepričakovano počasnost je več razlogov. Zgodovinarji, ki se ukvarjajo z ekonomsko zgodovino, so se izogibali socialne zgodovine socialističnega obdobja, saj je bila izkušnja socializma še preveč sveža – polna bolečih spominov in izkušenj ter pogosto problematična zaradi metodološkega pristopa, ki naj bi bil ideološko obremenjen. K začetnemu zastoju je prispevalo tudi prestrukturiranje znanstvenih raziskovalnih inštitutov in univerz, poleg tega pa je gradivo v novoodprtih državnih arhivih in strankarskih organih bolj privlačilo domače in tuje zgodovinarje pri razkrivanju skrivnosti političnih ozadij socialistične diktature. Navala tujih raziskovalcev ni bilo tudi zaradi pomanjkanja znanja jezikov srednje- in vzhodnoevropskih držav, kar je še posebej očitno v primerjavi z raziskavami Nemške demokratične republike in Rusije, saj sta nemščina in ruščina zaradi kulturnega, gospodarskega in političnega vpliva veliko bolj razširjeni. Mnogi ameriški in zahodnoevropski raziskovalci se prav tako ne zavedajo različnosti socialističnega okvira na Češkoslovaškem, Madžarskem, Poljskem in v Jugoslaviji, zato je veliko raziskav lokalno omejenih.

V zahodni Evropi in ZDA se je antropologija (post)socializma⁵⁷ kot del politične antropologije vzhodne Evrope začela pojavljati v sedemdesetih letih 20. stoletja. Zgodnejše raziskave tujih raziskovalcev v socialistični Evropi največkrat niso bile mogoče predvsem zaradi sočasnih političnih razmer. V prvih študijah socializma so se raziskovalci ukvarjali predvsem s skupnostmi, in sicer z obrobniimi skupinami oziroma s skupinami na težje dostopnih območjih. Za zahodno »pokroviteljsko« antropologijo je bil socializem po mnenju mnogih dolgo le kolonialni subjekt, tj. predmet študija drugačnosti in eksotičnosti, preživetja malih tradicionalnih kultur v sodobnem svetu.⁵⁸ Vse od začetkov zanimanja za socializem so bili socialistični prazniki in rituali predmet preučevanja raziskovalcev z zahoda, preučevali pa so jih tudi nekateri domači, vzhodnoevropski etnologi in antropologi. Bera literature je tako najboljšeješa za nekdanjo Sovjetsko zvezo, največjo izmed bivših socialističnih držav. Toda ne glede na državo se raziskave precej razlikujejo po tem, ali so bili raziskovalci domačini, morda tudi sami deležni »socialističnega načina življenja«,

56 Ibid.

57 Večina etnologov oziroma antropologov, ki se ukvarjajo z obdobjem socializma in tranzicije (postsocializma), brez nadrobnejših argumentacij uporablja pojem postsocializem in ne npr. postkomunizem, pri čemer komunizem pomeni sklepno fazo družbenega prehoda.

58 Mateja Habinc, »Raziskave (post)socialističnih koledarskih praznikov«, *Traditiones* 37, št. 1 (2008): 79–97.

ali ne. Po mnenju zahodnih preučevalcev domačinov kritična analiza sprva sploh ni zanimala, saj glede na sočasne družbenopolitične razmere niti ni bila zaželeno.

Študij zahodnih raziskovalcev o socialistični Jugoslaviji je namreč v primerjavi z raziskavami v drugih deželah bivšega socializma kar precej.⁵⁹ Pionirsko delo tujega antropologa v nekdanji Jugoslaviji je opravil Američan Joel Martin Halpern, ki je preučeval predvsem spreminjanje ruralnih skupnosti pod vplivom modernizacije, pri čemer so se mu med pomembnejšimi zdele spremembe družinskega življenja. V Srbiji je bilo sočasnih etnoloških raziskav socialističnega vsakdanjika precej. Raziskovalci gradiva niso le popisovali, ampak tudi znanstveno analizirali, kar etnologijo bivšega jugoslovanskega prostora tudi loči od etnologij drugih, nekdanj socialističnih držav.⁶⁰ Jugoslovanski etnologi so s takšnim delom skušali prikazati, da socializem kulturološko ni vpliven, v nekdanji Jugoslaviji pa so etnologije obstajale mimo socializma oziroma kljub temu; ukvarjale so se z vsakdanjikom pod oziroma v nasprotju z globalnim sistemom moči.⁶¹ Niso evidentirale niti kmečke kulture niti kulture delavstva, temveč so se ukvarjale s tranzicijo, preživetjem urbane, nacionalne in razredne elite. Srbski etnologi so tako že ob koncu osemdesetih let 20. stoletja, tj. še pred zlomom socialističnega sistema in razpadom nekdanje skupne države, obravnavali npr. sprejem v pionirsko organizacijo (v okviru praznovanja dneva republike) in dan žena, analizo gradiva so povezovali s teorijo ritualov oziroma ženskih (feminističnih) študij.⁶²

Še obsežnejša bibliografija hrvaških raziskav kaže, da že od konca osemdesetih let 20. stoletja zbirajo in interpretirajo domače gradivo o času socializma. Od začetkov zanimanja za (socialistično) sodobnost je Inštitut za etnologijo in folkloristiko gradivo in njegovo analizo nadgrajeval tudi z razmisleki o strukturi tradicijskega mišljenja, o konceptih ritualov, ceremonij in navad ter dekonstruiral (hrvaško) socialistično etnologijo.⁶³ V teh okvirih so nastale problemske obravnave koledarskih praznikov in ritualov polpreteklega obdobja v celoti ter tudi analize in interpretacije prazničnih dni, npr. božiča in novega leta, velike noči in dneva žena.⁶⁴ V primerjavi s Srbijo se zdi, da na Hrvaškem ni bilo daljšega raziskovalnega premora (zaradi vojne). Te raziskave se nadaljujejo z zbiranjem gradiva in ustrezno teoretsko refleksijo. Zbiranju sta (bila) tako v pretežni meri namenjena delo o sodobnem praznovanju dneva mladosti⁶⁵ in pa aktualni projekt Hrvaškega etnološkega društva *Hrvatska u periodu od 1945. do 1990.*⁶⁶ Prav tako so slovenski etnologi opravili številne raziskave in študije socialističnih praks, najpomembnejši projekti s tega področja pa so *Način življenja Slovencev v 20.*

59 Sharon Zukin, *Beyond Marx and Tito. Theory and Practice in Yugoslav Socialism* (London in New York: Cambridge University Press, 2008), 16, 17.

60 Ingrid Slavec Gradišnik in Jurij Fikfak, »Povzetki,« prispevek objavljen na mednarodni konferenci *Ljudsko izročilo in religija med tradicijo in transformacijo*, Ljubljana, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, 2006.

61 Habinc, »Raziskave (post)socialističnih koledarskih praznikov,« 87.

62 Vera Gudac Dodić, »Položaj žene u Srbiji (1945–2000),« v: *Žene i deca 2006. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006).

63 Dunja Rihtman Auguštin, *Etnologija naše svakodnevice* (Zagreb: Školska knjiga, 1988).

64 Mednarodni raziskovalni projekt *Women's Memories. Searching for Identity Within Socialism*, 1998.

65 Nevena Škrbić Alempijević in Kristi Mathiesen Hjemdahl, *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kumrovcu* (Zagreb: Filozofski fakultet, 2006).

66 Habinc, »Raziskave (post)socialističnih koledarskih praznikov,« 91.

stoletju, *Etnološka topografija slovenskega ozemlja* in *Etnološki leksikon*. Navsezadnje se je slovenska etnologija po letu 1945 poskušala redefinirati kot disciplina, ki v ospredje raziskovalnega interesa postavlja ravno življenjske prakse malih ljudi.

Raziskave socialističnega vsakdanjika v tuji literaturi lahko na splošno razdelimo v štiri tematske sklope. *Sovjetizacija družbe* (1) se kot državni projekt nanaša na socialno politiko, delovne odnose, izobraževanje, varstvo otrok in družine ter odstopanja pri kopiranju sovjetskega modela socialnih in ekonomskih politik. Izkušnje socialističnih delovnih odnosov vključujejo nacionalizacijo industrije, kolektivizacijo kmetijstva, povečanje deleža industrijske delovne sile ter proces izenačevanja spolov z namenom vključevanja celotne družbe v socialistični sistem. *Nove funkcije življenja* (2) zunaj proizvodnje – nove organizacije, ki so nadomestile stare institucije civilne družbe, načrtovanje novih mest in stanovanjskih naselij, novih načinov zadovoljevanja potreb potrošnikov, ki so bili zasnovani kot del tematskega kroga socialistične skupnosti. *Zasebna sfera* (3) vključuje iskanje dosega kolektivistične ideologije, značilnosti zasebnega življenja, odnos med zasebnim in javnim, potrošnja ter organiziranost družinskega življenja. *Spomini socializma* (4) so zasnovani kot preizpraševanje nostalgичne socialistične preteklosti, ki se je pojavila v devetdesetih letih in je v prvi vrsti povezana z ohranjanjem spomina na takratno vsakdanjo materialno kulturo (glasbo, literaturo, filmografijo, materialne izdelke, arhitekturo, potrošniške izdelke).

Če so se prebivalci vzhodnoevropskih držav pred vojno in med njo spopadali z »izzivi«⁶⁷ nacizma, so po drugi svetovni vojni stali pred vrati drugega totalitarizma – komunizma.⁶⁸ Države Vzhodne Evrope so v povojnem obdobju doživele temeljite prelome s svojo predvojno politično zapuščino in se hote ali nehote podale v novo družbenopolitično avanturo.⁶⁹ Proces preobrazbe oz. sovjetizacije omenjenih držav se je začel že med samo vojno in se zaključeval v letih po 1948. Cilj sovjetizacije je bil v tem, da naj bi imele države vzhodnega bloka po zaključku procesa poenotene sisteme vladanja, poenoteno ideologijo in gospodarski sistem ter enotno zunanjo in vojaško politiko.⁶⁹ Glavni nosilci sovjetizacije so bili večinoma v Moskvi indoktrinirani komunisti, t. i. *moskoviti*. Države novih ljudskih demokracij so zvesto, čeprav s počasnejšim tempom, sledile sovjetskemu modelu razvoja. Družbena osnova je bila od države do države različna.⁷⁰

V središču poskusa »graditve socializma«⁷⁰ v povojni vzhodni Evropi je bila politika integracije osredotočena na sodelovanje celotne družbe skozi prizmo socialističnega dela. To naj bi se zgodilo z nacionalizacijo industrije in kolektivizacije kmetijstva ter s programi povečanja zaposlenosti v industriji. Enakost med spoloma naj bi se dosegla z odpiranjem delovnih mest za ženske v industriji. Kot kažejo raziskave, pa so bili

67 Žiga Koncilija, »Sovjetizacija Vzhodne Evrope po drugi svetovni vojni,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, št. 1 (2010): 158.

68 Sten Berglund in Frank Aarebrot, *The political history of Eastern Europe in the 20th Century* (London: Edward Elgar Pub, 1997), 44.

69 Koncilija, »Sovjetizacija Vzhodne Evrope po drugi svetovni vojni,« 161.

70 Edward Arfon Rees, *The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period* (London: New Academia Publishing, 2008), 11.

ti cilji le delno doseženi. Obstanek sive ekonomije in neprekinjenih vzorcev spolne diskriminacije na delovnem mestu pričata o omejenem uspehu.⁷¹ Po skorajda vsej vzhodni Evropi je potekala industrializacija skupaj z načrtom ustvarjanja »novih« socialističnih mest, ki bi reflektirala državne težnje po družbeni transformaciji. Poleg tega je bilo treba reformirati potrošnjo, saj trg kot tak ni obstajal, pojavile so se državne trgovine, ki pa niso zadovoljevale vseh pričakovanih potreb. Ker so bile institucije civilne družbe odpravljene ali podrejene državni politiki, so bile oblikovane uradne subpartijske organizacije (ženske, mladinske, delavske). Nekateri vidiki vsakdanjega življenja v socialistični skupnosti so tako potekali izven področja proizvodnje.⁷²

Vprašanje delitve med javnim in zasebnim v prvem obdobju socialističnega Vzhoda meče pravo luč na naravo vzhodnoevropskega socializma. Evropske socialistične države, če pogledamo njihovo zgodovino od spodaj, si ne delijo enakega vzorca sovjetizacije, temveč je socializem v enaki meri bil uvozni in domači produkt. Nasprotje med javnim in zasebnim ne osvetljuje le odnosov med spoloma, temveč nam omogoča, da obravnavamo vprašanja, v kolikšni meri je bil socializem kot ideologija kolektivističen – vprašanja gospodinjstva v socialističnem gospodarstvu, vprašanja stanovanj, zasebne potrošnje in domačnosti. V vseh družbah so razpoložljivost, dostopnost ter kakovost življenjsko potrebnih materialnih dobrin (hrane, vode, stanovanj, čistega zraka itd.) pomembni dejavniki za vsakdanje življenje in vrednote, ki izhajajo iz tega. V bogatih družbah je manj potrebno potrošniško blago (zabava, potovanja, televizorji, gospodinjski aparati in modna oblačila) prav tako del vsakdanjega življenja. V revnejših družbah so te potrošniške dobrine redke ali jih sploh ni, zato se dojemajo kot toliko bolj eksotične in zaželene v vsakdanjiku. V očeh zahodnjakov naj bi ljudje v komunistični Vzhodni Evropi velik del vsakdanjega življenja posvečali iskanju in čakanju na osnovne materialne dobrine, vključno s hrano.⁷³ Pregled izvorov razširjene nostalgije po socialistični preteklosti v današnji Vzhodni Evropi kaže na potrebo po prispevkih, ki neposredno obravnavajo odnos med sedanjostjo in družbenimi spremembami v (post) socialističnem obdobju. Kar nas zanima, je predvsem nadaljevanje kulturnih vrednot, ki so formirale del ozadja vsakdanjega življenja v letih socialistične preobrazbe, ostanki obdobja socializma – pa naj gre za vsakdanjo materialno kulturo, pesmi, literaturo in film – ki so jo oblikovali in jo še naprej oblikujejo (priljubljeni) spomini na režim.⁷⁴ Ker se je večina socialističnih družbenih in ekonomskih institucij v letih po 1990 razgradila, se je pojavil nostalgичen spomin na vzorce socialističnega vsakdanjega življenja. To samo po sebi sugerira, da je treba prevrednotiti vsesplošne izkušnje družbene preobrazbe, ki jo je usmerjala državna oblast. Osredotočenost na transformacijo vsakdanjega življenja nakazuje nov pogled na nekatere socialne in gospodarske politike v socialističnih režimih, z namenom preoblikovanja našega razumevanja narave socializma.⁷⁵

71 Pittaway, »Everyday Socialism, States and Social Transformation in Eastern Europe, 1945–1965.«

72 Giustino, Plum in Vari, *Socialist Escapes*, 22.

73 David Crowley in Susan Reid, *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe* (Oxford in New York: Berg, 2000), 15.

74 Pittaway, »Everyday Socialism, States and Social Transformation in Eastern Europe, 1945–1965.« 33.

75 Susan Gal in Gail Kligman, *The Politics of Gender after Socialism, A Comparative-Historical Essay* (Princeton: Princeton University Press, 2000), 45.

Zgodovinopisje je sicer pokazalo, da zgodovina vsakdanjega življenja razkriva bolečo in svetlo plat preteklega življenja, zato v tem kontekstu prihaja do neke vrste nostalgije, pogostega pojava pri nekdanjih socialističnih državah, ki pa je ne smemo povezovati s politično podporo propadlim režimom, saj gre za spomine na val modernizacije, socialno varnost, zvoke glasbe, televizijske podobe, čustveno zaznamovane produkte, otroštvo ali odraščanje mladih, torej dele vsakdanjega življenja, ki so se izgubili v času tranzicije. Prav tako je treba opozoriti na povezavo zgodovinopisja z antropologijo in sociologijo ter metodo ustne zgodovine, ki se lahko izkaže za zelo občutljivo zaradi spreminjanja percepcije posameznika. Velikokrat pride do nasprotujočih si virov, potvarjanj, lažnih dokumentov in pričevanj iz socialističnega obdobja. Premalokrat se opozarja na sočasno modernizacijo družbe in ruralizacijo mest zaradi socialnih, ekonomskih in demografskih sprememb. Zaradi skoraj pol stoletja trajajočega obdobja socializma je tudi to na svoj način oblikovalo spomine povojnih začetkov. Na drugi strani pa so družbene spremembe v devetdesetih privedle do postsocialistične nostalgije, ki jo je treba kritično preučiti ravno z raziskovanjem socialističnega vsakdanjika.⁷⁶

Spomine in ustna izročila pa je treba preveriti s primerjalnimi študijami, ki bi pokazale, kje in v čem je bil jugoslovanski vsakdanjik drugačen od tistega v vzhodnem bloku in na Zahodu. V primerjavi z državami vzhodnega bloka je razlika gotovo pozitivna, vendar je dojemanje teh razlik deloma posledica ideologije, saj je jugoslovanski državni aparat načrtno poustvarjal občutek večvrednosti državljanov Jugoslavije proti drugim socialističnim državam. Oznake jugonostalgija, titostalgija, spomin titoizma ali jugoslovanska dediščina ter ostale reminiscence življenja v socialistični Jugoslaviji so predmet številnih akademskih razprav.⁷⁷ Podobne raziskovalne usmeritve pogosto vsebujejo retrospektivne študije iz vsakdanjega življenja, razvoja popularne kulture v jugoslovanskem socializmu ter njihove sedanje refleksije.⁷⁸

Po propadu evropskega socializma sta se bistveno spremenila okvir spomina in smisel družbene korektnosti. Takoj ko sta se nacionalizem in kapitalizem normalizirala kot dejstvo, je tudi Titova podoba dobila negativen predznak. A vendar je prihodnost socialistične Jugoslavije negotova. Spomin na to obdobje ni statičen, ne le zaradi sprememb znotraj kapitalizma, ki reflektira socializem, temveč tudi zaradi dejstva, da ima vsaka nova generacija nove izkušnje ter zato drugačen pogled na preteklost.⁷⁹ Kakršnakoli bo nova zgodovinska slika tega obdobja, je treba predpostavljati visoko stopnjo zgodovinskosti, hermenevitične strpnosti in empatije, premišljeno in niansirano sociološko-zgodovinsko ločevanje ključnih in nepomembnih družbenih procesov in ne nazadnje, čeprav hipotetično, nujno filozofsko-zgodovinsko dialektično vizijo razvoja.⁸⁰

76 Chris M. Hann, *Introduction, social anthropology and socialism, Socialism, Ideals, Ideologies and Local Practice* (London in New York: Routledge, 1993), 7.

77 Karmen Kaučič, »Nostalgija po nedoživetem, nostalgija po socializmu med mlado generacijo« (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2010).

78 Ivana Spasić, »Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji,« *Sociologija* 54, št. 4 (2002): 577.

79 Todor Kuljić, *Titoizam, tri perspektive. Sećanje na titoizam, između diktata i otpora* (Beograd: Čigoja štampa, 2011), 34.

80 Ibid.

Viri in literatura

- Aries, Philippe in Georges Duby. *A History of Private Life. Vol. 5: Riddles of Identity in Modern Times*. Cambridge in London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1991.
- Berger, Peter in Thomas Luckmann. *Družbena konstrukcija realnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1988.
- Berglund, Sten in Frank Aarebrot. *The political history of Eastern Europe in the 20th Century*. London: Edward Elgar Pub, 1997.
- Borscheid, Peter. *Alltagsgeschichte – Modetorheit oder neues Tor zur Vergangenheit. Über das Studium der Geschichte*. München: Dtv, 1990.
- Bulc, Gregor. Recenzija *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia* [Spominjanje utopije. Kultura vsakodnevnega življenja v socialistični Jugoslaviji], ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik. *Književni listi*, 9. 2. 2011.
- Burke, Peter. *Revolucija v francoskem zgodovinopisju*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1993.
- Cazorla Sanchez, Antonio. *Fear and progress – Ordinary Lives in Franco Spain, 1939–1975*. West Sussex: Wiley-Blackwell, 2010.
- Crowle, David in Susan Reid. *Socialist Spaces. Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. New York: Berd Publisher, 2002.
- Čepič, Zdenko. »Politika življenjske ravni v prvem desetletju socializma v Jugoslaviji.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, št. 1 (2006), 397–411.
- Dobrivojević, Ivana. »Urbanization in Socialism. Everyday Life in Yugoslav Towns, 1945 to 1955.« V: *Cityscapes in History. Creating the Urban Experience*, ur. Helena Tóth in Katrina Gulliver. Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2014.
- Duda, Igor. *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- Freud, Sigmund. *Psihopatologija vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2009.
- Iggers, Georg G. *New Directions in European Historiography*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press, 1984.
- Giddens, Anthony. *Preobrazba intimnosti*. Ljubljana: CF, 2000.
- Giustino, Cathleen, Catherine J. Plum in Alexander Vari. *Socialist Escapes. Breaking Away from Ideology and Everyday Routine in Eastern Europe, 1945–1989*. New York: Berghahn, 2013.
- Goffman, Erving. *The Presentation of Self in Everyday Life*. London: Penguin Books, 1969.
- Gunn, Simon. *History and cultural theory*. London: Pearson Education, 2006.
- Habermas, Jürgen. *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a category of Bourgeois Society*. Cambridge: Polity, 1989.
- Habinc, Mateja. »Raziskave (post)socialističnih koledarskih praznikov.« *Traditiones* 37, št. 1 (2008), 79–97.
- Hann, Chris M. *Introduction, social anthropology and socialism. Socialism, Ideals, Ideologies and Local Practice*. London in New York: Routledge, 1993.
- Heller, Agnes. *Svakodnevni život*. Beograd: Nolit, 1978.
- *Jugoslavija između Istoka i Zapada. Obični ljudi u neobičnoj zemlji. Svakodnevni život u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj 1945–1990*. Zagreb in Sarajevo: Euroclio, 2007.
- Kaučič, Karmen. »Nostalgija po nedoživetem, nostalgija po socializmu med mlado generacijo.« *Diplomsko delo*, Univerza v Ljubljani, 2010.
- Koncilija, Žiga. »Sovjetizacija Vzhodne Evrope po drugi svetovni vojni.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, št. 1 (2010), 157–76.
- Kos, Drago, ur. *Horizonti vsakdanjega življenja. = Horizons of everyday life*. Ljubljana: Slovene Sociological Association in Institute of Social Sciences, 1998.
- Kreft, Lev. »Zgodovina in vsakdanje življenje.« *Borec* 51, št. 575/576 (1999): 62–72.
- Kuljić, Todor. *Titoizam, tri perspektive. Sećanje na titoizam, između diktata i otpora*. Beograd: Čigoja štampa, 2011.

- Lüdtke, Alf. *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 1989.
- Luthar, Breda in Maruša Pušnik, ur. *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington DC: New Academia Publishing, 2010.
- Makarovič, Gorazd. *Slovenci in čas. Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Založba Krtina, 1995.
- Marković, Predrag J. *Trajnost i promena: društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Meh, Nina. »Novi jugoslavizem ali kako si mlajše generacije predstavljajo Jugoslavijo,« intervju z dr. Mitjo Velikonjo o novem jugoslavizmu v sodobni slovenski popularni glasbi. – MMC RTV SLO. Pridobljeno 14. 8. 2014. <https://www.rtvlo.si/mmc-priporoca/novi-jugoslavizem-ali-kako-si-mlajse-generacije-predstavljajo-jugoslavijo/344023>.
- Perks, Robert in Alistair Thompson. *The Oral History Reader*. London in New York: Routledge, 1998.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992*. Koper: Založba Lipa, 1995.
- Pittaway, Mark. »Everyday Socialism, States and Social Transformation in Eastern Europe, 1945–1965.« Prispevek objavljen na konferenci *The Open University Conference Centre, London*, 24. – 26. april 2003.
- Rees, Edward Arfon. *The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period*. London: New Academia Publishing, 2008.
- Rihtman Auguštin, Dunja. *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga, 1988.
- Rožac Darovec, Ida. »Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine.« *Acta Histriae* 14, št. 2 (2006): 447–67.
- Schrager, Samuel. »What is Social in Oral History.« *International Journal of Oral History* 4, št. 2 (2005): 76–98.
- Sieder, Reinhard. *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: Studia humanitatis, ZRC, 1998.
- *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Založba ZRC, 2000.
- Spasić, Ivana. »Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji.« *Sociologija* 54, št. 4 (2002): 577–94.
- Štuhec, Marko. »Kranjska suita za zrcalo, vilico, nož, žlico, kavno ročko, čajnik in njuhalni robec.« *Zgodovina za vse* 1, št. 1 (1994): 1–9.
- Štuhec, Marko. »Materialna kultura plemstva na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja.« Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2000.
- Štuhec, Marko. *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren, Plemiški zapuščinski inventar 17. stoletja kot zgodovinski vir*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1995.
- Thompson, Paul in Hugo Slim. »Ways of Listening.« V: *The Oral History Reader*, ur. Robert Perks in Alistair Thomson. London in New York: Routledge, 1998 in 2005.
- Tonkin, Elisabeth. *Narrating Our Pasts. The Social Construction of Oral History*. New York: Cambridge University Press.
- Ule, Mirjana. *Psihologija vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1993.
- Velikonja, Mitja. *Titostalgia – A Study of Nostalgia for Josip Broz*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2009.
- Vodopivec, Nina. »Modernizacija in tranzicija.« V: *Podobe modernizacije. Poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*, ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič, 377–403. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009).
- Weber, Max. *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2002.
- Zukin, Sharon. *Beyond Marx and Tito. Theory and Practice in Yugoslav Socialism*. London in New York: Cambridge University Press, 2008.

David Petelin

**RESEARCHING EVERYDAY LIFE:
DAILY LIFE IN SOCIALISM AND HISTORIOGRAPHY**

SUMMARY

Ever since the beginning of the 1960s, the systematic and methodical research of the intimate, private or everyday life of the people has been the blind spot of historiography. If historians have occasionally looked at the everyday life of ordinary people, they have only done it in order to make “big history” more interesting. However, in the 1960s and especially in the 1970s many sources and much information about the private and family life of ordinary people in the past started to be discovered. The history of everyday life focuses on the questions of how people went about their daily routine and how they experienced history. The issue involves recurrent living circumstances, subjective experience and perception, as well as the long-term mentalities of people. The history of everyday life or the history of private life is a recent phenomenon in historiography. It strives to overcome the persistence of the official documentary sources: instead it focuses on the lives of individuals rather than on the momentous occurrences that the conventional history normally presents. The methodological research of everyday life is based on (auto)biographies, accounts and stories, oral history, journals and memoirs, which are especially suitable for studying the phenomena and reality of everyday life as an objective and subjective reality. Besides these direct sources, the research also uses sources attesting to the remainders of the culture of people’s lives in the past (what they wore, ate, how they lived, etc.). The history of everyday life is by no means everyday history. The central focus of the discipline is to explain the ever-changing and diverse spheres, concepts of the public and private through time and space, in the various historical periods and social formations. Depending on the approach, the discipline can possess dimensions of general history, whether national, regional, or local. The research methodology of the history of everyday life often depends on the auxiliary historical sciences, quantitative methods, or autonomous sciences like anthropology, for example. Auxiliary disciplines can include social history, demographics, genealogy, micro-history, cultural history, history of medicine, ethnography, regional history, national history and political geography. In terms of its topics and methodology, the history of everyday life is closely related to social and cultural history and micro-history. The most frequently used methodological procedure is the so-called thick description, which sheds light on the social and cultural elements in a most comprehensive and plastic manner. Furthermore, oral history is important for the research of recent history as well. The political rule in socialism functions in an estranged manner, and the political rule of state socialism is one of the most severe forms of estrangement in the 20th century. The estrangement involved in the urban agglomerations of the

industrial period is, in its entirety, dedicated to the accumulation of capital as well as to the capitalist allocation of labour force, resources and goods. In its aspirations to ensure swifter accumulation and industrialisation, socialism simply succeeded this structural model of urban life. The socialist cities are the best proof, attesting to the everyday life of people in socialism. The research involves an analysis of the actual life in these societies, studying the internal logic of the functioning of the socialist regimes as well as the reasons allowing for the preservation of these regimes for many decades. Today it has almost become “popular history” to study socialist history or the everyday life in that period, and reproaches that such research involves nostalgia for the past or the wish to resurrect the past will often be voiced. However, that is not the case. It is precisely this proper temporal distance that is required in order to re-evaluate things as well as – if we can resort to a slightly pejorative term – revise them. Films, documentary testimonies, fashion, museum exhibits or even hotels furnished in the socialist style in themselves attest to the need for a dialogic attitude to the past, for scientific examination of the past and the former countries, and even for reflection from the viewpoint of the today’s crisis. A look at the origins of the frequent nostalgia for the socialist past in the today’s Eastern Europe attests to the need for articles that directly focus on the relationship between the present and the social changes in the (post)socialist period. Historiography may have demonstrated that the history of everyday life uncovers the painful as well as the positive aspects of the former life, and that is why a sort of nostalgia may occur in this context. This is a frequent occurrence in the former socialist states. However, such nostalgia should not be associated with the political support of the fallen regimes: instead it stems from the memories of the modernisation wave, social security, sounds of music, television images, products characterised by emotion, childhood, or the time when the young were growing up... That is, memories of the parts of everyday life lost during the time of transition.

Damijan Guštin *

Politična stranka v vojaški strukturi: Organizacija KPJ/ ZKJ v Jugoslovanski armadi in Jugoslovanski ljudski armadi 1945–1990**

IZVLEČEK

Avtor analizira organizacijsko strukturo politične organizacije KPJ/ZKJ, ki je delovala v vojski FLRJ/SFRJ v letih 1945–1990. V skladu z zasnovo socialistične vojske in organiziranostjo po načelu delovnih okolij je stranka v JA/JLA neposredno imela svoje organizacije in politične organe. Organizacija je povezovala vse člane KPJ/ZKJ, ki so bili vključeni v obrambni sistem: profesionalne pripadnike (oficirje, podoficirje in civilne osebe v službi JLA) in tudi vojaške obveznike med služenjem vojaškega roka. Politična organizacija je v tem okolju delovala v piramidalni strukturi – od osnovnih organizacij do osrednjega vodstva za celotne oborožene sile, pretežno sledeč vsakokratni členitvi vojaških sil. Zaradi pospešenega včlanjevanja je bila med članstvom vseskozi velika večina častniškega zbora, podčastnikov in drugih zaposlenih v vojski, občasno pa tudi večje število vojakov, ki so služili vojaški rok. Organizacija je bila vse obravnavano obdobje pod posebnim neposrednim skrbstvom osrednjega političnega organa stranke, centralnega komiteja in njegovega politbiroja. Zaradi federalne strukture ZKJ je bila Organizacija ZKJ v JLA najpomembnejši sestavni del ZKJ; leta 1974 pa jo je vodstvo ZKJ po polni federalni organiziranosti ZKJ preoblikovalo v posebno organizacijo, po statusu (skoraj) enakovredno republiškim organizacijam ZKJ.

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, damijan.gustin@inz.si

** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Ključne besede: politične stranke, organiziranost, Organizacija ZKJ v JLA, Jugoslovanska armada, Jugoslovanska ljudska armada, Komunistična partija Jugoslavije, Zveza komunistov Jugoslavije

ABSTRACT

A POLITICAL PARTY WITHIN A MILITARY STRUCTURE: ORGANISATION OF THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA (KPJ)/LEAGUE OF COMMUNISTS OF YUGOSLAVIA (ZKJ) IN THE YUGOSLAV ARMY AND THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY 1945–1990

The author analyses the organisational structure of the KPJ/ZKJ political organisation (the Communist Party of Yugoslavia and the League of Communists of Yugoslavia), which was active in the Federal People's Republic of Yugoslavia (FLRJ)/Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRJ) in the 1945–1990 period. In accordance with the concept of a socialist army and organisational structure following the principle of working environments, the party had its organisations and political bodies directly in the Yugoslav Army (JA)/Yugoslav People's Army (JLA). The organisation connected all members of KPJ/ZKJ who were involved in the defence system: professional members (officers, junior officers, and civilians working for the JLA) and individuals serving the mandatory military service. In this environment, the political organisation operated within a pyramid structure, from basic organisations to the central governing body for all Armed Forces, mainly taking into consideration the each time relevant military structure. Due to forced membership, members always included the majority of officers, junior officers, and other military employees, and sometimes even a large number of soldiers serving in the military. Throughout the studied period, the organisation was under special direct guardianship of the central political body of the party, i.e. the Central Committee and its Politburo. Due to the federal structure of ZKJ, the ZKJ Organisation in the JLA was the most important integral part of the ZKJ; in 1974, following full federal organisation structure, the ZKJ leadership restructured ZKJ into a special organisation that was, according to its status, (almost) equal to the federal ZKJ organisations.

Key words: political parties, organisational structure, ZKJ Organisation in the JLA, Yugoslav Army, Yugoslav People's Army, the Communist Party of Yugoslavia, the League of Communists of Yugoslavia

---

Uvod

Vojaška struktura, zlasti pa oborožene sile, je tako poseben podsistem države, da so njeni pripadniki v številnih državnih sistemih vsaj deloma omejeni v pravici, da politično delujejo ali se v njej celo politično organizirajo. Take omejitve sta med številnimi državami poznali tudi Avstro-Ogrska in Kraljevina Jugoslavija, v katerih vojskah so delovali in služili Slovenci v 20. stoletju, pozna pa jih tudi Republika Slovenija.¹ Povsem drugo pot glede političnega delovanja v oboroženih silah pa je ubrala prva in nato vodilna država socialističnega družbenega reda, sovjetska Rusija oziroma Sovjetska zveza. Ta je v začetku državljanske vojne v letih 1917–1918 iz dotedanje Rdeče garde ustvarila novo državno vojsko Delavsko kmečko rdečo armado (od maja 1918 se je popolnjevala s splošno vojaško obveznostjo), ki je bila pod močnim političnim nadzorom (sistem političnih komisarjev) in vpeta v politični sistem in obrambo novega družbenega reda (celice in komiteji VKP(b) v vojaških enotah).² Nato je taka vojaška organizacija, »revolucionarna armada« postala vzor, ki so ga sprejele komunistične stranke, povezane v Komunistični internacionali. Pomembnejša od vzora pa je bila realna potreba vodstev komunističnih strank, da vojsko strankarsko-politično vpnejo v uresničitev ciljev, ki so si jih postavljali v obdobju osvajanja oblasti, po osvojitvi oblasti in vzpostavitvi socialističnega družbenega reda. KPJ je med drugo svetovno vojno z odporiškim gibanjem, ki ga je vodila, politično in organizacijsko popolnoma obvladovala, osvojila oblast in do novembra 1945 v Jugoslaviji vzpostavila socialistični družbeni red. Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Jugoslavije, ki so nastali v odporiškem gibanju v letih druge svetovne vojne, so bili izrazito v politične cilje usmerjena in na politični platformi oblikovana vojska, ki jo je politično obvladala in vodila Komunistična partija Jugoslavije. Nekoliko drugače, vsaj formalno, je bilo v NOV in PO Slovenije, kateri je politične cilje formalno oblikovala Osvobodilna fronta. Vendar pa je bila tudi v Sloveniji Komunistična partija Slovenije v organizacijskem smislu edina politična organizacija, ki je v partizanskih enotah lahko oblikovala svoje organizacije, celice in komiteje.³

V Federativni ljudski republiki Jugoslaviji in Socialistični federativni republiki Jugoslaviji je bil uveljavljen socialistični tip politične organiziranosti, za katerega je bila – kljub številnim spremembam političnega sistema – značilna monistična politična

---

1 Zakon o službi v Slovenski vojski določa: »Pripadnik Slovenske vojske med službenim časom in dejanskim opravljanjem vojaške službe ne sme politično delovati, niti se ne sme udeleževati aktivnosti političnih strank, razen če ne gre za opravljanje službenih zadev. Pripadnik se v uniformi ne sme udeleževati političnih shodov.« – *Uradni list RS*, 30. 7. 2007, št. 68-3761, ZSSloV. Kodeks vojaške etike Slovenske vojske na podlagi 16. člena Zakona o službi v Slovenski vojski določa, da njeni pripadniki »med dejanskim opravljanjem vojaške službe ne delujejo politično in se v uniformi ne udeležujejo političnih shodov ali drugih aktivnosti političnih strank«. Gl. *Uradni list RS*, 17. 7. 2009, 55/2710, 7650.

2 Francesco Benvenuti, *The Bolsheviks and the Red Army, 1918–1922*. Digitally printed version (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 58–64, 212–15. Prim. *Die politische Erziehung in der Roten Armee* ([s. l.]: SS Hauptamt, [s. d.]), 5–15.

3 Prim. Vida Deželak Barič, »Organizacijsko vprašanje Komunistične partije Slovenije 1941–1945« (doktorska disertacija, Ljubljana, 1999), 405–44.

organiziranost Komunistične partije Jugoslavije/Zveze komunistov Jugoslavije in v prvi polovici obdobja tesna prepletenost strankarske politične strukture z državno. Vodstvo KPJ je po prevzemu oblasti v državi leta 1945 predvidelo in tudi uvedlo politično hierarhično organiziranost, v katero je vpelo slehernega člana stranke in njegovo organizacijsko povezanost tudi postavilo za temelj političnega dela. Temu modelu političnega organiziranja je sledila tudi Komunistična partija Jugoslavije, in to ne šele od tedaj, ko je socialistični režim prevzel oblast – z osvoboditvijo države maja 1945, dokončno pa po sprejetju Ustave FLRJ novembra 1945 –, pač pa je ta model uveljavljala že od ustanovitve stranke, izrazito pa od tedaj, ko je stranka s prepovedjo političnega delovanja prešla v ilegalno in postala kadrovska stranka s poudarjenim notranjim nadzorom delovanja članstva.⁴ Načelo političnega organiziranja na delovnem mestu je bilo poleg teritorialnega v polnosti uvedeno šele po prevzemu oblasti in je imelo namen političnega aktiviranja, obvladovanja in nadzora vsakega od delovnih okolij.

Takšen model političnega organiziranja je veljal tudi za vse državne organe, vključno z državno vojsko. Dejansko pa v tem segmentu državne strukture – čeprav je strankarska vojska medtem postala državna – ni bilo nobene spremembe glede na vojni čas, ko je KPJ vodila odporiško gibanje. Komunistična partija Jugoslavije je bila poglavitna in v večini jugoslovanskih okolij tudi edina politična sila, ki je bila vgrajena v celotno organizacijo odporiškega gibanja. Še posebej je to veljalo za njen vojaški del, Narodnoosvobodilno vojsko in partizanske odrede Jugoslavije. V njej ni primera, da bi (lahko) delovala kakršnakoli druga politična stranka kot KPJ. Takšen model ni veljal le za osrednjo skupino Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, pač pa so ga implementirali tudi v posameznih sestavnih delih jugoslovanske odporiške vojske, kot je bila v vojnem času še zelo avtonomna Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Slovenije (NOV in POS). Komunistična partija Slovenije je imela v vojski odporiškega gibanja (NOV in PO Slovenije) vgrajen sistem politične prisotnosti in delovanja v vsaki od vojaških enot partizanske vojske, posebej in hkrati povezano s posebnimi organi, ki so skrbeli za politično usmerjanje in politično vzgojo pripadnikov partizanske vojske; to so bili politični komisarji oziroma politični komisariati v velikih enotah, medtem ko so bili za pomočnike političnih komisarjev običajno postavljeni voditelji partijskih komitejev.⁵ To pa je pomenilo, da so bile partijske organizacije v enotah sestavni del KP Slovenije in sprva vključene v teritorialno organizirano partijsko organizacijo okrajnih in okrožnih komitejev, pokrajinskih komitejev in CK. Šele v drugi polovici vojne so partijske organizacije v partizanskih enotah izdvojili izpod pristojnosti teritorialnih komitejev in jih povezali v partijske organizacije velikih enot (divizij), te pa so bile povezane z višjimi komiteji KPS ali CK KPS.⁶

4 Ibid., 13–16.

5 Ibid., 407, 408. Janko Pleterski et al., *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije* (Ljubljana: Komunist in Državna založba Slovenije, 1986), 174.

6 Deželak Barič, »Organizacijsko vprašanje KPS 1941–1945,« 412, 413, 419–22.

Ko je poverjenik za ljudsko obrambo NKOJ 1. marca 1945 iz NOV in PO Jugoslavije (s preimenovanjem) ustanovil Jugoslovansko armado,⁷ s tem pa iz partizanske simbolno ustvaril državno vojsko, ta prelom še ni prinesel nobene spremembe glede organiziranosti politične stranke v vojaških enotah in poveljstvih. Spremembe tega segmenta tudi niso bile predvidene, ne glede na formalni značaj Demokratske federativne Jugoslavije, ki je sicer bil prehodni in kompromisen med komunistično prevlado v odporiškem gibanju in strankarsko pluralnim značajem vlade v emigraciji. Partijske celice in nadrejeni strankini organi so ostali v enakih vlogah in z enakimi nalogami v poveljstvih in enotah, kot je to veljalo v NOV in PO Jugoslavije. Za polovico partizanskih enot v zahodnem delu države, ki so bile še vedno vpete v okupatorjevem zaledju, pa sploh še ni moglo biti kakršnekoli spremembe.⁸

Sredi maja 1945 je Jugoslovanska armada zmagovito zaključila svoje vojaške operacije, dosegla celotno predvideno državno ozemlje, vključno z delom italijanskega ozemlja med rapalsko mejo in razmejitveno črto med conama A in B, ter se s tem vzpostavila za edino vojaško silo na vsem območju. Z reorganizacijo v mirnodobno sestavo, ki je začela veljati 31. maja 1945, in začetkom demobilizacije od avgusta 1945 so šele oblikovali mirnodobno armado Demokratične federativne Jugoslavije, ki je ohranila ime »Jugoslovenska armija«.⁹

Po intenzivnem sodelovanju pripadnikov JA v volilni kampanji je novembra 1945 izvoljena ustavodajna skupščina izglasovala novo ustavo, s katero je DFJ postala Federativna ljudska republika Jugoslavija. Vsi elementi prejšnje »ljudske demokracije« so bili ukinjeni ali so postali nepomembni, Komunistična partija Jugoslavije je tedaj vzpostavila politični monopol in ga od takrat vzdrževala.¹⁰

Organizacijsko se je KPJ takoj po koncu vojne razdelila na KP Slovenije, KP Hrvaške in KP Makedonije, ki so bile posebni sestavni deli KPJ. Vse preostalo članstvo pa so neposredno povezovala pokrajinske organizacije KPJ (Srbija, Vojvodina, Bosna in Hercegovina, Črna gora, oblastna organizacija za Kosovo in Metohijo). Nižji organi so bili povsod na jugoslovanskem ozemlju okrožni komiteji, ti pa so se delili na okrajne komiteje KPJ. Temelj organizacijske strukture so bile osnovne organizacije KPJ (celice).

Že takoj po vzpostavitvi federalne strukture državne ureditve pa je tudi KPJ nadaljevala delitev v organizacije na ravni republik. Maja 1945 je bila ustanovljena KP Srbije, KP Bosne in Hercegovine in KP Črne gore pa leta 1948; z odločujočim vplivom centralnega vodstva KPJ so postajale vedno bolj podobne druga drugi, s tem pa je nekdanja avtonomnost KP Hrvaške in KP Slovenije skoraj izginita. Komunistična partija, ki je postala edina politična stranka in je bila na oblasti, je začela vzpostavljati profesionalne, številčno močne partijske aparate, ki so skrbeli za politično delo in

7 Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom 2. knj. 15, Dokumenta Centralnog komiteta KP Jugoslavije i Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije i Generalštaba JA (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982), dok. 136.

8 Prim. Deželak Barič, »Organizacijsko vprašanje KPS 1941–1945,« 418–43.

9 Bojan Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014), 9–38.

10 Prim. Jerca Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992), 370–400.

še bolj za prenašanje direktiv s hierarhičnega vrha ter politični nadzor vseh okolij. »Naloge organiziranja državne oblasti ter upravljanja zapletenih gospodarskih in političnih procesov v obdobju takoj po vojni so terjale, prvič, organizacijsko usposabljanje partijskega aparata, da bi učinkovito izpolnjeval vodilno vlogo na raznih področjih družbenega življenja, vključno tudi manjše ali večje usmerjanje in kontrolo nad delovanjem državnih organov, in drugič, stalno in čim bolj intenzivno delo za politično šolanje in komunistično vzgojo članov partije, da bi bili kos svojim dolžnostim in odgovornostim.«¹¹

Prav nasproten pa je bil proces organizacijskega preurejanja KPJ v vojski. Mirnodobno reorganiziranje JA od maja do konca poletja 1945 se je v pogledu politične organizacije odrazilo šele avgusta 1945. To je razumljivo, saj je odločitev o tem bila predvsem odločitev najvišjega političnega organa, CK KPJ, ki je edini imel polno pravico iniciative. Prve povojne prilagoditve organizacije KPJ v vojski so bile izvedene že junija 1945, ko je CK KPJ ukinil divizijske partijske komiteje. Njihove naloge političnega vodenja so prešle v pristojnost političnih komisarjev divizij, ki so za to dobili tudi »politične komisije«, organe v svoji pristojnosti, ki pa so jih vodili po za to postavljenih sekretarjih komisij.¹² S tem je bilo poudarjeno vojaško subordinacijsko načelo in – če gledamo politični vidik ukrepa – tudi trdneje vzpostavljena politična »linija« v neposredni povezavi s poveljniško. S sklepom iz 3. julija 1945 je CK KPJ vzpostavil novo obliko nadzora nad vojsko in tudi širše, nad obrambo države. Ustanovil je (med ostalim) namreč vojaške komisije pri CK KPJ in pri CK KP federalnih enot Slovenije in Hrvaške. Vojaška komisija CK KPJ je imela nalogo, da proučuje organizacijo in formacijo vojske, predlaga organizacijske izboljšave, spremlja stanje oboroževanja, opreme in prehrane ter v sodelovanju s Političnim oddelkom JA rešuje težave izobraževanja kadrov, vprašanja vojaških zakonov.¹³

Na vrhu je bila nova organizacija KPJ v JA vzpostavljena avgusta 1945. CK KPJ je na seji 10. avgusta 1945 odločil, da bo vodil politično delo in organizacijo KPJ v vojski s pomočjo Političnega oddelka Ministrstva za ljudsko obrambo. Vsi nacionalni in pokrajinski komiteji so s sklepom izgubili organizacijske pristojnosti nad partijskimi organizacijami v vojski.¹⁴ S tem je bilo prelomljeno dotedanje organizacijsko načelo. Praktične posledice v organizacijski plati stranke so bile močno zmanjšanje števila članov teh organizacij. KPS je tako, zaradi razvoja v vojnem času, še v zadnjih mesecih vojne imela okoli 50 odstotkov vsega članstva v partizanskih enotah, okoli 40 odstotkov tudi KP Hrvaške.¹⁵ KPS je imela po oceni ob koncu vojne okoli 6.000 članov, 1.000 kandidatov in 3.500 članov SKOJ-a.¹⁶ V KPH je bilo ob koncu vojne okoli 25.000, še marca 1945 pa 15.852 članov, oboje se nanaša zgolj na člane izven NOVJ. Približno

11 *Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije* (Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1963), 356.

12 Branko Petranović, *Jugoslavija na razmeđu (1945–1950)* (Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 1998), 193. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, 35.

13 Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, 44.

14 *Ibid.*, 35.

15 Prim. Deželak Barič, »Organizacijsko vprašanje KPS 1941–1945,« 452. Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske: 1937–1945* (Zagreb: Globus, 1981), 323.

16 Deželak Barič, »Organizacijsko vprašanje KPS 1941–1945,« 443.

tedaj, februarja 1945, naj bi bilo v partizanskih enotah pod poveljstvom GŠ NOV in PO Hrvaške okoli 12.200 članov KPH.¹⁷ Kakršnihkoli zadržkov ali protestov proti izvzetju dobršnega dela svojega članstva pri vodstvih KPH in KPS ni zaznati.

Osnovna partijska celica KPJ je bila uvedena na ravni bataljona, divizion, eskadrilje ali flotilje oziroma samostojne vojne ladje. Celice so povezovali politični oddelki brigad, divizij, vojaških učilišč, poveljstva zaledja, njim pa so bili nadrejeni tudi politični oddelki armad in poveljstev rodov (artilnerije, zvez ipd). Politični oddelek Ministrstva za ljudsko obrambo je tako prenašal temeljne usmeritve CK KPJ (vodja oddelka je moral obvezno biti član CK KPJ). Toda to ni bilo vse. Del političnega oddelka Ministrstva za ljudsko obrambo je bil hkrati pritegnjen v aparat CK KPJ, in sicer vključen v Organizacijsko-inštruktorski oddelek.¹⁸ S tem si je vodstvo KPJ zagotovilo še neposredno usmerjanje političnega dela z vsemi vojaki. Za vodjo političnega oddelka je vodstvo KPJ izbralo člana CK KPJ Svetozarja Vukmanovića, uveljavljenega organizatorja odporiškega gibanja v Srbiji in Makedoniji.

Velik del članstva KPJ je bil maja 1945 v vojaških vrstah. Od 141.000 članov, kolikor naj bi jih imela KPJ v maju 1945, jih je bilo 70.000 v vrstah Jugoslovanske armade – torej vsak drugi.¹⁹ Poleg tega je bilo v JA še okoli 75.000 članov podmladka KPJ, SKOJ-a.²⁰ Nekaj mesecev pozneje naj bi bilo v KPJ v vojski skoraj 100.000 članov, število članov SKOJ-a pa je bilo skoraj dvakrat večje.²¹ Tako je bil član KPJ vsak sedmi do osmi pripadnik JA; veliko večji je bil njihov delež med poveljniškim kadrom in nižji med vojaki, še posebej med novomobiliziranimi. To je bila temeljna in tudi za notranje delovanje vojaških kolektivov zelo pomembna sprememba v socialni strukturi članstva KPJ, saj so s pretvorbo v obvezniško redno vojsko člani KPJ ostali predvsem oficirji in podoficirji – v nasprotju s stanjem v partizanski vojski, ko je med člane KPJ sodil velik ali vsaj pomemben delež borcev. To razmerje se je z demobilizacijo in vpoklicem novih generacij na doslužitev ali služenje v vojski že v letu 1946 spremenilo v škodo deleža članov KPJ, vendar je po prvem valu demobilizacije in zmanjšanju vojske za 100.000 pripadnikov v njej še vedno bilo 70.000 članov KPJ in 89.000 skojevcev.²²

Takšna organizacijska ureditev ni zdržala dolgo. Že 9. aprila 1946 so bile s sklepom CK KPJ vojaške komisije CK KPJ oz. sestavnih partij ukinjene. Vojaško komisijo CK KPJ so preuredili v Vojaški svet, ki mu je načeloval generalni sekretar CK KPJ Josip Broz Tito. Naloge republiških vojaških komisij so morala prevzeti kar republiška partijska vodstva skupaj s partijskim funkcionarjem tiste armade JA, ki je bila nameščena v republiki. Čeprav je bil slednji zavezan vzdrževanju stalnih stikov z dotičnim republiškim vodstvom, pa je to pomenilo, da se je s tem izgubljalo tudi kontinuirano spremljanje vojske in tudi komunistov v njej. S tem je bilo dokončano

17 Jelič, *Komunistička partija Hrvatske*, 332.

18 Dimitrijević, *Jugoslovanska narodna armija 1945–1959*, 35.

19 Pleterski et al., *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*, 268.

20 Ibid., 270.

21 Dimitrijević, *Jugoslovanska narodna armija 1945–1959*, 36.

22 Pleterski et al., *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*, 284.

prenašanje pristojnosti nad komunisti v vojski partijskemu centru in dokončno oblikovanje dveh delov KPJ – civilne partije, razdeljene na šest republiških, in enotne vojaške partije pod neposrednim nadzorom CK KPJ oziroma njegovega politbiroja.

Od tedaj je organizacijski razvoj KPJ v okviru JA potekal nekoliko drugače kot v republiških organizacijah. V civilnem delu se je začel proces hitrega večanja števila članstva, tako da je bilo leta 1945 v republiških partijah in zveznih civilnih organih 71.000 članov (do konca leta 1946 so jih sprejeli 48.496), sredi leta 1948 že 486.175 (poleg tega 51.612 kandidatov) in leta 1952 779.382 članov.²³ Take rasti v partijski organizaciji v JA ni bilo. Vanjo je bila leta 1948 vključena že kar velika večina profesionalnega vojaškega kadra. Od skupnega števila oficirjev je bilo kar 89,8 odstotka članov KPJ, 1,3 odstotka je bilo kandidatov in 1,2 odstotka članov SKOJ-a. Med podoficirji je bilo 70,4 odstotka članov KPJ, 24,3 odstotka pa članov SKOJ-a, kar kaže na polno prežetost profesionalnega kadra v armadi s članstvom v KPJ, med 91 in 95 odstotki vseh.²⁴ Bistveno drugačno pa je bilo to razmerje med vpoklicanimi naborniki na služenju vojaškega roka, ki so predstavljali okoli 90 odstotkov vsega osebja vojske v vsakem trenutku povojnega delovanja vojaške organizacije. Med vpoklicanimi rekruti najbrž ni bilo niti 5 odstotkov »organiziranih« članov KPJ oziroma SKOJ-a. S tem je bila vzpostavljena precejšnja dihotomija med obema temeljnima sestavnima deloma KPJ, ki pa se v njenem delovanju ni izrazito odrazila, enako tudi ne v delovanju vojske na splošno. Zaradi vojaškega hierarhičnega načela delovanja JLA sta bili namreč družbena moč in moč odločanja povsem na strani oficirskega kadra, torej hkrati članstva KPJ nasproti nečlanstvu. Ena od temeljnih nalog partijsko povezanega članstva v vojski je bila najprimernejši del rekrutov med služenjem vojaškega roka včlaniti v partijsko organizacijo, vse vojake na služenju vojaškega roka pa usmeriti v socialističnem duhu. To se je odražalo tudi v maksimi, da mora biti JLA »kovačnica bratstva in enotnosti«.²⁵

Organizacija in vodenje KPJ v vojski

Delovanje KPJ v oboroženih silah in vojaškem sektorju sploh v povojnem obdobju ni bilo več skrivno oz. poltajno. Obstoj organizacije KPJ in ZKJ v oboroženih silah je urejal najvišji strankin dokument, statut, ki so ga na kongresih stranke močno spreminjali. Ta je vseskozi urejal osnovne politične in organizacijske vidike organizacije KPJ v oboroženih silah. Prvi statut KPJ, sprejet na 5. kongresu KPJ leta 1948, je še v duhu obstoječega posebnega statusa, pridržanega za CK KPJ, določil le slednje: »Organizacijo i rad partijske organizacije u Jugoslovenskoj armiji propisuje

---

23 Dušan Pejanović et al., *Organizacija SKJ u JNA* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986), 27. *Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije*, 356, 373.

24 Aleksandar Ranković, *Poročilo o organizacijskem delu Centralnega komiteja KPJ na Petem kongresu KPJ* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1948), 46, 47.

25 Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, 53.

CK KPJ u duhu ovog statuta.«²⁶ Statut, sprejet na 12. kongresu ZKJ junija 1983, je že določil, da je Organizacija ZKJ v JLA posebna organizacija znotraj ZKJ, ki sicer ni imela povsem enakega samostojnega statusa kot republiške organizacije ZKJ, saj jim ni priznaval pravice do kongresa, pač pa le do konference. Prav tako Organizacija ZKJ v JLA ni imela centralnega komiteja (pač pa komite organizacije). Edino zanjo je veljalo določilo, da ji je CK ZKJ v komite organizacije imenoval člane, ki niso bili pripadniki oboroženih sil, pač pa pripadniki drugih organizacij ZKJ.²⁷ Toda Zakon o vojaški obvezi državljanov FLRJ in Zakon o službi v Jugoslovanski armadi nista niti z besedo omenjala kakršnekoli institucionalne vloge KPJ v oboroženih silah.²⁸

Organizacijski razvoj KPJ v oboroženih silah v obdobju 1945–1948

Organizacijska shema KPJ v JA je sledila vojaški organiziranosti JA/JLA. Osnovne organizacije so bile organizirane na bataljonski ali četni ravni, povezovale pa so se v organe na brigadni, divizijski in višjih ravneh. Ker so bile organizacijske spremembe pogoste in so si občasno sledile tudi hitro druga za drugo, se je temu tempu morala prilagajati tudi organizacija KPJ/ZKJ na nižjih in zlasti višjih ravneh.

V tem obdobju je CK KPJ vodil organizacijo svoje stranke v vojski s pomočjo Političnega oddelka Ministrstva za ljudsko obrambo. Imenoval je tudi partijske voditelje armad, vojne mornarice in vojnega letalstva ter partijske voditelje divizij. Nižje od tega, na brigadni ravni, so delovali komiteji, katerih sekretarji so bili politični komisarji enot, preostale člane pa so izvolile celice KPJ oziroma kasneje osnovne organizacije. Te so bile postavljene v bataljonih, v posameznih četah pa so lahko bili partijski oddelki, če je bilo članov dovolj. Tudi tu je politični komisar že po funkciji postal tudi sekretar bataljonskega biroja in osnovne organizacije KPJ, ostale člane biroja pa so izvolili člani med sabo.²⁹

Organizacijski razvoj KPJ v oboroženih silah v obdobju 1948–1952

Obdobje je bilo izrazito označeno z vsestransko mobilizacijo proti socialističnemu lagerju in sčasoma proti sovjetskemu sistemu samemu. Vodstvo KPJ je izvedlo ostro diferenciacijo med članstvom na osnovi opredeljevanja za vodstvo KPJ/države Jugoslavije in proti sovjetskemu modelu. Politično razlikovanje je bilo v oboroženih silah nadvse temeljito in je zgolj na vrhuncu v letu 1949 privedlo do kaznovanja 8.836 članov KPJ v vojski, od tega 4926 oficirjev in 2288 podoficirjev. Med vsemi

26 »Program i statut KPJ Komunističke partije Jugoslavije usvojeni na V kongresu Komunističke partije Jugoslavije 28. jula 1948 godine«, pridobljeno 8. 4. 2017, <https://archive.org/details/ProgramIStatutKomunistickePartijeJugoslavije1948>.

27 *Statut Zveze komunistov Jugoslavije, Statut Zveze komunistov Slovenije* (Ljubljana: Komunist, 1983), 53–55.

28 Prim. »Zakon o vojnoj obavezi državljana Federativne narodne republike Jugoslavije«, *Službeni list FNRJ*, 5. 4. 1946, št. 28. »Zakon o službi u Jugoslovenskoj armiji«, *Službeni list FNRJ*, 26. 7. 1946, št. 60.

29 Pejanović et al., *Organizacija SKJ u JLA*, 42.

kaznovanimi je bilo 70 odstotkov članov in kandidatov KPJ. Tedaj so iz vrst KPJ izključili okoli 0,7 odstotka članstva.³⁰

Skoraj sočasno pa je v organizaciji KPJ v vojski v letu 1949 prišlo do pomembnega pomika proti notranji demokraciji. CK KPS je 10. februarja 1949 sklenil, da reformira partijsko organizacijo v oboroženih silah. Opolnomočenstvo KPJ v JA je sicer ostalo, enako tudi opolnomočenstva KPJ na ravni armad in v rangu enakih enot, so pa divizijskega voditelja KPJ nadomestili z voljenim divizijskim komitejem, enako tudi na ravni brigad, kjer je brigadnega voditelja organizacije KPJ nadomestil voljeni brigadni komite KPJ. Reforma pa ni posegla v zlitost vojaške in partijske funkcije, saj so bili politični komisarji divizij in brigad avtomatično izvoljeni za sekretarje partijskih komitejev. Uvedeni so bili tudi »odprti partijski sestanki«, ki so se jih lahko udeleževali tudi nečlani partije v enotah.³¹ Mehčanje delovanja od zgoraj je torej imelo omejen doseg, gotovo pa je s sklicevanjem divizijskih in brigadnih konferenc KPJ spodbudila aktivnost članstva, ki je bilo soočeno s kampanjo proti informbiroju. Z demokratizacijo se je močno povečalo tudi število članov političnih organov, torej vodstev KPJ na vseh ravneh, celo na 45,47 odstotka vsega članstva KPJ v oboroženih silah.³²

Organizacijski razvoj v obdobju 1953–1957

Sprememba delovanja KPJ, ki se je na 6. kongresu KPJ leta 1952 odrazila v preimenovanju KPJ v Zvezo komunistov Jugoslavije, se je pokazala tudi v spremembah v organizacijski shemi in delovanju njene organizacije v vojski. Prvi vidik te reorganizacije je zajel ustanovo politkomisariata oziroma dvostarešinstvo. Politkomisarji na vseh ravneh poveljevanja so bili junija 1953 ukinjeni, večji del njihovih nalog pa so prevzeli tedaj uvedeni pomočniki (poveljnikov) za idejnopolitično delo.³³ Politkomisarji kot simboli dvostarešinstva so bili med operativnim poveljniškim kadrom že prej močno nepriljubljeni, češ da ovirajo uveljavljanje avtoritete poveljnikov. Organizacijska struktura pa je ostala še vedno enako piramidalno organizirana od opolnomočenstva CK ZKJ za JLA, prek armadne, korpusne in divizijske organizacije do osnovnih organizacij.

Vendar pa sprememba načina delovanja in vloge ZKJ v družbi in posebej oboroženih silah ni pomenila tudi spremembe strankarske organiziranosti v JLA, ki je novo (dopolnjeno) ime dobila prav tako leta 1953. S pravilnikom o ureditvi političnega dela v oboroženih silah so organi ZKJ (oficirji, ki so združevali poveljniško in vodstveno vlogo v ZKJ) bili le strokovni organi poveljnikov, ki so postali odgovorni za moralno-politično stanje svojih enot.³⁴

30 Ibid., 121. Bojan Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954: nova ideologija, vojniki in oružje* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 105–31.

31 Ibid., 101, 102.

32 Ernest Mezga, *Politički rad u JNA* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988), 40.

33 Pejanović et al., *Organizacija SKJ u JNA*, 180.

34 Ibid., 188.

Glavna politična uprava JLA je bila ukinjena in namesto nje ustvarjena Uprava za prosvetno-politično poučevanje; s tem pa tudi inštruktorski oddelki. Prišlo je do ločitve organov v ZKJ. Opolnomočenja so dobila organizacijske sekretariate. Osnovne organizacije so se lahko oblikovale tudi v polkih, če v bataljonih ni bilo dovolj članov. Leta 1955 so ustanovili opolnomočenja ZKJ na ravni vojaških okrožij.

Kot posledico novega načina delovanja ZKJ in hkratne zadrege ob spoštovanju hierarhične strukture so našli rešitev v dveh osnovnih organizacijah v vsaki enoti; v eno so uvrščali le »aktivne vojaške osebe«, v druge pa vojake, administrativno in tehnično osebje. Vendar pa se ta organizacijska rešitev zaradi vsebinskih težav političnega delovanja ni obnesla in leta 1957 je CK ZKJ odredil novo organizacijsko strukturo ZKJ v JLA. Osnovne organizacije so spet dobile mešano sestavo, torej so bili častniki in vojaki v istih osnovnih organizacijah. V bataljonih in večjih enotah so ustanovili komiteje ZKJ.³⁵

Organizacijski razvoj v obdobju 1958–1968

Obdobje je močno zaznamovala velika reorganizacija JLA po načrtih Drvar 1 in Drvar 2, v katerih je šlo za preureditev enot, zmanjšanje in pomladitev stalnega vojaškega osebja. Vendar se je reorganizacija še najbolj osredotočila na nižje in tudi mlajše oficirje, ki so bili množično upokojeni, mnogi tudi mlajši kot 40 let.³⁶

Prva leta tega desetletja so bila značilna po številnih postopnih reformah v organizacijski strukturi; leta 1958 so npr. določili, da se osnovne organizacije ZKJ ustanovljajo v bataljonih, divizionih, samostojnih četah in poveljstvih oziroma vojaških ustanovah.³⁷ Že dve leti pozneje so določili, da se OO ZKJ ustanovljajo v res temeljnih enotah, četi, bateriji, na vojni ladji, poveljstvu ali zavodu. Toda to je imelo stransko posledico; velika večina osnovnih organizacij se je številčno zmanjšala, kot pa so utemeljevali sodobniki, se je zmanjšal tudi vpliv komunistov v vsakem konkretnem okolju.³⁸ Tako ne čudi, da so že naslednje leto s sklepom CK ZKJ reorganizacijo izpeljali v nasprotni smeri. Spet so povečali osnovne organizacije, nobena ne bi smela imeti manj kot 15 članov. Divizijski komiteji naj bi odločili, kje se bodo sploh ustanovljale osnovne organizacije. Prvič je bilo opuščeno do tedaj sveto načelo, da se mora partijska organizacija ujemati z vojaško. S takimi ukrepi so zmanjšali število osnovnih organizacij v vojski s 4719 na 2695, torej za 45 odstotkov. V naslednjih letih se je število OO ZKJ še zmanjševalo, saj so bili mnogi profesionalci zaposleni v armadi upokojeni (število članov je padlo za več kot 20.000, zmanjšalo pa se je tudi število aktivne generacije, ki je služila vojaški rok).³⁹

35 Ibid., 116, 197, 198.

36 Prim. Gojko Miljanić, *Kopnena vojska JNA, I* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988), 81. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, 378–91.

37 Pejanović et al., *Organizacija SKJ u JNA*, 222, 223.

38 Ibid., str. 223.

39 Ibid., 223, 224.

Do ponovnih večjih organizacijskih sprememb je prišlo v drugi polovici šestdesetih let. Medtem se je položaj vojske in države na sploh močno spremenil, saj se je zaostri napetost v Evropi (reformiranje socializma v Češkoslovaški, arabsko-izraelska vojna) in državi (razkol v državnem vrhu, medrepubliška trenja, študentski upor, hrvaška pomlad). Z novim statutom ZKJ, ki je bil sprejet na 8. kongresu ZKJ, je bila uvedena nova organizacijska struktura. CK KPJ je še vedno imel polno pristojnost nad imenovanjem opolnomočenstva ZKJ v JLA, je pa bila zelo razširjena volilnost partijskih položajev, do ravni vojaških okrožij.⁴⁰ V letu 1966 so tudi dokončno rešili težavo povezave partijskih in vojaških funkcij s sklepom, da se obe funkciji ločita na vseh položajih.⁴¹ Nekoliko pozneje so opustili tudi dotedanjo prakso, da je vsak pripadnik, ki je bil službeno kaznovan, avtomatično dobil tudi partijsko kazen.⁴²

Organizacijski razvoj v obdobju 1968–1974

Največje spremembe v organiziranosti ZKJ v JLA so se zgodile med pripravami na 9. kongres ZKJ. Ta je povečal elemente federalnosti v organiziranosti stranke. Najprej so leta 1967 z več organizacijskimi ukrepi povečali osnovne organizacije v JLA, ki so od tedaj štejele tudi po nekaj sto članov. Zato so se sestajale po oddelkih oziroma podružnicah, sestanki organizacije pa so bili konference delegatov teh oddelkov. Pojavile so se tudi zamisli, da bi organizirali *matične organizacije ZKJ*, kar naj bi pomenilo vključevanje vojakov in vojaških oseb v organizacije na terenu, torej v civilne organizacije ZKJ. V divizijah in večjih garnizonih pa so vzpostavili konference ZKJ v JLA, katerih komiteji so bili njihovi izvršni organi. Dotedanjih 1900 osnovnih organizacij so strnili v 494, poleg teh je bilo še 70 konferenc, ki so vodile osnovne organizacije. Na novih izhodiščih iz novembra 1967 so prvič izvedli volitve organov ZKJ v JLA na vseh ravneh in prvič izvolili konferenco ZKJ za JLA, ki je bila neposredno povezana s Predsedstvom ZKJ. Konferenca je tudi prvič dobila pravico do sprejetja statutarnega sklepa, kar pomeni, da je zdaj organizacijo ZKJ v oboroženih silah lahko urejala sama.⁴³ Na prvem zasedanju se je zbrala 27. februarja 1969 in na tridnevnem zasedanju poleg programa dela izvolila tudi komite Organizacije ZKJ v JLA, ta pa za svojega sekretarja generala Branka Borojevića. Komisijo za statutarna vprašanja je pooblastila, da izdela prvi statut Organizacije ZKJ v JLA.⁴⁴

V času, ko se je konferenca sestala, je bilo v njej organiziranih okoli 87.000 članov ZKJ, kar je glede na stanje ob koncu leta 1967 pomenilo povečanje za skoraj 14.000 – predvsem na račun pospešenega sprejemanja vojakov v ZKJ, kar je bila neposredna posledica pogovora Josipa Broza Tita z vodstvom Organizacije ZKJ v JLA v juniju 1968. Tega leta so sprejeli 20.703 nove člane (v primerjavi s 1454 leto prej), od katerih

---

40 Ibid., 254.

41 Ibid., 254.

42 Ibid., 257.

43 Ibid., 255, 256. Konferenca je štela 156 članov in med njimi je bilo prvič tudi deset vojakov.

44 *Prva konferenca SKJ u JNA* (Beograd: Narodna armija, 1969), 7, 8, 21–23.

je bilo okoli 15.000 vojakov. Tedaj je bilo med članstvom ZKJ 94 odstotkov oficirjev, 83 odstotkov podoficirjev in 9 odstotkov vojakov.⁴⁵

Drugi del tega obdobja je bil izrazito politično nestabilen, saj se je znotraj ZKJ razvil spopad med »liberalci« in tradicionalisti, kar je bilo povezano tudi s prvimi eskalacijami federalizma v ZKJ. Znotraj posamičnih republiških organizacij so prevladale različne struje, tako da je bil spopad tudi regionalno obarvan in je dobil obeležja medrepubliških nasprotij. V spopad je po dveh letih posegel sam Tito in s položajev postopoma odstranil poglavitne nosilce partijskega liberalizma.⁴⁶ Hkrati pa so uvedli državnoopravno reformo države, dali velike pristojnosti republikam in uvedli koncept združenega dela. Na obrambnem področju pa so uvedli doktrino in sistem splošne ljudske obrambe.⁴⁷ To se je odrazilo tudi na organizacijskem razvoju ZKJ v JLA. Pomembna ločnica je nastopila v letu 1972, ko se je 2. konferenca ZKJ odločila za prehod na funkcionalnejšo notranjo organizacijo in posledično zmanjšanje osnovnih organizacij, da se poveča neposrednost sodelovanja članstva. Februarja 1972 ji je sledila konferenca ZKJ v JLA, ki se je odločila za zmanjšanje številčnosti osnovnih organizacij in odpravo delegatskega zastopanja v njih, kar je pomenilo njihovo vzpostavitev v polkih, a tudi bataljonih. Zastavljeni proces se je izvedel v naslednjih dveh letih, tako da se je povprečno število članov v osnovni organizaciji ZKJ zmanjšalo s 145 na 63, število osnovnih organizacij se je povečalo s 523 na 1117, število konferenc pa z 88 na 141. Hkrati se je znižala povprečna starost sekretarjev OO ZKJ, saj jih je imela polovica manj kot 35 let.⁴⁸

Organizacija ZKJ v JLA je junija 1974 odpravila tudi sistem garnizijskega in medgarnizijskega organiziranja ZKJ v vojski in tako prešla na dosledno organizacijsko formacijsko načelo, ki je bilo primerno zlasti pri razvoju enot v vojno sestavo. S spremembo Statutarnega sklepa ZKJ v JLA septembra 1974 je bilo zastavljeno tudi neprestano izboljševanje organizacijske strukture ZKJ v oboroženih silah glede na razvoj formacije JLA. Kot osnovna raven obstoja OO ZKJ sta bila polno uveljavljena bataljon (in podobne formacije) in samostojna četa.⁴⁹

Organizacijski razvoj ZKJ v oboroženih silah 1974–1991

Ustavne spremembe v letih 1971 in 1974 so vplivale tudi na organiziranost Zveze komunistov v oboroženih silah. Centralni komite ZKJ se je odločil, da bo partijsko organizacijo v oboroženih silah povsem izločil iz tistih v posameznih republikah in iz organizacije ZKJ v federaciji. S tem je nastala »Organizacija SKJ u JNA«, kot se je povsem prozaično imenovala. Dobila je formaliziran status sestavnega dela Zveze

45 Ibid., str. 31, 67.

46 Prim. Božo Repe, »*Liberalizem*« v Sloveniji (Ljubljana: RO ZZB NOV Slovenije, 1992). Ivo Goldstein in Slavko Goldstein, *Tito* (Ljubljana: Modrijan, 2017). Jože Pirjevec, *Tito in tovariši* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011).

47 Prim. Mile Bjelajac, »JLA v šestdesetih in prvi polovici sedemdesetih,« v: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010), 89–101.

48 Pejanović et al., *Organizacija SKJ u JNA*, 338–40.

49 Ibid., 340, 341.

komunistov Jugoslavije; pozneje so jo pogosto priljubljeno imenovali »sedma republika«. Organizacija ZKJ v JLA je imela znotraj sebe popolnoma neodvisno piramidalno organizirano strukturo, ki je ostala navzven povezana s CK ZKJ. Njeni najvišji organi so bili Konferenca ZKJ v JLA, ki se je obvezno sestajala vsaka štiri leta, komite organizacije, podrejeni organi in osnovne organizacije.⁵⁰ Organ je sam volil svoje člane v CK ZKJ. V 23-članskem predsedstvu CK ZKJ je bila zastopana z dvema članoma, predsednikom organizacije (po funkciji) in še enim članom, ki so ga izvolili med svojimi člani CK ZKJ.⁵¹

Z večanjem razlik med posameznimi organizacijami v političnih orientacijah in predvsem tekoči politiki je bilo tudi za Organizacijo ZKJ v JLA vedno težje ne nastopati v političnem prostoru, še posebej, ker so se vodilni kadri počutili odgovorne za usodo države.

Hkrati pa se je povezanost partije in vojaške službe stalno krčila. V oboroženih silah, bolje v JLA, je bilo 31. 12. 1978 (le) še 107 profesionalnih delovnih mest, ki so bila povezana z delovanjem ZKJ. Večinoma so to bila vodilna in strokovno-politična delovna mesta na ravni Konference ZKJ v JLA in armadnih komitejev Organizacije ZKJ v JLA. Leta 1982 so sistemizirali še delovna mesta treh izvršnih sekretarjev konference, tako da je bilo nato 110 profesionalnih delovnih mest.⁵²

Takšno organizacijsko stanje je ostalo tudi v kriznih osemdesetih letih. Takrat so se pojavile prve javne zahteve, da se oborožene sile depolitizirajo, da torej umaknejo organizacijo ZKJ iz vojske. Vendar pa se, razen premišljanj najožjega vojaškega vodstva, to do 14. izrednega kongresa ZKJ januarja 1990 ni zgodilo. Razpad ZKJ na kongresu in v tednih po njem pa je Organizacijo ZKJ v JLA močno prizadel, saj je izgubila svojo osnovno politično okolje. Dokončno so obupali junija 1990, ko se je tudi ZK Srbije združila s SZDL Srbije v enotno Socialistično stranko Srbije. V iskanju rešitve, s katero bi ohranili vzvod političnega nadzora oboroženih sil, pa se je generalski vrh zatekel k ustanovitvi nove stranke, ZKJ – Gibanja za Jugoslavijo, ki so jo priljubljeno imenovali generalska stranka (ustanovljena je bila 19. novembra 1990). Mesec kasneje je Organizacija ZKJ v JLA sprejela sklep, da se vključuje v novo stranko. Kljub temu pa je bil vstop v novo stranko individualen; vanjo se je ob močnem pritisku okolja vključila približno polovica dotedanjega članstva Organizacije ZKJ v JLA; daleč najmanj v 5. vojaškem območju.⁵³

Članstvo v organizaciji KPJ/ZKJ v oboroženih silah

V skladu z dolgoletno (že predvojno) prakso so v članstvo KPJ kandidate sprejemale celice, mnogokrat pa tudi sami komiteji. Z vzpostavitev mirnodobne organizacije v vojaških silah se je ta praksa bolj formalizirala. Statut KPJ, sprejet na 5.

⁵⁰ Statut Zveze komunistov Jugoslavije, čl. 66.

⁵¹ Ibid., čl. 81.

⁵² Pejanović et al., *Organizacija SKJ u JNA*, 318.

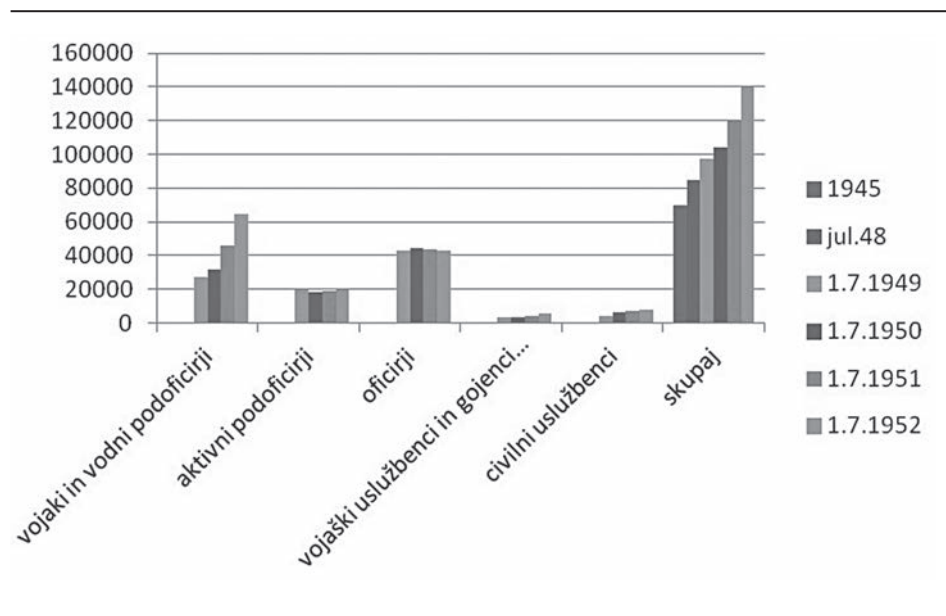
⁵³ Prim. Božo Repe, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana: Modrijan, 2002), 232–35.

kongresu julija 1948, je določil, da primerne državljane v članstvo sprejema osnovna organizacija KPJ na predlog kateregakoli člana. Kandidat je moral, ko je bil sprejet, napisati biografijo in podati osnovne podatke v anketnem listu.⁵⁴

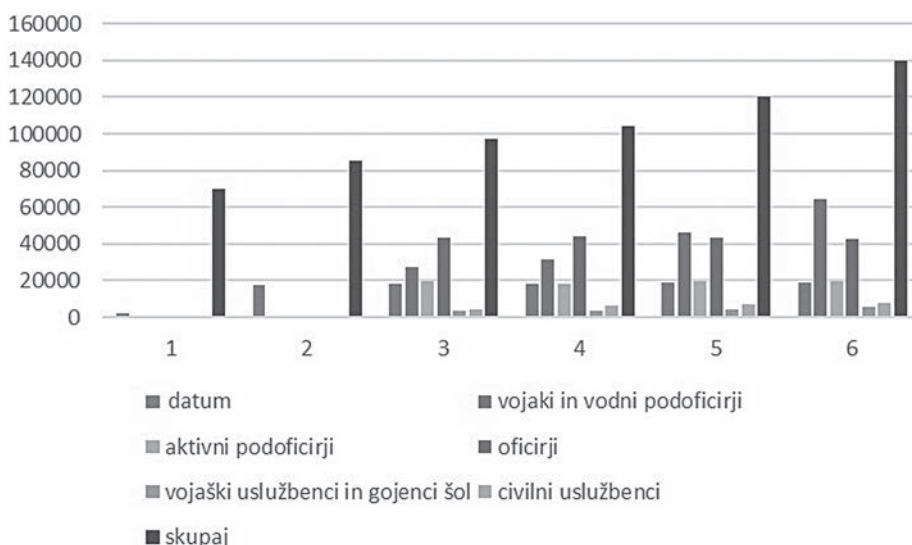
Osnovni namen organizacije KPJ po letu 1945 je bil, da v svoje vrste sprejme vse politično zrele, za socializem in neodvisnost Jugoslavije zavzete pripadnike oboroženih sil, tako profesionalni del, v katerem sta prevladovala oficirski in podoficirski sloj, kot mobilizirane vojake. Menjave presoje primernosti vojakov za sprejem v KPJ/ZKJ pa so vodile do precejšnjih oscilacij v številčnosti vojaškega dela KPJ/ZKJ. Če je bilo ob prevzemu v enotno pristojnost v vojaški del KPJ vključenih okoli 70.000 članov, je njihovo število kmalu začelo naraščati. Sredi leta 1948 je imela 85.000 članov. Čez 12 mesecev, julija 1949, jih je bilo že 97.284 – in to kljub povečanemu izključevanju. Leto pozneje jih je bilo 104.305, leta 1951 pa že 120.305.

Grafikon 1: Število in struktura članstva v KPJ 1945–1952⁵⁵

⁵⁴ »Program i statut KPJ Komunističke partije Jugoslavije«.

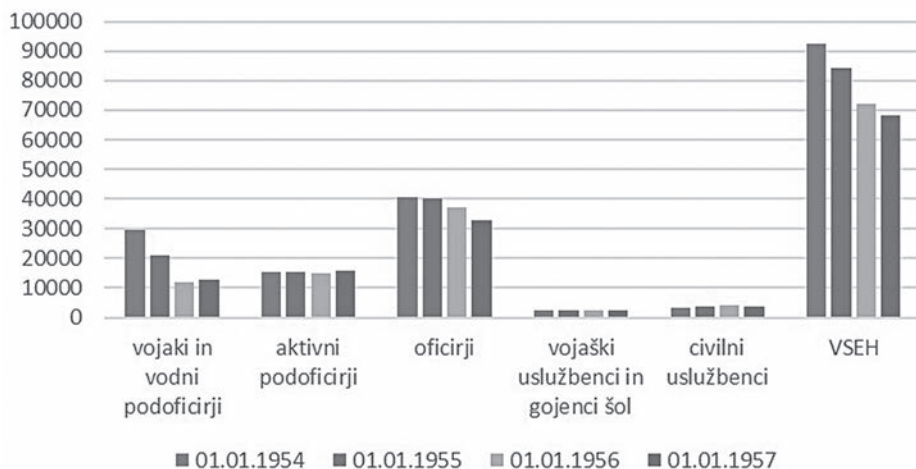
⁵⁵ Pejanović et al., *Organizacija SKJ u JNA*, 119.

Grafikon 2: Struktura članstva KPJ v JA 1949–1952

Za članstvo v vojaškem delu KPJ/ZKJ pa je značilen še en specifičen pojav. Ker je bila vojska obvezniška, so člani vojaki praviloma v skoraj 100 odstotkih primerov po končanem služenju vojaškega roka prehajali v partijske organizacije civilnega dela, v osnovne organizacije katere od republiških partijskih organizacij. Tako je dobršen del članstva iz vrst vojaških obveznikov imel izkušnjo obeh partijskih delov. Za partijsko organizacijo KPJ/ZKJ v JA/JLA pa je bilo značilno to, da je bilo njeno stalno prizadevanje za pomlajanje in širjenje z organizacijskega vidika pravzaprav svojevrstno *Sizifovo delo*. Tako rekoč vsakdo od vojakov na služenju vojaškega roka, ki so ga sprejeli v članstvo, je osnovno organizacijo, ki ga je sprejela, zapustil v zelo kratkem obdobju enega leta – večinoma pa že nekaj tednov po sprejemu v organizacijo, če upoštevamo zatrdila, da so v nekaterih obdobjih vojake v članstvo KPJ množično sprejemali tik pred odpustom s služenja vojaškega roka.⁵⁶ Tako je bilo kadrovsko širjenje predvsem naložba v pridobivanje članstva v civilu in hkrati svojevrsten pospešek k politični akulturaciji moškega prebivalstva. Vendar pa je imela vsaka sprememba politike sprejemanja vojakov v članstvo ZKJ takojšen odraz tudi v njeni številčnosti. Tako je po dogovorjenem zvišanju kriterijev za sprejem vojakov rekrutov v ZKJ njihovo število v Organizaciji ZKJ v JLA v le dveh letih, od 1954 do 1956, padlo z 29.760 na 11.956.⁵⁷

⁵⁶ Glede slednjega prim. Pejanović et al., Organizacija SKJ u JLA, 121.

⁵⁷ Ibid., 203. Hkrati pa se je zaradi reorganizacije JLA in upokojitve velikega števila neperspektivnih častnikov v letih 1956 in 1957 za okoli 30 odstotkov znižalo tudi število članov ZKJ v JLA, na 68.000.

Grafikon 3: Poklicna struktura članstva ZKJ v JLA 1954–1957⁵⁸**Grafikon 4:** Gibanje članstva ZKJ v JLA 1959–1964⁵⁹

Politika sprejemanja vojakov med služenjem vojaškega roka je izrazito oscilirala. Leta 1964 so sprejeli sklep, da vojakov med služenjem vojaškega roka ne sprejemajo oziroma da se »vojaki na služenju vojaškega roka sprejemajo le izjemoma«. Tako je bilo v letu 1965 sprejetih le 854 novih članov, naslednje leto pa 1454, vendar pa vsi

58 Ibid., 203.

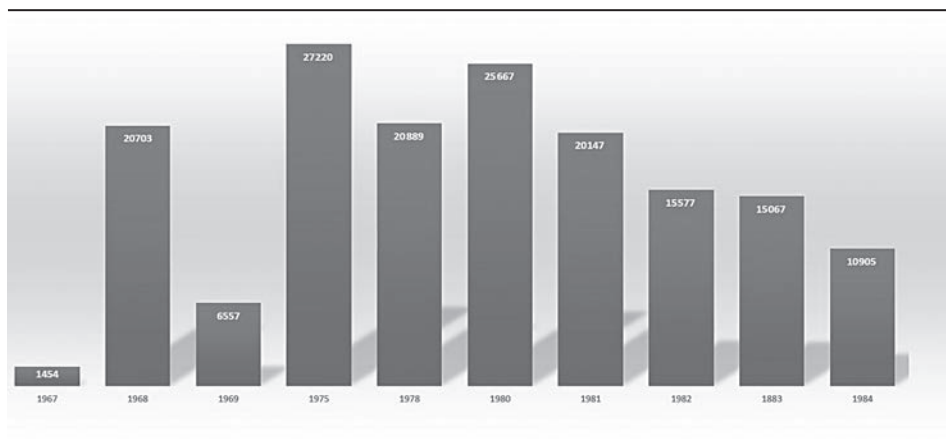
59 Ibid., 223.

niso bili vojaki. Nekoliko pogosteje so sprejemali le vojake graničarje, ki so bili že predhodno izbrani kot zanesljivi. Pač pa so osnovne organizacije vojakom ob odpustu izdajale veliko priporočil za včlanitev v ZKJ v njihovih civilnih okoljih.

Leta 1968 se je zaradi nevarnosti sovjetske zasedbe začela izrazita kampanja za sprejem novih članov v organizacijo. Postavili so si celo pogoj, da postane član prav vsak oficir in podoficir (v organizaciji ZKJ v JLA je bilo članov ZKJ okoli 80–85 odstotkov oficirjev, podoficirjev pa manj) in da se v ZKJ sprejmejo vsi primerni mladeniči, ki služijo vojaški rok. Tako so, zlasti po avgustu 1968, do konca leta v vojski v ZKJ pospešeno sprejeli okoli 20.000 članov, od tega okoli 15.000 vojakov, kar je pomenilo desetkratno povečanje glede na prejšnje leto. Delež članov ZKJ med vojaki je konec leta znašal 9 odstotkov, med podoficirji 83 odstotkov in med oficirji že 94 odstotkov.⁶⁰

Tudi v naslednjih letih je sprejemanje novih članov osciliralo, nihalo med željo po povečevanju članstva in dvomom, ali naj se članstvo sprejema med oziroma ob koncu služenja vojaškega roka. Kljub temu pa je Titovo napotilo v osnovi še naprej učinkovalo, saj je bilo v petih letih med 9. in 10. kongresom ZKJ v vojaški del ZKJ sprejetih 54.369 novih članov, predvsem vojakov in civilnih oseb na delu v vojski; med 10. in 11. kongresom ZKJ 84.690, med 11. in 12. kongresom pa 98.495 novih članov. V prvih dveh letih po 12. kongresu ZKJ, v letih 1982–1984, je bilo v stranko sprejetih 45.786 novih članov.⁶¹ Letno povprečje novosprejetih se je torej po letu 1974 gibalo med 20.000 in 25.000 letno, kar pomeni, ob predpostavki, da je bilo med njimi 60 odstotkov vojakov na služenju vojaškega roka, okoli 10–12 odstotkov služuče generacije vojakov.

Grafikon 5: Število novosprejetih v članstvo ZKJ v Organizaciji ZKJ v JLA 1967–1984

⁶⁰ Ibid., 258, 259. Na sprejemanje v ZKJ in pripravljenost postati član organizacije med vojaki je močno vplivala intervencija Sovjetske zveze in zaveznikov v ČSSR avgusta 1968.

⁶¹ Ibid., 358, 359.

Vendar je zanimiv še drug vidik, ki je najbrž še bolj značilen za vojaško okolje z veliko notranjega nadzora. Razmerje med novosprejetimi in tistimi, ki so v enakem obdobju zapustili članstvo ZKJ, je bilo popolnoma nesorazmerno, giblje se od 1 proti 66 do celo 1 proti 302.⁶² Iz tega sledi, da je ZKJ v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja številčno še vedno enormno rasla, čeprav je tudi na ta način idejnopolitično vodenela in se hkrati pluralizirala tudi od spodaj. Ta velika rast je bila na eni strani posledica politične akulturacije večine prebivalstva v politični sistem samoupravnega socializma pa tudi (idejne) nezahtevnosti stranke do članstva in koristi, gmotnih in negmotnih. Gotovo pa je rast članstva vodstvu dajala pomemben argument o trdnosti socializma in ZKJ med prebivalstvo.

Iz zbirnih podatkov je jasno razviden vpliv občasnih akcij in splošne orientacije do sprejemanja novih članov, še bolj pa tudi odraz splošnih političnih razmer (npr. bolezen in smrt Tita sta povzročili enormen porast vstopanja v članstvo ZKJ v njenem civilnem in vojaškem delu). Predvidevamo lahko, da se je sprejemanje novega članstva v drugi polovici osemdesetih do izrednega kongresa januarja 1990 močno zmanjšalo tudi v oboroženih silah, povečalo pa se je tudi zapuščanje stranke, čeprav je v vojski to še vedno veljalo za velik karierni zgrešek.

Viri in literatura

Literatura:

- Benvenuti, Francesco. *The Bolsheviks and the Red Army, 1918–1922*. Digitaly printed version. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Bjelajac, Mile. »JLA v šestdesetih in prvi polovici sedemdesetih.« V: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, 89–108. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.
- Deželak Barič, Vida. »Organizacijsko vprašanje Komunistične partije Slovenije 1941–1945.« Doktorska disertacija, Ljubljana, 1999.
- Dimitrijević, Bojan. *Jugoslovenska armija 1945–1954: nova ideologija, vojniki i oružje*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.
- Dimitrijević, Bojan. *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014.
- Goldstein, Ivo in Slavko Goldstein. *Tito*. 1. izd. Ljubljana: Modrijan, 2017.
- Guštin, Damijan. »Slovenska partizanska vojska med drugo svetovno vojno.« V: *Sodobno vojaštvo in družba*, 59–85. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2005.
- Hadžić, Miroslav. *Sudbina partijske vojske*. Beograd: Samizdat B92, 2001.
- Jelić, Ivan. *Komunistička partija Hrvatske: 1937–1945*. Zagreb: Globus, 1981.
- Mezga, Ernest. *Politički rad u JNA*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988.
- Miljanić, Gojko. *Kopnena vojska JNA, I*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988.
- Nikolić, Drago B. *Razvoj političkih organa u Jugoslovenskoj narodnoj armiji*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1985.
- Pejanović, Dušan, Josip Karavanić, Mihajlo Golubović, Ernest Mezga, Boško Stojanović, Božo Šašić in Čedo Stanković. *Organizacija SKJ u JNA*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986.

---

⁶² Ibid., 358.

- Petranović, Branko. *Jugoslavija na razmeđu (1945–1950)*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 1998.
- Pirjevec, Jože, *Tito in tovariši*. 1. izd., 1. natis. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.
- Pleterski, Janko et al., *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*. Ljubljana: Komunist in Državna založba Slovenije, 1986.
- *Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1963.
- Repe, Božo. »*Liberalizem*« v Sloveniji. Ljubljana: RO ZZB NOV Slovenije, 1992.
- Repe, Božo. *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Vodušek Starič, Jerca. *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

Viri:

- *Die politische Erziehung in der Roten Armee*. [s.l.] : SS Hauptamt, [s.d.].
- *Program i statut KPJ Komunističke partije Jugoslavije usvojeni na V kongresu Komunističke partije Jugoslavije 28. jula 1948 godine*. Dostopno 8. 4. 2017. <https://archive.org/details/ProgramIStatutKomunističkePartijeJugoslavije1948>.
- *Prva konferencija SKJ u JNA*. Beograd: Narodna armija, 1969.
- Ranković, Aleksandar. *Poročilo o organizacijskem delu Centralnega komiteja KPJ na Petem Kongresu KPJ*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1948.
- *Službeni list FNRJ 1946/28, 1946/60*.
- *Statut Zveze komunistov Jugoslavije, Statut Zveze komunistov Slovenije*. Ljubljana: Komunist, 1983.
- *Uradni list Republike Slovenije 2007/68, 2008/58, 2009/55*.
- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom 2. knj. 15. Dokumenta Centralnog komiteta KP Jugoslavije i Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije i Generalštaba JA*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982.

Damijan Guštin

A POLITICAL PARTY WITHIN A MILITARY STRUCTURE: ORGANISATION OF THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA (KPJ)/LEAGUE OF COMMUNISTS OF YUGOSLAVIA (ZKJ) IN THE YUGOSLAV ARMY AND THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY 1945–1990

SUMMARY

The Communist Party of Yugoslavia and, as of 1952, its successor, the League of Communists of Yugoslavia, paid special attention to its presence in all working environments throughout the entire period when it was in power. Therefore, just like other socialist states, it insisted on having a political organisation of the only permitted political party also present within the Armed Forces throughout the period. Due to the special nature of the Armed Forces and its importance for the party, and also due to historical circumstances, this organisation always had a special

position and it was always under the direct supervision of the highest party officials. The ZKJ Organisation was granted greater autonomy within the Armed Forces only after the ZKJ became increasingly federalised at the end of the 1960s and turned into an umbrella organisation for six federal and two regional ZKJ organisations. In 1969, the highest party officials implemented this autonomy by gradually giving the ZKJ Organisation within the JLA all attributes of federal organisations – an independent supreme body (the ZKJ Conference in the JLA), its own statutory provisions (the Statutory Decision of the ZKJ Organisation in the JLA, the Statute), a specifically defined group of members (all who had been temporary or permanent members of the Federal Secretariat of People's Defence and Armed Forces of Yugoslavia, including the professional members of Territorial Defence), and membership in the highest central bodies, i.e. the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia (CK ZKJ) and the Presidency of the CK ZKJ. Until the ZKJ was dissolved in 1990, its central body appointed members into its highest-ranking bodies, the Conference and the Committee, and into army committees and the Committees of the Air Force and the Navy, and these members were not members of the Armed Forces; this way, the central body established its supervisory function. The ZKJ Organisation in the JLA was mainly organised following the organic principle, so that the cells, or basic organisations, were within basic units, such as battalions, brigades, or even independent companies. All the time, one of the significant questions was how to organise the basic ZKJ organisations in the most efficient way, how to expand them, or how to increase the identification and activity of most members due to the small numbers. Considering the rigid military structure, the political activities of the ZKJ in the Armed Forces were also burdened due to hierarchy and due to their primary task of ensuring that their main focus was on ensuring the combat readiness of the military. At the same time, there were often conflicting jurisdictions and activities in general, although this was not disruptive as it did not even cause any dichotomy in military command because almost the entire command personnel in the Armed Forces were members of the ZKJ, as was almost 100% of the officers (older members of the Armed Forces became members already during the war and younger members generally while in military school) and 80% of junior officers. Soldiers carrying out their military service were thus subjected to systemic indoctrination; however, at the same time, officers were rather reserved when it came to granting membership in the ZKJ to soldiers on military service, with the exception of special foreign-policy circumstances, such as the 1968 occupation of Czechoslovakia. It was not until the highest authority intervened in 1974 that soldiers were also granted membership in the ZKJ in mass numbers, usually before the release from service; in the 1969–1984 period alone, approximately 270,000 were given membership.

Marko Zajc*

Jezikovni tarzanizem (Slovenski jezik kot nacionalistični problem v začetku osemdesetih let)

IZVLEČEK

Avtor v članku prikaže, kako so se različne razlage jugoslovanstva in samoupravljanja spopadale v javni razpravi o jezikovnem razsodišču po incidentu v Cankarjevem domu 22. marca 1982. Prva javna vsejugoslovanska debata o naravi slovenskega nacionalizma v osemdesetih letih je spojila problematiko rabe slovenskega jezika in položaj priseljencev iz drugih jugoslovanskih republik v SR Sloveniji v nevarno mešanico jezikovno-kulturno-ekonomsko-političnih nesporazumov, ki so zarezali v samo ideološko tkivo nadnacionalnega socialističnega (in samoupravnega) jugoslovanstva.

Ključne besede: jugoslovanstvo, Slovenija, osemdeseta, nacionalno vprašanje, nacionalizem, Zveza komunistov Jugoslavije, jezik, priseljenci

ABSTRACT

LINGUISTIC TARSANISM (THE SLOVENIAN LANGUAGE AS A NATIONALIST PROBLEM IN THE EARLY 1980s)

In the article, the author describes how different interpretations of Yugoslavism and self-management clashed in a public debate on the institute of Jezikovno razsodišče (Linguistic Court) after the Cankarjev dom incident that occurred on 22 March 1982. The first public pan-Yugoslavian debate about the nature of the Slovenian nationalism in 1980s merged the problem with the use of the Slovenian language and that of the position of immigrants who had come to the Socialist Republic of Slovenia from other Yugoslavian republics into a dangerous blend of linguistic, cultural, economic and political disagreements, which undermined the very ideological basis of the transnational socialist (and self-regulatory) Yugoslavism.

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, marko.zajc@inz.si

Keywords: Yugoslavism, Slovenia, 1980s, national question, nationalism, League of Communists of Yugoslavia, language, immigrants

---

Jezikovno razsodišče

V času poslabšanja življenjske ravni, pomanjkanja osnovnih življenjskih potrebščin in v ozračju razprav o centralizmu in federalizmu se je slovenska javnost veliko ukvarjala z vprašanji rabe in vloge slovenskega jezika, čeprav gre za temo, ki je po drugi svetovni vojni večkrat pretresala slovensko javnost.¹ Glavno odgovornost za javne razprave o položaju slovenskega jezika nosijo kar same slovenske oblasti. Slovenska Socialistična zveza delovnega ljudstva (SZDL) in Slavistično društvo Slovenije sta 14. in 15. maja 1979 v Portorožu organizirala posvet *Slovenščina v javnosti*, kjer so ugledni razpravljavci (politik, novinarji, književniki) med drugim problematizirali tudi razmerje slovenščine s srbohrvaščino. Na iniciativo portoroškega posveta so 15. oktobra 1980 na SZDL Slovenije ustanovili stalno sekcijo z imenom *Slovenščina v javnosti*, ki je bila razdeljena na več delovnih skupin; eno izmed delovnih skupin so poimenovali *jezikovno razsodišče*. Slednje naj bi se ukvarjalo predvsem z aktualnimi jezikovnimi vprašanji. Ugledni člani jezikovnega razsodišča so v letih 1981–1982 komunicirali s širšo javnostjo z objavami v osrednjem slovenskem časopisu *Delo*. V teh prispevkih so objavljali posamezna pisma običajnih državljanov, jih komentirali in javnost poučevali o tem, kakšna raba slovenščine je prava in kakšna napačna.²

Kot je ugotovila Ksenija Cvetković-Sander, je jezikovno razsodišče obnašanje govorcev srbohrvaščine v Sloveniji obravnavalo kot problematično in od priseljencev iz drugih republik terjalo znanje slovenščine.³ Svoje stališče pa je jezikovno razsodišče jasno utemeljevalo na jugoslovanski ustavni ureditvi in samoupravljanju. Člani razsodišča (Matjaž Kmecl, Janez Gradišnik, Janko Moder, Janez Sršen in Jože Toporišič) so svoje poglede koncipirali kot premišljeno kombinacijo slovanskega protekcionizma in odprtosti glede srbohrvaškega jezika v razmerah jugoslovanskega federalizma. Čeprav so »temeljna načela« v veliki meri utemeljevali na jugoslovanski ustavnosti in Kardeljevih izhodiščih, so razlago razmerij med slovenščino in srbohrvaščino kljub temu začeli z zgodovino: »Slovenščina in srbohrvaščina sta sicer sorodna, vendar samostojna jezika. Na samosvoja pota sta zavila že pred tisoč leti.« Oba jezika imata zemljepisno podlago, kjer ju govori stalno naseljeno prebivalstvo, knjižna jezika pa sta se v moderni obliki razvila v 19. stoletju. Takšno je torej naravno stanje stvari, jugoslovanski samoupravni socializem naravnih jezikovnih razmer ne more spreminjati na silo, to bi bilo v nasprotju s humanističnimi načeli. Jezikovno

---

1 Aleš Gabrič, »Uveljavljanje slovenščine kot uradnega jezika po drugi svetovni vojni,« v: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015), 213–40.

2 Janko Moder, *Jezikovno razsodišče, 1980–1982* (Trst in Celovec: Založništvo tržaškega tiska, Založba Drava, 1984), 7–10.

3 Ksenija Cvetković-Sander, *Sprachpolitik und Nationale Identität im sozialistischen Jugoslawien (1954–1991)* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011), 368–70.

razsodišče je razložilo razliko med »naravnimi« in »nenaravnimi« stališči do razmerja teh dveh jezikov: naravno je, če član ene jezikovne skupnosti na področju druge ne zahteva, da bi se ta prilagajala njemu, ampak se on prilagodi njej. Po drugi strani je naravno tudi, da je omogočeno razvijanje lastnega jezika (knjige v knjižnicah, kulturna društva, šole s srbohrvaškim učnim jezikom). Zahtevo po tem, da priseljenci znajo uporabljati slovenski jezik, so utemeljili z argumentom, da morajo »primerno obvladati tudi naš jezik, če ne želijo ostati osamljeni v slovenski skupnosti«. Znanje slovenščine ni zgolj zahteva slovenskega okolja, je tudi najboljši način za izogibanje getoizaciji in napredovanje priseljencev v slovenski družbi.⁴

Prvi odzivi srbskih medijev na jezikovno razsodišče so bili uničujoči: motilo jih je že samo poimenovanje (ime organa so v Srbiji v začetku prevajali kot »jezični sud«). Aleksandar Tijanić je v *Ninu* slovensko jezikovno razsodišče umestil v širši jugoslovanski kontekst. Vse to se dogaja v času, je opozarjal Tijanić, ko so v Makedoniji uvedli predpis, po katerem morajo biti vsa imena podjetij v cirilici in makedonščini. Dogajalo naj bi se tudi, da makedonska sodišča ne sprejemajo vlog in pritožb v latinici. V Zagrebu se nadaljujejo polemike o novem »pravopisu hrvaškega knjižnega jezika«. Istočasno je beograjska televizija po dolgem razmišljanju v program deloma uvedla cirilico. Kakšni so razlogi, da že leto, dve slovensko javnost izrazito zanima ohranitev čistosti slovenskega jezika pred navalom srbohrvaščine in angleščine? Gre za »lingvistični nacionalizem« in težnje po »konzerviranju« jezika? Ali gre za nadaljevanje večstoletne skrbi za slovenski jezik? Slovensko občutljivost za jezikovna pravila je ilustriral s podatkom, po katerem je *Delo* edini jugoslovanski časopis, ki ima poleg lektorja še posebnega strokovnjaka za čistost jezika.⁵

Tijaniću ni ostalo skrito, da se veliko jezikovnih pripomb jezikovnega razsodišča ukvarja s priseljenci iz drugih republik. Za kasnejši razvoj dogodkov je zanimivo, da je neimenovani zagovornik jezikovnega sodišča Tijaniću posredno izpostavil Miodraga Bulatovića kot primer slabe prakse: delavcev iz drugih republik naj bi bilo v Sloveniji toliko, da nimajo želje, da bi se naučili slovenščine, kljub temu naj bi bilo z njimi malo nesporazumov. »Problem so intelektualci. Recimo, znani srbski pisatelj, ki že več let živi in dela v Ljubljani, noče govoriti slovensko.« Slovenski dopisnik *Borbe* je v *Delu* objavil javno pismo, v katerem trdi, da so delavci iz drugih republik zainteresirani za učenje slovenščine in vključevanje v socialno življenje slovenskega okolja. Nesprejemljivo pa se mu zdi, da jezikovno razsodišče opredeljuje te ljudi kot priseljence in prišleke. In to ne glede na to, kaj delajo in koliko časa živijo v Sloveniji. Na ta način se jih etiketira kot »večne goste«, kot »manjšino, ki ogroža večino«. Tijanić je članek zaključil s Kmeclovo pripombo, da imajo na razsodišču veliko dela s prevodi nekaterih srbohrvaških pojmov iz srbohrvaščine: »Dolgo smo razmišljali in razpravljali, dokler nismo našli ustrezno slovensko besedo za – zajedništvo! Ta beseda je – sožitje.«⁶

4 Sekcija »Slovenščine in javnosti« pri RK SZDL Slovenije, Jezikovno razsodišče, »Slovenski in srbohrvaški jezik pri nas«, *Sobotna priloga Dela*, 16. 1. 1982, 25.

5 Aleksandar Tijanić, »Šta smeta slovenačkom jeziku?«, *NIN*, 31. 1. 1982, 18.

6 *Ibid.*, 19, 20.

Da je razpravljanje o jeziku v tedanjih političnih razmerah lahko problematično, je ugotovilo tudi slovensko komunistično vodstvo. Vodstvo CK ZKS se je zadeve lotilo pri glavi in v začetku februarja 1982 sprejelo dokument o slovenskem jeziku. Sicer je podprlo prizadevanja jezikovnega razsodišča, vendar je jasno povedalo, da delavci iz drugih republik v Sloveniji niso nikakršni prišleki, ampak enakopravni delavci v združenem delu in državljani v SR Sloveniji. V skladu s svojo doktrino so poudarili, da je odnos priseljencev v Sloveniji do kulture in jezika pogojen z njihovim družbenoekonomskim položajem. Razložili so razliko med skrbjo za jezik in nestrpnostjo, ki temelji na razliki med samoupravnim socializmom in unitarizmom ali nacionalizmom. Slednja sta, seveda, zgolj dve plati istega problema. Kljub temu so slovenski komunisti unitaristično plat veliko bolj poudarili kot nacionalistično. Zanimivo je, da je Franc Šetinc težnje po »zajedništvu« izrecno pripisal unitarizmu. Glede na številne razprave o pomenu »zajedništva« v Jugoslaviji je lahko takšno stališče zunaj Slovenije delovalo zgolj škandalozno.⁷

Magnetogram razprave odkriva po eni strani »slovenski« strah pred unitarizmom, po drugi pa so razpravljavci kritično obravnavali tudi slovensko občutljivost glede srbohrvaščine ter slovenska provincializem in purizem. Jože Smole je, na primer, menil, da je teza o ogroženosti slovenščine od srbohrvaščine popolnoma nevzdržna. Prav tako se mu ni zdelo nujno, da bi moral vsak Slovenec v zveznih organih vedno govoriti zgolj slovensko. Opozoril je tudi, da se v Sloveniji vendarle pojavlja določen nacionalizem, ki je povezan s priseljenci in z dojemanjem ekonomskih problemov. Predvsem pa je okrcal način delovanja jezikovnega razsodišča, ki se obnaša, kot da »hoče biti oblast, ki potem več ali manj že grozi, če se ne bodo stališča izvajala«. S temi kritičnimi ocenami o delovanju razsodišča se je strinjal tudi predsednik CK ZKS France Popit.⁸

Ofenzivna jezikovna politika slovenskega komunističnega vodstva se je izkazala za neuspešno. Že dober mesec kasneje (22. marca 1982) se je zgodil incident v Cankarjevem domu, ki je močno odmeval v slovenski in v jugoslovanski javnosti. Kaj se je pravzaprav zgodilo? Jezikovno razsodišče je pripravilo tribuno o jeziku v javni rabi, na kateri se je pojavil tudi Miodrag Bulatović, črnogorski pisatelj, ki je živel v Ljubljani. *Delo* je poročalo, da je Bulatović v srbohrvaščini napadel razsodišče z žaljivimi očitki (»mali jezikoslovci«). Očital mu je, da neti nizke strasti bralcev jezikovnih kritik in da so imela podobne metode vsa nacionalistična gibanja, odkar obstaja svet. Delov novinar je še pristavil, da (sicer upravičena) reakcija na razpravo »ni bila tehtna in umirjena, pač pa dokaj nestrpna«.⁹

7 Marjan Kunej, »O idejni problematiki aktualnih razprav o slovenskem jeziku, Pravi smisel in pomen,« *Komunist*, 5. 2. 1982, 3.

8 SI_AS/1589/IV, š. 472, a. e. 3972, Magnetogram 105. seje predsedstva CK ZK Slovenije, dne 1. februarja 1982.

9 Marjeta Novak, »Jezikovna vprašanja v razburljivem ozračju,« *Delo*, 24. 3. 1982, 8.

Javna razprava o slovenskem nacionalizmu v letu 1982: slovenski jezik in priseljenci

Za nas ni toliko pomembno, kako je incident potekal in kdo je koga žalil, zanimive so predvsem javne razprave, ki so sledile prerekanju v osrednji slovenski kulturni ustanovi. Zanimive pa niso zaradi samega prepira, pač pa zaradi različnih pogledov na jezikovna razmerja. Kost Cankarjevega doma so najprej pograbili beograjski mediji, prepir so namreč spremljale kamere beograjske televizije, ljubljanska dopisnika *Politike* (Slobodan Žikić) in *Politike Ekspres* (Aleksandra Pavlevski) pa sta objavila kritični poročili. *Politika* je pisala, da je slovenski dramatik Ivan Mrak zmerjal Bulatovića s tujcem in zahteval, da govori slovensko.¹⁰ Uredništvo *Politike Ekspres*, ki je Bulatovićeve pripombe prav tako prikazovala v najlepši luči, pa je »uravnoteženo« ugotavljalo, »da lahko jezik postane zelo plodno polje za nacionalistična izzivljanja«.¹¹ Nekoliko bolj uravnotežen je bil Tijanić v *Ninu*, ki je Bulatovićevo izzivanje in Mrakov odziv označil za nacionalistična in nesprejemljiva, prepir v Cankarjevem domu pa je postavil v kontekst jezikovne politike v Srbiji.¹²

Glavnina javne razprave v Sloveniji je potekala na straneh glasila ZSMS *Mladina*, ki v tem obdobju še ni imelo slovesa »alternativnega« medija. Prvi odziv izpod peresa Jaše L. Zlobca je bil predvsem kritičen do senzacionalističnega poročanja beograjskih časopisov. J. Zlobec je naštel štiri poudarke v beograjskih poročilih: 1) prevelika skrb za slovensko ideološko čistost, 2) govorjenje o jeziku je humus za nacionalizem, 3) glavni slovenski književniki so nacionalisti, 4) o teh stvareh se je treba odločati v strokovnih in političnih forumih, in ne v javnosti. Poleg problematičnih (in nedemokratičnih) tez so, tako J. Zlobec, objavili tudi več neresničnih podatkov, npr. I. Mraku so pripisane besede, ki so jih izrekli drugi. Zakaj se je J. Zlobec lotil polemičnega pisanja o beograjskih poročilih, čeprav tudi sam kritizira slovensko občutljivost do lastnega jezika? »Ni hujšega kot prikrojevati resničnost v imenu svoje resnice.«¹³

Glavni urednik *Mladine* Srečo Zajc je stvari videl precej drugače kot Jaša L. Zlobec. V prvi vrsti je napadel (po njegovem) osnovo tezo jezikovnega razsodišča: »slovenski jezik je ogrožen, torej ga je treba braniti«. Seveda jezik in narod ne moreta biti ogrožena sama po sebi, treba je bilo najti napadalca »in so ga našli: tistih 200.000 delavcev, ki so v času velikega zaposlovanja prihajali v Slovenijo, da bi zapolnili prazna delovna mesta«. Razprava o jeziku (ali panku) je marginalna razprava, ki prikriva dejanska družbena nasprotja socialne narave. Urednik je zavzel jasno marksistično stališče: »Prikrivanje lastnega nacionalizma s tujim nacionalizmom je nemarksistična, nacionalistična poteza, ki ne vodi samo v zapiranje v lastne meje, ampak v lastno omejenost.«¹⁴ V isti številki je *Mladina* objavila zagovor Miodraga Bulatovića in tako

10 Jaša L. Zlobec, »Še in še o jezikovnem razsodišču«, *Mladina*, 8. 4. 1982, 35.

11 Janez Menart, *Slovenec v Srboslaviji* (Ljubljana: Knjižna zadruga, 2001), 75.

12 Aleksandar Tijanić, »Planiranje jezika«, *NIN*, 4. 4. 1982, 24, 25.

13 Zlobec, »Še in še o jezikovnem razsodišču«.

14 Srečo Zajc, »Menjava zlata za medenino«, *Mladina*, 15. 4. 1982, 8

jasno pokazala, da bo v tej polemiki opozarjala predvsem na slovenski nacionalizem. Bulatovičev pamflet sicer ni povsem jasen, vendar lahko razberemo nekaj osnovnih potez: vsi jugoslovanski jeziki so varni, vsak jezik je skrb vseh v Jugoslaviji, slovenščina se ne oži, ampak se z vso pravico širi. Slovenija bi morala vsem delavcem zagotoviti vrtce in šole v njihovem jeziku. Bulatoviču so šle v nos predvsem izjave slovenskih lingvistov, da se bodo priseljenci v Sloveniji asimilirali, in jeremiade o ogroženosti slovenskega jezika. V svojem značilnem slogu je članom razsodišča pripisal »kolibri možgane« in jih označil za jezikovne čistune, politikante in manipulante.¹⁵

Na odziv slovenskih kulturniških krogov, podprtih s slovensko politiko, ni bilo treba dolgo čakati. Oglasila sta se Matjaž Kmecl osebno in svet za kulturo pri predsedstvu RK SZDL.¹⁶ Kmecl se je bolj kot na Bulatoviča jezil na uredništvo *Mladine*. Bulatovičev incident je skupaj z »revolverskim« pisanjem beograjskih časopisov opredelil kot očitno provokacijo, kot »sarajevski atentat«, ki omogoča moralno opravičilo za »unitaristično ofenzivo«. Odločno je zavrnil tezo urednika, po kateri jezikovo razsodišče zagovarja trditev, da slovenski jezik in narod ogrožajo priseljenci iz ostale Jugoslavije. Uredništvu *Mladine* je malce paternalistično očital mladinsko naivnost, saj so s svojim pisanjem pomagali predvsem »ljubljskemu krožku beograjskih novinarjev pod Bulatovičevim duhovnim vodstvom«.¹⁷ Kot bi lahko pričakovali, urednik Kmeclu ni ostal dolžen. Spomnil ga je, da so družbenopolitične organizacije namenjene kresanju različnih mnenj. Če je Bulatović res pristaš unitarizma, potem je *Mladina* zgrabila bika za roge. O unitarizmu vemo samo to, trdi urednik, da je, nič pa o tem, kakšen je in kdo ga zagovarja. »Recimo, da so unitaristi Bulatović in krog beograjskih dopisnikov. Torej so se z objavo v *Mladini* začeli razkrivati, bili so zasačeni pri delu samem in torej imamo corpus delicti unitarizma.«¹⁸ Poleg tega je urednik Kmecla obtožil, da slabšalno uporablja pridevnik mladinski in da *Mladini* grozi z vodstvom ZKS in SZDLS.

O tem, kakšno politično podporo je imelo jezikovno razsodišče v Sloveniji, priča dejstvo, da je bil Matjaž Kmecl v času, ko so razprave o jezikovnem razsodišču doživljale višek, imenovan za predsednika republiškega komiteja za kulturo SRS. Slovenska polemika se z objavami v *Mladini* ni končala, pač pa se je prelila v jugoslovanski medijski prostor. Hrvaški tednik *Danas* je razpravo o slovenskem nacionalizmu vpel v kontekst gorečih razprav o »zajedništvu« in »novih« Jugoslovanih, torej o več kot milijonu državljanov Jugoslavije, ki so se na popisu prebivalstva 1981 izrekli za jugoslovansko nacionalnost.¹⁹ *Danas* je s Kmeclom opravil intervju, v katerem je ta ponovil znana stališča. Med drugim je zatrdil, da je za priseljence v Sloveniji v kulturnem smislu dobro poskrbljeno in da ne živijo v getu.²⁰

15 Miodrag Bulatović, »Za resnico, za svobodo ...«, *Mladina*, 15. 4. 1982, 6–8.

16 Mitja Rotovnik, »Sporočila posvetovanja o slovenščini v javnosti«, *Mladina*, 6. 5. 1982.

17 Matjaž Kmecl, »Posebna pot Mladine v komunizmu«, *Mladina*, 6. 5. 1982.

18 Srečo Zajc, »Spoštovani«, *Mladina*, 6. 5. 1982.

19 Jovan Mirlić, »Novi sporovi oko novih Jugoslovena«, *Danas*, 25. 5. 1982, 4–8.

20 Braco Zavrnik, »Čudna hajka«, *Danas*, 18. 5. 1982, 65, 66.

V naslednji številki revije se je na intervju odzval *Mladinin* novinar in bivši urednik Nikola Damjanić, ki je bil veliko bolj oster kot Srečo Zajc. Damjanić je v *Mladini* v letu 1981 veliko pisal o nacionalni problematiki v Jugoslaviji. V zvezi z dilemami glede popisa prebivalstva leta 1981 se je jasno zavzel za uporabo nacionalne opredelitve Jugoslovan brez narekovajev.²¹ Damjanić je v odprtem pismu kritiziral Kmeclovo mnenje o organizirani »hajki« Bulatovića in beograjskih dopisnikov. Spomnil je, da so bile izjave članov in simpatizerjev jezikovnega razsodišča pogosto nenavadne, npr. o asimilaciji in večji škodljivosti srbohrvaščine kot angleščine. Sumljiva mu je bila »koincidenca« čiščenja slovenskega jezika z obdobjem težkega ekonomskega položaja, še bolj pa Kmeclova trditev, da v Sloveniji ni ugodnih tal za nacionalizem. Ne nazadnje so tako govorili tudi na Kosovu ... Sploh pa, je bil oster Damjanić, od kod Kmeclu pogum za trditev, da je za delavce iz drugih republik veliko narejeno? Kje so ustanove in društva, v katerih se zbirajo priseljenci? Ima Kmecl v mislih Dom JLA, gostilno Slamič ali dom za medicinske sestre, imenovan Kobilarna? Koliko tem ljudem pomeni gostovanje beograjske opere v Ljubljani? Veliko delavcev je na robu pismenosti, živijo v samskih domovih in barakah. Ni nenavadno, je zaključil Damjanić, da priseljenci na Jesenicah ne zahtevajo posebne šole – edini način, da bi premagali ovire, ki jih delijo od domačinov, je vključevanje otrok v domače kulturno okolje.²²

V Sloveniji se je poleg »uradnih« komentatorjev in mladinskih kritikov incidenta v Cankarjevem domu dotaknila tudi porajajoča se kulturniška opozicija okoli (na novo ustanovljene) *Nove revije*. Znani oporečnik Taras Kermavner je v prvi številki *Nove revije* objavil odprto pismo Bulatoviću. Kermavner je jasno izrazil distanco do jezikovnega razsodišča, povedal pa je tudi, da je strasten borec zoper nacionalizme (predvsem zoper slovenskega), vendar pa je obenem tudi zaveden Slovenec. In to Slovenec, ki ga ne moti Bulatovićevo ljubezen do srbskega jezika niti ga ne moti dejstvo, da slovenski politiki v Beogradu za silo tolčejo srbohrvaško. Saj vendar hočejo biti razumljeni! Sam v Beogradu vedno uporablja srbski jezik, ker mu ni do praznih manifestacij enakopravnosti jugoslovanskih jezikov. Srbohrvaščina je pač jezik večine v Jugoslaviji in je zato v realni prednosti, to prednost pa Kermavner razumno priznava. Nekaj pa mu vseeno ni jasno: zakaj skuša Bulatović uveljaviti srbohrvaščino tam, kjer ni treba? Zakaj »v Ljubljani sredi ulice – na glas in duhovito, kot znaš – in na javnem zborovanju republiškega pomena, govoriš le srbsko«?²³

Z jezikovnim razsodiščem so se ukvarjali tudi krogi, povezani s teoretsko psihoanalizo. »Vprašanje, od kod ta specifični slovenski ‚pakt‘ med republiško birokracijo in ‚čisto‘ kulturniško inteligenco, kajpada ni pretirano trd oreh,« je ugotavljala Zdenka Veselič-Pajk v *Problemih-Razpravah*: »Republiška birokracija se pač skuša tudi po tej poti legitimirati kot ‚zaščitnica nacionalnih interesov‘, pokazati skuša, da bo v zapletenem medrepubliškem ‚dogovarjanju‘ znala zastopati prave interese ‚pridnih Slovencev‘, da si – kot zadnje čase priča obilica javnih in ‚zaupnih‘ govoric – upa

21 Gl. npr. Nikola Damjanić, »Jugoslovan ali ‚Jugoslovan‘«, *Mladina*, 5. 2. 1981, 14, 15.

22 Nikola Damjanić, »Čudna hajka (broj 13, str. 65)«, *Danas*, 25. 5. 1982, 44.

23 Taras Kermavner, »Odrpoto pismo Miodragu Bulatoviću«, *Nova revija* I, št. 1 (1982): 119–21.

povedati svoje tistim doli.« Avtorici prispevka se zdi jasno, da je nenadno zanimanje srbskih medijev za slovenske jezikoslovne razprave nič drugega kot nacionalistično nabiranje točk za medrepubliške spopade. Zapiše se ji celo, da je srbski nacionalizem v Jugoslaviji najodvratnejši s svojim »vsiljivim obličjem« širine in odprtosti.²⁴

In vendar bi morali biti pozorni predvsem na ideološko funkcijo, ki jo opravlja »zaskrbljenost za lepo slovenščino«. Teoretske psihoanalitike zanima jezik, vendar v povsem drugem smislu kot slaviste. Tisto, o čemer bi se moralo govoriti (pa se ne), so razmerja gospostva, ki se odražajo v jeziku. Glavni vir »grde« slovenščine niso umazani jeziki tako imenovanih »južnih bratov«, ampak pristno slovenski samoupravni žargon državne birokracije, ki prikriva perverznost gospostva: »Tako se danes fakultete členijo na PZE (pedagoško-znanstvene enote), vendar se je prvotni naziv glasil /.../ ‚pedagoško-znanstvene delovne enote‘ – kratica bi v tem primeru pač bila PZDE; in tako kot danes v dnevnem časopisju *SIS* pišejo z malimi črkami in povsod strašijo ‚sisi‘, bi se nemara tudi tu ustalila praksa ‚pzde‘ – in že nam lahko steče umazana birokratsko-pornografska domišljija: ob oddelku, ki je potrošil preveč denarja, bi pač rekli ‚pzde je preveč črpal sise‘.« Sploh pa jezikovno razsodišče zveni preveč »nesamoupravno«, kot da bi nekdo od zgoraj razsojal v imenu neposrednih (jezikovnih) proizvajalcev: »Namesto ‚jezikovno razsodišče‘ naj se odslej reče ‚JEZIKOVNA SAMOZAŠČITA‘, njegovi posamezni vrli člani pa naj bodo ‚JEZIKOVNI VARNOSTNIKI‘.«²⁵

Da je bil kritičen odnos do slovenskega »jezikovnega« nacionalizma del *Mladine* uredniške politike, dokazujejo med drugim tudi mnenja Darka Štrajna, enega izmed najbolj vidnih *Mladininih* komentatorjev. V poletni *Mladini* 1982 je Štrajn povzel osnovne teze Zdenke Veselič-Pajk in dodal nekaj izvernih domislic o slovenskem »jezikovnem tarzanizmu«: »Tako imenovana skrb za jezik, ki se je vsilila kot konstitutiven element naše nacije, se pač ni slučajno razbohotila v ‚pravem‘ trenutku, ni slučajno, da je vsakovrstni ogroženosti omogočila redukcijo na en sam imenovalc: blebetanje kot takšno.« Seveda, priznava Štrajn, je *Mladina* tudi prispevala k »obsegu mističnega oblaka« v zvezi z jezikovnim razsodiščem, ko je objavila Bulatovičev zagovor. Po »vogalih in točilnicah« so morali poslušati očitke o prodanosti srbskemu nacionalizmu, čeprav je povsem jasno, da bi srbski nacionalizem »nabiral svoje točke« tudi brez uslug tednika *Mladina*. Birokracija, ki je obudila »skrb za jezik« v želji po lažjem gospodovanju v Sloveniji, je po incidentu v Cankarjevem domu začela pozivati k pomirjanju strasti. »Bojevita nacionalna inteligencija« je šla v svojem populizmu dlje, kot si to želi lokalna birokracija.²⁶

Kaj ima s tem Tarzan? Edgar Rice Burroughs je Tarzana zasnoval kot divjaka, za katerega se izkaže, da je plemeniti lord Greystoke. Tarzan nima samo fizične moči, v posesti ima tudi jezik iz knjig, ki so ostale v koči, potem ko je opičja drhal ubila njegova starša. Tarzan je zapopadel jezik »v njegovi popolni gramatični čistosti«, brez

24 Zdenka Veselič-Pajk, »Govorica in njeni gospodarji,« *Razprave-Problemi* 20, št. 4-6 (1982): 325.

25 Ibid., 327, 328.

26 Darko Štrajn, »Jezikovni tarzanizem,« *Mladina*, avgust 1982, 3.

kvarnih vplivov »ekonomskih situacij« in »razrednih nečistosti«. Ni nenavadno, da je Tarzanova izbranka Jane njegov obraz opisala kot »nenačet od razuzdanosti ali živalskih, nizkih strasti« – živalske strasti ne razsajajo v naravi, temveč v civilizaciji. In kvarijo gramatiko. Po analogiji s Tarzanom se v obdobjih družbenoekonomske stagnacije pojavi potreba po utemeljitvi narodove obstojnosti »v sami njeni biti. Tako se slovenski tarzanizem pokaže kot iskanje nekakšnega izvirnega domačega jezika, pri čemer je jasno, da v različnih tekstih različnih obdobj nastopa kar lepo število različnih domačih jezikov.« Tako kot je Tarzan vladal opicam in pobijal leve in krokodile, tako naj se tudi slovenski govorec povrne k svojemu bistvu, na katerem temelji njegov jezik. In pobija sovražnike slovenske govornice.²⁷

Nasprotja glede jezikovnega razsodišča so se nadaljevala tudi jeseni, čeprav je jezikovno razsodišče prenehalo »razveseljovati« slovensko javnost po časopisih. *Mladina* je septembra objavila del stenograma inkriminiranega incidenta v Cankarjevem domu. Uredništvo *Mladine* se je za objavo stenograma odločilo zato, ker so polemike postale ponovno »aktualne, brž ko so Slovenci zvedeli za ime in priimek vsaj enega pravcatega sodržavljanca, skreganega s temeljnimi načeli sožitja naših narodov in narodnosti«. Uredništvo *Mladine* je imelo najverjetneje v mislih Ivana Mraka, ki je (kar je iz stenograma lepo razvidno) zahteval prevajalca in predlagal Bulatoviću uporabo slovenščine. Da je njegovo ime prišlo v javnost, je po mnenju uredništva *Mladine* dvakrat dobro: »Za Slovence, da pokažejo, kako je treba v kali zatreti heretična razmišljanja, in za pripadnike drugih narodov, ki se trudijo dokazati, da smo Slovenci prav zares podobni Nemcem – v izganjanju Turkov.« Trmasto vztrajajo, da je treba Kranjcem (in še komu) razjasniti vremena tudi v samoupravni socialistični Jugoslaviji. Zakaj? Zato, ker je treba pokazati, kaj je kdo rekel. »O tem, kaj je s tem mislil, je bilo napisano več kot vse.«²⁸

Objava stenografskih zapisnikov »dogodivščin« v Cankarjevem domu ni razkrila veliko novega: Bulatović je res namerno provociral. Mrak je res rekel, kar so mu očitali, da je rekel. Za našo temo je zanimiva Kmeclova razlaga, zakaj so se odločili za poimenovanje jezikovno razsodišče: strokovnih nasvetov imamo dovolj, gre za vprašanje moralnega odnosa do maternega jezika. Jezikovno razsodišče nima nikakršnih ambicij, »ki bi presegle samoupravno dogovarjanje«, to je Kmecl izrecno poudaril. Je pa imel omenjeni organ slovenske SZDL velike (in odkrite) ambicije, da bi se uveljavil kot slovenska moralna avtoriteta.²⁹

Medtem so novinarji *Mladine* zagrabili zadevo na drugem koncu: »obesili« so se na Kmeclovo izjavo za zagrebško revijo *Danas*, da delavci iz drugih republik v Sloveniji ne živijo v getih. Ne nazadnje naj bi *Mladina* gojila predvsem raziskovalno novinarstvo, ki ima za osnovno nalogo iskanje resnice. »Ali so geti ali pa je vse to proizvod fantazije nam nenaklonjenih tolmačev slovenskega vsakdana?« Pronicljivi Mladinini raziskovalci so vedeli, da so dolga leta obstajala barakarska naselja v

27 Ibid., 4.

28 »Cankarjev dom, konec marca,« *Mladina*, 2. 9. 1982, 2.

29 Ibid., 3, 4.

Tomačevem, Žalah in na Vrhovcih. Življenjske razmere v barakah so bile katastrofalne, kljub temu so se priseljevali novi in novi stanovalci. Odgovorni v občini Bežigrad so (dve leti pred tem) izselili barake v Tomačevem, jih takoj podrli, prebivalce pa preselili v odročne enonadstropne bloke v Črnučah. Novinarji so se pogovarjali s stanovalci in z njihovimi sosedi. Pogovor s stanovalci je odkril, da bivši »barakarji« živijo skupaj, da ni primerne infrastrukture pa tudi bloki so neprimerni in prenatrpani. Pogovor s sosedom pa je odkril predvsem slovensko nenaklonjenost do priseljencev. Slednji naj bi bili umazani nekulturni lenuhi, ki dajejo stanovanja v najem in skrivaj izkoriščajo podnajemnike. Torej, geti niso plod *Mladinine* domišljije, ampak že dolgo slovenska in jugoslovanska resničnost.³⁰

Omenjanje priseljencev v zvezi z ogroženostjo slovenskega jezika je sprožilo odziv sociologinje Silve Mežnarić v hrvaškem tedniku *Danas*. Silva Mežnarić je (v nasprotju z večino komentatorjev) dobro poznala problematiko delavcev iz drugih republik v Sloveniji. Med letoma 1975 in 1983 je sistematično raziskovala priseljence v Sloveniji v okviru Inštituta za sociologijo v Ljubljani in Raziskovalnega centra Zveze sindikatov Slovenije.³¹ Sociologinja se je odzvala predvsem na intervju tednika *Danas* s Kmeclom, v katerem sta novinar in intervjuvanec lahko povezovala priseljence z jezikom. Vprašala se je, kakšna je povezava med »imigrantsko politiko neke republike« in jezikovnimi vprašanji. Seveda, na intuitivni ravni o tem ni treba razglablјati, »na nivoju razmišljanja nekega glasila« pa bi človek vseeno pričakoval, da bi to zvezo bolje opredelili: »Kajti ravno v tem grmu tiči zdravorazumski zajec.«³²

Kmecl, jezikovno razsodišče in drugi v Jugoslaviji pozabljajo, da delavci iz drugih republik niso nacionalna in verska neizoblikovana masa, ampak Albanci, Črnogorci, Hrvati, Makedonci, Muslimani, Srbi in pripadniki narodnosti Jugoslavije. Sociologinja je politiko do priseljencev v Sloveniji primerjala s politiko povezovanja zdomcev z domovino. Jugoslovanska država naj bi na tem področju naredila veliko napako, ker je podpirala predvsem folklorno povezovanje z domovino (»frulica i lulica«), ni pa skrbela za šolanje zdomskih otrok v domovini in za socialno mobilnost. Torej, »identitetna politika« ne more biti uspešna, treba je reševati konkretne družbene težave priseljencev na podlagi družbenih znanosti.³³

Silva Mežnarić je kljub temu optimistična, takšne težave se po njenem mnenju pri notranjih jugoslovanskih migracijah ne morejo zgoditi: normativni sistem opredeljuje migranta kot »citoyena«, poleg tega v Jugoslaviji veljajo načela bratstva in enotnosti ter samoupravne odgovornosti posameznika. Kar pomeni, da so na primeru Slovenije priseljenci in Slovenci enako soodgovorni za razvoj in blaginjo Slovenije. To preprosto dejstvo, trdi Silva Mežnarić, se pogosto pozablja: populacijo delavcev iz drugih republik se, »v svrhu zelo čudnih interesov«, prikazuje kot »depriviligirano« in »marginalizirano« maso, Slovence pa kot ogrožen narod. Jezikovni prepiri so znak temeljnih razporov v družbi, ki se projicirajo na raven jezika, kajti obstajajo

30 Vesna Vaupotič in Nikola Damjanić, »Geto je, geta ni ...«, *Mladina*, 9. 9. 1982, 2–4.

31 Silva Mežnarić, »Bosanci«, *A kuda idu Slovenci nedeljom?* (Ljubljana: KRT, 1986), 12.

32 Silva Mežnarić, »Frulica i lulica, a domovina praznica«, *Danas*, 8. 6. 1982, 42, 43.

33 Ibid.

mnogi razlogi, da »prave karte« ostanejo skrite. Da je »teren vroč«, dokazujejo mnogi »dušebrižniki« na strani slovenskega jezika in pri delavcih iz drugih republik. Vendar si nihče od teh »ljubljsko-beograjsko-mariborsko-sarajevskih skrbnikov« ne postavi dveh temeljnih vprašanj: a) kakšno ceno bodo plačali posamezniki zaradi načina, na katerega se ta problematika rešuje, in b) kakšna je socialna cena, ki jo plača republika z dvema milijonoma prebivalcev zaradi intenzivne imigracije v relativno skrčen geografski, gospodarski in simbolni prostor.³⁴

Zaključek

Glavno tezo članka lahko ponazorimo z navezavo na apologetsko publicistično delo slovenskega zgodovinarja Janka Pleterskega iz leta 1985, v katerem poudari trinom narodi – Jugoslavija – revolucija kot temelj obstoja socialistične Jugoslavije.³⁵ Če je Pleterski videl bistvo Jugoslavije v omenjenem trinomu, pa lahko po drugi strani identificiramo tri točke, okoli katerih so se vrtele razprave o slovenskem nacionalizmu in jugoslovanstvu v začetku osemdesetih let: Jugoslovanstvo – slovenski jezik – priseljenci iz drugih republik. V ozadju tega, lahko bi rekli slovenskega književno-kulturniškega kompleksa, pa so potekale političnoekonomske razprave okoli treh osi: delavsko samoupravljanje – republika/federacija – razviti/nerazviti. Književno-kulturniški in političnoekonomski kompleks sta bila v družbi, ki je ideološko temeljila na marksizmu, neločljivo povezana. Prevladujoča ideologija je (v različnih variantah) nacionalno vprašanje obravnavala zgolj v družbenoekonomskem kontekstu. Reševanje (oziroma obvladovanje) nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji je bilo povezano z uspehom jugoslovanskega socializma.

Kaj nam odkriva javna razprava o jezikovnem razsodišču v kontekstu slovenske zgodovine? Politična elita v zgodnjih osemdesetih skrbno čuva ustavni položaj in »pravice« do upravljanja v SR Sloveniji kot »samoupravni interesni skupnosti«. Čeprav zaupajo v odmiranje države, imajo Slovenijo za »svojo« državo, torej državo slovenskega naroda. Kulturniki terjajo za sebe vlogo moralnega razsodnika slovenstva. Nasprotja med »disidentskimi« in »režimskimi« kulturniki ne potekajo na liniji odnosa do slovenstva, oboji ga visoko častijo. Eni so pri vzvodih odločanja, drugi ne. Eni zagovarjajo sistem, drugi ne. Vendar so oboji prepričani, da so kulturniki pravi, »duhovni« voditelji slovenstva. Slovenski mladinski marksistični intelektualci so izkoristili debato za napadanje slovenske kulturniške elite, slovenske politične vrhuške pa tudi srbskega nacionalizma in jugoslovanskega unitarizma. Mladinski levičarski kritiki so lahko pokazali veliko mero kritičnosti in sarkazma in se istočasno pokazali kot branitelji jugoslovanskega samoupravljanja, ustavne ureditve in dobrih mednarodnih odnosov. Dvojna vloga »mladinskih« teoretikov kot upornikov in kot čuvarjev jugoslovanskega samoupravljanja se je v »demokratičnih« osemdesetih mani-

---

³⁴ Ibid.

³⁵ Janko Pleterski, *Narodi, Jugoslavija, revolucija* (Ljubljana: Komunist, 1986), 3.

festivala še večkrat. Relativno ugoden položaj teoretskih avtoritet pod plaščem ZSMS kot družbenopolitične organizacije in »notranje«, mlade (in leve, kasneje liberalne) opozicije se je zatresla šele v trenutku, ko so si mladinski kritiki izbrali preveliko tarčo: Jugoslovansko ljudsko armado. Ampak to že presega namen našega prispevka.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI_AS, Arhiv Republike Slovenije:
  - AS 1589/IV, Spisi Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije.

Literatura:

- Bulatović, Miodrag. »Za resnico, za svobodo...« *Mladina*, 15. 4. 1982.
- Cvetković-Sander, Ksenija. *Sprachpolitik und Nationale Identität im sozialistischen Jugoslawien (1954–1991)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011.
- Damjanić, Nikola. »Jugoslovan ali ‚Jugoslovan‘.« *Mladina*, 5. 2. 1981.
- Damjanić, Nikola. »Čudna hajka (broj 13, str. 65).« *Danas*, 25. 5. 1982.
- Gabrič, Aleš. »Uveljavljanje slovenščine kot uradnega jezika po drugi svetovni vojni.« V: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič, 213–40. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Kermavner, Taras. »Odprto pismo Miodragu Bulatoviću.« *Nova revija* 1, št. 1 (1982): 119–21.
- Kmecl, Matjaž. »Posebna pot Mladine v komunizem.« *Mladina*, 6. 5. 1982.
- Kunej, Marjan. »O idejni problematiki aktualnih razprav o slovenskem jeziku, Pravi smisel in pomen.« *Komunist*, 5. 2. 1982.
- Menart, Janez. *Slovenec v Srboslaviji*. Ljubljana: Knjižna zadruga, 2001.
- Mežnarić, Silva. »Frulica i lulica, a domovina praznica.« *Danas*, 8. 6. 1982.
- Mežnarić, Silva. »Bosanci«, *A kuda idu Slovenci nedeljom?*. Ljubljana: KRT, 1986.
- Mirlić, Jovan. »Novi sporovi oko novih Jugoslovena.« *Danas*, 25. 5. 1982.
- *Mladina*, 2. 9. 1982. »Cankarjev dom, konec marca.«
- Moder, Janko. *Jezikovno razsodišče, 1980–1982*. Trst in Celovec: Založništvo tržaškega tiska in Založba Drava, 1984.
- Novak, Marjeta. »Jezikovna vprašanja v razburljivem ozračju.« *Delo*, 24. 3. 1982.
- Pleterski, Janko. *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Ljubljana: Komunist, 1986.
- Rotovnik, Mitja. »Sporočila posvetovanja o slovenščini v javnosti.« *Mladina*, 6. 5. 1982.
- *Sobotna Priloga Dela*, 16. 1. 1982. Sekcija »Slovenščine v javnosti« pri RK SZDL Slovenije, Jezikovno razsodišče, »Slovenski in srbohrvaški jezik pri nas.«
- Štrajn, Darko. »Jezikovni tarzanizem.« *Mladina*, avgust 1982.
- Tijanić, Aleksandar. »Šta smeta slovenačkom jeziku?« *NIN*, 31. 1. 1982.
- Tijanić, Aleksandar. »Planiranje jezika.« *NIN*, 4. 4. 1982.
- Vaupotič, Vesna in Nikola Damjanić. »Geto je, geta ni...« *Mladina*, 9. 9. 1982
- Veselič-Pajk, Zdenka. »Govorica in njeni gospodarji.« *Razprave (Problemi)* 20, št. 4-6 (1982): 325.
- Zajc, Srečo. »Menjava zlata za medenino.« *Mladina*, 15. 4. 1982.
- Zajc, Srečo. »Spoštovani.« *Mladina*, 6. 5. 1982.
- Zavrnik, Braco. »Čudna hajka.« *Danas*, 18. 5. 1982.
- Zlobec, Jaša L. »Še in še o jezikovnem razsodišču.« *Mladina*, 8. 4. 1982.

Marko Zajc

LINGUISTIC TARSANISM (THE SLOVENIAN LANGUAGE AS A NATIONALIST PROBLEM IN THE EARLY 1980s)

SUMMARY

In the article, the author describes how different interpretations of Yugoslavism and self-management clashed in a public debate on the institute of Jezikovno razsodišče (Linguistic Court) after the Cankarjev dom incident that occurred on 22 March 1982. The first public pan-Yugoslav debate about the nature of the Slovenian nationalism in 1980s merged the problem with the use of the Slovenian language and that of the position of immigrants who had come to the Socialist Republic of Slovenia from other Yugoslav republics into a dangerous blend of linguistic, cultural, economic and political disagreements, which undermined the very ideological basis of the transnational socialist (and self-regulatory) Yugoslavism. In the early 1980s, the political elite carefully protected the constitutional position and management »rights« in the Socialist Republic of Slovenia as a self-governing interest community. While the political leaders agreed with the theory of the withering away of the state, they perceived Slovenia as »their own« state, i.e. the state of the Slovenian nation. Those who held positions in the field of culture, demanded to be perceived as moral arbiters of Slovenehood. There were no differences in the attitude towards Slovenehood between professionals from the cultural field who were labelled »dissident« and those who were considered »regime-prone«. The main difference between the two sides, however, was that one side was involved in the decision-making process, while the other was not, and that one defended the system, while the other did not. However, both sides were confident that professionals in the field of culture were the real »spiritual« leaders of Slovenehood. The Slovenian Marxism-prone intellectual youth took advantage of this debate to criticise the Slovenian cultural elite, the Slovenian political leaders, as well as the Serbian nationalism and Yugoslav unitarism. In this regard, the leftist denigrators among the youth were able to express a great measure of criticism and sarcasm, while at the same time presenting themselves as defenders of the Yugoslavian self-management, the constitutional order and favourable inter-national relations. Debates on the Slovenian nationalism and Yugoslavism in the early 1980s evolved around the following three topics: Yugoslavism, the Slovenian language, and immigrants from other socialist republics. At the background of what can be labelled the Slovenian literary-cultural issue, there were various political and economic debates about workers' self-management, the republic/federation issue as well as the developed and undeveloped republics. The literary-cultural issue and political-economic one, which both emerged in the society founded on the Marxist ideology, were inevitably intertwined. In different variations, the prevailing ideology of the time addressed the national question exclusively from the socio-economic aspect. The resolution, i.e. management of the national question in Yugoslavia was tied to the success of Yugoslav socialism.

VPOGLEDI **15**

SLOVENCİ IN BOLGARI MED ZAHODNIMI IN VZHODNIMI VPLIVI

Cena
.....
20 EUR

Zapisi - Notes

Franc Rozman

Generala Blaž in Janez Žemva

Med visokimi oficirji avstro-ogrške armade je bilo tudi nekaj Slovencev, čeprav je ugotavljanje narodnega izvora zahtevno vprašanje z več vidikov, ne nazadnje tudi zato, ker je za oficirski kader veljalo, da narodnost ni bila pomembna, pač pa domovina in cesar. Zame je bilo pri raziskovanju življenja teh generalov pomembno predvsem to, če sta bila starša slovenskega rodu ali vsaj eden od njiju, pa tudi, če so v svojih karakteristikah navajali znanje slovenskega jezika. Omenim naj, da so kar trije visoki oficirji, ki so v zadnjih petnajstih letih habsburške monarhije zasedali najvišje položaje v armadi, bili Slovenci. Prvi je bil poveljnik mornarice in veliki admiral (edini s tem činom) Anton Johan Haus (1851–1917), doma iz Tolmina, drugi, baron Aleksander von Krobotin (1849–1933), je bil edini Slovenec s činom feldmaršala in med letoma 1912 in 1917 vojni minister, kot so tedaj rekli. Tretji pa je bil general pehote Blasius (Blaž) Schemua (Šemva) (1856–1920), ki je bil eno leto tudi šef generalštaba avstroogrške armade. Blaž je imel brata, ki je bil tudi general. O slednjih dveh bo v tem prispevku nekaj več govora, ne nazadnje tudi zato, ker njun rod izhaja iz blejske sosesčine, iz Krnice. Najprej pa nekaj besed o njunem očetu, ki je bil tudi Blaž oz. Blasius, kot je zapisano v dokumentih. Rodil se je 31. januarja 1808 v Krnici, tedaj še na Stari Pokljuki pri Figovcu št. 79, zdaj št. 23, Urbanu in Neži, roj. Gogala. Poleg Blaža so se rodili Martin in Janez ter sestra Uršula.

Blaž je z devetnajstimi leti šel v vojsko in v njej služil od 6. oktobra 1827 do 25. novembra 1859. Upokojil se je s činom majorja. Umrl je 21. januarja 1871 v Celovcu, kjer je tudi pokopan. Poročil se je z Alojzijo Fuchs iz Paterniona in imel štiri otroke. Leta 1864 se je drugič poročil z Anno Ernestino Lechleiner.¹

Vojaško službo je začel v 17. pešpolku »kranjskih Janezov«, v katerem je dosegel čin narednika, obiskoval vojno akademijo v Wiener Neustadtu, potem pa 18 let in pol služil v 17. pešpolku in napredoval od podporočnika do stotnika I. razreda. Septembra 1859 je bil že kot major poveljnik prateža komande II. armade. Nazadnje je služil kot namestnik komandanta v Nabrežini. Sodeloval je v nekaj vojnih pohodih; najprej se je udeležil zatrtja upora v papeški državi marca 1831 in sodeloval pri zavzetju Ancone. Leta 1848 je bil spet v Italiji, in to pri eksekucijski komandi v dolini Aronzo, potem je bil pri evakuaciji Benetk marca 1848. Konec junija in v začetku julija 1849 je bil v bitki pri Györu in Komornu. Nazadnje je bil na bojnem polju leta 1859 v severni Italiji in tam je tudi napredoval v majorja. Po podpisu mirovne pogodbe med Avstrijo, Francijo in Sardinijo 10. novembra 1859 v Zürichu pa je bil upokojen.

1 Marijan F. Kranjc, »Bratazemva«, *Vojaštvo. Military*, <http://home.amis.net.marijank/Z16-bratazemva.html>.

Predpostavljeni so ga označili kot prizadevnega in odločnega ter priljubljenega med moštvom. Bil je mirnega, častivrednega in odločnega značaja, posebej ustreznega za vojaško administracijo in vojaško ekonomijo. Bil pa je bolj bolehen.²

Janez Žemva

Najstarejši sin (ne vemo pa, ali nista bili sestri starejši) je bil Johann, ki se je rodil v Celovcu 21. septembra 1850. Obiskoval je Terezijansko vojno akademijo v Wiener Neustadtu in jo končal s prav dobrim uspehom, čeprav šele 20. po rangi. Oficirsko kariero je začel 1. septembra 1869 kot poročnik v 7. pešpolku. V letih 1875–1877 je obiskoval višjo vojno šolo na Dunaju in bil po njenem zaključku dodeljen v generalštab. Nadporočnik je postal 1. maja 1876. Potem je hitro napredoval: 1. maja 1880 je bil že stotnik I. razreda, 1. maja 1888 major, 21. aprila 1892 podpolkovnik. Kot tak je nekaj mesecev služboval v pešpolku št. 12, se kmalu vrnil v generalštab in bil že 20. avgusta 1893 postavljen za šefa štaba 6. korpusa, 1. novembra 1893 pa je bil že polkovnik in spet v generalštabu. Generalmajor je postal 1. novembra 1899 in ob tem dobil poveljstvo nad 7. gorsko pehotno brigado. Čez slabih pet let je bil 14. aprila 1904 imenovan za komandanta 31. pehotne divizije, 1. maja 1904 pa je bil povišan v feldmaršallajtnanta. General pehote je postal 1. novembra 1909 in

² ÖStA KA, Qualifikationsliste 2562. Gl. tudi *Österreichisches biografisches Lexikon*, 10. (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1994), 76, 77.

potem tudi komandant XIV. korpusa s sedežem v Innsbrucku, obenem pa je bil tudi poveljnik deželne obrambe za Tirolsko in Vorarlberg. To je ostal vse do upokojitve, ki jo je dosegel pri 62 letih 1. junija 1912. Že pred tem je leta 1909 postal še tajni svetnik in 1912 imejitelj 7. pešpolka. Cesar ga je poplemenil 20. oktobra 1900, v barona pa je bil povzdignjen 2. septembra 1917.

Janez Žemva se je poročil 18. septembra 1884, takso v znesku 24.000 fl. pa mu je plačala žena Karolina Stremayr (umrla leta 1935 v 72. letu starosti). Zakon je ostal brez otrok. V času službovanja se je udeležil nekaj vojnih pohodov. Novembra 1869 je bil v Dalmaciji in pri Lupoglavu in Poljevac hanu, septembra 1878 je bil ob zasedanju Bosne in Hercegovine v bojih pri Livnu, leta 1882 je kot stotnik sodeloval pri zadušitvi upora v južni Dalmaciji in Hercegovini, kjer pa se kakšnega spopada ni udeležil.

V karakteristiki predpostavljenih je Žemva veljal za zdravega, poštenega, odličnega terenskega jezdec, bil je telovadec, sabljač in plavalec. Posebej nadarjen je bil za mapiranje, bil je zelo vzdržljiv, zlasti v pohodih v gorskem svetu. Poleg nemščine je zelo dobro govoril francosko (v govoru in pisavi), poleg tega tudi slovensko, hrvaško, češko in za službo dovolj dobro tudi italijansko. Dobro se je znašel v administraciji in bil odličen organizator v generalštabu. Poleg tega je bil zelo inteligenčen, v službi močno prizadeven in neutrudno delaven, po značaju zelo pogumen in hladnokrven, trezen v presojanju. Kot komandant gorske brigade si je nabral dragocene izkušnje o taktiki bojevanja v gorah. Vodil je načrte za obrambo Tirolske, ki so se izkazali za zelo uspešne v prvi svetovni vojni po letu 1915.

V dolgoletni vojaški službi je Žemva dobil številna odlikovanja: viteški križec reda cesarja Leopolda, red železne krone III. razreda, vojaški zaslužni križec, medaljo za vojne zasluge na traku vojaškega zaslužnega križca, vojno medaljo, jubilejno spominsko medaljo, vojaški zaslužni znak za oficirje III. razreda, pruski komandni red. II. razreda, pruski red rdečega orla III. razreda, komturski križec velike vojvodine Mecklenburg, veliki križec hišnega reda ernestinske linije vojvodine Sachsen-Nassau.

Po koncu prve svetovne vojne je kratek čas živel v Innsbrucku in tam tudi umrl 29. aprila 1919.³

Janezov mlajši brat Blaž (v uradnih dokumentih seveda Blasius) se je tudi rodil v Celovcu 2. januarja 1856. Tudi on je postal general pehote, v nasprotju z bratom pa ni bil poplemeniten. Zato pa je kot šef generalštaba imel tudi politično funkcijo in je v zgodovinski literaturi večkrat omenjen.

Blaževa vojaška pot se je začela leta 1866, ko je začel obiskovati kadetnico v Mariboru in nato še v Sankt Pöltnu, potem pa še Terezijansko vojaško akademijo v Wiener Neustadtu, ki jo je z dobrim uspehom končal leta 1874, s 1. septembrom 1874 pa je bil kot poročnik dodeljen v 7. pešpolk.⁴

V začetku leta 1879 je odšel v Perzijo kot član avstrijske vojaške misije, ki je šla usposabljat šahovo vojsko. Žemva se je tam udeležil tudi zatrtja upora Kurdiv. Misija je

3 Ibid.

4 Josef Mann, »FML Blasius Scheuma, Chef des Generalstabes am Vorabend des Weltkrieges 1911–1912« (doktorska disertacija, Wien, 1978), 3.

Blaž Žemva

bila uspešna, saj so usposobili dve pehotni diviziji in dve topniški bateriji, vodja misije Staudach pa je kasneje postal celo perzijski general, ko se je po koncu misije odločil ostati v Perziji.⁵ Žemva se je maja 1881 vrnil v Avstrijo in služil v prejšnjem polku, kjer je 1. novembra 1884 napredoval v nadporočnika. Vpisal se je na višjo vojaško šolo na Dunaju, predvsem na prigovarjanje in priporočilo nadvojvode Albrehta, dolgoletnega generalnega inšpektorja avstro-ogrške armade. Nadvojvoda je bil tako navdušen nad Žemvinim predavanjem o delovanju misije v Perziji, da je Žemvi omogočil takojšen vpis na visoko vojaško šolo. Po končani šoli je bil dodeljen generalnemu štabu in tam hitro napredoval. S 1. majem 1887 je bil stotnik 2. razreda. Leta 1891 je za dve leti spet šel v garnizonsko službo, to pot v 9. pešpolk, februarja 1893 pa se je vrnil v generalštab, zdaj že kot stotnik 1. razreda. Major je postal 1. maja 1893 in kot major je od 13. oktobra 1893 do 9. septembra 1897 predaval na visoki vojni šoli. 1. novembra 1895 je postal podpolkovnik in bil za nekaj časa dodeljen v 83. pešpolk. 1. novembra 1898 je bil povišan v polkovnika in je najprej služboval v generalštabu, 17. oktobra mu je bilo zaupano poveljstvo 66. pešpolka v Košicah in Ungvárju, od 13. aprila 1905 pa

⁵ Burman Hušnewis-Gaugan, »Die österreichische Militärmissionen in Persien 1852 bis 1881« (doktorska disertacija, Wien, 1978), 160–73, 187–89.

je prevzel komando nad 55. pehotno brigado v Trstu. Že 1. maja 1905 je napredoval v generalmajorja in bil 28. oktobra 1908 komandant 18. pehotne divizije v Mostarju. 1. maja 1909 je bil povišan v feldmaršallajtnanta, ko se je izkazal kot komandant brigade in divizije. Sredi aprila 1910 je postal sekcijski šef v vojnem ministrstvu ter bil namestnik šefa generalštaba in zadolžen za mobilizacijo v primeru vojne.⁶

Tedaj se je prvič omenjalo, da bi prevzel mesto šefa generalštaba. Leta 1911 je bil nekaj časa tudi kandidat za vojnega ministra. V vse bolj zaostrenem zunanjepolitičnem položaju na Balkanu je Žemva nasprotoval vojni na dveh frontah, bil je tudi mnenja, da bo Italija pustila Avstro-Ogrsko na cedilu in izstopila iz Trojne zveze. Zavzemal se je za aktivno politiko države na Balkanu in podpiral ustanovitev nove države Albanije. Cesar je imel o njem visoko mnenje, podpiral ga je tudi prestolonaslednik nadvojvoda Franc Ferdinand. Ker je tedanji šef generalštaba Franz Conrad von Hötzendorf vedno bolj zastopal provojno politiko proti Srbiji, je Franc Ferdinand dosegel, da je moral Conrad von Hötzendorf 30. novembra 1911 odstopiti in je cesar na pritisk Franca Ferdinanda za šefa generalštaba 2. decembra 1911 imenoval Blaža Žemvo, ki je to ostal le leto dni, do 12. decembra 1912.⁷

Kot šef generalštaba se je Žemva trudil okrečiti armado. Pripravil je načrte za primer vojne z Rusijo, Srbijo ali Italijo ter se močno povezal in uskladi s šefom nemškega generalštaba Helmutom von Moltkejem. Na začetku druge balkanske vojne pa je moral vodstvo generalštaba spet prepustiti Conradu von Hötzendorfu, in to spet zaradi Franca Ferdinanda, ker se mu je Žemva zdel premalo bojevit in odločen. Žemvo je to zelo potrlo, v uteho mu je cesar dal odlikovanje viteza reda železne krone 1. razreda, postal je komandant XI. korpusa s sedežem v Dubrovniku, kjer je bil njegov predpostavljeni šef Bosne in Hercegovine feldcajmajster Oskar Potiorek, po materi Slovenec.⁸ Žemva je bil 1. novembra 1913 povišan v generala pehote. Sredi februarja 1914 je bil do izbruha prve svetovne vojne komandant Dunaja oz. II. korpusa, julija 1914 pa je kot komandant II. korpusa pri 4. armadi prišel pod poveljstvo generala pehote Moritza von Auffenberga in odšel na rusko fronto. Ko je zadnji teden avgusta 1914 prišlo do bitke in avstrijske zmage pri Komárovu, je bil Žemva obtožen, da po njegovi krivdi ni prišlo do obkolitve Rusov in do popolne zmage ter da so se Avstrijci morali celo umakniti. Danes so vojaški zgodovinarji mnenja, da je bil kriv komandant 25. divizije nadvojvoda Peter Ferdinand, ki pa zaradi pripadnosti dinastiji pač ni mogel biti omadeževan. Znan je razgovor med Žemvo in nadvojvodo, ko mu je prvi očital, da ni izpolnil ukaza, nadvojvoda pa ga je opozoril, naj se zaveda s kom govori, nakar mu je Žemva hrabro zabrusil, da neizpolnjevanje povelj v armadi pomeni pač vojno sodišče. Žemva je bil razrešen poveljstva.⁹ Do upokojitve je bil še poveljnik obrambne črte na Donavi od Kremsa do Bratislave, ker je grozila nevarnost, da bodo Rusi prišli do Donave in ogrozili sam Dunaj. Ko je ta nevarnost minila, je Žemva razočaran in užaljen, pa tudi težave z zdravjem je že imel, zaprosil za upokojitev. Cesar je tej želji

6 Gl. op. 2.

7 Mann, »FML Blasius Scheuma,« 24–37.

8 Lawrence Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf, arhitekt prve svetovne vojne* (Ljubljana: Orbis, 2006), 148–52.

9 Herbert Zeinar, *Geschichte des österreichischen Generalstabes* (Wien: Böhlau Verlag, 2006), 477–90.

ugodil 23. marca 1915 in Žemvove vojaške kariere je bilo konec. Težave s krvnim obtokom so se nadaljevale in 21. novembra 1920 je v Celovcu umrl za srčno kapjo. Po upokojitvi je še upal, da bo tako kot njegov brat postal dosmrtni član gosposke zbornice, že leta 1912 pa je postal tajni svetnik. Jeseni 1916 je bil še v igri za ministra za železnice, vendar se to ni zgodilo. Do konca vojne in do razpada monarhije je živel na Dunaju, nato se je zaradi visokih stroškov preselil v Celovec, kjer je živel skupaj s sestro in se preživljal s prodajo svoje velike knjižnice, ki je baje obsegala kar okrog 10.000 zvezkov.¹⁰

Žemva je bil eden najbolj izobraženih avstro-ogrskih generalov in človek širokega zanimanja. Poleg nemščine je znal slovensko, češko, francosko v govoru in pisavi, turško in perzijsko je govoril, precej tudi rusko, angleško in italijansko. V perzijsčino je v času službovanja v vojaški misiji prevedel priročnik za službovanje in priročnik o ravnanju z orožjem. Misija v Perziji je bila zanj sploh velika življenjska izkušnja in tudi pomembna stopnička v službenem napredovanju, kajti prav navdušenje nadvojvode Albrechta ob Žemvinem predavanju o delovanju misije mu je utrlo pot v višjo vojno šolo na Dunaju in v generalštab. V Perziji se je navdušil za vzhodno filozofijo, kasneje se je vključil v sekto novih templjarjev, ki so izdajali rasistično glasilo *Ostara* in bili kasneje blizu Hitlerju, dokler jih ta ni prepovedal. Bil je tudi odločen pripadnik darvinizma. Vse to je najverjetneje botrovalo temu, da ga cesar ni poplemenil.

V karakteristikah je bil označen za raznovrstno uporabnega oficirja, zavzetega za službo, pa tudi kot dober tovariš. Fizično je bil srednje velikosti, stasit, zdrav in vzdržljiv. V prostem času je bil telovadec, plavalec, sabljač, dober jezdec, dober risar, stenograf in zelo dober maper. Kot garnizonski oficir je večinoma služil na jugovzhodu monarhije. Na službenih potovanjih je poleg Perzije spoznal tudi južno Rusijo, Kavkaz, bil je v Astrahanu, Odesi, Sevastopolu in Kijevu, kasneje tudi v Carigradu, Beogradu, Sofiji, Bukarešti, Sinaii. Zasebna potovanja so ga leta 1895 vodila v južno Italijo, na Sicilijo, Malto, ogledal si je ozemlje med Genovo in Marseillom ter Pariz. Tudi naslednje leto je bil v Parizu pa v Varšavi, Moskvi, Nižnem Novgorodu. Leta 1897 je bil v Belgiji in Holandiji, 1899 v južni Franciji, Španiji, Bologni, Firencah, leta 1901 v Grčiji. Na vseh teh potovanjih ga niso zanimale le vojaške zadeve, ampak tudi študij etnografskih, filoloških in filozofskih problemov.

V svoji vojaški karieri je dobil številna domača in tuja odlikovanja: bil je vitez reda železne krone 1. razreda, reda cesarja Leopolda, dobil je križec za vojaške zasluge, srebrno medaljo za vojaške zasluge na srebrnem traku, znak za vojaško službo za oficirje 2. razreda, jubilejno spominsko medaljo, jubilejni križec, spominski križec 1912–1913, perzijsko zlato vojaško medaljo, perzijski red sonca in leva 3. in 4. razreda, črnogorski Danilov red 1. razreda, veliki križ pruskega kraljevega reda Rdečega orla, veliki križ romunskega kraljevega reda Zvezda Romunije.¹¹

O Žemvovem zasebnem življenju, tako kot za večino generalov, vemo prav malo. Podatki o njegovi ženi in potomstvu so zelo skopi (oziroma o tem ni zanesljivih

¹⁰ Mann, »FML Blasius Scheuma«, 141–67.

¹¹ Gl. op. 2.

Blaž in Janez Žemva, domnevno s soproga

podatkov). Grobnica Schemuovih je bila po nepreverjenih podatkih razrušena med bombardiranjem Celovca leta 1945. Po podatkih pokopanih na celovškem pokopališču pa so leta 1944 umrli Blasius Schemua, Ernestina, Johann, Karoline in Luise Schemua. Ali so bili to otroci, morda že vnuki generala, bo še treba preveriti v celovških matrikah. Zdi se, da so bili žrtve bombardiranja, ker so vsi umrli isto leto, čeprav natančnega datuma ni. Zaenkrat tudi še ni znano, ali je takrat ostal pri življenju še kateri sorodnik. Kot že rečeno, je Žemvo kartoteka o generalih vodila kot človeka, ki je znal slovensko, kdaj in ali je slovenščino uporabljal, pa ni znano. Tudi ne, ali je kdaj obiskal sorodnike v Krnici in Gorjah. Morda se je kot šef generalštaba na Bledu kdaj srečal z nazadnje generalpolkovnikom in od leta 1881 do 1906 šefom generalštaba Friedrichom Beck-Rzikowskym (1830–1920), ki je rad dopustoval na Bledu. Vsekakor sta oba brata Žemva pomembno zaznamovala vojaško zgodovino monarhije v zadnjih desetletjih njenega obstoja, ki je bila stoletja tudi naša domovina in v okviru katere so se pomembno uveljavili številni sinovi slovenskega naroda. Koliko so se zavedali svoje slovenskosti, je seveda veliko vprašanje in zlasti za oficirski stan povsem brezpredmetno,¹² še zlasti če imamo pred očmi veliko vprašanje, koliko so se slovenski študentje iz različnih slovenskih pokrajin v prvi polovici 19. stoletja sploh lahko razumeli, saj nekateri današnji slavisti pravijo, da Miklošič z njimi zato ni mogel govoriti slovensko, ker še ni bilo zborne izreke, ne pa zato, ker naj bi se prenehal zanimati za slovensko stvar, kot mu je v svojih spominih očital Janez Trdina.

12 Pavlina Bobič, »Blasius Schemua,« v: *Nova slovenska biografija* (Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2009), 153–64.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- ÖStA KA, Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv:
  - Qualifikationsliste 2562.

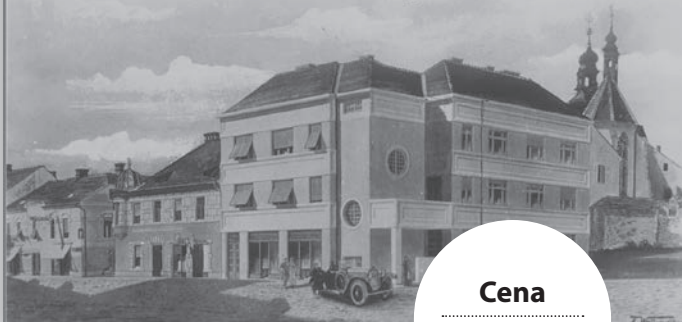
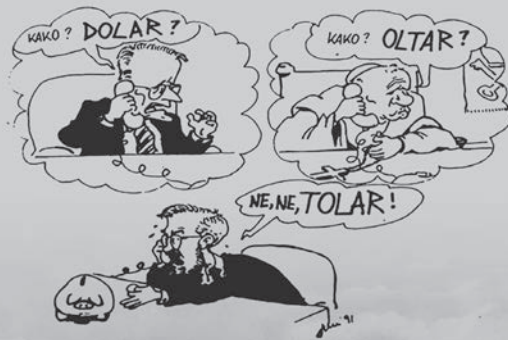
Literatura:

- Benedik, Božo. »Naša generala iz Krnice pri Gorjah.« *Dnevnik*, 11. 8. 1995.
- Bobič, Pavlina. »Blasius Schemua.« V: *Nova slovenska biografija*, 153–64. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2009.
- Hartman, Bruno. »Brata sta bila avstrijska podmaršala.« *7 dni*, 23. 10. 1991.
- Hušnewis-Gaugan, Burhan. »Die österreichische Militärmissionen in Persien 1852 bis 1881.« Doktorska disertacija, Wien, 1978.
- Kranjc, Marijan F. »Bratazemva.« *Vojaštvo. Military*. Dostopno na: <http://home.amis.net.marijank/Z16-bratazemva.html>.
- Kranjc, Marijan F. »Brata Žemva, generala avstro-ogrske vojske.« *Gorenjski glas*, 6. 7.–3. 8. 2004.
- Mann, Josef. »FML Blasius Schemua. Chef des Generalstabes am Vorabend des Weltkrieges 1911–1912.« Doktorska disertacija, Wien, 1978.
- *Österreichisches biographisches Lexikon*, 10. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1994.
- Sondhaus, Lawrence. *Franz Conrad von Hötzendorf, arhitekt prve svetovne vojne*. Ljubljana: Orbis, 2006.
- Zeinar, Herbert. *Geschichte des österreichischen Generalstabes*. Wien: Böhlau Verlag, 2006.

VPOGLEDI 16

REGIONALNI VIDIKI TRANZICIJE

Cena
.....
18 EUR

Razmišljanja in razpravljanja - Reflections and Discussions

Drago Zajc*

Koalicijsko povezovanje na Slovenskem 1941–1991

Uvod

Politična stranka je v liberalnem okolju opredeljena kot del celote, ki se bojuje za oblast z drugimi strankami. Politološka dela, ki opisujejo delovanje strank v sodobnih državah, se ukvarjajo tudi z njihovim povezovanjem v koalicije kot načinom pridobivanja moči (M. Ostrogorski, M. Weber idr.). Med predvojnimi teoretiki na Slovenskem je Ogris že l. 1926 zapisal, da so koalicije nekakšne sestavljene stranke zaradi doseganja skupinskih ciljev. Omenja tudi način vodenja koalicij, ki je lahko demokratičen ali pa takšen, da si zasluge vladne koalicije prisvoja najmočnejši partner. V takem primeru gre za »levjo združbo«, v kateri »idejno organiziranejša, radikalno agilnejša ali socialno krepkejša stranka vsili drugim svojo partikularno voljo in se okrepi na račun sopogodbenc«.¹ Študije strankarskih koalicij, kakršne so se uveljavile v sodobni politologiji (W. Riker, W. Mueller in K. Stroem, P. Warwick idr.), slonijo na predpostavki svobodnega in racionalnega združevanja strank v relativno stabilnih družbenih, političnih in gospodarskih razmerah, ko demokratična ureditev držav, ki temelji na sporazumu med družbenimi elitami, ni ogrožena od zunanjih ali notranjih sovražnikov. Politični akterji se povezujejo v koalicije glede na politično bližino oz. podobne politične preference.² Stranke se povezujejo zaradi doseganja skupnih ciljev ob upoštevanju načela medsebojnega spoštovanja partnerjev, kar predpostavlja upoštevanje moralnih in etičnih standardov. Oblikovanje koalicij je podvrženo relativno stabilnim pravilom, ki jih postavljajo same stranke v koalicijskih pogodbah, in zunanjim institucionalnim pravilom.³ Te tipologizacije, ki predpostavljajo tudi različno sposobnost koalicijskega povezovanja (*coalition capacity*), upoštevajo različno moč partnerskih strank, ki je v glavnem odvisna od števila osvojenih mandatov na demokratičnih volitvah in opredelitev prioritete koalicijske vlade. Veliko manj pozornosti pa je bilo namenjeno obnašanju in povezovanju strank v izrednih razmerah, usodi koalicij v vojnih razmerah in še posebej na ozemljih držav pod okupacijo drugih držav, ki niso spoštovale norm mednarodnega vojnega in humanitarnega prava.

* Dr., izr. prof., Oddelek za politične vede, Fakulteta za družbene vede, UL, Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana, drago.zajc@fdv.uni-lj.si

2 Abram De Swaan, *Coalition Theories and Cabinet Formations. A Study of Formal Theories of Coalition Formation Applied to Nine European Parliaments after 1918* (Amsterdam: Elsevier, 1973), 11.

3 Wolfgang Mueller in Kaare Stroem, *Coalition Governments in Western Europe* (Oxford: Oxford UP, 2000), 12.

Takšen primer je delovanje strank oz. različnih političnih skupin ter njihovo povezovanje v vojnem in povojnem času tudi pri nas na Slovenskem kot delu jugoslovanskega prostora, ki je bil *sui generis* zaradi svoje raznolikosti in sposobnosti političnih inovacij. Pri ocenjevanju celotnega političnega dogajanja pa je vsekakor treba upoštevati tudi razmerje med notranjim dogajanjem oz. povezovanjem političnih skupin oz. strank za doseg določenih ciljev ter zunanjimi političnimi in vojaškimi koalicijami med posameznimi državami. Predpostavljamo, da se stranke povezujejo tudi v izrednih razmerah ogroženosti od zunaj ali okoliščinah okupacije, ko so sicer formalno prepovedane in je politično življenje zatrto. V vojnih razmerah ali pod tujo okupacijo, ko obstaja tudi moralna in državljanska dolžnost upreti se nasilnemu sovražniku z vsemi silami, bi bilo verjetno pričakovati, da se bo čim več strank združilo in v skupnem interesu organiziralo odpor. Vendar ni mogoče izključiti možnosti, da bodo posamezne politične (strankarske) skupine zaradi svojih posebnih strategij ohranjanja ali pridobivanja moči in/ali v prepričanju o posebni vrednosti svojih ideologij oz. zgodovinskem poslanstvu izkoristile te okoliščine in skušale oblikovati koalicije, v katerih bi si zagotovile dominantno ali vsaj odločilno vlogo.

Strankarstvo in strankarsko povezovanje na Slovenskem v medvojnem obdobju in v času druge svetovne vojne

---

Pri ocenjevanju dejanskih okoliščin, v katerih so podani pogoji za odpor, je vsekakor treba upoštevati, da Slovenci druge svetovne vojne in okupacije l. 1941 nismo pričakali v lastni državi z urejeno parlamentarno ureditvijo, v kateri bi se stranke oblikovale in povezovale brez zunanjih vplivov, ampak le kot sestavni del centralistično urejene in bolj ali manj avtoritarne monarhije. Del Slovencev je živel tudi v sosednjih državah, največ v Italiji, ki ji je bila po prvi svetovni vojni priključena Primorska, kjer so bili izpostavljeni najbolj grobemu zatiranju. Značilno za to predvojno obdobje je bilo nadaljevanje globokih notranjih delitev (*cleavages*), ki so bile posledica kulturnega boja iz druge polovice 19. stoletja z izključevanjem drugače mislečih, ki sta ga sprožili Rimskokatoliška cerkev in nanjo vezana SLS v patološki skrbi za čistost vere, in na drugi strani boja liberalcev za sekularno državo in individualne pravice. K temu so prispevale tudi delavske stranke, ki so se borile za priznanje delavskih pravic ali celo za prevzem celotne oblasti. Te delitve, ki so se kazale kot globoka ideološka nasprotja med tremi strankarskimi tabori, so v vojnem času vplivale na povezovanje v (proto) koalicije – odporniške in protiodporniške. Ob tem pa lahko ugotovimo tudi velik vpliv zunanjih dejavnikov in koalicij, ki so se oblikovale v širšem evropskem in svetovnem prostoru med bloki držav – najprej l. 1939 med nacistično Nemčijo in Sovjetsko zvezo proti liberalnodemokratičnim državam, nato pa (po 22. juniju 1941) med temi državami in Sovjetsko zvezo na eni strani ter Nemčijo in Italijo na drugi. Te zunanje koalicije držav so vplivale na politiko posameznih strank v okupiranih državah in tudi na Slovenskem, dajale pomoč in določale status odporniškimi gibanjem, vplivale na

notranja razmerja sil in jih celo določale za povojni čas. Glavne gibalne sile političnega dogajanja v Sloveniji so se znašle v neizprosni logiki tudi teh zunanjih povezav.

Med slovenskimi predvojnimi strankami, ki so se znašle v vojnih razmerah, so glavne tri pripadale velikim strankarskim taborom, kakršni so se oblikovali že konec 19. stoletja – katoliškemu, liberalnemu in socialnodemokratskemu. V svojih programih so zastopale svoje posebne politične, socialne in gospodarske cilje, ki so bili v veliki meri nekompatibilni, vendar tudi v praktičnem delovanju strank ni bilo teženj po sodelovanju, npr. proti naraščajočim socialnim razlikam ali jugoslovanskemu centralizmu. Zato v medvojnem obdobju ne moremo govoriti o sodelovanju ali celo koalicijskih povezavah med slovenskimi strankami, razen da so take povezave nastajale ne glede na ideološke razlike in razlike v politični moči z večjimi strankami v širšem jugoslovanskem prostoru (zlasti s srbskimi, manj s hrvaškimi). Slovenska ljudska stranka, ki jo je ob podpori Cerkve podpiralo skoraj dve tretjini volivcev, je nastopala s kritiko komunizma in tudi liberalnega kapitalizma ter si prizadevala (tako kot katoliške stranke drugje po Evropi) za uveljavitev katoliških načel v socialnem in političnem življenju. Odkrito je podpirala tudi ideale stanovske države (kakršni so bili uveljavljeni v Avstriji po l. 1936). Proti njej je nastopala Slovenska liberalna stranka, ki je predstavljala ideale sekularno razmišljujočega meščanstva, se zavzemala za popolno ločitev Cerkve in države ter poudarjala koncept jugoslovanskega unitarizma.⁴ Socialni demokrati, ki so se zavzemali za delavske pravice, so se že l. 1920 razcepili – levo krilo je vstopilo v Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov), ki se je na kongresu v Vukovarju l. 1920 preimenovala v Komunistično partijo Jugoslavije, prevzela leninistično-boljševiški program s ciljem revolucionarnega prevzema oblasti in sprejemala direktive Kominterne (z zakonom o zaščiti države je bila l. 1921 prepovedana). Njeno desno krilo, ki se je zavzemalo za demokracijo in zagovarjalo reformistični program, pa je l. 1921 vstopilo v Socialistično stranko Jugoslavije.

V predvojno strankarsko življenje je sicer močno posegla šestojanuarska diktatura, uvedena l. 1929, saj so bile stranke nekaj časa prepovedane, po l. 1931 pa so bile z oktroirano ustavo dovoljene samo stranke, ki so oblikovale vsedržavne liste. Slovenski liberalci so se l. 1933 združili v Jugoslovansko nacionalno stranko – JNS,⁵ SLS pa se je l. 1935 pridružila srbskim konservativnim radikalom in liberalcem v Jugoslovanski radikalni zajednici – JRZ.⁶ Pri tem je vsaka stranka v teh povezavah svojo udeležbo pri oblasti skušala izkoristiti tudi za obračun s političnimi tekmeci v domačem političnem prostoru. V času pred izbruhom vojne so se nasprotja med slovenskimi strankami še bolj zaostri – SLS je začela zagovarjati prilagoditev nemškemu novemu redu, naslednik dr. A. Korošca na vrhu stranke, F. Kulovec, pa se je l. 1941 zavzel za pristop Jugoslavije k trojnemu paktu. Liberalci so v tem prelomnem času ostajali trdni podporniki parlamentarne demokracije in naklonjeni Veliki Britaniji, JNS je 27.

4 Jurij Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu. Slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013), 56.

5 Ibid., 226.

6 Janko Prunk in Marjetka Rangus, *Sto let življenja slovenskih političnih strank – 1890–1990* (Ljubljana: Založba Fakultete za družbene vede, 2014), 174.

marca 1941 tudi vstopila v »pučistično« vladno generala D. Simovića. Ena najmanjših in najbolj radikalna je bila ilegalna KPS, ki se je v skladu s sklepi IV. konference KPJ oblikovala iz slovenskega dela KPJ in na ustanovnem kongresu l. 1937 na Čebinah sprejela ljudskofrontno usmerjen program.⁷ V njem je svoje sile dala na razpolago slovenskemu narodu in zagovarjala njegovo pravico do samoodločbe v obliki jugoslovanske federacije. Slovenski komunisti so sicer nekaj časa v skladu s politiko Kominterne skušali oblikovati ljudske fronte proti naraščajočemu fašizmu v Evropi, skupaj z disidenti iz nekaterih drugih strank, vendar ti poskusi niso bili uspešni.⁸ Po nemško-sovjetskem paktu, podpisanem 25. avgusta l. 1939, je KPS na 3. konferenci v Vinjah v skladu s stališčem Kominterne začela celo zagovarjati stališče, da sta za drugo svetovno vojno odgovorni imperialistični Anglija in Francija. Na 5. državni konferenci KPJ oktobra 1940 v Zagrebu je E. Kardelj celo izjavil, da bodo šli komunisti v oborožen boj proti okupatorju, samo če bodo imeli možnost za revolucijo.⁹ Vse te razlike in nasprotja so nakazovali, kakšne strategije ohranjanja ali pridobivanja moči bodo posamezne stranke oblikovale oz. katere cilje bodo zasledovale v času okupacije.

Napad na Jugoslavijo in na Slovenijo kot njen del 6. aprila 1941 so slovenske politične stranke doživele povsem sprte, vendar so zastopniki legalnih političnih strank ustanovili Narodni svet, ki naj bi prebivalce zastopal pred okupatorji, a je ta zaradi nepriznavanja na strani okupatorjev hitro nehal delovati. Sodelovanje KPS so zavrnil, češ da ni legalna stranka, ta pa je obnovila stike z nekdanjimi zavezniki v Ljudski fronti.¹⁰

Vodstva predvojnih vodilnih strankarskih taborov so se po okupaciji jugoslovanskega dela slovenskega ozemlja od treh držav pretežno defetistično odločala za taktiko čakanja in prilagajanja ali pa so – kljub svojim lastnim, pred vojno sprejetim zavezam – dajala izjave lojalnosti novi oblasti, ki je razveljavila prejšnji pravni red (klerikalna SLS in liberalna stranka sta priključitev Ljubljanske pokrajine Italiji, ki je bila v nasprotju z mednarodnim pravnim redom, celo pozdravili, kar je vzbudilo začudenje med zahodnimi zavezniki). Sprejemala so tudi upravno in gospodarsko sodelovanje z okupatorjem, ki je bilo z vidika potrebe po preživetju posameznikov in njihovih družin sicer razumljivo,¹¹ vendar je to sodelovanje hitro dobivalo značilnosti kolaboracije (članstvo v *Consulti*, ki jo je ustanovila italijanska okupacijska oblast). Medtem je ilegalna, maloštevilna, a dobro organizirana KPS sprejela povsem drugačno strategijo. Takoj po okupaciji Slovenije je 26. aprila v Ljubljani skupaj z nekaterimi skupinami v skladu s politiko Kominterne ustanovila Protiimperialistično fronto. Po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941 je bila preimenovana v Osvobodilno fronto slovenskega naroda – OF,¹² ki je začela agitacijo za oborožen odpor proti okupatorjem.

7 *Statut Zveze komunistov Slovenije* (Ljubljana: ČZDO Komunist, 1979), 66.

8 Prunk in Rangus, *Sto let življenja*, 181.

9 Bojan Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 33.

10 Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države* (Ljubljana: Založba Modrijan, 2006), 266.

11 Gregor Kranjc, *Hoja s hudičem* (Ljubljana: Založba Ciceron, 2014), 306.

12 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, 18, 19.

V OF so na povabilo KPS pristopile nekatere manjše pa tudi večje politične skupine oz. »disidentske skupine bivših političnih strank«,¹³ kot so bili krščanski socialisti, demokratično krilo Sokola in kulturniki, niso pa bile objavljene stranke, ki so bile v predvojnem času politični in ideološki konkurenti in so malo prej zavrnilo sodelovanje KPS v Narodnem odboru. Prav tako ni bil povabljen primorski TIGR kot ena prvih protifašističnih organizacij v Evropi, kar bi dalo OF vseslovenski značaj. Kljub takšni omejeni sestavi je OF bila oblika protokoalicije v vojnih razmerah, ki bi lahko temeljila na enakopravnosti in medsebojnem spoštovanju partnerjev pri doseganju skupnih ciljev narodne osvoboditve, kakršne v času druge svetovne vojne poznamo tudi v nekaterih drugih zasedenih evropskih državah. Italijanska KPI je bila dejansko v koaliciji z drugimi protifašističnimi strankami, od katerih je po kapitulaciji Italije l. 1943 vsaka imela tudi svoje oborožene oddelke.¹⁴

Vendar je bila OF hkrati tudi taktično vojno-politično zavezništvo, v katerem je KPS zasledovala svoje posebne cilje ne glede na druge člane, ki so imeli svoje predstave o OF kot koaliciji, ki se ravna po demokratičnih pravilih. KPS je imela kot iniciator med ustanovnimi člani nedvomno vodilno vlogo in je določala tudi pogoje sodelovanja. Odločala je tudi o morebitnem vstopu ali izstopu drugih skupin – skupina »Stara pravda« Č. Nagodeta je bila na začetku l. 1942 izključena iz OF zaradi svojega odnosa do generala Mihajlovića,¹⁵ verjetno pa tudi zaradi strahu KPS pred izgubo nadzora. Eden od razlogov za to dominantno vlogo je morda bil, da je bila KPS kot del KPJ vendarle stranka (čeprav ilegalna), ostalim skupinam, ki so morda to poskušale, pred vojno ni uspelo postati stranke. Neenakopravnost ustanovnih skupin – članic znotraj OF – se je najbolj jasno pokazala takrat, ko so komunisti za hrbtom svojih partnerjev avgusta 1941 ustanovili Varnostno-obveščevalno službo – VOS, nad katero so imeli izključen nadzor in ki je delovala po njihovih navodilih.¹⁶ O tem nekaj časa niso obvestili drugih skupin, sestavi vodstva in članstva VOS pa sta ostali prikriti. VOS je izvajala likvidacije nasprotnikov in tudi ljudi, ki so zastopali le drugačen način boja proti okupatorju, kar je pravno in moralno nevzdržno.¹⁷ Samovoljno obračunavanje z nasprotniki je konec leta 1941 in na začetku 1942 povzročilo resna razhajanja med pristaši OF.¹⁸ Z VOS se povezuje tudi nerazumno nasilje na osvobojenih ozemljih l. 1942, povezano s t. i. drugo fazo revolucije konec l. 1942, ki je odvrnilo številne ljudi in OF, ki je postajala vsenarodno gibanje, povzročilo veliko škodo. V imenu antikomunizma se je začel boj proti OF in partizanskemu gibanju, ki je dobil značilnosti državljanske vojne.¹⁹

13 France Bučar, *Usodne odločitve* (Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti), 62.

14 Bogdan C. Novak, »Trst: Osvobodilna fronta 1941–1943,« v: *Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneih 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani*, ur. Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer in Janko Pleterški (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1991), 283.

15 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, 60.

16 Ljuba Dornik - Šubelj, *OZNA in prevzem oblasti 1944–46* (Ljubljana: Založba Modrijan, 2013), 12.

17 Bučar, *Usodne odločitve*, 63.

18 Vodopivec, *Od Pohlinoe slovnice*, 278.

19 Božo Repe, *S puško in knjigo* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2015), 84.

Ne glede na svojo omejeno pluralno sestavo in notranja razmerja moči je OF z učinkovitim delovanjem prevzemala vodilno vlogo v legitimnem odporu proti okupatorjem, zlasti po tem, ko so vodstva t. i. meščanskih strank, ki niso tvegale odpora, začela aktivno politično sodelovanje z okupatorjem, to pa je preraščalo v vojaško (ustanovitev MVAC). Ko se je Vrhovni plenum OF 16. septembra 1941 konstituiral v Slovenski narodni osvobodilni odbor – SNOO, je bil sprejet sklep, da OF v času boja zoper okupatorje edina predstavlja slovenski narod in da je vsako organiziranje izven OF škodljivo.²⁰ Hkrati je sprejel tudi *Odlok o zaščiti slovenskega naroda*, ki je uvedel revolucionarno sodstvo brez upoštevanja načel pravne države, kar je omogočilo kaznovanje domnevnih izdajalcev ali nasprotnikov brez možnosti zagovora in pritožbe. Sprejet je bil še sklep, da so slovenske partizanske čete pod skupnim poveljstvom partizanske vojske Jugoslavije (kar je pomenilo pod poveljstvom generalnega sekretarja KPJ Josipa Broza - Tita). Na svojem drugem zasedanju 1. novembra 1941 je SNOO sprejel temeljne točke OF, ki bi jih lahko razumeli kot pravi program oz. sporazum o skupnih ciljih vseh partnerskih skupin. Te točke so izrecno določale, da je treba začeti z oboroženim odporom (prva), da bo OF po osvoboditvi prevzela oblast kot celota (sedma) in tudi da bo OF potem postavila dosledno ljudsko demokracijo (deveta) oz. da se bodo vse politične in socialne spremembe izvršile na demokratičen način. Hkrati so izražale privrženost ideji Zedinjene Slovenije, jugoslovanstvu in celo povezanosti slovanskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda. Ta deklarativni program je sicer poudarjal medsebojno lojalnost vseh skupin v OF, ki obdržijo svoje posebnosti in identiteto, a je na drugi strani dejansko omogočal monopolizacijo odpora najmočnejši stranki. Napoved vzpostavitve ljudske demokracije, ki se razlikuje od parlamentarne, je bila dejansko izraz partikularnega interesa vodilne stranke.

Svoj prvotni pluralni in koalicijski značaj je OF izgubila s t. i. *Dolomitsko izjavo* 28. februarja 1943, ki je pravzaprav nov sporazum o razmerju med skupinami, napisan v leninistično-boljševiškem duhu.²¹ Predstavniki ostalih skupin so se namreč morali podrediti KPS in odpovedati svojemu avtonomnemu političnemu organiziranju oz. »utopiti svoje posebne identitete v revolucionarnem projektu KPS«, kot je zapisala Spomenka Hribar. S to izjavo naj bi »učenci ruskih boljševikov z boljševiško vztrajnostjo in stalinsko nepopustljivostjo vzpostavili absolutno avtoriteto partije«. ²² S tem je bilo preprečeno, da bi se OF tudi kdaj kasneje lahko spremenila v normalno strankarsko koalicijo, pokopane pa so bile tudi možnosti kasnejšega normalnega demokratičnega političnega življenja na Slovenskem. Enostrankarski totalitarizem je bil povsem nesprejemljiv za slovenske razmere, še bolj neopravičljiv pa je bil prav zaradi zmage antifašistične koalicije, katere del so bile slovenske partizanske sile. Tega se je kasneje zavedela tudi Stranka demokratične prenove (SDP) kot formalnopravna naslednica Komunistične partije oz. Zveze komunistov, ki je l. 1992 politično ocenila *Dolomitsko izjavo* in njene posledice. V posebni izjavi je ugotovila, da je podrejanje

20 Tamara Griesser - Pečar, *Začetek državljanske vojne* (Ljubljana: Institut Karantanja in Institut NR, 2015), 132.

21 Prunk in Rangus, *Sto let življenja*, 206.

22 Spomenka Hribar, *Dolomitska izjava* (Ljubljana: Nova Revija, 1991), 129.

partnerjev znotraj OF povzročilo, da je iz množičnega odporniškega gibanja nastala totalitarna komunistična oblast.²³

Dolomitsko izjavo je mogoče razumeti na eni strani predvsem z vidika strategije dominantne revolucionarne (»levje«) stranke, da si pridobi čim več zaslug in moči za povojni prevzem oblasti. KPS je v skladu s strategijo KPJ že med vojno načrtovala več »faz« revolucije, po zgledu ruske boljševiške stranke, ki je l. 1917 prevzela oblast v Rusiji, v januarju 1918 pa razgnala prvi demokratično izvoljeni ruski parlament. Pri tem je uporabljala različne taktike pridobivanja zaveznikov, ki lahko postanejo odvečni v situaciji, ko komunisti presodijo, da jih nihče več ne more ogroziti. Seveda je razloge za *Dolomitsko izjavo* mogoče iskati tudi v zunanjem kontekstu – v neobstoju primerljive pluralno sestavljene odporniške strukture v drugih delih Jugoslavije in še bolj v popolnem nerazumevanju slovenskih razmer v kominternsko nastrojenem jugoslovanskem partijskem vodstvu pa tudi v napačnem predvidevanju, da lahko pride do izkrcaja zahodnih zaveznikov, kar bi utegnilo spremeniti politično in vojaško razmerje.²⁴ Takšna revolucionarna strategija osvajanja oblasti z vsemi sredstvi je bila v nasprotju s civilizacijskimi standardi in metodami demokratičnega političnega delovanja,²⁵ še posebej če upoštevamo dejanski kontekst vojne, ki je zahteval čim večje sodelovanje ali pa vsaj preprečevanje vsega, kar bi vodilo v medsebojne spopade oz. državljansko vojno.

S to izjavo pa se pomen OF oz. njenega partizanskega gibanja kljub razraščanju državljanske vojne vendarle ni zmanjšal, saj so se na drugi strani v njenem okviru začeli oblikovati povsem novi slovenski oblastni organi kot organi nove ljudske oblasti, ki je nastajala na področju celotne Jugoslavije. Pri tem je bila zamišljena tudi povsem nova federativna povezava nacionalnih republik. V začetku oktobra 1943 je bil na osvobojenem ozemlju sklican kočevski zbor kot nekakšen slovenski predparlament, ki je predstavljal tisti del Slovencev, ki so bili organizirani v OF, in izvolil 120-članski Slovenski narodnoosvobodilni odbor – SNOO. Njegov pomen je prav zaradi notranjih in zunanjih dejavnikov ter okoliščin izjemno velik, saj je sprejel nekaj pomembnih sklepov za vzpostavitev slovenske državnosti, kot npr. sklep o razglasitvi slovenske suverenosti in o vstopu Slovenije skupaj s Primorsko v novo, federativno Jugoslavijo. Izvolil je tudi delegacijo, ki je predstavljala Slovence na 2. zasedanju AVNOJ v Jajcu 29. novembra 1943 in zastopala stališče, da mora biti nova Jugoslavija utemeljena na pravici narodov do samoodločbe in odcepitve, AVNOJ pa se je razglasil za najvišje zakonodajno telo nove federativne države in ustanovil svojo vlado. SNOO se je nato 20. februarja 1944 sestal v Črnomlju in se preimenoval v Slovenski narodnoosvobodilni svet ter razglasil za najvišje slovensko predstavniško in zakonodajno telo, njegovo predsedstvo pa je imelo vlogo »partizanske vlade«.²⁶ Politično življenje na področju

23 Skupna izjava Stranke demokratične prenove (SDP) in Slovenskih krščanskih socialistov (SKS). Za SDP so jo podpisali dr. C. Ribičič, M. Potrč, P. Bekeš in F. Pivec. – *Delo*, 29. 2. 1992.

24 Repe, *S puško in knjigo*, 77.

25 Janko Prunk, »Srečanje s socialistično preteklostjo v Sloveniji,« v: *O vzponu komunizma na Slovenskem*, ur. Lovro Šturm (Ljubljana: Založba Karantanija, 2015), 27.

26 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, 296.

celotne Jugoslavije, vključno s Slovenijo, je tako dobilo povsem nov ustavnopravni okvir, v katerem so dejansko oblast sicer utrjevali komunisti, ne glede na svoje politične zaveznike v OF ali ostale stranke, ki so bile izven OF. Ključno mesto v tem sistemu je imela politična policija – po ukinitvi VOS je v maju 1944 nastala OZNA, ki je bila neposredno podrejena jugoslovanskemu političnemu vodstvu.²⁷ KPJ je bila v drugih delih Jugoslavije dejansko edina politična sila, ki je vodila odporiško oz. partizansko gibanje proti okupatorju in hkrati proti nacionalističnim silam oz. silam, ki so hotele ohraniti predvojno ureditev. Na to dogajanje slovenski »protirevolucionarni« tabor, ki je medtem sprejel aktivno sodelovanje z okupatorjem v boju proti partizanskim silam in naj bi se po navodilih iz Londona že l. 1944 moral sporazumeti z OF, ni imel nikakršnega vpliva. Partizansko vojsko so medtem tudi zahodni zavezniki priznali kot vojsko, ki je na strani zavezniških sil.

Na ozemlju Slovenije je sicer med vojno prihajalo tudi do povezovanja predvojnih legalnih strank, ki je imelo koalicijske značilnosti. Na začetku okupacije so se vse legalne stranke povezale v Narodni svet, ki si je neuspešno prizadeval, da bi ohranil ozemeljsko celovitost Slovenije. T. i. nekomunistične stranke, ki so skrivaj in v omejenem obsegu še vedno delovale in nasprotovale taktiki oboroženega odpora, njegovi monopolizaciji v okviru OF in še posebej vlogi komunistov v njem, so nato aprila 1942 kot protiutež OF ustanovile Slovensko zavezo – med člani so bile poleg SLS in liberalcev tudi stranke in skupine, ki so zbežale od OF oz. KPS.²⁸ Vendar je Slovenska zaveza zaradi nesoglasij glede načina odpora in možnosti vse nasilnejših protiukrepov italijanske okupatorske vojske razpadla po letu dni.²⁹ Nekomunistične stranke (SLS, liberalci in socialisti) so se potem v oktobru l. 1944 povezale v Narodni odbor – NO, ki se je proglasil za začasno narodno predstavništvo države Slovenije. Ta je šel v svojih programskih točkah veliko dlje in napovedal zedinjeno Slovenijo ter pridružitve federativni Jugoslaviji, vendar pod srbsko dinastijo Karađorđevićev, hkrati pa tudi prenovo socialnega in gospodarskega reda.³⁰ Vendar bi tudi te *ad hoc* politične povezave, ki so bile dejansko poskus taktiziranja, če bi se ustvarile možnosti za sodelovanje pri vzpostavljanju poveljne oblasti ob pomoči zahodnih zaveznikov, težko opredelili kot koalicije. Vodstva predvojnih legalnih strank, ki so se v državljanski vojni odločila sodelovati z okupatorjem (kar je bilo tudi v nasprotju s Kazenskim zakonikom predvojne Jugoslavije), niso več razpolagala z ustrežno legitimnostjo, NO pa ni razpolagal z dejanskimi silami, ki bi mu zagotovile prevzem oblasti ob koncu vojne – zasedanje parlamenta, ki je bilo sklicano 3. maja 1945 v Ljubljani, tudi ni imelo širše legitimnosti, saj je ta predstavljal predvsem prebivalce Ljubljane, domobranske sile pa so se z nemško vojsko umikale na Koroško.

Komunisti, ki so medtem že povsem obvladovali OF, so se že spomladi 1944 začeli pripravljati na končni prevzem oblasti oz. vzpostavitev novega poveljnega političnega reda, ki naj bi preprečil povratek večstrankarstva ter možnost kakršnekoli

27 Dornik - Šubelj, *OZNA*, 27.

28 Kranjc, *Hoja s hudičem*, 150.

29 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 253.

30 Prunk in Rangus, *Sto let življenja*, 214.

opozicije.³¹ Oblast je ob koncu vojne v imenu OF dejansko prevzela KPS, ki je začela nemudoma uresničevati svoj program za vzpostavitev ljudske demokracije ne glede na temeljne točke OF, ki so določale, da se bodo vprašanja, ki presegajo okvir narodne osvoboditve, po osvoboditvi reševala na dosledno demokratičen način ter da bomo ohranili slovensko narodno vojsko. Nekaj možnosti za ponovno politično pluralizacijo na področju celotne Jugoslavije sta sicer ustvarjala pritisk zahodnih zaveznikov in 1. novembra 1944 sklenjen sporazum med kraljevo londonsko vlado in t. i. »avnojsko« vlado (sporazum Tito-Šubašić), ki bi lahko predstavljal neko obliko koalicije med meščanskimi strankami v eksilu in odporniškimi komunisti. Sporazum je omogočal večstrankarstvo, kar so izkoristile samo nekatere stranke v Srbiji, na Hrvaškem in v Črni gori.³² V skladu z njim se je 371-članskemu Avnoju, ki se je l. 1945 na svojem tretjem zasedanju v Beogradu konstituiral kot začasna narodna skupščina, pridružilo 124 predvojnih poslancev različnih strank, ki med vojno niso sodelovale z okupatorjem ali nasprotovale partizanskemu boju, in so predstavljali opozicijo (od 28 predvojnih slovenskih poslancev so se vključili le trije). Opozicija, ki je nasprotovala hitremu spreminjanju pravil demokratičnega življenja, ni mogla preprečiti, da začasna skupščina ne bi sprejela vrste zakonov, ki so v temelju spreminjali družbeno, gospodarsko in upravno ureditev države. Sprejet je bil tudi zakon o svobodi združevanja, ki je omogočal politično organiziranje, vendar se komunisti niso formalno registrirali kot politična stranka in so delovali iz ozadja.³³ V praksi so bili poskusi oživljanja predvojnih strank, ki bi vnašali elemente političnega tekmovanja in koalicijskega povezovanja, onemogočeni z različnimi administrativnimi ovirami in vmešavanjem v sestavo in delo volilnih odborov.³⁴ Združena opozicija je zato 20. septembra 1945 dala izjavo, da v takih razmerah 11. novembra 1945 ne bo nastopila na volitvah v ustavodajno skupščino, ker nima enakopravnih možnosti za sodelovanje oz. ni mogla oblikovati svojih list. Opozicijske stranke, ki so se tako dejansko same izključile, so nato hitro izginjale s političnega prizorišča, oktobra 1945 je iz vlade izstopil tudi I. Šubašić. Na volitvah 11. novembra 1945 je nastopila samo lista Ljudske fronte, v katero se je vključila tudi slovenska OF, opozicija pa se sploh ni skušala organizirati (nasprotniki nove ureditve so sicer lahko volili s kroglico, ki so jo spustili v skrinjico brez liste). Na ravni cele Jugoslavije je lista Ljudske fronte tako dobila 90 odstotkov glasov. V Sloveniji je od 63 odstotkov volivcev, ki so imeli volilno pravico, svoj glas oddalo 81 odstotkov volivcev ali komaj nekaj nad polovico. Novoizvoljena ustavodajna skupščina je 29. novembra 1945 ukinila monarhijo in dotedanjo Demokratično federativno Jugoslavijo (DFJ) preimenovala v Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo (FLRJ), ki so jo z zadržki do komunističnega režima z zamudo priznale tudi zahodne države.

Možnosti večstrankarstva in povezovanja strank v koalicije so bile sicer formalno omogočene tudi z novo jugoslovansko ustavo iz l. 1946, ki je bila sicer oblikovana

31 Jera Vodušek - Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992), 210.

32 Ibid., 164.

33 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, 313.

34 Vojislav Koščunica in Kosta Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1983), 89.

po zgledu na sovjetsko (»stalinsko«) ustavo iz l. 1936. Ta je uveljavila načelo enotnosti oblasti ter omogočila koncentracijo oblasti v rokah izvršilnih organov, spojenih z organi KPJ.³⁵ Uvedla je tudi moderno republikansko ureditev in ločitev cerkve od države ter določala vrsto temeljnih demokratičnih pravic, med drugim tudi svobodo oblikovanja strank in žensko volilno pravico. Podobne formulacije je prevzela tudi prva slovenska ustava, sprejeta 1. februarja 1947. Slovenska ustava iz l. 1947 je med pravicami formalno opredelila tudi svobodo tiska, govora in združevanja, pri čemer pa te pravice ni bilo mogoče uporabiti za rušenje ustavne ureditve, medtem ko ni vsebovala nobenih določb o mestu Komunistične partije. Ta je še naprej z vsemi sredstvi odpravljala možnosti političnega pluralizma, v Sloveniji med drugim z odmevnimi sodnimi procesi proti domnevnim nasprotnikom ali mogočim političnim konkurentom. V letih 1946–1948 je bilo več sodnih procesov, na katerih je obračunala z lastnimi pristaši in ljudmi, ki so skušali uporabiti ustavno deklarirane pravice po samostojnem političnem organiziranju. Za usodo političnega pluralizma in morebitnega koalicijskega povezovanja na Slovenskem je bil gotovo najbolj usoden kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu l. 1947, ki je pomenil brutalen obračun s predvojno nekomunistično inteligenco in potencialno opozicijo. Na njem so obsodili vrsto slovenskih izobražencev, liberalcev, predvojnih podjetnikov in univerzitetnih profesorjev, med katerimi sta bila tudi ugledni profesor pravne fakultete in begunec izpod fašizma Boris Furlan ter Ljubo Sirc, ki so se zavzemali za večstrankarsko demokracijo. Obtožnica jim je očitala, da so se povezali z »izdajalskimi« politiki v Zagrebu in Beogradu, delali za zahodne obveščevalne službe in pripravljali oboroženo vstajo zoper FLRJ.³⁶ Čeprav so dokazovali, da je šlo za legalno opozicijsko delovanje na osnovi sporazuma Tito-Šubašić in nove ustave, jim je sodišče izreklo izredno hude kazni – trije obtoženi so bili obsojeni na smrt, sodbo nad Nagodetom so izvršili.³⁷ Med odmevnimi procesi je bil tudi t. i. »dachavski« proces l. 1948 proti vrsti predvojnih komunistov in pristašem OF, ki je bil neke vrste obračun z notranjo partijsko opozicijo po sovjetskem zgledu. Obtoženi so bili, da so gestapovski vohuni, agenti imperialističnih držav, sodelavci sovražnikov ljudstva, saboterji itd. Enajst jih je bilo obsojenih na smrt.

Kljub temu da je KPS vedno bolj in vse nasilneje uveljavljala politični monizem, se je predstava o pluralnosti OF oz. njeni koalicijski naravi sicer še vedno obdržala. T. i. plebejski del OF je naivno pričakoval, da bo prišlo tudi do formalne obnove pluralnosti OF in da bodo na prvih povojnih volitvah lahko sodelovali vsi štirje soustanovitelji, kar bi omogočilo politično pluralno sestavo slovenske (in tudi jugoslovanske) ustavodajne skupščine in tudi samosvoj razvoj Slovenije znotraj federativne države.³⁸ Vendar se to ni uresničilo – partijska elita je vsako ogrožanje svoje monopolne oblasti preganjala in zatrla. Podobna zamisel o koalicijski prenovi takratne SZDL (v katero se je povezovalo vseh pet takratnih »družbenopolitičnih organizacij«, vključno z ZKS)

35 Ciril Ribičič, *Razvoj skupščinskega sistema v SFRJ* (Ljubljana: Pravna fakulteta, 1978), 59.

36 Ljubo Sirc, *Between Hitler and Tito. Nazi Occupation and Communist Oppression* (London: A. Deutsch, 1989), 95.

37 Mateja Jeraj in Jelka Melik, *Kazenski proces proti obtoženim v skupini Črtomirja Nagodeta* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2015), 157.

38 Zdenko Roter, *Iztreznjenje* (Ljubljana: Naši razgledi, 1990), 123.

se je pojavila šele l. 1968 v obdobju slovenskega partijskega liberalizma, ki je trajalo do l. 1972. Čeprav volitve v slovensko skupščino l. 1969 niso bile večstrankarske, se je za isto mesto prvič potegovalo več različnih kandidatov, kar je okrepilo vlogo republiškega zbora. V njem se je oblikovala skupina kritičnih poslancev, ki so posegali v zakonodajno delo in se – med drugim – uprli načinu kandidiranja v zvezno predsedstvo (akcija 25 poslancev). Ker so s tem ogrozili vladajočo politično elito, ki je svojo vlogo še vedno pojmovala v boljševiškem duhu, je prišlo do ostrega političnega obračuna z nosilci liberalnih idej in njihove odstranitve iz političnega življenja.³⁹ Leta 1974 je nato (po dveh predhodnih) prišlo do povsem nove ustave – jugoslovanske oz. republiške slovenske, ki je povsem odpravila možnost političnega pluralizma oz. ga nadomestila s »pluralizmom samoupravnih interesov«. Posebnost te ustave je bila sicer v ponovnem poudarku na primarni suverenosti republik.

Koalicijsko povezovanje v Sloveniji konec 80. in na začetku 90. let

---

Končen propad odrešenjskega boljševiškega koncepta ljudske oz. razredne demokracije in centralizacije oblasti v rokah revolucionarne politične elite, kakršen se je uveljavil v povojni Jugoslaviji po sovjetskem zgledu, se je zgodil šele v obdobju vsesplošne krize v vseh državah socialističnega bloka konec 80. let dvajsetega stoletja.⁴⁰ Hkrati se je pokazalo, da sodobne demokratične vladavine ni mogoče vzpostaviti brez strank.⁴¹ Koncept politične pluralnosti in demokratičnega koalicijskega povezovanja se je v Sloveniji ponovno uveljavil s pojavom novih gibanj in zametkov strank. Medtem ko je KPS nekaj časa še vztrajala pri nestranskem pluralizmu in iskala način sestopa z oblasti, med drugim z amandmaji k ustavi iz l. 1974, sprejetimi 27. septembra 1989, ki so ponovno vzpostavili pravico do političnega združevanja, so se nove slovenske opozicijske stranke (SKD, SDZ, SDZS in SKZ) 4. decembra 1989 združile v prvo moderno slovensko demokratično koalicijo Demos. Ta je 19. decembra 1989 predstavila svoj program, katerega temeljne točke so bile parlamentarna demokracija in osamosvojitve Slovenije. Vseboval je vse bistvene elemente modernih koalicijskih programov oz. pogodb in onemogočal, da bi posamezna vodilna ali nosilna stranka koalicije prevladovala nad partnerskimi strankami ali prevzemala zasluge cele koalicije. Z njim je tudi zmagala na prvih demokratičnih volitvah spomladi l. 1990 (Demosu so se pridružili tudi Zeleni) ter postavila prvo demokratično koalicijsko vlado. V tem času so se modernizirale in prenovile tudi prejšnje družbenopolitične organizacije ter se preoblikovale v običajne politične stranke (ZKS-SDP, Socialisti in ZSMS-Liberalna stranka).

Koalicija Demos je že novembra 1990 sprejela tudi sklep o plebiscitu o osamosvojitvi

---

³⁹ Peter Jambreč, *Ustavna demokracija* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992), 38.

⁴⁰ Drago Zajc, *Razvoj parlamentarizma* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2004), 79.

⁴¹ Danica Fink - Hafner, *Politične stranke* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2001), 17.

Slovenije, ki med ostalimi strankami najprej ni dobil podpore, vendar je bil slab mesec zatem dosežen dogovor vseh strank o razpisu plebiscita, ki ga je podpisalo enajst strank, kar si lahko razlagamo kot uresničitev doslej najširšega političnega soglasja na Slovenskem. Potem ko so 203 delegati Skupščine RS 6. decembra potrdili zakon o plebiscitu, je bil ta izveden 23. decembra istega leta. Z osamosvojitvijo Slovenije so se prenehali tudi politični vplivi širšega jugoslovanskega prostora, v katerega smo bili vključeni več kot 70 let. Za vse nadaljnje politično življenje v samostojni Sloveniji je značilno svobodno politično organiziranje, tekmovanje in tudi koalicijsko povezovanje strank, ki so v razmerah slovenske tranzicije razvile različne sposobnosti tekmovanja in koalicijskega povezovanja.⁴² Sodelovanje različnih, bolj ali manj sorodnih strank pri oblikovanju vlad na podlagi skupnih programov, zapisanih v koalicijskih sporazumih, zagotavlja tudi nova slovenska ustava iz l. 1991.⁴³ Koalicijski sporazumi, sklenjeni med slovenskimi strankami od l. 1992, temeljijo na predpostavkah medsebojnega spoštovanja in sodelovanja za doseganje skupnih ciljev, dogovorjenem programu, določenih postopkih usklajevanja stališč in sprejemanja odločitev ter opredeljenem načinu vodenja.⁴⁴ Ustrezajo standardom demokratičnega povezovanja in sodelovanja strank, kakršni so uveljavljeni v državah z daljšo strankarsko in parlamentarno tradicijo,⁴⁵ in so hkrati primerljivi z načini oblikovanja koalicij v srednji Evropi.⁴⁶ Možnosti oblikovanja koalicij kot novih »levjih združb« so s tem onemogočene, še posebej tudi zaradi demokratičnega okolja Evrope.

42 Drago Zajc, Simona Kustec Lipicer in Samo Kropivnik, *Od volilnih programov do koalicijskih sporazumov* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2012), 87.

43 Po volitvah v Državni zbor RS konec l. 1993 se je na začetku l. 2003 na podlagi sporazuma o sodelovanju strank LDS, ZLSD, SKD in SDSS oblikovala prva mešana koalicija. Po drugih volitvah l. 1996 je bil 6. 1. 1997 podpisan sporazum o sodelovanju med LDS in DeSUS, dne 17. 2. 1997 pa še sporazum med ideološko precej različnima strankama LDS in SLS. Povsem nova desnosredinska koalicija »Slovenija« je nato nastala v Državnem zboru 15. 4. 2000 na podlagi sporazuma med SKD + SLS in SDS, koalicijska vlada pa je razpadla že pred naslednjimi volitvami. Po tretjih volitvah so predsedniki LDS, ZLSD, SLS + SKD in DeSUS dne 15. 11. 2000 podpisali koalicijski sporazum o sodelovanju v Vladi RS. LDS je sklenila tudi poseben dogovor s Stranko mladih Slovenije (SMS). Po četrth volitvah je bil 23. 11. 2004 podpisan koalicijski sporazum med strankami SDS, NSi in SLS ter oblikovana prva vsebinsko skladna desnosredinska koalicija.

Po petih volitvah v Državni zbor, ki so bile na začetku gospodarske krize, je bil 6. 11. 2008 sklenjen koalicijski sporazum o delovanju v Vladi RS med levosredinskimi strankami SD, Zares, DeSUS in LDS. Koalicija je zaradi slabega vodenja in neučinkovitosti začela razpadati, po neizglasovani zaupnici je bil Državni zbor razpuščen. Po prvih predčasnih volitvah je bila 25. 1. 2012 s koalicijskim sporazumom »Pogodba za Slovenijo« ponovno oblikovana desnosredinska koalicija SDS, SLS, NSi, DLGV in dodatne DeSUS. Vlada je bila zamenjana s konstruktivno nezaupnico, s katero je bila za novo predsednico vlade izvoljena A. Bratovšek, novo večinsko levosredinsko koalicijo je vodila Pozitivna Slovenija, ki je zaradi nasprotij med partnerskimi strankami in konfliktov znotraj nje po letu dni začela razpadati. Na začetku poletja 2014 so bile druge predčasne volitve, po katerih je bila oblikovana nova tričlanska levosredinska vlada, sestavljena iz Stranke modernega centra (SMC), Socialnih demokratov (SD) in DeSUS.

44 Kaare Stroem in Wolfgang Mueller, »Koalicijsko vladanje v parlamentarnih demokracijah,« v: *Parlamentarno vodenje*, ur. Janez Pezelj in Drago Zajc (Ljubljana: Državni zbor RS, 1999), 188.

45 Paul Warwick, »Coalition Policy in Parliamentary Democracies,« *Comparative Political Studies* 34 (2003): 117.

46 Drago Zajc, *Oblikovanje koalicij v Srednji Evropi* (Ljubljana: Založba Fakultete za družbene vede, 2009), 165.

Sklep – strankarsko tekmovanje in koalicijsko povezovanje kot indikator moderne političnosti

Če ocenjujemo strankarsko dogajanje in povezovanje na Slovenskem v daljšem času od konca prve svetovne vojne, prek vojnega in povojnega obdobja do razpada socialističnih sistemov v srednji in vzhodni Evropi na koncu 80. let preteklega stoletja, lahko vidimo, da so imela na oblikovanje strank in strankarskih koalicij velik vpliv globoka družbena nasprotja (*cleavages*), ki se vlečejo iz druge polovice 19. stoletja. Pomembno vlogo je sicer imelo tudi pomanjkanje demokratične politične tradicije med Slovenci pa tudi nazorsko-politična razcepljenost slovenskega meščanstva, ki pogosto ni znalo opredeliti temeljnih skupnih narodnih interesov, kar je eden ključnih kazalcev nerazvitosti političnega življenja.⁴⁷ Velika ideološka izključevalnost in tekmovalnost, ki sta bili značilni za vse tri politične tabore, sta se ob izbruhu druge svetovne vojne in v razmerah okupacije še povečali in vplivali na oblikovanje povsem različnih strategij strank za ohranitev ali povečanje moči – od aktivnega odpora do sodelovanja z okupatorjem. Z oblikovanjem OF na iniciativo ilegalne KPS je na Slovenskem nastal povsem nov tip strankarske povezave – čeprav ozko sestavljena, ima OF značaj odporniškega združenja. Vendar je bila OF hkrati taktično politično zavezništvo, saj je KPS kot »levji stranki« uspelo monopolizirati celoten odpor na Slovenskem (tudi izven predvojnih meja) in ga izkoristiti za povojni prevzem oblasti. Čeprav povezovanje političnih skupin in strank v vojnih razmerah težko ocenjujemo s kriteriji, ki so bili uveljavljeni v urejenih demokratičnih državah, ki jih niso ogrožali zunanji sovražniki, je gotovo, da so OF manjkali nekateri bistveni znaki notranje demokratičnosti, ki zagotavlja enakopravnost, medsebojno zaupanje in sodelovanje pri sprejemanju pomembnih odločitev. Stališče, da OF ni bila prava koalicija, je prevladalo že v povojnem času – zgodovinar M. Mikuž je npr. zastopal mnenje, da OF »v nobenem primeru ne moremo primerjati s politično koalicijo v buržoaznem političnem življenju, za katero je bistveno, da se nekatere stranke za nekaj časa in za določeno akcijo združijo, pri tem pa si natančno razdelijo funkcije in oblast«. ⁴⁸ Tudi po mnenju pravnikar M. Šnuderla naj bi OF že ob svoji ustanovitvi imela samo na zunaj znake koalicije, ustanovne članice pa naj ne bi nikoli razpravljale o enakopravnosti ali o kakršni koli delitvi vlog med njimi.⁴⁹ Vendarle ne gre spregledati, da je OF kot odporniško združenje kljub vsemu pomembno prispevala k razmahu odporništva, priznanju slovenske partizanske vojske kot vojske na strani zaveznikov in doseganju nekaterih političnih ciljev, med katerimi je gotovo tudi vzpostavitev lastne slovenske državnosti, ki bi bili sicer težko dosegljivi.

Ob tem se seveda pojavlja vprašanje, ali bi na Slovenskem lahko prišlo do organiziranega odpora na drug način, v obliki precej širše odporniške organizacije ali koalicije strank, kot so jih v tem času ustanavljali v nekaterih drugih okupiranih državah, ali pa bi KPS lahko vsaj privabila več delov tudi drugih strank (vsaj liberalci nekaj časa

⁴⁷ Vodopivec, *Od Pohlinoe slovnice*, 306.

⁴⁸ Metod Mikuž, *Pregled narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, I. knjiga* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1960), 97.

⁴⁹ Makso Šnuderl, *Zgodovina ljudske oblasti* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1950), 125.

niso nasprotovali povezovanju). Takšna frontna organizacija bi gotovo imela veliko bolj demokratičen značaj, širšo legitimnost, dobila pa bi še več podpore, namesto da so nerazumne nasilne akcije, ki jih je sprožala KPS in uresničeval VOS, vzbujale nasprotovanje in dajale celo opravičilo za sodelovanje z okupatorjem. To bi bilo povsem mogoče, gotovo pa se v taki fronti KPS ne bi mogla uveljaviti kot dominantna sila, ki bi lahko ne glede na druge partnerje uveljavljala svoj ekskluzivni program osvajanja oblasti in uresničevanja razredne demokracije. Prav gotovo bi v tem primeru politični razvoj v Sloveniji šel po drugi, manj nasilni poti oz. bi upošteval evropske demokratične politične standarde, kar bi omogočalo tudi drugačen, bolj demokratičen razvoj po vojni. Vendar je treba ugotoviti, da bi se to težko zgodilo zaradi vpliva zunanjih dejavnikov oz. vpetosti v jugoslovanski politični prostor. Priložnost ponovne vzpostavitve političnega pluralizma in svobodnega povezovanja strank se v Sloveniji tako pojavi šele z novimi opozicijskimi strankami konec 80. let prejšnjega stoletja.

Z demokratizacijo in osamosvojitvijo je Slovenija stopila v novo obdobje demokratičnega življenja, ki temelji na pravici do zbiranja in združevanja ter na svobodnem oblikovanju in tekmovanju strank ter njihovem povezovanju v skupnem interesu. S tem je odpravila tradicijo političnega nasprotovanja in izključevanja, prekinjeni pa so tudi vplivi iz širšega prostora držav, ki smo mu pripadali.

V novejšem času sicer prihaja v ospredje tudi vprašanje, kolikšen vpliv lahko imajo zunanje okoliščine, zlasti politični in gospodarski procesi v širši Evropi, na sedanje politično in gospodarsko življenje v samostojni Sloveniji ter tudi na oblikovanje strank in strankarskih koalicij. Prav tako se pojavljajo pomisleki o vplivu institucij EU na oblikovanje naših politik v razmerah, ko je del slovenske suverenosti prešel v izvrševanje na ravni EU. Vendar se je treba zavedati, da kljub sorazmerni majhnosti države dejansko lahko sodelujemo pri pripravi odločitev o najpomembnejših zadevah, pri čemer moramo iskati soglasje in podporo drugih članic EU ter znati oblikovati *ad hoc* koalicije v veliko širšem okolju EU. Drugačen status, ki smo ga dosegli z vključitvijo v EU, od naših večinskih koalicij gotovo zahteva veliko več sodelovanja pri oblikovanju skupnih interesov in dolgoročnih strategij pa tudi sodelovanja z opozicijo.

Viri in literatura

-
- Bučar, France. *Usodne odločitve*. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, 1988.
  - De Swaan, Abra. *Coalition Theories and Cabinet Formations. A Study of Formal Theories of Coalition Formation Applied to Nine European Parliaments After 1918*. Amsterdam: Elsevier, 1973.
  - Dornik - Šubelj, Ljuba. *OZNA in prevzem oblasti 1944–46*. Ljubljana: Založba Modrijan, 2013.
  - Ferenc, Tone. *Dies irae*. Ljubljana: Založba Modrijan, 2002.
  - Griesser - Pečar, Tamara. »Začetek državljanske vojne.« V: *O vzponu komunizma na Slovenskem*, ur. Lovro Šturm. Ljubljana: Založba Karantanija in Institut NR, 2015.
  - Godeša, Bojan. *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
  - Hribar, Spomenka. *Dolomitska izjava*. Ljubljana: Nova Revija, 1991.

- Jambrek, Peter. *Ustavna demokracija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.
- Jeraj, Mateja in Jelka Melik. *Kazenski proces proti obtoženim v skupini Črtomirja Nagodeta*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2015.
- Koštunica, Vojislav in Kosta Čavoški. *Stranački pluralizam ili monizam*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1983.
- Kranjc, Gregor. *Hoja s hudičem*. Ljubljana: Založba Ciceron, 2014.
- Mikuš, Metod. *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, I. knjiga*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1960.
- Mueller Wolfgang in Kaare Stroem. *Coalition Governments in Western Europe*. Oxford: Oxford UP, 2000.
- Novak, Bogdan C. »Trst: Osvobodilna fronta 1941–1943.« V: *Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani*, ur. Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer in Janko Pleterški, 281–296. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1991.
- Ogriz, Albin. *Politične stranke*. Ljubljana: samozaložba, 1926.
- Ostrogorski, M. *Democracy and Organization of Political Parties in the USA and Great Britain*. London in New York, 1902.
- Perovšek, Jurij. *O demokraciji in jugoslovanstvu. Slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Prunk, Janko in Marjetka Rangus. *Sto let življenja slovenskih političnih strank – 1890–1990*. Ljubljana: Založba Fakultete za družbene vede, 2014.
- Prunk, Janko. »Srečanje s socialistično preteklostjo v Sloveniji.« V: *O vzponu komunizma na Slovenskem*, ur. Lovro Šturm. Ljubljana: Založba Karantanija in Institut NR, 2015.
- Ribičič, Ciril. *Razvoj skupščinskega sistema v SFRJ*. Ljubljana: Pravna fakulteta, 1978.
- Repe, Božo. *S puško in knjigo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2015.
- Roter, Zdenko. *Iztreznjenje*. Ljubljana: Naši razgledi, 1990.
- Sirc, Ljubo. *Between Hitler and Tito. Nazi Occupation and Communist Oppression*. London: A. Deutsch, 1989.
- Stroem, Kaare in Wolfgang Mueller. »Koalijsko vladanje v parlamentarnih demokracijah.« V: *Parlamentarno vodenje*, ur. Janez Pezelj in Drago Zajc. Ljubljana: Državni zbor RS, 1999.
- Šnuderl, Makso. *Zgodovina ljudske oblasti*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1950.
- Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*. Ljubljana: Založba Modrijan, 2006.
- Vodušek - Starič, Jera. *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.
- Warwick, Paul. »Coalition Policy in Parliamentary Democracies.« *Comparative Political Studies* 34 (2003).
- Weber, Max. *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: The Free Press, 1986.
- Zajc, Drago. *Razvoj parlamentarizma*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2004.
- Zajc, Drago. *Oblikovanje koalicij v Srednji Evropi*. Ljubljana: Založba Fakultete za družbene vede, 2009.
- Zajc, Drago, Samo Kropivnik in Simona Kustec Lipicer. *Od volilnih programov do koalicijskih pogodb*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2012.
- Zajc, Drago. »Coalition Governments During the Economic Crisis (2008–2014) – A Case Study of Slovenia.« *Teorija in praksa* 52, št. 2 (2015): 175–195.

In memoriam

Prof. dr. Omer Hadžiselimović (1946–2016)

V Chicagu je 30. novembra 2016 po težki bolezni, vendar za prijatelje, ki so njegovo bolezen spremljali od daleč, nepričakovano umrl profesor dr. Omer Hadžiselimović. Omer Hadžiselimović je bil človek z izjemno življenjsko voljo in je prijateljem kot v letih, ki jih je z ženo Esmo in mlajšo hčerko Dino v obleganem Sarajevu preživel v pomanjkanju, skrajni negotovosti in vsakodnevnem soočanju z dotlej nepredstavljivimi vojnimi strahotami, tudi v času težke bolezni pošiljal optimistična sporočila, ki so napovedovala skorajšnje izboljšanje zdravstvenega stanja. V obleganem Sarajevu ga je kamera ameriškega televizijskega snemalca ujela, ko je na kolesu z veliko posodo in vso hitrostjo, ki jo je zmoget, hitel po pitno vodo. Ob enem teh podvigov je za las ušel ostrostrelčevemu izstrelku, ki je zadel posodo za vodo. Triindvajset let pozneje pa mu usodnemu razpletu bolezni ni več uspelo ubežati. Izgubil je bitko z boleznijo, močnejšo od neizmerne vere v življenje, ki ga ni zapustila niti v najtežjih trenutkih.

Omer Hadžiselimović je študiral anglistiko in germanistiko na Filozofski fakulteti v Sarajevu, kjer je leta 1970 diplomiral. Dve leti pozneje je magistriral na Oberlin Collegeu v Ohio, leta 1978 pa na Filozofski fakulteti v Sarajevu obranil doktorsko disertacijo z naslovom *Ameriški socialni roman v kritiki na srbohrvaškem jezikovnem področju*, ki je v knjižni obliki izšla leta 1980 pri založbi Svijetlost v Sarajevu. Leta 1972 je na Oddelku za anglistiko Filozofske fakultete v Sarajevu postal asistent za angleško in ameriško književnost, leta 1978 je bil izvoljen za docenta, leta 1981 pa za izrednega in leta 1990 rednega profesorja. V svojih predavanjih in seminarjih je obravnaval razne teme iz novejšje angleške in ameriške književnosti ter kulturne in družbene zgodovine Velike Britanije in Združenih držav Amerike, študijsko pa se je izpopolnjeval in kot predavatelj nastopal tudi na tujih univerzah in znanstvenih ustanovah, med drugim na Univerzi v Oxfordu v Veliki Britaniji, Univerzi Indiana v Bloomingtonu v ZDA ter na Inštitutu Johna F. Kennedyja za severnoameriške študije v Berlinu. V letih 1990–1991 je bil Fullbrightov štipendist, po izvolitvi za rednega

profesorja pa je bil nekaj časa vodja Oddelka za anglistiko, prodekan Filozofske fakultete in predsednik fakultetnega sveta.

Leta 1994 sta se s soprogo Esmo odločila, da s hčerko Dino zapustita oblegano Sarajevo in odideta ZDA, kjer se je od začetka devetdesetih let že šolala hčerka Belma. »Ko postaneš emigrant, si mnogo izgubil ali pa si na poti, da mnogo izgubiš: svojo deželo, svojo kulturo, svoje prijatelje,« je leta 2010 ugotavljal v eseju z naslovom *Usoda emigranta: dve življenji za ceno enega*, ki ga je leto pozneje objavil tudi v reviji *Dve domovini* Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.¹ »A prav tako mnogo dobiš: novo deželo, nova spoznanja, novo izkušnjo in morda tudi nove prijatelje. Napetost med izgubo in dobitkom – z vidika odhodka in prihodka na računu življenja – ti daje vtis, da živiš dve življenji, eno, ki si ga pustil za seboj, in drugo, ki ga trenutno živiš. Starega življenja še nisi povsem zapustil in v novo še nisi povsem vključen.« Hadžiselimovići so v ZDA najprej našli nov dom v Richmondu v zvezni državi Indiani. Omer je poučeval na Earlham Collegeu v Richmondu, občasno pa predaval tudi na Univerzi Indiana v Bloomingtonu in vodil seminarsko delo študentov na bližnjih univerzah v Ohio. V novem življenjskem in delovnem okolju je po lastnih besedah iz bosanskega amerikanista in anglista postal ameriški »bosnist«. »Moje pedagoško delo se ni bistveno spremenilo«, toda »nekaj sem iz Bosne proučeval Ameriko, zdaj pa se pri branju, raziskovanju in pisanju od ameriških študij usmerjam k balkanskim študijam in Bosni«, je zapisal. Po šestih letih bivanja in dela v Richmondu se je z družino preselil v Chicago, kjer je nadaljeval poučevanje na Lake Forest Collegeu in na univerzah North Park in Loyola. Na zadnji je bil na oddelku za anglistiko honorarni predavatelj za ameriške študije, primerjalno književnost in potopisno literaturo.

Raziskovanju potopisne literature se je posvetil že v Sarajevu, kjer je leta 1989 izšla njegova odmevna knjiga *Na vratima Istoka, Engleski putnici o Bosni in Hercegovini od 16. do 20. veka*, o kateri smo poročali tudi v *Zgodovinskem časopisu*.² V njej je zbral, komentiral in prevedel zapise britanskih popotnikov, ki so v omenjenem času večinoma na poti v Istanbul ali iz Istanbula potovali čez Bosno in Hercegovino ter poročali o tamkajšnjih razmerah, in pri tem opozoril, da se je britansko zanimanje za južnoslovanski del Balkana povečalo šele z okrepljenim zahodnoevropskim zanimanjem za »vzhodno vprašanje« v štiridesetih letih 19. stoletja, pri čemer britanski popotniki za razmere v mejnih področjih med krščansko in islamsko Evropo niso imeli posebnega razumevanja in posluha ter so jih neredko opisovali in presojali, kot bi potovali po Afganistanu ali Afriki. Po preselitvi v ZDA je knjigo še predelal in dopolnil ter jo leta 2001 izdal v angleščini v zbirki *Vzhodnoevropske monografije* Oddelka za germanske in slovanske jezike na univerzi v Boulderju v zvezni državi Colorado.³ V raznih ameriških revijah in elektronskih glasilih je objavil še več člankov in razprav o bosanski zgodovini in zgodovini bosanskih muslimanov, hkrati pa

1 Omer Hadžiselimović, »An Immigrant's Deal: Two Lives for the Price of One,« *Dve domovini/Two Homelands*, št. 33 (2011): 191–94.

2 Peter Vodopivec, »Omer Hadžiselimović, Na vratima Istoka. Engleski putnici o Bosni in Hercegovini od 16. do 20. veka. Sarajevo: Veselin Masleša 1989,« *Zgodovinski časopis* 45, št. 1 (1991): 160–62.

3 Omer Hadžiselimovic, *At the Gates of the East: British Travel Writers on Bosnia and Herzegovina from the Sixteenth to the Twentieth Centuries* (New York: East European Monographs, Boulder Colo, 2001).

pripravljaj knjigo o popotniških zapisih britanskih popotnikov o Bosni in Hercegovini v 20. stoletju, ki mu je na žalost ni uspelo dokončati. Zgodovinske teme je pozorno obravnaval tudi v člankih in razpravah s področij ameriških študij ter ameriške in britanske književnosti. Ko sva se leta 1982 spoznala in zblížala med študijskim potovanjem po ZDA, mi je bilo pri razpravah z ameriškimi kolegi o tedaj zame zapletenih vprašanjih ameriške zgodovine v neprecenljivo pomoč Omerjevo izjemno poznavanje ameriškega zgodovinopisja in neredko nasprotujočih si zgodovinopisnih ocen in interpretacij.

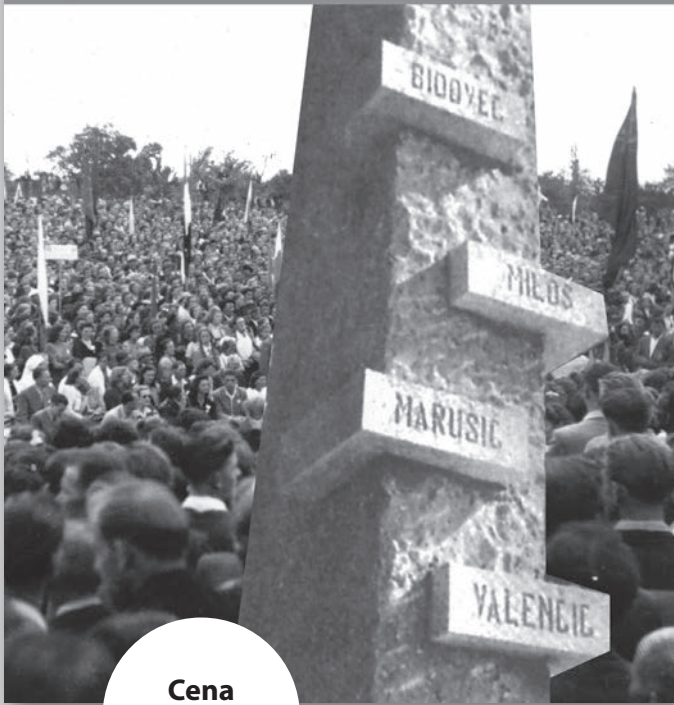
Omer Hadžiselimović je bil v ZDA vse od ustanovitve leta 2006 član uredniškega odbora dvojezičnega angleško-bosanskega elektronskega trimesečnika *Spirit of Bosnia/Duh Bosne*, ki objavlja znanstvene in druge članke o zgodovini, književnosti in politiki Bosne in Hercegovine. Bil je tudi aktiven član leta 2007 v Charlotte v Severni Karolini osnovane Bosansko-hercegovske ameriške akademije znanosti in umetnosti (Bosnian-Herzegovinian American Academy of Arts and Sciences – BHAAAS). Že v času življenja in dela v Sarajevu si je pridobil sloves izvrstnega književnega prevajalca, po preselitvi v Združene države pa je zavzeto prevajal predvsem poezijo (med drugim bosanskih pesnikov Marka Vešovića in Milorada Pejića, s katerima ga je povezovalo dolgoletno prijateljstvo). Nemalo pozornosti sta vzbudila tudi intervjuja, ki ju je s prevajalcem in literarnim zgodovinarjem Zvonimirom Radeljkovićem napravil z ameriško pisateljico Susan Sontag in nigerijskim pisateljem Chinuo Achebejem (prozna besedila zadnjega je tudi prevajal).

Omer Hadžiselimović je bil nadvse prijeten, neposreden in duhovit sogovornik. Slovenski zgodovinarji smo se z njim srečevali na konvencijah Ameriškega združenja za slovanske študije in pri njemu doma v Chicagu, nekateri pa smo se z njim spoznali že v času njegovega življenja in dela v Sarajevu ter z njim vse od tedaj prijateljevali in tesno sodelovali. Vsem, ki smo ga poznali, ostaja v nepozabnem spominu.

Peter Vodopivec

VPOGLEDI
17

TIGR V ZGODOVINI IN ZGODOVINOPISJU

Cena
-----
15 EUR

Ocene in poročila - Reviews and Reports

Vlasta Stavbar, Politik Vekoslav Kukovec. Politično delovanje do leta 1918.

Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, 350 strani

Dr. Vlasta Stavbar je v slovenskem zgodovinopisju precej uveljavljena raziskovalka, saj se ponaša že z dvema samostojnima monografijama in več razpravami o štajerski zgodovini 19. stoletja. Vse to jo uvršča med vodilne zgodovinarje tega obdobja in prostora. Njena zadnja monografija, ki je predelana doktorska disertacija (zagovarjala jo je leta 2012), osvetljuje delovanje politika, pravnika in publicista dr. Vekoslava Kukovca (1876–1951) v njegovem avstrijskem (oziroma

celjskem) obdobju, kar je bilo do sedaj v veliki meri prezrto.

Monografija, ki upošteva vso relevantno domačo in tujo literaturo, časopisno in arhivsko gradivo, pod črto pa »postreže« z znanstvenim aparatom z več kot devetsto opombami, je bila (oziroma je) v slovenskem zgodovinopisju več kot potrebna. Kukovčevo delovanje je bilo doslej osredotočeno na njegovo uspešno politično kariero v obdobju jugoslovanske države med svetovnima vojnoma, kot pa je v knjigi pokazala Vlasta Stavbar, je bilo tudi njegovo delovanje v zadnjih letih habsburške monarhije vredno celovite obravnave.

Po uvodnem poglavju, kjer avtorica oriše Kukovčevo mladost in šolanje, so v drugem poglavju sprva prikazane splošne politične razmere v Avstro-Ogrski in na Slovenskem na prelomu stoletja, nato pa je v tretjem poglavju predstavljen Kukovec od njegove preselitve v Celje leta 1902 do dokončnega razpada sloge na Spodnjem Štajerskem. Kukovec se je začel politično oblikovati kot študent (narodni radikalec) v Gradcu, osebno in politično pa se je od začetka 20. stoletja naprej formiral v Celju. Postal je član Narodne čitalnice in nekaterih drugih društev, še posebej aktiven pa je bil v društvu Naprej, ki je usmerjalo celjsko politiko. Zaradi bolezni enega najvplivnejših celjskih politikov dr. Ivana Dečka je po letu 1905 skupaj z Vekoslavom Spindlerjem prevzel narodno politiko v svoje roke in kmalu spoznal, da je treba tudi

na Štajerskem izvesti »ločitev duhov« in končati s preživetjo slogaško politiko med liberalnim in katoliškim delom narodne stranke. Decembra 1906 sta s Spindlerjem v mestu ob Savinji ustanovila Narodno stranko za Štajersko. Toda nova stranka se vse avstrijsko obdobje ni mogla meriti s katoliškim taborom, ki je svojo stranko ustanovil v začetku leta 1907 v Mariboru. V tem delu monografije avtorica posebej podrobno obdelava strankin politični profil, organizacijo, delovanje in tudi prizadevanja za skupno nastopanje s prevladujočo katoliško stranko.

V četrtem poglavju avtorica sprva oriše politične razmere v monarhiji in na Slovenskem do prve svetovne vojne, v nadaljevanju pa predstavi Kukovca kot deželnega poslanca (od leta 1909) in njegovo delovanje v štajerskem deželnem zboru v Gradcu ter tudi na »terenu«. Od skupaj 13 mandatov so jih sicer 12 dobili klerikalci, tako da je edini liberalni mandat dobil Kukovec. V deželnem zboru je ostal osamljen, katoliški tisk pa ga je skušal na vsak način diskreditirati, kljub temu da se je pred prvo svetovno vojno vseprisotna pereča nacionalna problematika še dodatno okrepila. Ne glede na to do skupnega delovanja obeh političnih taborov na Štajerskem (razen nekaj jalovih poskusov) ni več prišlo.

V zadnjem poglavju Vlasta Stavbar prikaže Kukovčevo delovanje med prvo svetovno vojno. Tukaj se osredini predvsem na njegova prizadevanja glede trialističnega programa majniške deklaracije. Na drugi strani je vojna pomenila še en poskus skupnega nastopa obeh štajerskih strank glede narodnih vprašanj. Kukovec se je v kriznih vojnih časih zavzemal za preseganje ideoloških delitev in za složno delovanje za dosego narodnih ciljev majniške deklaracije. Konec leta 1917 je celo presenetil s predlogom o ustanovitvi enotne narodne stranke, ki naj bi vsaj začasno nadomestila obstoječo strankarsko organizacijo. V zadnjem letu obstoja monarhije je v obeh najpomembnejših slovenskih političnih taborih prišlo do pomembnih sprememb. V kranjski Slovenski ljudski stranki je spor med mladino in starino decembra 1917 dosegel vrhunec, kar se je posledično kazalo tudi v Vseslovenski ljudski stranki. V tem času se je pričel povezovati tudi liberalni tabor z željo po ustanovitvi Vseslovenske liberalne stranke. Z ustanovitvijo Jugoslovanske demokratske stranke se je konec junija 1918 zaključil proces združevanja deželno organiziranih liberalnih strank in slovenski liberalni tabor je postal vseslovenski politični subjekt. Tukaj je velike zasluge nosil prav dr. Vekoslav Kukovec, ki je na ustanovnem zboru prevzel funkcijo namestnika načelnika in člana izvršilnega odbora stranke (predsednik je postal dr. Ivan Tavčar). Po prevratu pa je Kukovec v novi državi SHS opravljal številne pomembne naloge vse do svojega umika s političnega parketa leta 1939.

Knjiga dr. Vlaste Stavbar je dragocen pripomoček pri študiju spodnještajerske politične zgodovine v zadnjih dveh desetletjih obstoja habsburške monarhije. Raziskovalci, ki se ukvarjajo s to tematiko, se ji nikakor ne bodo mogli izogniti. Monografija o Vekoslavu Kukovcu se vsekakor uvršča med »železni repertoar« spodnještajerske politične zgodovine druge polovice 19. stoletja, korpus del, ki obravnavajo to obdobje, pa je z njo bogatejši.

Vinzenz Olip, E briach 39, vulgo Jereb. Überleben zwischen Gestapo und Partisanen.

Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Mohorjeva, 2016, 258 strani
(s fotografijami in dokumenti)

Avtor v središče svoje razprave postavlja usodo članov družine Tomaža in Ursule Olip, po domače Jerebovih, na Obirskem v času nacizma, ko je ta v celoti postala žrtev represij režima proti začetkom in postopni rasti protinacističnega odpora na Koroškem. Kot vnuk Tomaža in Ursule Olip se je lotil težavne naloge »družinske zgodovine« in jo umestil v skupino tistih več kot 130 mož in žena, ki jih

je gestapo aretiral na območju Železne Kaple, Sel in Borovelj od sredine septembra 1942 pa vse do sredine februarja 1943. Gestapo je svojo akcijo na Koroškem začel po zajetju in uničenju partizanov v Udinborštu na Gorenjskem. Tam so nacistične sile dobile v roke pismo prvega koroškega aktivista Johanna Županca - Johana. Ta je v prvih dneh septembra 1942 poročal o okoli 25 potencialnih sodelavcih, ki bi bili pripravljeni razgibati teren na Koroškem.

Pred Vinzenzem Olipom so se z zgodovino svojih družin v nacističnem času spoprijeli že drugi avtorji in avtorice, potomci preganjanih iz prve in druge generacije. Naj omenim le nekatere. Eva Malle je leta 2012 pri založbi Kitab v Celovcu objavila svoje magistrsko delo pod naslovom *Die Ročičjaks. Eine slowenische Familie im Widerstand*. Johannes W. Schaschl je isto leto kot izdajatelj pri Mohorjevi založbi objavil knjigo *Als Kärnten seine eigenen Kinder deportierte. Die Vertreibung der Kärntner Slowenen 1942–1945. Historischer Überblick – Zeitzeugenerzählungen – Briefe und Dokumente*, v kateri pripoveduje predvsem o pregnanstvu in smrti svoje matere, opozarja na druge izgnanke in izgnance iz boroveljske občine ter na podlagi številnih dokumentov in izjav pri časa govori o usodi Slovencev in Slovenk iz Borovelj in okolice v nacističnem času. Tudi razprava Gerti Malle »Für alles bin ich stark durch den, der mir Kraft verleiht« *Widerstand und Verfolgung der Zeugen Jehovas in der Zeit des Nationalsozialismus in Kärnten* iz leta 2011 (Založba Kitab) sloni na versko-družinskih povezavah. Slovenska spominska literatura (leposlovje in pričevanja) je obsežna in je spodbudila Judith Goetz, da je leta 2012 pri založbi Kitab izdala svojo razpravo *Bücher gegen das Vergessen. Kärntnerslowenische Literatur über Widerstand und Verfolgung*, v kateri kontekstualizira dogajanja in postavlja usode posameznih koroških Slovenk in Slovencev v družbenopolitični razvoj pred in med drugo svetovno vojno ter po njej.

Razprava Vinzenza Olipa je pomembna iz več razlogov. Sloni predvsem na virih fondov Zveznega arhiva v Berlinu, Arhiva Republike Slovenije, arhiva Slovenskega znanstvenega inštituta v Celovcu, Koroškega deželnega arhiva ter fondih drugih arhivov. V veliki meri upošteva objavljene vire, kot sta zbirki Toneta Ferenca *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941 bis 1945* (Obzorja, Maribor 1980) in *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji* (razni zvezki). Glede zapisov prič časa in njihovega navajanja bi bilo vsekakor treba povedati, kdaj, v kakšnih okoliščinah in s kakšnimi nameni so nastali. To je avtor storil le pri *Zapisnikih o pripovedih Justine Jug* (str. 145–147), ki so nastali leta 1948. Pri citiranju virov nacistične provenience je avtor mestoma nepazljiv, čeprav vsekakor ponovno opozarja, pod kakšno psihično in fizično prisilo so na primer nastajali zasliševalni protokoli, ki so vodili do smrtne obsodbe 13 oseb v Celovcu in njihove justifikacije 29. aprila 1943 na Dunaju. V tej zvezi opozarja tudi na knjigo Ane Jug-Olip *Utihnile so ptice, utihnila je vas* (Mohorjeva, Celovec 2011, str. 165 n). Konkretno citira nemško izdajo *Ich war Nr. 20373 in Ravensbrück. Erinnerungen einer slowenischen Widerstandskämpferin* (Založba Kitab, Klagenfurt – Wien 2012, str 159 n). Navedel pa bi lahko še Vinzenza Jobsta (izd.) *Mit dem Tode bestraft – für immer ehrlos? Opfer der NS-Justiz am Landesgericht Klagenfurt. Gedenken und Rehabilitierung* (Založba Kitab, Klagenfurt – Wien 2013), ki v številnih primerih poroča o nasilju nad zaprtimi. Vendar pa pretežno upošteva le zasliševalne protokole, ki so sestavni del procesnih in o nasilju ter tako izsiljenih priznanjih seveda ne govorijo. Pri doslednem pregledu besedila bi se avtor lahko izognil nekaterim nerodnim napakam oziroma površnostim, kar velja zlasti za opombe. Nepoučen bralec ne bo vedel, kaj početi z opombo 102. Navedek je namreč povzet iz knjige *Spurensuche. Erzählte Geschichte der Kärntner Slowenen* (Österreichischer Bundesverlag, Wien 1990), ki je na seznamu literature ni najti. O nastanku Osvobodilne fronte slovenskega naroda bi lahko našel nič koliko ustrežnejših virov, zlasti pa strokovne literature. Pri opombi 159 (Štih, Simoniti, Vodopivec: *Slowenische Geschichte*, Leykam, Graz 2008) se preprosto zmoti pri straneh. Vsa navedba dela pod opombo 197 spada pod opombo 172. Pri navedbi arhivskih virov ponekod manjka navedba ustreznega fonda. Posebna težava je uporaba leposlovnih del in pripovedi prič časa. Ni vsak citat iz leposlovnega dela, v konkretnem primeru iz *Angela pozabe* Maje Haderlap, primeren za strokovno zgodovinsko razpravo, zlasti ko v njo vpleta faktografske podatke (str. 24). Na drugih mestih pa prav s pomočjo istega romana avtorice dobro ilustrira usodno in težko razpoloženje ljudi v času vojnih dogajanj in neposredno po vojni (str. 45 in 237). Ker je Vinzenz Olip v razpravo vključil roman Maje Haderlap, bi pričakovali, da bi vsaj s kakšno besedo omenil romana Valentina Polanška *Križ s križi* (Mohorjeva, Celovec 1980) in *Bratovska jesen* (Založba Drava, Celovec 1981 in 1982). Oba domala izključno tematizirata življenje lokalnega prebivalstva oziroma koroških Slovencev in Slovenk v vojnem času. Na seznamu literature vsekakor manjka navedek *Bibliografije Karla Prušnika - Gašperja*, ki jo je leta 1982 objavila Marija Suhadolčan. Opomba 541 se namreč nanaša na Prušnikov prispevek o Jerebovih v *Slovenskem vestniku*, ki ga sicer hrani tudi Koroški pokrajinski muzej v fondu Karla Prušnika - Gašperja.

Avtor se kritično sooča z nekaterimi objavami zadnjega časa – v mislih ima predvsem Wilhelma Bauma – in meni, da so ugotovitve tujih avtorjev glede odklonilnega zadržanja žrtev preganjanja le delno točne, ker prizadeti in njihovi svojci na splošno niso pripravljeni, da bi tretjim in sploh tujim pripovedovali o časih svojega največjega trpljenja. Ugotavlja, da to velja zlasti tedaj, ko prizadeti vedoželjni sploh ne poznajo in ti niti niso sposobni z njimi komunicirati v običajnem pogovornem jeziku ter jih zanimajo le viri in fotografije, ki jih žrtve morda še hranijo. Jasen je glede narodnoosvobodilnega boja jugoslovanskega naroda, ki ga postavlja v okvir mednarodnega razvoja, partizansko vojsko (Jugoslovansko armado) pa umešča med zavezniške. S tem se obrača proti nekaterim tezam v prispevkih, ki so jih različni avtorji v obliki spremnih besed objavili v knjigi Thomasa Florian Rulitza *Die Tragödie von Bleiburg und Viktring. Partisanengewalt in Kärnten am Beispiel der antikommunistischen Flüchtlinge im Mai 1945* (Mohorjeva, Celovec 2011). Jezikovno problematiko omenja tudi v uvodu, kjer pove, da si je brez slovenskih virov in s tem osnovnega poznavanja slovenskega jezika ter slovenske literature težko predstavljati resno raziskovanje življenja na dvojezičnem ozemlju. Ravna se po tem načelu in navaja najpomembnejšo nemško ter slovensko strokovno literaturo. Je verjetno sploh prvi med nemško piščočimi avtorji, ki je segel po prispevku Franca Škerla *Koroška v borbi za svobodo*, objavljenem v *Koroškem zborniku* leta 1946. Zanimivo je, da je dal Urad koroške deželne vlade cel *Koroški zbornik* prevesti v nemščino. Franc Sušnik, prvi ravnatelj Koroške osrednje knjižnice na Ravnah, pa je izvod prevoda pridobil za ravensko knjižnico, kjer je že desetletja dostopen in prav tako dolgo prezrt od raziskovalcev nemškega jezika. Prevod je delo »kranjskega grofa« Barba. V katalogih kakšne koroške knjižnice prevoda ne najdemo. Že Škerl je namreč opozoril na odločilni pomen pisma Johana Županca. Dela znanstvene literature, predvsem pa zapisov prič časa, se trdovratno drži prepričanje, da je gestapo odločilne podatke glede zametkov odpora na Koroškem dobil šele iz dnevnika Tomaža Olipa, ko je tega 1. decembra 1942 zajel v bunkerju pri Hlipovčniku v Selah. Zmotno prepričanje, ki pa je ostalo brez konkretne faktografske potrditve, je po vojni vodilo do nesmiselnega medsebojnega obdolževanja preživelih in tako močno pretreslo sorodstvene vezi. Do prve aretacije pripadnika te skupine na Koroškem je prišlo že 17. septembra 1942. Ursula in Tomaž Olip, Jerebova, sta bila aretirana 17. novembra 1942, in to zaradi zasliševanja Franca Weinzerla in Marije (Micke) Olip, sestre Johana Županca. Slednja je bila po mnenju Vinzenza Olipa naivna in neizkušena, o konspiraciji ni imela pojma ter je nasedla raztrgancu. To usodno naivnost in neizkušnost je tematizirala tudi Maja Haderlap v svojem romanu *Angel pozabe*, kar povzema tudi avtor (str. 45). V šestih dneh je sledila aretacija nadaljnjih 16 oseb, ki jih je gestapo takoj ostro zaslišal in tako prišel do dodatnih povezav. Na podlagi slovenske strokovne literature in zasliševalnih protokolov Vinzenz Olip tako zarisuje pravo kronološko zaporedje dogodkov v tistih usodnih tednih na Koroškem in postavlja dnevnik Tomaža Olipa (istoimenskega nečaka posestnika pri Jerebu) v logično zaporedje virov.

Uvodno poglavje Vinzenz Olip namenja ekonomskemu vzponu svojega deda, ki se iz preprostega tesarja in kajzarja povzpne v posestnika velikega, 138 ha obsegajočega posestva na Obirskem. Svojemu sinu Vinzenzu želi zagotoviti prihodnost, zato ga pošlje v šolo na trg v Železno Kaplo, mimo obirske, šulferajnovske šole s svojim nasilnim učiteljem. Hčerkam ne nameni te pozornosti. V drugem poglavju na podlagi strokovne literature spregovori o politični orientaciji prebivalstva, vendar navaja tudi oceno gestapa, ki je dosti bolj diferencirana, ker nakazuje obstoj močno razvejane politične miselnosti med prebivalstvom ožjega kapelskega področja. Nadaljuje z orisom germanizacijskih ukrepov, prvih oblik odpora proti nacizmu, pobegom vojaških zavezancev v sosednjo Jugoslavijo in njihovo vrnitvijo spomladi leta 1941. Potem oriše življenje tako imenovanih »gošarjev«, njihovo medsebojno povezovanje in boj za preživetje s pomočjo sorodnikov in znancev ter preide na aktivistično delo Johanna Županca - Johana in Staneta Mrharja na območju Železne Kaple in Sel. Oba sta slovensko prebivalstvo seznanjala z dogajanjem v zasedeni Sloveniji in razširjala vesti o odporu. Spregovori o represivnih ukrepih nemškega okupatorja, streljanju talcev itd. Glede virov se naslanja zlasti na Toneta Ferenca, pri strokovni literaturi pa na Marjana Linasija. Zelo natančno opisuje dogajanja po spopadu na Robežah, nadaljnji umik partizanov in usodno povezavo z Jerebovimi. V razpravo umešča pismo Johanna Županca - Johana in na podlagi virov Zveznega arhiva v Berlinu podrobno opisuje postopno razkrivanje mreže dejanskih in mogočih sodelavcev odpora in podpornikov vojaških ubežnikov. Prebivalstvo jih je podpiralo s hrano, informacijami, jim nudilo prenočišča in skrbelo za njihovo povezavo. Podpore so nudili zlasti sorodniki in znanci, ki so se tveganja, sodeč po zasliševalnih protokolih, zavedali. Iz pripovedi prič časa, ki jih avtor ne navaja, pa tega ne moremo tako jasno sklepati. Svojci so pomagali iz popolnoma humanitarnih vzgibov. Največ pozornosti Vinzenz Olip namenja razkrivanju mreže, zasliševanjem aretiranih, sojenju, ki je sledilo v Celovcu aprila 1943, ter justifikaciji obsojenih na smrt. Njihova obramba pred ljudskim sodiščem pod predsedstvom zloglasnega Rolanda Freislerja je bila povsem formalna. Svojci obsojenih na smrt so še dolgo po izvedeni justifikaciji v Berlin pošiljali prošnje za pomilostitev, ker jih menda nihče ni obvestil o tem, da je bila usmrtitev že izvedena. Očitno se niso mogli sprijazniti z dejstvom. O justifikaciji ni bilo dvoma, zloglasne rdeče letake z imeni justificiranih in številko lista *Karawankenbote*, ki je poročala o obsojenih, so vsaj na območju Železne Kaple razširjali pripadniki Hitlerjeve mladine s trga Železna Kapla.

Wilhelm Baum je o procesih Rolanda Freislerja na Koroškem leta 2011 izdal posebno razpravo (Wilhelm Baum, *Die Freisler-Prozesse in Kärnten. Zeugnisse des Widerstandes gegen das NS-Regime in Österreich*, Založba Kitab). Večinoma je uporabljal iste vire Zveznega arhiva v Berlinu kot Vinzenz Olip, vendar se pristop do njih in njihova interpretacija razlikujeta. Olip vse povezuje z natančnim poznavanjem sorodstvenih vezi, s prednostjo odprtega dostopa do preživelih in seveda prednostjo družinskega izročila. Bistvena razlika pride do veljave kar v uvodnih stavkih poglavja o obsodbi. Na čelo postavlja zakon provizorične avstrijske vlade z dne 3. julija 1945

in dopolnilne odredbe z dne 5. novembra 1945. Z obema je provizorična vlada odredila, da so vse obsodbe, izrečene zaradi veleizdaje, ki so temeljile na dejanjih proti nacistični vladavini in bile usmerjene na ponovno vzpostavitev neodvisne države Avstrije, ničeve. Zakon in odredba sta realen odgovor povojne Avstrije na retorično vprašanje, ki ga je Vinzenz Jobst zastavil v zgoraj omenjeni knjigi. Ko je zvezni predsednik Rudolf Kirchschläger tudi uradno rehabilitiral »selske žrtve«, se je naslanjal prav na ta zakonska akta in vsebinsko podobne iz poznejšega časa. Šele po tem uvodu avtor preide na sojenje, opis razmer v zaporu oziroma kaznilnici, ravnanje z aretiranimi in zasliševalne protokole gestapovcev. Izstopata imeni Hans Sellak in Josef Mohrherr. Sellak je v slovenski znanstveni literaturi poznano ime. Bil je policist vseh sistemov oziroma se je znal udinjati vsem. Po vojni je zapisal svoj pogled na svoje ravnanje. Zapis pa ni dostopen vsem raziskovalcem in tako povzroča razne špekulacije. Po vojni naj bi se zanj zavzela tudi Vinko Zwitter, bivši urednik *Koroškega Slovenca*, in slovenski prelat Rudolf Blüml. Če je bilo temu dejansko tako, so povezave med njimi lahko segale le v čas avtoritarne stanovske države in v ideološko bližino vseh navedenih do tega sistema. Nekatere slovenske priče časa imajo Sellaka v spominu kot zelo nasilnega in pretepaškega gestapovca. Vinzenz Olip opozarja tudi na usodo tistih, ki jih je sodišče oprostilo, potem pa predalo v roke gestapa. Med temi je bil tudi mladoletni Karl Doujak, ki so ga gestapovci prisilili, da jih je vodil do partizanskega bunkerja v Zgornjem Kotu. Partizani so se lahko rešili, za mladoletnim Doujakom pa je izginila vsaka sled (str. 113 n in 137). Maja 1943 je bil predan gestapu.

In Jerebovi? Posestnik Tomaž Olip je bil obsojen na osem let zapor, njegova žena Ursula na dve leti. Tomaž, ki je bolehal, je že 19. aprila 1943 umrl v deželni bolnišnici. Njegovo smrt je vsekakor pospešilo nasilje, ki ga je doživel na dan obsodbe in ga je nazorno opisala Ana Jug - Olip. Svojcem trupla niso izročili. Njuna 19-letna hčerka Marija je bila aretirana 19. decembra 1942 in 23. julija 1943 obsojena na tri leta zapor. Sin Vinzenz, ki je služil v nemški vojski, in hčerka Paula sta zaman prosila za pomilostitev obsojene matere, ki je pričakovala osmega otroka in ga potem rodila v kaznilnici. Na posestvu je ostalo pet mladoletnih otrok, starih od 7 do 18 let.

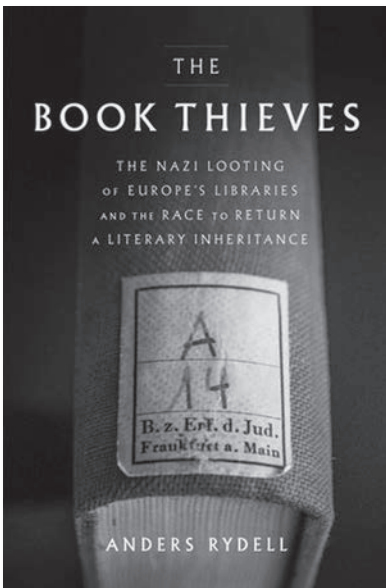
Nadaljnji razvoj na območju Obirskega in širšega kapelsko-selskega področja Vinzenz Olip opisuje predvsem na podlagi žandarmerijskih protokolov in dnevnih poročil 13. esesovskega policijskega bataljona, ki je sodeloval v »protibanditskem« boju. V potrebnih meri povzema slovensko spominsko in strokovno literaturo. V zadnjem primeru se naslanja zlasti na Marjana Linasija. Sin Vinzenz Olip je v začetku maja 1944 prestopil k partizanom, po policijskih poročilih naj bi bil mobiliziran s silo. Sledila mu je sestra Paula. Jerebovo posestvo je bilo zaseženo 22. septembra 1944, preostale štiri otroke so 11. oktobra 1944 odgnali v zbirno taborišče pri Beljaku, od koder sta brata Jožef in Johan pobegnili in se pridružila partizanom, Metoda in Tomaža pa so izgnali na Bavarsko v Altötting. Metod in Tomaž sta bila osvobojena 24. aprila 1945; deloma peš sta se napotila na Koroško in se vrnila na kmetijo. Vrnila sta se tudi Jožef in Johan, Paula je preživela in ostala v Slovenj Gradcu, Vinzenza so oktobra 1945 odpustili iz Jugoslovanske armade in se je vrnil. Mati Ursula se je

iz Ravensbrücka vrnila meseca junija 1945 in spet videla svojo, v ženski kaznilnici Aichach rojeno hčerko Ano. Hčerka Marija (Mara) se je na posestvo vrnila ob svojem 21. rojstnem dnevu 24. avgusta 1945.

Po vrnitvi so se Jerebovi soočali z ekonomskimi težavami. Država nekaterim ni priznavala statusa (politične) žrtve, ker niso bili zaprti več kot šest mesecev. Spoprijemali so se s težavami, s katerimi so se soočali številni izgnanci in partizani – posebno neprijetna sta bila nerazumevanje okolice in rastoče nezaupanje družbe, kar je zaokrožila Christine Schütte v knjižici *Heimkehr ohne Heimat. Über Rückkehr und Neubeginn der 1942 vertriebenen Kärntner Slowenen* (Verlagshaus Hernals, Wien 2014). Jerebovi posestva niso mogli obdržati.

Avtor razpravo zaključuje s seznamom literature, navedbo arhivov, katerih fonde je uporabljal, in seznamom krajevnih in osebnih imen.

Avguštin Malle

Anders Rydell, *The Book Thieves, The Nazi Looting of Europe's Libraries and the Race to Return a Literary Inheritance.*

New York: Viking Penguin, 2017,
368 strani, ilustr.

Habent sua fata libelli (Knjige imajo svojo usodo.) je pregovor latinskega filologa Terencijana Mavra, ki ga je v 2. ali 3. stoletju zapisal v knjigi *De litteris, de syllabis, de metris* (Črke, zlogi in metrika). Toda verz 1286 je nekoliko daljši in cel citat se glasi: *Pro captu lectoris habent sua fata libelli* (Glede na sposobnost bralca imajo knjige svojo usodo.). V mislih je imel dejstvo, da za »uspeh« knjige ni pomembna samo pronicljivost pisca, ampak

tudi globina in širina bralca. V tem daljšem zapisu pa, sicer nekoliko napačno, razume frazo tudi Umberto Eco v *Imenu rože*, da »knjige delijo usodo s svojimi bralci«.

To je tudi rdeča nit nove knjige švedskega novinarja Andersa Rydella *Tatovi knjig* (*The Book Thieves*). Da bi to rdečo nit ilustriral bolj slikovito, uporabi citat Heinricha Heineja: »Kjer gorijo knjige, bodo slejkoprej goreli tudi ljudje.« (*Dort wo man Bücher verbrennt, verbrennt man auch am Ende Menschen.*) Ta verz prihaja iz

tragedije *Almansor* (1823), Rydell pa z njim opisuje odnos med ciljem (oplenjenih) knjig in usodo njenih bralcev/lastnikov; končna postaja velike množice teh je namreč bil Auschwitz. Na ta lucidni način nakaže na intimno povezavo med uničenjem kulturne dediščine in holokavstom.

Rydellova izhodiščna točka je veliki sežig knjig na Opernplatzu (danes Bebelplatz) v Berlinu in drugod po Nemčiji 10. maja 1933. Ideja za sežig ni prišla z vrha nacistične stranke, ampak od nemškega študentskega združenja (*Deutsche Studentenschaft*), medtem ko je stranka v večji meri stala ob strani. Požigi knjig so sicer nemška tradicija odpora, ki sega v čas Luthra in reformacije, zato so študentje oklicali Hitlerja za novega Luthra in pripravili 12 tez *Proti nenemškemu duhu!* (*Wider den undeutschen Geist!*) ter jih obesili ali »nabili« na več univerzah, prav tako pa objavili v več glasilih. Po njihovem je jezik prava duša ljudi, zato je treba nemško literaturo ritualno »očistiti« (skozi ogenj) in osvoboditi tujega vpliva.

Toda Rydell pravilno poudari, da zgrešimo pomembnejšo poanto, če opisujemo samo ta (goreč) vidik odnosa nacistov do knjig. Obtožiti in obsoditi naciste za necivilizirane uničevalce kulturne dediščine ni težko, ampak s tem si ne delamo uslug, pa še zgodovini delamo silo. Nacisti je namreč manično gnala želja, da bi zajeli in zbrali »okužene« knjige. Nacisti niso bili antiintelektualci *per se*, ampak prej »alternativno« intelektualni. Želeli so ustvariti novega »čistega« intelektualca, ki bi temeljil na strankarski ideologiji.¹ Če poudarjamo samo sežige knjig, lahko to morda prikrije nekaj bolj zlovesčega: »željo totalitarne ideologije, da bi vladala ne le nad svojimi ljudmi, ampak tudi njihovimi mislimi«.

Obseg teh aktivnosti je kot holokavst neprecedenčen – na desetine milijonov knjig je izginilo in mnoge so še danes pogrešane. Nihče ne ve, koliko knjig so ukradli. Žrtve teh plenjenj so bili ideološki sovražniki gibanja – Judje, komunisti, prostozidarji, katoliki, kritiki režima, Slovani itd. Da bi videl, ali je knjiga ukradena, jo je treba odpreti in upati, da ima kakšno oznako, žig, posvetilo itd. Nacisti so katalogizirali judovske knjige z J za *Judenbücher*. Rydell ugotavlja, da so strokovnjaki vedeli za izvor teh knjig, a so se trudili zakriti sledi še ali še posebej po vojni. Takrat so te knjige inventarizirali z G kot *Geschenk*.

Na eni strani so nacisti (strateško) želeli razumeti svoje sovražnike, po drugi strani so iskali legitimacijo za pregon in, po njihovem mnenju, »defenzivno vojno«. Tajna služba (SD – *Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS*) je že leta 1936 vzpostavila raziskovalno knjižnico za kompromitirano literaturo. Ukaz je prišel z vrha SS, torej od samega Heinricha Himmlerja, ki je vsem oddelkom ukazal, da gredo čez inventarje in pošljejo dragocene knjige v Berlin. Ob kristalni noči novembra 1938 in novem valu požigov knjig po Nemčiji (in Avstriji) je skrivni Himmlerjev ukaz rešil številne posebej vredne judovske arhive in knjižnice pred ognjaželjno množico. SD se je leta 1939 reorganiziral v RSHA (*Reichssicherheitshauptamt*), kjer je bil *Amt VII* zadolžen za »ideološke raziskave in ocene«, med drugim za zaplembe knjig.

1 Če so mladoporočenci prej dobili izvod *Svetega pisma*, jim je zdaj država podarila kopijo *Mojega boja* (*Mein Kampf*). V tej poročni izdaji (*Hochzeitausgabe*) je bila posebna stran, na katero so napisali imena mladoporočencev in datum, župan, ki je običajno predal knjigo kot državno darilo, pa se je tudi podpisal.

Če so bila ta plenjenja sprva skrivna in v domeni tajne policije, je med vojno nastala prava mašinerija, ki je vodila to operacijo. Glavno vlogo je prevzel glavni partijski ideolog Alfred Rosenberg in njegova skupina ERR (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*), ki sta občasno neposredno konkurirala Himmlerju. Po zavzetju držav Beneluksa in Francije so poleti 1940 organizirali *Amt Westen*, znotraj njih pa več lokalnih skupin (*Hauptarbeitsgruppen*), ki so plenile in sortirale knjige, nato pa so jih zapakirali v zaboje ter odposlali v Nemčijo. Plenili so tudi zasebne ali polzasebne zbirke (knjižnice Rotschildov, Leona Bluma, Georgesa Mandla, Ide Rubinstein). Rosenberg je imel z arhivi in knjižnicami velikopotezne načrte.

Po Rydellu so nacisti vodili dvojno vojno, klasično s »konvencionalnimi sredstvi« in drugo proti ideološki opoziciji. Ustanovili so več inštitutov, leta 1941 v Frankfurtu na Majni tudi Inštitut za raziskave judovskega vprašanja (*Institut zur Erforschung der Judenfrage*),² ki je postal prva izpostava nikoli realizirane nemške elitne univerze (*Hohe Schule der NSDAP*), ki je bila Rosenbergov (propadli) projekt. Tukaj naj bi vzpostavili prvo veliko znanstveno nacistično knjižnico. Temelj te zbirke je bila med drugim v Frankfurtu zaplenjena *Rothschildische Bibliothek*, imenovana po rodbini Rothschild.

Rydell piše, da je bila najpomembnejša vojna vloga inštituta za »raziskave« plenjenje, raziskovali naj bi po vojni. Več časa so porabili za transport, sortiranje in katalogiziranje knjig kot pa za kakršnekoli raziskave. Moto inštituta je bil: judovske raziskave brez Judov. Izdajali so tudi poseben časopis s pomenljivim naslovom *Svetovni boj (Der Weltkampf)*. Želeli so odkriti in obelodaniti »dokaze« globalne judovske zarote.³ Ni šlo le za vojno za fizično uničenje, ampak tudi vojno za spomin in zgodovino. V tem je Rosenbergov projekt igral odločilno vlogo in tukaj se skriva tudi razlog, zakaj so plenili knjižnice in jih niso uničevali. Žel el jih je ohraniti, da bi lahko napisali zgodovino tisočletnega boja in končne zmage. Tako se je moral ohraniti spomin na Jude kot simbolno zlo, še dolgo potem, ko jih več ne bo.

Ko se je vojna vihra začela obračati proti Nemčiji in so zavezniki bolj silovito začeli obstreljevati večja nemška mesta, sta RSHA in ERR začeli umikati zbirke »na varno«. Zaplenjene zbirke so umaknili v okrog deset gradov in utrdb v centralni Evropi. Pri tem procesu reševanja so še dodatno fragmentirali zbirke, da se je kasneje za marsikatero knjigo izgubila vsaka sled. Tudi kapitulacija Nemčije ni bila nujno dobra novica za te zbirke oziroma njihove nekdanje lastnike. Sovjetska zveza in v manjši meri tudi drugi zavezniki so zaplenili in si prisvojili zaplenjene zbirke.

V zadnjih desetletjih prihaja na plan vse več informacij o teh razpršenih knjigah. Projekt restitucije se bo nadaljeval še desetletja, verjetno celo več generacij, čeprav noben Rydellov sogovornik ni vedel, kako dolgo. Iskanje lastnikov je detektivsko delo

2 V sredo leta 1941 se tudi običajno postavlja izvor ideje »končne rešitve« (*Endlösung*), ki so jo potem dokončno formulirali januarja 1942 na konferenci v Wannseeju pri Berlinu. Če je po padcu Francije leta 1940 Adolf Eichmann še ponudil preselitev evropskih Judov v francosko kolonijo Madagaskar, pa so že sredi leta 1941 ob napadu na Sovjetsko zvezo Jude množično pobijali.

3 Tako so še vedno uporabljali *Protokole sionskih starešin*, čeprav so vedeli, da gre za ruski falsifikat s konca 19. stoletja. Ni jih namreč zanimala dejanska resnica, ampak »inherentna« resnica.

in zahteva veliko časa ter finančnih sredstev. Nekatere knjižnice so vzpostavile javne baze, kjer lahko spremljaš napredek in knjige, ki so jih že obdelali. Toda ker je mnogo manj (političnega) interesa za zaplenjene knjige (v primerjavi z »unikatnimi« umetninami),⁴ je manj medijskega pokrivanja ter posledično manj javnega pritiska in sredstev, namenjenih za restitucijo.

Kljub Rydellovi novinarski izobrazbi ne predstavi le *histoire événementielle*, ampak pojasni fenomene v kontekstu in tradiciji *longue durée*, na posameznih točkah morda celo *ad nauseam*. Tako na primer pojasni vzpon antisemitizma z ekskurzom v rimske čase. *Tatove knjig* bolj kot znanstveni aparat (21 strani opomb za več kot 312 strani teksta) odlikuje subjektivni pristop v maniri gonzo novinarstva. To ne preseneča, saj je Rydell po poklicu novinar in urednik. Šel je na »misijo«, da bi raziskal to premalo znano zgodbo o zaplenjenih knjigah v času nacizma (1933–45). Ta pot je trajala šest mesecev in ga je vodila od Berlina, Amsterdama in Pariza do Soluna, Vilne in Prage. Posvetoval se je s knjižničarji in arhivisti, ki se prav tako pogosto počutijo poklicane, da popravijo te krivice.

Izidor Janžekovič

---

4 Celó avtor sam prizna sotorilstvo pri tem »zločinu«, saj je najprej napisal knjigo o kraji umetnin, nato pa se posvetil raziskavi kraje knjig. Verjetno je za to obsesijo več razlogov, npr. ta, da so umetnine unikatne in praktično neprecenljive, medtem ko knjige (običajno) niso.

KNJIŽNICA INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino je specialna knjižnica, ki zbira in hrani gradivo za znanstvene preučevalce in ljubitelje novejšje zgodovine.

Začetki knjižnice sodijo še v čas pred ustanovitvijo inštituta. Le-te lahko namreč postavimo že v leto 1945, ko je začela z delom knjižnica Muzeja narodne osvoboditve. Začetni knjižni fond so predstavljale knjige Znanstvenega inštituta SNOS-a, ki so jih zbirali za svoje znanstveno delo že med drugo svetovno vojno.

Knjižnica hrani danes okoli 40.000 knjig o novejši zgodovini Slovenije in sveta. Sprva so prevladovalе knjige o zgodovini druge svetovne vojne in delavskega gibanja, pozneje pa se je pričelo z nabavo literature o socialni in kulturni zgodovini. Z gotovostjo lahko trdimo, da knjižnica s svojim gradivom predstavlja najpomembnejšo zgodovinsko zbirko o zgodovini dvajsetega stoletja na Slovenskem. Posebnost knjižnice je še zelo obsežna zbirka »nacističnega gradiva«, saj je z zbiranjem gradiva iz Federalnega zbirnega centra in iz raznih drugih zbirk tukaj nastala ena najbogatejših knjižnic za zgodovino druge svetovne vojne v Sloveniji.

V svojih zbirkah imamo tudi preko 200 naslovov časopisov in revij, saj hranimo vse najpomembnejše časopise od Bleiweisovih Kmetijskih in rokodelskih novic preko kulturnih in strokovnih revij do vseh današnjih dnevnikov, ki jih za vsa leta hranimo tudi v vezani obliki.

Delovni čas knjižnice: ponedeljek - petek: od 8 h do 13 h, sredo: od 8 h do 15 h

Telefon: 01 200 31 28 ali 01 200 31 32

Spletna stran: <http://www.inz.si/knjiznica.php>

Inštitut za novejšo zgodovino

UDC

94(497.4)"18/19"

UDK

ISSN 0353-0329
